

The Gujarati School-Paper.

ગુજરાત શાળા પત્ર

વન્યુઆરી સને ૧૯૦૦

ચાતુર્થ માસિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ.
ભાગ—આયસાનના પ્રાથમિક કેળવણીના કમિશનનો રિપોર્ટ	૧
પંચાગ—ધરતી સન ૧૯૦૦, સવત ૧૯૫૬-૫૭	૮
ધરતી ની શાળાઓ—કુલવર્ગોની નિશાગ વ્યવસ્થા ..	૧૦
“ “ મધ્યમ શાળા.....	૧૩
“ “ “ માં શિક્ષણ પદ્ધતિ	૧૪
પુસ્તકો સંચાલનો.....	૧૬
ત્રિમાસિક સ્પર્ધા	૨૦
શાળાન્ય જ્ઞાનના પાઠ ભાગ	૨૨
ફટકડી.....	૨૩
પ્રાણી વર્ણન—ઉદર.....	“
નિશાગ અને નિશાળીયા—ચેષી અને ઉડતા રોગ.....	૨૬
વનસ્પતિ વર્ણન—વાસ.....	૨૮
ચર્ચા પત્ર	૩૦
કેળવણી ખાતાની ખબરો—શિક્ષક નેષ્ટો છે.....	૩૨

(કેળવણી ખાતાના હુકમથી.)

ગુમદાવાદ.

સુનાઇટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(અર્થ દર સ્વામીન સમ્યા છે.)

જાન્યુઆરી

જાહેર સ્વરો.

ભારે વખાણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.

આદરજી કાવતજી આંતરની.

દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકો.

આઠ બાગમાં.

કેળવણી ખાતાના દાલના, તથા આગળા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ડેપુટી
 ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની કેળવણીમાં આગેવાન નમીતા ગૃહસ્થો, શ્રેણીસરો,
 પ્રિન્સિપલો, હેડમાસ્ટરો અને શિક્ષકો, મુખ્ય તથા ગુજરાતના સર્વે જાહેર
 છાત્રા તરફથી એકે અવાજે તારીફ કરતા અતિ સન્તોષકારક ખાત્રીપત્રકો,
 મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન માણ
 ઇન્સ્પેક્ટર ઇન્ચાર્જ સાહેબો દ્વારા તક શિક્ષક કોપીબુકોને રાખી
 મળ્યું કરેલી કોપીબુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને સર્વે છે કે સારી
 સ્કૂલો આવી સરસ કોપીબુક જ વાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.
 મુખ્ય તથા સુરત, ભરૂચ, નડીઆદ, અમદાવાદ વગેરે શહે-
 રની જોઇન્ટ સ્કૂલકમિટીના અગ્રણી સદસ્યોએ પણ રાખી
 કોપીબુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દસ્કતશિક્ષક કોપીબુકોને જ
 સર્વ કોપીબુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને તેમના, તાબાની સર્વે
 સ્કૂલોમાં એ જ કોપીબુકો ચલાવવાનો હુકમ થયો છે.
 એ કોપીબુકો ગોઠે જે જે સદસ્યો તરફથી સર્વિશ્વિકૃત ગણેલા
 છે તેમના નામ વાચનાથી ખાત્રી થશે તેમણી યોગ્ય નીચે પ્રમાણે.
 ડિરેક્ટર સાહેબ તથા એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો.
 કે. એમ. એટલિંગ એમ. એ. ગાંધી ડિરેક્ટર એન્ડ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન.
 ટી. બી. કપૂર એમ. મધ્ય વિભાગના કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર.
 ઇ. જી. સ. ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાના માણ ઇન્સ્પેક્ટર.
 ખા. માં. દેરાગજી એલજી ગીગી, બી. એ. ડ. વિ. ના. ગાંધી એ.
 એ. ઇ. અને સુરત દાર્ઠ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર.
 રા. બા. ગોપાળજી મુરબાઈ દેશાઈ, ઉ. પિ. ના કેળવણી ખાતાના માણ આ ઇ.
 રા. બા. દરગોવિન્દદાસ દારકાદાસ કાઠાવાળા, સંડોવરો કે. ખાતોના માણ ડિ.
 રા. સા. દલપતરામ પ્રાણજીનન ખખખર, કમ્પના માણ એ ઇન્સ્પેક્ટર.
 દેશની કેળવણીમાં જાણીતા અગેવાન ગૃહસ્થો.
 જોનરેબલ. એવેરીસ્ટન ઉગિયારાકર માસિક
 જોનરેબલ. કાશીનાથ ત્ર્યંબક ત્રેલગ એમ એ, એલ. એલ. બી.
 સી. આ. ઈ. મુખ્યની હાઈ કોર્ટના માણ જજ.
 રા. બા. શંકર પાડુરગ પડિત, એમ એ, ગાંધી એરિએન્ટલ ટ્રાન્સેક્ટર.
 રા. રા. નગીનદાસ ત્રેલસીદાસ મારફતીઆ. બી. એ; એલ. એલ, બી.
 મુખ્યમંત્રી હાઈ કોર્ટના વકીલ તથા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતીના પરીક્ષક
 ડિ. બા. મણિભાઈ જરાભાઈ, દિવાન-બડાદર, ડિવરાર

ગુજરાતી, યજ્ઞ પદ્મ, રિપન રિપોર્ટર, ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર, ગુજરાત મિત્ર,
 પ્રગમિત, સર્વપ્રકાર, સુરત અખબાર, દેશીમિત્ર, ભરૂચ સમાચાર, દિલેશ્વર.
 દસ્કતશિક્ષક કોપીબુકો નીચલી સરતોથી મળશે.

૧. રોકડે રૂપીએ દેનાવરથી માલ મંગાવનાર માસ્તરો તથા બા-
 પાગીઓ જોગો, જોગોગા જોહી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદશે
 તેઓને સેંકડે ૨૫ ટકા ડસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેકિંગ અને રેલ્વે-
 નો સર્વે ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨. ૨૦૦ થી જોહી ૨૫ નકલ સુધી મંગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કા-
 ઉન્ટ મળશે, પણ રેલ્વે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

૩. માલ મોકલાવ્યા પછી તે રસ્તામાં જતાં કોઈ રીતે ખરાબ થાય
 તથા તે માલને નુકસાન પૂરે તેના જોખમદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલ્વેન હોય ત્યાં માલ કયે રસ્તે અને કયા મોકલાવવો
 તેનો પૂરો ખુલાસો માલ મંગાવનારે લખી જણાવવો. રેલ્વે સ્ટેશનથી
 આગળ માલ લઈ જવાનો ખર્ચ માલ મંગાવનારને શિર સમજવો.

૫. દુડી મોકલાવનારે ખરાબર ટેકાણું લખવું.

૬. ગુજરાત તથા દાદીઆવાડના સર્વે માસ્તરોને તથા બકસેવરોને
 વિનંતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દસ્કતશિક્ષક કોપીબુકોની સાથે અમેાએ

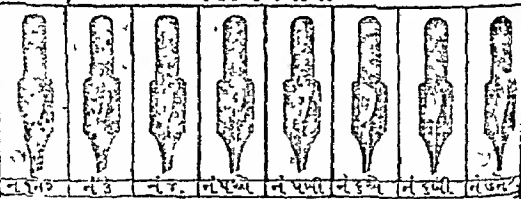
નમુના,

આંદરજી કાવસજી માસ્તરની

દસ્કત શિક્ષક કોપી બુકોની

સ્ટીલ પેનોના

નીચેના ક્રમાંકે, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બુકો સેંકડે ૧ એક ટકાના ક-
 મી ભાગી મોકલી આપવાની માગણી કરી છે એક વખત કામ પાડી
 જોવાથી ખાતરી થશે, પેકિંગમાં જોહી ખર્ચ ચાપતેમ કરીશું. જોગોની

ગુજરાત શાळा પત્ર.

પુસ્તક ૩૯ મું. જાન્યુઆરી ૧૯૦૦. અંક ૧ લો.

માસ.

આયર્લેન્ડની પ્રાથમિક કેળવણી વિષે તજવીજ કરી તેમાં મુધારા મૂકવા, તથા હસ્ત કેળવણી અને વ્યવહારી શિક્ષણ દાખલ કરવા બાબત બલામજો કરવા સાંના વાઇસરોયે એક કમિશન નીમ્યું હતું, તેનો રિપોર્ટ હમને મળ્યો છે. કમિશનરોની ૯૩ બેઠકો થઈ હતી, તેમાંથી ૫૭ બેઠકોમાં તેમણે ૧૮૬ ગાહેદીઓ તપાસ્યા હતા. તે ઉપરાંત તેમણે ૧૧૯ નિશાળોની અને કેટલીક ટ્રેનિંગ કોલેજોની મુલાકાત લીધી હતી, અને જે નિશાળોમાં હસ્ત કેળવણી અપાય છે તેમની ખામ તપાસ કરી હતી. આયર્લેન્ડમાં તજવીજ કરવા ઉપરાંત કમિશનરોએ ઇંગ્લાન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ જઈ સાંની નિશાળો જોઈ હતી, તથા કેટલાક ગાહેદી તપાસ્યા હતા. વળી યોડાક કમિશનરોને સ્વીડન અને ડેન્માર્ક મોકલી એાછડ પદ્ધતિની તજવીજ કમી હતી, જર્મની, ફ્રાન્સ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, અને હોલાન્ડની પદ્ધતિની તજવીજ કરવા કેટલાક આસિસ્ટન્ટોને મોકલ્યા હતા, અને અમેરિકાના મુનાષ્ટેડ સ્ટેટમયી રિપોર્ટ મંગાવવા ઉપરાંત એક કમિશનરે સાં જઈ કેટલીક શાળાઓ જાને જોઈ હતી.

આ પ્રમાણે તજવીજ કરીને કમિશનરો પોતાના રિપોર્ટમાં લખે છે કે, “ હમારો મગ્યૂત અભિપ્રાય યથો છે કે જે નિશાળોમાં હસ્ત કેળવણી અને વ્યવહારી શિક્ષણ હજી દાખલ થયાં નથી તેવી બધી નિશાળોમાં જાને લા મુધી તે દાખલ કરવાં જોઈએ, અને જ્યાં દાખલ થયાં છે ત્યાં તેમની વધારે ખિલવણી કરવી જોઈએ. હમે ખાતરીથી કહીએ છીએ, કે તેમ કરવાથી નિશાળોના સાહિત્ય શિક્ષણ (વાંચન, લેખન, ગણિત, આદિ) ઉપર કાંઈજ માડી અસર થશે નહિ; ઉલટું, તેથી બાળકોની શક્તિઓ વધી ખીલશે, તેમની ખુદ્ધિ સતેજ થશે, અને તેઓ દુનિયામા પોતાનું કામ બજાવવાને વધારે લાયક બનશે. ”

કમિશનરો પોતાનો વિષય વાર અભિપ્રાય દૂકામાં નીચે મુજબ આપે છે:—

- (૧) જે નિશાળોના બાળ વર્ગોમાં અને જે બાળ શાળાઓમાં કિન્ડર ગાર્ટનનાં મૂળતરવો પ્રમાણે શિક્ષણ અપાતું ન હોય, ત્યાં બની શકે તેટલે દરજ્જે તે રીત ઘાખલ કરવી:
- (૨) પ્રાથમિક નિશાળોનાં ધોરણ ૧, ૨, અને ૩ માં કિન્ડર ગાર્ટન શિક્ષણ ચાલુ રાખી છોકરાને એ પદ્ધતિએ કાગળ વાળવાનું, ભડા કાગળ (કાર્ડ બોર્ડ) નું, વાળાનું, લાકડાની ન્હાની ઇંટો ગોઠવવાનું, માટીના પદાર્થો બનાવવાનું, અને તેવાં બીજાં કામ કરાવવાં. આ મનોરથનો ધોરણોમાં હાથ અને આંખની કેળવણીના મધ્યમાં નીચે ઘાખલ કરવાં. બાળ વર્ગમાં કિન્ડર ગાર્ટનનાં મનોરથો સાથે છે, અને ઉપલા વર્ગોમાં હસ્ત કેળવણી અપાય છે, તેમનું વચ્ચે અનુસંધાન કરવા માટે પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણમાં અર્ધિ ગણાવેલાં કામ કરાવવાની ધણી જરૂર છે.
- (૩) બની શકે ત્યાં સુધી ઉપર ગણાવી તે કરતાં ટોચ વધારે જાયા પ્રકારની હસ્ત કેળવણી ચોથા ધોરણનાં અને તેથી ઉપરનાં ધોરણોનાં છોકરાને આપવી. આ માટે શક્તિએ કેળવાય તેવી રીતે લાકડા કામનાં મૂળતરવોની સગજ આપવાનું તથા તેનો મહાવરો કરાવવાનું હમને સૌથી વધારે યોગ્ય લાગે છે. આ કામ શીખવીને છોકરાઓને સુતાર બનાવવાનો હેતુ નથી, પણ તેમની આંખો અને હાથ કેળવાય, એટલે તેમને ચોક્કસ અવલોકન કરવાની, સમજાણ પૂર્વક માપ લેવાની, અને વ્યવસ્થાથી કામ કરવાની ટેવ પડે, એ હેતુ છે. આ સુધે કેળવણી તો મહોટી ઉમ્મરે તેઓ જે ધન્ધામાં પડશે તેમાં તેમને ખપ લાગશે. આ કામમાં અવલોકન, મુકાબલો, વગેરે કરવાની જરૂર રહેવાથી કેટલેક અંશે મુશ્કેલી કેળવણી ચાલુ રહે છે.
- (૪) બની શકે ત્યાં સુધી સઘળી પ્રાથમિક નિશાળોમાં ડ્રોઇંગ દરજ્જા આપ કરવું. ડ્રોઇંગની હલકી શરૂઆત કિન્ડર ગાર્ટનમાં થાય છે, પણ તેટલેથી તેને છોડી ન દેતાં શાળાના સૌથી ઉપલા વર્ગ સુધી ચલાવવું જોઈએ. વળી બાળ વર્ગ પછીના સઘળા વર્ગોમાં હાથ અને આંખની કેળવણી તથા લાકડા કામની સાથે ડ્રોઇંગનો સમ્બન્ધ

જોડવો જોઈએ. એટલે હરત કેળવણીના પેટામાં જે ઘાટ બનાવવાના હોય તેમનું છોકરાઓએ પ્રથમ ગાપ પ્રમાણે બરાબર ચિત્ર દોરવું જોઈએ, અને પછી તે ચિત્ર સુચ્છવસ્તુ બનાવવી જોઈએ. આમ કર્યા પિતા ઓકસાઈતી અને વ્યવસ્થિત કામ કરવાની ટેવ પડી શકશે નહિ. વિદ્યાના વિષયો દાખલ થયેથી તેમની સાથે પણ પ્રેમગતો સમ્બન્ધ જોડવો જોઈએ.

(૫) સઘળી પ્રાયમિક નિશાળોમાં વિદ્યાનાં મૂળતત્વોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આ વિષયનો અભ્યાસ ક્રમ એવી રીતે ગોઠવવો, કે છોકરાંની બુદ્ધિ વધે, અને તેમને કુદ્રતના સામાન્ય જાતો તથા વિદ્યાનાં સાદાં મૂળતત્વોની માહિતી થાય. હલકા વર્ગોમાં આ વિષય ઘણો ખરો પદાર્થ પાડોના રૂપમાં દાખલ કરવો, અને ઉપલા વર્ગોમાં પ્રયોગો દ્વારા શિખવવો. બીજી શકે ત્યાં મુખી વિદ્યાર્થીઓને દાખે પ્રયોગો કરાવવાની તબવીબ કરવી. વિદ્યાના વિષયનો અભ્યાસ ક્રમ સઘળે ઠેકાણે ઘણો ખરો મળતો હોવા છતાં ગામ તથા છોકરાંની સ્થિતિનો વિચાર કરીને તેની વિગતોમાં ફેરફાર કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

(૬) ખેતીની કળા, એટલે છોકરાં પાસે ખેતરમાં કામ કરાવીને તેનું અનુભવી શિક્ષણ આપવું, એ પ્રાયમિક નિશાળોને માટે યોગ્ય નથી, દાલમાં ગામડાંની સઘળી નિશાળોમાં ખેતીનાં મૂળતત્વો ફરજિયાત શિખવવાનું ફરજીયું છે, તેનું પરિણામ એ થાય છે, કે છોકરાં પાસે એ વિષયની એપડીઓ ગોળાવવામાં આવે છે. આ પરિણામ સન્તોષકારક નથી, અને તેથી છોકરાંની માનસિક કેળવણીને કાંઈ લાભ થતો નથી, તથા તેમને ખેતીની વ્યવહારી માહિતી મળતી નથી. આ કારણથી પ્રાયમિક નિશાળોમાં દાલ ચાલતો ખેતીનો વિષય બંધ કરવો, અને તેને બદલે ગામડાંની નિશાળોમાં વિદ્યાના વિષયનો અભ્યાસ ક્રમ એવી રીતે ગોઠવવો, કે છોકરાંને ખેતીના હલોગમાં સમાતાં વિદ્યાનાં સાદાં મૂળતત્વોનું જ્ઞાન થાય. આ મૂળતત્વોની બરાબર સમજ પાડવાને તથા શિક્ષણ રસિક કરવાને જે નિશાળોમાં દાલ બાગો છે ત્યાં તે કાયમ રાખવા, અને જ્યાં તે ન હોય ત્યાં નવા કરવા. પરંતુ નિશાળના સમ્બન્ધમાં

ખેતર રાખીને તથા તેમાં છોકરાઓને કામ કરાવીને ખેતીનો હુન્નર શિખવવો એ પ્રાથમિક નિશાળનું કામ નથી. ખેતીના હુન્નરની આવી માહિતી ખેતીવાડી ખાતા તરફથી મ્હોટી હિમ્મતના છોકરાઓને વધારે જાણ પ્રકારની નિશાળોમાં આપવી જોઈએ.

(૭) પાક શાસ્ત્ર, લૂગડાં ધોવાનું કામ, અને ગૃહ વ્યવસ્થાનાં શાસ્ત્રીય મૂળતત્વો અને સ્ત્રી સુધી છોકરીઓની નિશાળોમાં શિખવવાં જોઈએ. હાલ તરત આ વિષયો શરૂઆત કરી શકાય તેવું નથી; પણ તે શિખવવાની ગોઠવણ કરવાને તથા મકાનો અને સાહિત્યો ખૂસ પાડવાને નિશાળોના વ્યવસ્થાપકોને અને તેટલી મદદ આપવી જોઈએ.

(૮) શીવણ કામ હાલની માફક છોકરીઓની નિશાળોમાં કાયમ રહેવું જોઈએ. તેની સહેલી અને સાદી શરૂઆત કિન્ડર ગાર્ટનના કામને રૂપે બાળ વર્ગમાં ચાલ છે. પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણમાં તેને આંખ અને હાથની કેળવણીના મથાળા નીચે દાખલ કરવું; અને તેથી ઉપલાં ધોરણોમાં છોકરાઓ લાકડ કામ શીખે તેના બદલામાં છોકરીઓને જાણ પ્રકારનું શીવણ કામ શિખવવું.

(૯) પ્રાથમિક નિશાળોનાં સધળાં છોકરાંને અને સ્ત્રી સુધી સંગીત શિખવવું જોઈએ. તેથી મનને જાણ પ્રકારની કેળવણી મળે છે, અને ગાણુસને જીવતા સુધી આનન્દ મેળવવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. ઇંગ્લાન્ડ અને સ્કોટલેન્ડની નિશાળોનાં ૯૯ ટકા જેટલાં છોકરાં ગાયન શીખે છે, અને ઘટવું ઉત્તેજન આપવામાં આવશે તે આયર્લેન્ડમાં પણ તેવું જ પરિણામ આવશે. ઇંગ્લાન્ડ અને સ્કોટલેન્ડની નિશાળોના અનુભવ ઉપરથી જણાય છે, કે ગાયન શિખવવાની ટોનિક સોલ્ફા નામની પદ્ધતિ સાથી વધારે સહેલી અને અસરકારક છે. આ પદ્ધતિ આયર્લેન્ડની કેટલીક નિશાળોમાં દાખલ થઈ છે, અને અને તેટલી ત્વરાથી સધળી નિશાળોમાં તેનો પ્રસાર કરવો જોઈએ.

(૧૦) ઇંગ્લાન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, અને યૂરોપના બીજા દેશોની પ્રાથમિક નિશાળોમાં જુદી જુદી ભાષાની હિલો અને શારીરિક કસરતો દાખલ કરવામાં આવી છે, અને ખતલી તાકીદે તે આપ-

લાન્ડની પ્રાથમિક નિશાળોમાં દાખલ કરવી જોઈએ. કમિશને જે જોયું અને સાંભળ્યું છે તેથી તેની ખાતરી થઈ છે, કે આ કસર-તોથી બાળકોની તનદુસ્તી અને વૃત્તિઓ ઘણી સુધરે છે, અને એકન્દરે તેમના સુખમાં વધારો થાય છે. તેથી નિશાળના કામને બોબો વધતો નથી, પણ ઉલટું નિશાળના માનસિક કામથી વિરાગ મળે છે, અને વચમાં પ્રિય તથા કસરતો કર્યા પછી પાછું છોકરાંનું ચિત્ત માનસિક કામ ઉપર વધારે સારી રીતે ચોટે છે.

કમિશનરો ઉપરની બલામણો કરવાનાં કારણો આ મુજબ આપે છે:-

- (૧) એ બલામણોનો અમલ કરવાથી કેળવણીનાં ખર્ચાં મૂળતત્વો પ્રમાણે શિક્ષણ અપાશે. હાલમાં ઘણું કરીને ચોપડીઓ બણાવીને કેળવણી આપવામાં આવે છે. એ રીત એકદેશી છે, અને તેથી બાળકના મનની કેટલીક ઉપયોગી શક્તિઓ કેળવાયા વિના રહી જાય છે. કમિશનરો ધારે છે, કે બાળકોને ચોપડીઓમાંથી ગ્ન મેળવતાં શિખવવું જરૂરનું છે છતાં તેટલું ખસ નથી; તે ઉપરાન્ત તેમને પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિનું ખુદીથી અવલોકન કરતાં આવડવું જોઈએ, અવલોકન કરેલી વસ્તુઓ ઉપરથી ખર્ચાં અનુમાન કાઢતાં આવડવું જોઈએ, અને ન્હાની ઉમ્મરે પણ મગજમાં જે કદપનાઓ જાડે તે વસ્તુઓ બનાવીને તે દ્વારા જહાર દર્શાવવા જેટલી તેમનામાં હોય તથા આંખોનો ઉપયોગ કરવાની ચતુરાઈ આવવી જોઈએ. આ પ્રકારની કેળવણીથી મગજની સઘળી શક્તિઓ ખીલે છે, માટે તે બધાં માણસોને જરૂરની છે; જેમને ઉદ્યોગોમાં દાખલ થવું છે તેમને તે ખાસ અગત્યની છે. પ્રાથમિક નિશાળોમાં આવતાં બાળકોના મોટા ભાગને પોતાને હાથે ધન્યો કરીને ગુજરાન નમાવવું પડશે, માટે તેમને એક ન્હાનપ્રણયથી તેમના હાથનો ચતુરાઈ અને અક્ષયથી ઉપયોગ કરતાં શિખવવું ખુદ જરૂરનું છે.

- (૨) ઇંગ્લાન્ડ, સ્કોટલાન્ડ, અને યુરોપના ખીલ દેશોના અનુભવથી જણાયું છે, કે ઉપર દર્શાવેલી પદ્ધતિએ કામ લેવાથી અને હસ્ત

કેળવણી આપવાથી બાળકોની ખુદ્ધિ ધણી જાગૃત થાય છે, નિશા-
 જના કામમાં તેમને વધારે મજા લાગે છે, અને એકન્દરે નિશા-
 જની જીન્દગી વધારે સુખકારી અને આનન્દ બરી નીવડે છે.
 આથી હાજરી વધારે નિયમિત થાય છે, છોકરા વધારે મોટા
 ઉમ્મર સુધી નિશાજે રહે છે, અને તેથી કેળવણીને માટે વધારે
 વખત મળે છે. કમિશનરો લખે છે કે, “સદરહુ દેશોમાં હસ્ત કેળ-
 વણી દાખલ કરવાથી વાંચન, લેખન, ગણિત, વ્યાકરણ, જૂજોળ,
 વગેરે સાહિત્યના વિષયોના શિક્ષણ ઉપર માડી આસર થઈ છે કે
 કેમ તે વિષે હમે ખાસ કરીને તજવીજ કરી હતી. બધે ઠેકાણેથી
 હમને એવો જવાબ મળ્યો છે, કે કોઈ ઠેકાણે તેવી માડી આસર
 થઈ નથી; ઉલટું, કેટલેક ઠેકાણે હસ્ત કેળવણી દાખલ કરવાથી
 સાહિત્ય શિક્ષણમાં પહેલાં કરતાં ઘણો સુધારો થયો છે. સુધારો ય-
 વાનાં કારણો માગતાં હમને એમ જણાવવામાં આવ્યું છે, કે
 હસ્ત કેળવણીથી બાળકોની ખુદ્ધિ વધે છે, હસ્ત શિક્ષણ અને સાહિત્ય
 શિક્ષણ વારા ફરતી આવવાથી સાહિત્યના વિષયો ઉપર બાળકોનું
 મન વધારે ચોટે છે, અને બાળકોને પોતાના કામમાં રસ વધારે
 પડે છે, તેથી હસ્ત કેળવણીને લીધે સાહિત્ય શિક્ષણ પહેલાં કરતાં
 વધારે સારું ચાલે છે. હસ્ત કેળવણીથી ચતા લાભોનો સૌથી વધારે
 મંજૂત પુરાવો એ છે, કે જ્યાં જ્યાં તે દાખલ કરી છે ત્યાં ત્યાં
 તેને વધારવાના ઉપાય લેવામાં આવે છે; કોઈ ઠેકાણે તેને કાઢી
 નાંખીને એકલું સાહિત્ય શિક્ષણ આપવાની જૂની પદ્ધતિ પાછી
 મહણ કરવાનું દુસ્ત લાગ્યું નથી. કેટલાંક વરસના અનુભવ પછી
 નિશાજોના વ્યવસ્થાપકો, ઇન્સ્પેક્ટરો, અને મા બાપોનો સામાન્ય
 અભિપ્રાય એવો થયો છે, કે હસ્ત શિક્ષણ દાખલ કરવાથી પ્રાથ-
 મિક કેળવણી ધણી ઉપયોગી બની છે.”

- (૩) “ઉપરની બક્ષામણી કરવાનું છેલ્લું કારણ ઔદ્યોગિક કેળવણીને
 લગતું છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રસાર ઘણો કરવો જોઈએ એવી
 પ્રમ્ણ આખા દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તે પ્રમ્ણ દિવસે દિવસે વધારે

મજબૂત થતી જાય છે. એમ ધારવામાં આવે છે, કે ઔદ્યોગિક કેળવણીની સારી વ્યવસ્થા કરવાથી આવસાનના હુન્નર ઉદ્યોગની ધણી બારે ખિલવણી થશે. આ અભિપ્રાય સાથે હમે મળતા આવીએ છીએ. પરંતુ હાલની પ્રાયમિક કેળવણીની પદ્ધતિ એક-દેશી (માત્ર સાહિત્ય શિક્ષણ આપતી) હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ લેવા માટે લાયક થતા નથી. પ્રાયમિક નિશાળોના હુશિયાર વિદ્યાર્થીઓની ઊંચી કેળવણી લેવાની મરજી હોય, તો તેઓ સાહિત્ય શિક્ષણ આપતી મધ્યમ શાળાઓમાં દાખલ થઈ શકે છે, પણ તેઓ કોઈ ઉદ્યોગ શાળામાં દાખલ થવાને લાયક હોતા નથી. હમે બલામલો કરી છે તે મુજબ અગલ કરવાથી આ ખામી દૂર થશે. હમે સુસ્વેલા દેરફારો દાખલ કરવાથી દેશની પ્રાયમિક કેળવણી એવા પાયા પર મૂકાશે, કે તેથી બાળકોની સમગ્રી શક્તિઓની સગાન ખિલવણી થશે, અને પ્રાયમિક અભ્યાસ પૂરો થયેથી તેઓની સ્થિતિ તથા ખુદ્દિ મુજબ તેમને સાહિત્ય, વિદ્યા, કે ઉદ્યોગો પૈકી જે જાતની ઊંચી કેળવણી લેવી હશે તે પ્રકારની કેળવણી લેવાને તેઓ લાયક બનશે. ”

હિન્દુસ્તાન અને આવસાનની સ્થિતિ ધણે દરબને સરખી છે. બન્ને ઉદ્યોગ સરકારના તાબામાં છે, બન્નેની રેવતનો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે, બન્નેમાં ઔદ્યોગિક ખિલવણીની ખુબ અગલ છે, અને બન્નેની પ્રાયમિક કેળવણીની પદ્ધતિમાં સરખી ખામીઓ મालૂમ પડે છે. હમે આશા રાખીએ છીએ, કે આ દેશની સરકાર, દેશી રજવાડા, અને બીજા આગેવાનો આ વાત પર લક્ષ આપશે, અને આવસાનનું કમિશન લાંબે વારતે જે બલામલો કરે છે તેમાંની બને તેટલી આ દેશમાં દાખલ કરશે. આ દેશની નિશાળોના વ્યવસ્થાપકો અને શિક્ષકોએ પણ પર દેશમાં ચાલતી રીતોથી વાકેફ થઈ પોતાથી થઈ શકે તેવો સુધારો બહારના દયાળુની સહન બેતાં પોતાની મેજે દાખલ કરવો જોઈએ,

૬૨વી સન ૧૯૦૦, સંવત ૧૯૫૬-૫૭.

મન્યુઆરી.		ફેબ્રુઆરી.		માર્ચ.		એપ્રિલ.		મે.		જૂન.	
ભાગશર-પોસ-માહ.		માહ.		માહ-ફાગણ-ચૈત્ર.		ચૈત્ર-વૈશાખ.		વૈશાખ-જેઠ.		જેઠ-અષાઢ.	
તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.
૧	૩૦	સો.	૨	શુ.	૩૦	શુ.	૨	૨.	૨	૪	શુ.
૨	૧	મં.	૩	શુ.	૧	શુ.	૩	સો.	૩	૫	શ.
૩	૨	બુ.	૪	શ.	૨	શ.	૪	મં.	૪	૬	૨.
૪	૩	શુ.	૫	૨.	૩	૨.	૫	બુ.	૫	૭	સો.
૫	૪	શુ.	૬	સો.	૪	સો.	૬	શુ.	૬	૮	મં.
૬	૫	શ.	૭	મં.	૫	મં.	૭	શુ.	૭	૯	બુ.
૭	૬	૨.	૮	બુ.	૭	બુ.	૮	શ.	૮	૧૦	શુ.
૮	૮	સો.	૯	શુ.	૮	શુ.	૯	૨.	૯	૧૧	શુ.
૯	૯	મં.	૧૦	શુ.	૯	શુ.	૧૦	સો.	૧૦	૧૧	શ.
૧૦	૧૦	બુ.	૧૧	શ.	૧૦	શ.	૧૧	મં.	૧૧	૧૨	૨.
૧૧	૧૧	શુ.	૧૨	૨.	૧૧	૨.	૧૨	બુ.	૧૨	૧૩	સો.
૧૨	૧૨	શુ.	૧૩	સો.	૧૨	સો.	૧૩	શુ.	૧૩	૧૪	મં.
૧૩	૧૩	શ.	૧૪	મં.	૧૩	મં.	૧૪	શુ.	૧૪	૧૫	બુ.
૧૪	૧૪	૨.	૧૫	બુ.	૧૩	બુ.	૧૫	શ.	૧૫	૧	શુ.
૧૫	૧૫	સો.	૧	શુ.	૧૪	શુ.	૧૫	૨.	૧	૨	શુ.
૧૬	૧	મં.	૨	શુ.	૧૫	શુ.	૧	સો.	૨	૪	શ.
૧૭	૨	બુ.	૩	શ.	૧	શ.	૨	મં.	૩	૫	૨.
૧૮	૩	શુ.	૪	૨.	૨	૨.	૩	બુ.	૪	૬	સો.
૧૯	૪	શુ.	૫	સો.	૩	સો.	૪	શુ.	૫	૭	મં.
૨૦	૪	શ.	૬	મં.	૪	મં.	૫	શુ.	૬	૮	બુ.
૨૧	૫	૨.	૭	બુ.	૫	બુ.	૬	શ.	૭	૯	શુ.
૨૨	૬	સો.	૮	શુ.	૬	શુ.	૮	૨.	૮	૧૦	શુ.
૨૩	૭	મં.	૯	શુ.	૭	શુ.	૯	સો.	૯	૧૧	શ.
૨૪	૮	બુ.	૧૦	શ.	૮	શ.	૧૦	મં.	૧૦	૧૨	૨.
૨૫	૯	શુ.	૧૧	૨.	૯	૨.	૧૧	બુ.	૧૨	૧૩	સો.
૨૬	૧૦	શુ.	૧૨	સો.	૧૦	સો.	૧૨	શુ.	૧૩	૧૪	મં.
૨૭	૧૧	શ.	૧૩	મં.	૧૧	મં.	૧૩	શુ.	૧૪	૩૦	બુ.
૨૮	૧૨	૨.	૧૪	બુ.	૧૨	બુ.	૧૪	શ.	૩૦	૧	શુ.
૨૯	૧૩	સો.			૧૩	શુ.	૩૦	૨.	૧	૨	શુ.
૩૦	૧૪	મં.			૩૦	શુ.	૧	સો.	૨	૩	શ.
૩૧	૧	બુ.			૧	શ.			૩		

તારીખ.	જુલાઈ.		ઓગસ્ટ.		સપ્ટેમ્બર.		ઓક્ટોબર.		નવેમ્બર.		ડિસેમ્બર.	
	અષાઢ- શ્રાવણ.		શ્રાવણ- ભાદરવો.		ભાદરવો- આસો.		આસો- કાર્તિક.		કાર્તિક- માગશર.		માગશર- પોસ.	
	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.
૧	૪	ર. સો.	૬	બુ.	૭	શ.	૭	સો.	૯	ગુ.	૧૦	શ.
૨	૫	મં.	૭	શ.	૮	ર. સો.	૮	મં.	૧૦	શ.	૧૧	ર. સો.
૩	૬	બુ.	૮	શ.	૯	મં.	૯	બુ.	૧૧	શ.	૧૨	સો.
૪	૭	ગુ.	૯	ર. સો.	૧૦	બુ.	૧૧	શ.	૧૨	ર. સો.	૧૩	મં.
૫	૮	શ.	૧૦	મં.	૧૧	શ.	૧૨	ગુ.	૧૩	સો.	૧૪	બુ.
૬	૯	ર. સો.	૧૧	બુ.	૧૨	ગુ.	૧૩	શ.	૧૪	મં.	૧૫	ગુ.
૭	૧૦	શ.	૧૨	શ.	૧૩	ર. સો.	૧૪	મં.	૧	બુ.	૧	શ.
૮	૧૧	સો.	૧૩	ગુ.	૧૪	શ.	૧૫	ર. સો.	૨	શ.	૨	ર. સો.
૯	૧૨	મં.	૧૪	શ.	૧૫	ર. સો.	૧	મં.	૩	ગુ.	૩	ર. સો.
૧૦	૧૩	બુ.	૧૫	ર. સો.	૧	મં.	૨	બુ.	૪	શ.	૪	મં.
૧૧	૧૪	ગુ.	૧	શ.	૩	બુ.	૩	શ.	૫	ર. સો.	૫	બુ.
૧૨	૧૫	શ.	૨	ર. સો.	૪	ગુ.	૪	શ.	૬	મં.	૬	ગુ.
૧૩	૧	સો.	૩	મં.	૫	શ.	૫	ર. સો.	૭	બુ.	૭	શ.
૧૪	૨	બુ.	૪	ગુ.	૬	ર. સો.	૬	મં.	૮	શ.	૮	ર. સો.
૧૫	૩	શ.	૫	સો.	૭	મં.	૭	બુ.	૯	ગુ.	૯	શ.
૧૬	૪	ર. સો.	૬	શ.	૮	ર. સો.	૮	મં.	૧૦	શ.	૧૦	ર. સો.
૧૭	૫	મં.	૭	ગુ.	૯	સો.	૯	બુ.	૧૧	શ.	૧૧	સો.
૧૮	૬	બુ.	૮	શ.	૧૦	મં.	૧૦	શ.	૧૨	ર. સો.	૧૨	મં.
૧૯	૭	ગુ.	૯	ર. સો.	૧૧	બુ.	૧૧	શ.	૧૨	સો.	૧૩	બુ.
૨૦	૮	શ.	૧૦	સો.	૧૨	ગુ.	૧૨	શ.	૧૩	મં.	૧૪	ગુ.
૨૧	૧૦	ર. સો.	૧૨	મં.	૧૩	શ.	૧૩	ર. સો.	૧૪	બુ.	૧૫	શ.
૨૨	૧૧	સો.	૧૩	બુ.	૧૪	શ.	૧૪	મં.	૧૫	ગુ.	૧૬	ર. સો.
૨૩	૧૨	મં.	૧૪	શ.	૧૫	ર. સો.	૧	બુ.	૧૬	શ.	૧૭	મં.
૨૪	૧૩	બુ.	૧૫	ર. સો.	૧૬	મં.	૨	શ.	૧૭	ર. સો.	૧૮	બુ.
૨૫	૧૪	ગુ.	૧૬	શ.	૧૭	સો.	૩	ગુ.	૧૮	મં.	૧૯	શ.
૨૬	૧૫	શ.	૧૭	ર. સો.	૧૮	મં.	૪	શ.	૧૯	બુ.	૨૦	ગુ.
૨૭	૧૬	સો.	૧૮	શ.	૧૯	ર. સો.	૫	સો.	૨૦	શ.	૨૧	ર. સો.
૨૮	૧૭	મં.	૧૯	ગુ.	૨૦	મં.	૬	શ.	૨૧	બુ.	૨૨	શ.
૨૯	૧૮	ર. સો.	૨૦	શ.	૨૧	ર. સો.	૭	મં.	૨૨	ગુ.	૨૩	ર. સો.
૩૦	૧૯	સો.	૨૧	ર. સો.	૨૨	મં.	૮	બુ.	૨૩	શ.	૨૪	મં.
૩૧	૨૦	મં.	૨૨	શ.	૨૩	સો.	૯	શ.	૨૪	ર. સો.	૨૫	બુ.

યૂરોપની શાळाઓ.

(સાંધણું પુ. ૩૮ માના ૫૪ ૩૭૧ થી.)

૪. હુસલડોઈની નિશાળ વ્યવસ્થા.

આ ગામ હીનીશ પ્રશિયામાં રહે અને હાઈન નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે, અને તેની વસ્તી આશરે સાઠ હજાર માણસની છે. એ ગામ ધણું ઉદ્યોગી છે, અને તેની નિશાળ વ્યવસ્થા જાણવા જેથી છે, કારણ કે તેથી જર્મનીની સામાન્ય નિશાળ વ્યવસ્થા તથા સંસારી વ્યવસ્થા માલુમ પડે છે. નીચેના કોષ્ટકથી તે સમજવામાં મદદ થશે.

ઉમ્મરનું વરસ	૬ ફુ ૭ મુ	૮ મુ	૯ મુ	૧૦ મુ	૧૧ મુ	૧૨ મુ	૧૩ મુ	૧૪ મુ	૧૫ મુ	૧૬ મુ	૧૭ મુ	૧૮ મુ
નિશાળનું વરસ	૧ મુ	૨ મુ	૩ મુ	૪ મુ	૫ મુ	૬ ફુ ૭ મુ	૮ મુ	૯ મુ	૧૦ મુ	૧૧ મુ	૧૨ મુ	૧૩ મુ
અ												
બ												
વ												
ક												
હ												
કેટલાંક શહેરોની હાઈ સ્કૂલોમાં આ વર્ષોના એકસે પ્રાથમિક અભ્યાસના વર્ગો પણ હોય છે.												
	છઠ્ઠા વર્ગ	પાંચમો વર્ગ	ચોથો વર્ગ	ત્રીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ	બીજો વર્ગ

અ એ સામાન્ય લોકોની નિશાળ છે. તેના બે ભાગ હોય છે—અ અ, અને અ બ. અ અ માં છોકરા અને છોકરીઓ બન્ને પાંચ વરસ

સુધી (૭ થી દસ વરસની ઉમ્મર સુધી) પ્રાથમિક કેળવણી લે છે. તેમાં હલકી પ્રતિની કેળવણી કેટલેક અંશે સમ્પૂર્ણ ગ્રામ છે, એટલે શાસ્ત્રીય વિષયોમાં ન પેસતાં તે પ્રાથમિક વિષયોનું યાન આપે છે. દર સેંકડાના સાધારણ હિસાબ આવડે એટલે અંક ગણિતનો વિષય બન્ધ થાય છે. અ બ એ સામાન્ય લોકોના છોકરાઓની મધ્યમ શાળા છે, તેમાં ઘણું ખર્ચ ચાર વરસ અભ્યાસ ચાલે છે. જે છોકરાઓને હાઈસ્કૂલમાં ન જતું હોય, અને મધ્યમ શાળામાં વધારે રહેતું હોય, તેમને પ્રાથમિક નિશાળ (અ અ) ના ચોથા વરસ પછી મધ્યમ શાળામાં લેવામાં આવે છે. આ મધ્યમ શાળામાં બીજા ગણિત, ભૂમિતિ, પ્રાણી વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા, પદાર્થ વિજ્ઞાન, આદિ વિષયો ચાલે છે. નિશાળના નવમા વરસમાં (એટલે તેર વરસની ઉમ્મર પછી) મધ્યમ શાળામાં રહેવાની છોકરાઓને ફરજ નથી, પણ ઘણા છોકરાઓ તે વરસમાં તેમાં રહેવાનું પસન્દ કરે છે. ઉપરના કોષ્ટકના એ ખાનામાં* નિશાન કયું છે.

‘ ય એ છોકરીઓની હાઈસ્કૂલ છે. બીજાં ગામેની હાઈસ્કૂલોમાં પ્રાથમિક અભ્યાસના વર્ગો પણ હોય છે, તેમાંથી છોકરાં હાઈસ્કૂલનાં વર્ગોમાં ચડે છે; હાં સામાન્ય લોકોની પ્રાથમિક નિશાળમાંથી છોકરાં હાઈસ્કૂલમાં લેવામાં આવતાં નથી. ફુસલડોરનો વહિવટ જુદો છે, એટલે હાંની હાઈસ્કૂલોમાં સામાન્ય લોકોની પ્રાથમિક નિશાળ (અ અ) માં બહુલાં છોકરાંને દાખલ કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે છોકરીઓની હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ નિશાળના દસમા વરસ સુધી (પન્દર વરસની ઉમ્મર સુધી) પહોંચે છે. કેટલેક ઠેકાણે એક વરસ વધારે અભ્યાસ કરાવી છોકરીઓને શિક્ષક બનાવવાની તજવીજ કરવામાં આવે છે. ઉપરના કોષ્ટકમાં એ ખાનામાં જ નિશાન કયું છે.

‘ ક એ છોકરાઓની હાઈસ્કૂલ છે, તેમાં નિશાળના પાંચમા વરસથી ખારમા વરસ સુધી (દસથી સત્તર વરસની ઉમ્મર સુધી) અભ્યાસ ચાલે છે. જેમને હાઈસ્કૂલમાં બહુતું હોય છે તે છોકરા પ્રાથમિક નિશાળ (અ અ) માંથી મધ્યમ શાળા (ઍ ઍ) માં ન જતાં ખારોખાર હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થાય છે. ક હાઈસ્કૂલને રીઅલ સ્કૂલ અથવા રીઅલ હાઈસ્કૂલ કહે છે. જ હાઈસ્કૂલ કરતાં તે અર્વાચીન અભ્યાસ ઉપર, એટલે અર્વાચીન બાબતો,

અર્વાચીન સાહિત્ય, અને જે શાસ્ત્રો ઉપર હુજર ઉઘોગો આધાર રાખે છે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે. તે કારણથી તેમાં પ્રાણી વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા, કુદ્રતી શાસ્ત્રો (ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન, સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયન), અર્વાચીન ભાષાઓ, અને ડ્રોઇંગ ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે. આ નિશાળમાં શીખેલા વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીની કુટલોક શાખાઓમાં દાખલ કરે છે, બધી શાખાઓમાં દાખલ કરતા નથી. ધન્ધામાં પેસનારા લોકો, ઇન્જનેરો, અને વિદ્યા હુજરમાં દાખલ થનારા માણસો હ શાળા કરતાં ક શાળાને વધારે પસન્દ કરે છે.

હ એ પણ છોકરાઓની હાઈ સ્કૂલ છે, અને તેને જીમનેસિયમ કહે છે. ફ્રાન્સમાં આવી સ્કૂલને લાઇસિયમ, અને અમેરિકામાં કલ્સિકલ હાઈ સ્કૂલ કે આમર સ્કૂલ કહે છે. ઇંગ્લાન્ડની જૂની મ્હોટી નિશાળો પણ આ જાતની છે. જર્મનીની હ હાઈ સ્કૂલમાં નિશાળના પાંચમા વરસથી તેરમા વરસ સુધી (દસથી અસાઢ વરસની ઉમ્મર સુધી) અભ્યાસ આવે છે, અને પ્રાચીન ભાષાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે. તેના વિદ્યાર્થીઓને વગર પરીક્ષાએ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે.

ક અને હ બન્ને પ્રકારની હાઈ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ નિશાળના દસમા વરસનો એટલે “ બીજા વર્ગ બ ” નો અભ્યાસ પૂરો કરીને પરીક્ષામાં પાસ થાય છે, એટલે તેમને લશ્કરમાં ફરજિયાત નોકરી કરવાનાં ત્રણ વરસમાંથી બે વરસની મારી મળે છે, અને એક જ વરસ તેવી નોકરી કરવાથી આવે છે. આ રીતે લાંબી સરકાર જાગી કળવણીને ઉત્તેજન આપે છે.

લોકોની સંસારી સ્થિતિ મુજબ, એટલે ગરીબોની અને તવંગરોની નિશાળો જુદી રાખવાનું અમેરિકાના લોકો પસન્દ કરતા નથી, અને તે વહિવટની તેઓ નક્કલ પણ કરે તેમ નથી. જર્મનીમાં આવી જાતનો બેદ રાખવામાં આવે છે. ઉપર જેને સામાન્ય લોકોની નિશાળો (અ) કહી છે તેમાં ગરીબ અડધાં જુએ મરતાં છોકરાં જાય છે; તવંગર અને જાગી જાતનાં કે કળવાયલાં મા બાપોનાં છોકરાંની નિશાળો જુદી હોય છે.

ઉપર ગણાવેલી બધી નિશાળો જાહેર શાળાઓ ગણાય છે, છતાં તેમાં શી લેવામાં આવે છે. બિલકૂલ શી લીધા વિના કળવણી આપવાનો

વિચાર જર્મનીમાં હવે ધીમે ધીમે મજબૂત થતો જાય છે.

ઉપર કહેલી નિશાળોં સિવાય કેટલેક ઠેકાણે જર્ગર એટલે કેસ્ટાની નિશાળોં જોવામાં આવે છે. તે નિશાળોંનો અભ્યાસ ક્રમ ઉપર કહેલી જ નિશાળ જેવો હોય છે. જ્યાં જર્ગર શાળા હોય છે ત્યાં મધ્યમ શાળાં (અ બ) હોતી નથી.

૫. મધ્યમ શાળા.

કુસલડોરે ગામમાં પ્રાથમિક નિશાળો ધણી છે, પણ મધ્યમ શાળા (અ બ) એક જ છે. એ મધ્યમ શાળામાં મહેં આખો દિવસ ગાળ્યો હતો, અને તેનો હેવાલ અત્રે આપવા ધારું છું. એ નિશાળમાં નીચેનાં વિષયો શિખવાય છે:—

(૧) ધર્મ—(અ) બાઇબલમાં વર્ણવેલી ખિનાઓનો ઇતિહાસ, (બ) પ્રતોતર, (ક) બજનો અને બાઇબલની કવિતા, (ડ) ધર્મ પત્રનો ઇતિહાસ.

(૨) ભાષા—આ નિશાળમાં માત્ર સ્વભાષા જ શિખવાય છે. (અ) વાંચન અને સાહિત્ય, (બ) નિબંધ, (ક) વ્યાકરણ.

(૩) ગણિત—(અ) અંક ગણિત પૂરું, (બ) ખીજ ગણિતના શરૂઆતના નિયમો, (ક) ભૂમિતિ અને માપકરણ.

(૪) ભૂગોળ—(અ) સવિસ્તર રચણ વર્ણન, (બ) ખૂણેજોને લગતી ભૂગોળ, (ક) રાજકીય ભૂગોળ, (ડ) ભૂતળ.

(૫) ઇતિહાસ—(અ) પહેલા વર્ષમાં સામાન્ય ઇતિહાસ, (બ) ખીજ વર્ષમાં પ્રશિયાનો ઇતિહાસ, (ક) ત્રીજ વર્ષમાં જર્મનીનો ઇતિહાસ, (ડ) પુનરાવર્તન.

(૬) વિદ્યા—(અ) પહેલા વર્ષમાં વનસ્પતિ વિદ્યા, (બ) ખીજ વર્ષમાં પ્રાણી વિદ્યા, (ક) ત્રીજ વર્ષમાં સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન—સાહિત્યો, (ડ) રસાયન અને અનિજ વિદ્યા—સાહિત્યો.

(૭) ફ્રાઈગ—ફ્રી હેન્ડ ફ્રાઈગ, કર્તવ્ય ભૂમિતિ, શુંગારનું ફ્રાઈગ, અને નક્કર પદાર્થો ઉપરથી (એટલે એડલ) ડોઈગ.

(૮) ગાયન—મ્હોએથી ગાયું, તથા ગાયનનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન.
(૯) કસરત—જુદા જુદા પ્રકારની અંગ કસરતો.

ઉપર કહેલી મધ્યમ શાળામાં આ મુજબ વિષયો ચાલે છે. તે વખત છોકરાની ઉંમર દસથી તેર ચાદ વરસ સુધીની હોય છે. મધ્યમ શાળામાં ધણું કરીને ગરીબ સોકોના છોકરા હોય છે. તેમને આ ઉમ્મર, જેટલી અને જેવી કેળવણી મળે છે, તેવી અમેરિકાની તે પહેલીની નિશાળામાં મળતી નથી. ઇંગ્રેજ બાપાની જેડણીની પદ્ધતિ એવી ખરાબ છે, કે તે સીખવામાં અમેરિકાનાં છોકરાંને ઘણો વખત ખલ છે, અને તેટલે દરજ્જે બીજા વિષયોના શિક્ષણમાં ખામી આવે છે.

૬. શિક્ષણ પદ્ધતિ.

ઉપર કહેલી મધ્યમ શાળામાં જુદું સારી કેળવણી અપાય છે, અને પરિણામ સારું નીવડે છે, તેનું કારણ ધણું કરીને લાંબી શિક્ષણ પદ્ધતિ છે. હારેસ માને તેના જણીતા રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે, “ જર્મનીમાં મ્હં કેદી કોઈ શિક્ષકને ચોપડી હાથમાં રાખીને પાઠ ચલાવતાં જોયો નથી, અને પાઠ ચાલતાં કોઈ શિક્ષકને ખેડેલો પણ દોડો નથી.” હજી પણ તે જ વહીવટ ચાલે છે. ડુસલડોર્ફની મધ્યમ શાળામાં મ્હં આંખો દહાડો ગાળ્યો, તેના છ ઓરડામાં તે દિવસ હું વારંવાર ફરો, અને નવ પાઠ-ચલાવતા જોયા તમા સાંભળ્યા, પરંતુ એકે વખત મ્હં કોઈ શિક્ષકના હાથમાં ચોપડી ઝાલેલી દોડી નથી. વાંચન અને સાહિત્યના શિક્ષણ વખત પણ શિક્ષકે ચોપડી હાથમાં લીધી નહોતી. તે છોકરાંને કહેતો કે, “તમારે એવી રીતે વાંચવું કે વાંચેલું હું તરત સમજી શકું”, અને છોકરાં અરેખર તેમ જ વાંચતાં હતાં.

અંક ગણિત ચોપડી વિના સિખવવામાં આવ્યું. અપૂર્ણાકાંત-ભાગાકારનો પાઠ શિક્ષકે મ્હોએથી બરાબર આખ્યા પછી છોકરાંને હુકમ કર્યો, “તમારો ચોપડી કાઢો અને ૨૩ મે પાને ૧૨ થી ૧૮ સુધી દિસાવ મણો.” મ્હં એ ચોપડી જોઈ, તો તે ન્હાની સરખી પહેલી ચોપડી જેવી હતી. તેમાં ફક્ત દિસાવો હતા, આપણી અંક ગણિતની ચોપડીઓમાં લાંબી લાંબી સમજૂતી આપવામાં આવે છે તેમાંની કંઈ જ

નહોતી. (એટલે રીતો, કારણો, સમજૂતી, વગેરે શિક્ષકે મહોએથી શિ-
ખવું, છોકરાંની ચોપડીમાં આપવું નહિ, એવો લાં વહિવટ છે. છોકરાંની
ચોપડીમાં એકલા દિસાજ હોય છે.) બીજા ગણિતની ચોપડી પણ તેવી
જ હતી. ભૂમિતિને માટે કોઈ ચોપડી વાપરવામાં આવતી નથી; શિક્ષક
મહોએથી પાક આપે છે, અને પછી છોકરાં તે પોતાની નિબંધ
ચોપડીમાં લખી લાવે છે.

મહો વ્યાકરણની ચોપડી જેવા માગી, એટલે શિક્ષકને હસવું આવ્યું,
અને તે મ્હારી મસ્કરી કરતો હોય તેવું દેખાયું. (લાં શિક્ષક વ્યાકરણ
મહોએથી જ શીખવે છે, અને છોકરાં પાસે મનોમતો લખાવે છે. છાપેલી
ચોપડી છોકરાં પાસે હોતી નથી.) પણ લાંની કલિદાસની ચોપ-
ડીઓ મ્હોટી હોય છે. (આપણે આદિ ઝીણી ઝીણી નોટોની ચોપડી-
ઓમાંથી માત્ર સાથે વગેરે છોકરાં ગોખે છે તેવી ચોપડી લાં ચાલતી
નથી; મ્હોટી ચોપડીઓમાંથી છોકરાં હવાલો વગેરે વાંચે છે.) વનસ્પતિ,
વિદ્યા કે પ્રાણી વિદ્યાને માટે પણ મ્હો કોઈ ચોપડી ચાલતી નોંધ નહિ.
પરંતુ મુકવેલા છોડ, ઘાસ વગેરે બરીને રાખી મૂકેલાં મુએલાં પ્રાણીઓ,
સુંદર રંગિત ચિત્રો, અને એવા બીજા પદાર્થોનો સંગ્રહ નોંધો, તે ઉપરથી એ
વિદ્યાઓ શિખવવામાં આવે છે. પદાર્થ વિજ્ઞાન શિખવવાનો સામાન સોરી
હાલતમાં હતો, અને તેના ચાર મ્હોટાં કપાટ બરેલાં હતાં. રસાયનના
સાંદિયો ઓછી કિમ્મતનાં હતાં, પણ પૂરતાં હતાં. લાંની બુગીચની
ચોપડીઓમાં કોઈ જ લખાણ હોતું નથી. તેમાં માત્ર નકશા હોય છે તે છોકરાં
હાથમાં રાખે છે, અને શિક્ષક પાડીઆ ઉપર નકશા તથા ચિત્રો કાઢે છે, તથા
મહોએથી શિક્ષણ આપે છે. એકન્દરે લાં શિક્ષકો શીખવે છે, છોકરાંને
પણ કાંમ કરવાની ફરજ પડે છે, અને પછી તેઓ તે મહોએ તથા
લખાણમાં કહી બતાવે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે લાં શિક્ષણ ખડુ ઉત્તમ પદ્ધતિએ
અંપાય છે. વ્યાકરણ સંયોગી કરણ પદ્ધતિએ ચાલે છે. પદાર્થ વિજ્ઞાન અને
રસાયન અવંકથી આખરે સુધી પ્રયોગો દ્વારા શિખવાય છે. ગણિતમાં
સમજણ વાતોની સિદ્ધતા કરવામાં આવે છે. કોઈ ઠંકાણું મ્હો પોપ-
ટીઉં ગોખણું નોંધું નહિ. મ્હોએ સખ્દે સખ્દે ગોખી લાવવાનું માત્ર

સાદિસમાં હોય છે. તે વિષયમાં ધણું ન્દાનાં કાવ્યો શિખવ્યા છે, તે મ્હોએ કરાય છે, તેમનું પૃથક્કરણ કરી દૂકડે દૂકડા કરી નાંખવામાં આવે છે, એક ખીન્ન વચ્ચે મુકાબસો કરવામાં આવે છે, તેમને ગદ્યમાં મૂકવામાં આવે છે, તેમની નકલ કરાય છે, અને તેમના રસનો અનુભવ લેવાય છે.

લાંની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે હવે વધારે કહેવાનું રહે છે? સધળા શિક્ષકોની પદ્ધતિ એક સરખી રીતે ઉત્તમ જોવામાં આવે છે. દરેક શિક્ષકને પોતાને સારી લાગે તેવી પદ્ધતિએ શિખવવાની છૂટ છે, પણ બધા જ શિક્ષકો સારા વિચારવન્ત હોવાથી તેમનામાં મળતાપણું ધણું માલૂમ પડે છે.

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(આશુ પુ. ૩૮ માના પ્રક ૩૭૯ થી.)

બાળ વર્ગમાં આકાર તથા મૂળાક્ષરો—એક શિક્ષક લખે છે, કે ગામમાં જ્યારે કોઈ નાટક મંડળી આવે છે, પ્રદર્શન હોય છે, અથવા એવો ખીન્નો મ્હોટો તમારો હોય છે, ત્યારે તેમના તરફથી મ્હોટા રંગીન અક્ષરનાં જાહેરનામાં નીકળે છે, તે હું માગી લઈને તેમાંના અક્ષરો છોકરાં પાસે કાતર વડે કાપી કઢાવું છું. કાપતી વખત દરેક બાળક અક્ષરનું નામ, રંગ, વગેરે કહી બતાવે છે. અક્ષર કાતરવાના ઉદ્યોગમાં બાળકોની આંખો અને આંશુઓને કામ મળવાથી તે અપળ થાય છે, કાંઈક ચોક્કસાઈ આવે છે, અક્ષરનો આકાર બરાબર મગજ ઉપર ઠસે છે, સાથે સાથે રંગનું ચિહ્ન મળે છે, અને બાળકોને ગમત પડે છે. કાંઈ કાંઈ વાર દીવાસળી જેવી સળીઓ અને વીટીઓ કે કડીઓનાં અડધીઆંની મદદથી બાળકો પાસે અક્ષરો બનાવવામાં આવે છે.) આવી લોદાની અડધી કડી મૂકીને તેની નોંડે. આ મુજબ દીવાસળી ગોઠવવાથી “ ગ ” અક્ષર બને છે. (આ રીતે એક અડધી કડી મૂકે, તેની નીચે—દીવાસળી આડી મૂકે, અને તેની નીચે પાછી) આ પ્રમાણે અડધી કડી મૂકે એટલે “ ક ” થાય છે. ખીન્ન અક્ષરો પણ એ રીતે બને છે. દરેક નિશાળનો મહેતાજી દીવાસળી જેવી કુટલીક સાંખી દૂકી સળીઓ અને લોદાની ન્દાની મ્હોટી આખી તથા અડધી કડીઓ રાખશે, અને બાળકો પાસે તેમને જુદી જુદી રીતે ગોઠવા-

વશે, તે મૂળાક્ષરો, અંકો, તેમજ વર્તુળ, લઘ્વ વર્તુળ, ચોરસ, લઘ્વ ચોરસ અને ખીન્ન આકારોનું બાળકોને ગમત સાથે જ્ઞાન કરાવી શકાશે. સઘળું કામ બાળકો પાસે જ કરાવવાથી તેમને હોંશ ઉત્પન્ન થશે, અને રમત જેવું લાગશે. વળી રંગ આકારની પેટીમાં હોય છે તેવા જડા કાગળના ન્હાના ન્હાના કડકાઓ ઉપર જુદા જુદા રંગથી છાપેલા અક્ષરો બાળકો હાથમાં વારંવાર આપવા, તેમનાં નામ દેવડાવવાં, અને તે મુજબ સળીત-વગેરેથી અક્ષરો બતાવરાવવા. જેમ અક્ષરોનું જ્ઞાન થતું જાય, તેમ કાગળના અક્ષરો સાથે સાથે ગોઠવાવી “ તલ, ” “ ધર, ” “ રમ, ” વગેરે શબ્દો બતાવરાવવા, તેથી છોકરાંને વધારે રસ લાગશે. આ પ્રમાણે મૂળાક્ષરો ઓળખતાં તથા બતાવતાં આવડે, સાર પછી જ તે લખતાં શિખવવાનો પ્રયત્ન કરવો. બાળક નિશાળમાં આવે તે જ દિવસથી સાથી પહેલાં એકડા અને અક્ષર લખાવવા માંડવાથી તેને કંટાળો ઉપજે છે, અને તે સુસ્ત બને છે.

કથિત પાઠ—બાળ વર્ગને તથા ઉપજ્ઞા વર્ગોને ઘણી વખત કથિત પાઠ અપાતા હોય છે સારે છોકરાં સુસ્ત માલૂમ પડે છે, અને ધ્યાન આપતાં જણતાં નથી. ચિત્ર કે વસ્તુ વિના મ્હોઝોથી કદી કથિત પાઠ આપવો નહિ. આ પાઠની મુખ્ય મતલબ બાળકોને અવલોકન કરવાની ટેવ પાડવાની છે, માટે વસ્તુ વિના પાઠ આપવાથી તેની મતલબ સરતી નથી. ચિત્ર કરતાં પણ પ્રલક્ષ વસ્તુ તપાસવાથી વધારે જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે, અને બાળકને ગમત તથા સમજ પણ વધારે પડે છે. બની શકે સારે નોંધતા પદાર્થો કે પ્રાણીઓ બાળકોને લાવવાનું કહેવાથી તેમની હોંશ વધે છે. કોઈ બાળક પોતાને ઘેર પાળેલો પોપટ લાવે, કોઈ પોતાની મેના લઈ આવે, કોઈ બિલાડીનું ખચ્ચું લાવે, કોઈ ફૂતરાનું મોટીલું લાવે, એમ પ્રસંગ પ્રમાણે ઈંગાવવાથી બાળકો વધારે હોંશથી કામ કરશે. વનસ્પતિના સમ્બન્ધમાં પણ તેમ કરી શકાશે. કોઈ કોઈ છોકરા પોતાના ખેતરમાંથી બાજરી, તુવેર, ઘઉં, કપાસ, વગેરેના છોડ લાવે, કોઈ કેરી કે ખીજું ફળ લાવે, કોઈ લીમડા, પીપળા, વગેરેનાં પાંદડાં લાવે, કોઈ ચુલાખ, મોગરો, વગેરે ફૂલ લાવે—એમ જેને જેવી સવડ હોય તે પ્રમાણે કથિત પાઠ માટે વસ્તુ લઈ આવે તેવી ગોઠવણ કરવાથી બાળકોની હોંશ

વશે, તેકડકા હોય છે, તેવડા લાકડાના કે ખીજા કશાના ૧૭૨૮ કડકા અને બીજા હશે, તો તેમને એકલા ગોઠવી ૧૭૨૮ થન ઇન્ચનો એક થન કાંચ છે એ પ્રસક્ષ બતાવી શકાશે. વળી એક થન કુટ માપતું લાકડાનું લીમચું નિશાળમાં રાખ્યું હશે, તો થન માપની વાત કરતાં વારંધાન છોકરાંને તેની સાથે મુકાબલો કરવાનું બની શકશે.

હાથ ભૂગોળ—આ વિષય ચાલતાં નકશો દરેક બીંતે કે ઘોડી પર લટકાવવામાં આવે છે, તેથી છોકરાંના મનમાં કેટલાક ખોટા વિચાર રહી જાય છે. કાઈ કાઈ વખત નકશાને તેની દિશાઓ પ્રમાણે ભોંય ઉપર પાથરીને બતાવે, એટલે મનમાં ખરા વિચાર દાખલ થશે. એક વખત એક નિશાળમાં એશિયા ખંડનો નકશો ચાલતો હતો, તે વખત તપાસનાર અધિકારીએ છોકરાંને કહ્યું કે એશિયા ખંડની ઊંચામાં ઊંચી જગા બતાવે. છોકરાંએ ઉપલી લાકડી આગળ આંગળી મૂકી. ખરું જોતાં એ ઠેકાણે દરીઓ હોવાથી એ જગા ઊંચી નહિ પણ નીચી છે, પણ બીંતે નકશો લટકતો હોવાથી લાકડી ઊંચે જોઈને છોકરાંએ ભૂલ કરી. નકશો ભોંય ઉપર પાથરી એટલે લાકડી પાસેની જગા ઊંચે ન હોવાથી છોકરાં ગૂંચવાયાં, અને ઊંચી જગા જોળવાને પર્યંતો ક્યાં છે તે તરફ ધ્યાન મગાડતું પડ્યું. પછી સાચી ઊંચા પવંતો ક્યા છે તે જોળી દાટ્યું, એટલે ઊંચામાં ઊંચી જગા હાથ આવી. આ રીતે નકશો ભોંય ઉપર પાથરીને શિખવવાથી કેટલાક પ્રકારની ભૂલો થતી અટકે છે.

ખીજા અને ત્રીજા ધોરણમાં ભૂગોળ શિખવવાની એક યુક્તિ વિશે એક શિક્ષક લખે છે, કે હું ચાક વડે જાપેલા નકશાથી બેવડા કદનો એક નકશો જમીન ઉપર દોરું છું. દરમ્યાન પહેલા વર્ગનાં છોકરાં દાગળનાં ન્હાના ન્હાના કડકા કાપી એક એક ઉપર “ સુરત તાપી નદી પર મહોતું સહેરુ, ” “ વડોદરા માયકવાડી રાજ્યની રાજધાની, ” “ અમદાવાદ ગુજરાતની રાજધાની તેમાં કાપડની ધણી ગીસો છે, ” “ દ્રાંગદરા તેમાં પાથરની ખાણ છે, ” “ ખંભાત બંદર છે, ” “ કપડવંજ તેમાં કાચ અને સાંપુ બને છે, ” વગેરે લખી કાઢે છે. આ બધી ચીજો સેજમેજ કરીને ખીજા કે ત્રીજા ને ધોરણ ગારે જમીન પર નકશો દાટ્યો હોય તે વર્ગનાં જાળકાને વહેલી આપવામાં આવે છે, અને નકશામાં જે જે જગાએ જે

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ.

(આશુ પુ. ૩૮ માના પૃષ્ઠ ૩૪૮ થી.)

પાઠ ૮ મો.

ભિસ.

ચોડી જિસની પોપડીઓ, એક સમડીમાં દેવતા, થોડું દીવેલ, પાંચીતું વાસણુ, અને અંગૂઓ એટલી વસ્તુઓ આ પાઠ શિખવતી વખતે વર્ગમાં લાવી મૂકવી.

ગયા પાઠમાં શિક્ષકે છોકરાઓ પાસે મીઠાના સાધારણ ગુણ કઢાવ્યા હતા તેવી જ રીતે આ પાઠમાં જિસના ગુણ કઢાવવા. શિક્ષકે એક જિસની પોપડી હાથમાં લઈ નીચે મુજબ સવાલ પૂછવા:—

“ આ પોપડીનો રંગ કયો છે? ” મેલો ધોળો.

“ મગન, તમે આ પોપડી હાથમાં લઈ દાખી જુઓ. તે કવી લાગે છે? ” કઠણ.

“ જુઓ, હું તેને જરા ભેરથી દાણું છું. આથી તેના ભાગીને કડકા થઈ જાય છે. તેથી તે કવી કહેવાય? ” ખરડ.

“ મગન, તમે આ જિસનો મૂકા જીભ ઉપર મૂકી જુઓ. તે કયો લાગે છે? ” ખારો તથા બેસ્વાદ.

જિસની પોપડીઓ પાણીમાં નાખવાથી ઓગળી જાય છે; દેવતા ઉપર રાખવાથી તે પીગળતી નથી, પણ તેમાં પાણી હોય છે તે જણી જાય છે. આ વાત શિક્ષકે પ્રયોગ કરીને સમજાવવી.

ઉપયોગ—જિસ મેલ કાપે છે. મેલાં લૂગડાં જિસ દબને ધોવાથી ચોડખાં થાય છે. વળી આપણા હાથ વગેરે ચીકટા થયા હોય તો જિસ લઈને ધોવાથી ચીકટ જાય છે; એકલા પાણીથી જતું નથી. એક છોકરાંના હાથ દીવેલવાળા કસતી તેને પાણીથી ધોવા કહેવું. આથી ચીકટ જાય નહિ. યજ્ઞી તેને જિસ લઈને ધોવા કહેવું. જિસ લઈને ધોવાથી ચીકટ જતું જતું રહેશે.

પાઠ ૯ મો.

ફટકડી.

આ પાઠ શિખવતી વખતે જોઈતી વસ્તુઓ—ઘોડા ફટકડીના ગર્ભાડા, એક શગડીમાં દેવતા, તથા પાણીનું વાસણ.

ગયા પાઠમાં જે સવાલ પૂછ્યા હતા તે જ સવાલ પૂછીને શિક્ષકે ઓકરાઓ પાસે ફટકડીના સાધારણ ગુણ કઢાવવા.

સવાલના જવાબમાં ઓકરાઓ કહેશે કે ફટકડી કઠણ તથા ખરડ છે તેનો રંગ ચળકતો ઘોળો છે, અને તેનો સ્વાદ ફીકો તૂરાંશ ખરડ છે.

ત્યાર પછી ફટકડી સમ્બન્ધી નીચેની હકીકત શિક્ષકે પ્રયોગ કરીને સમજાવવી:—

- (૧) ફટકડી પાણીમાં ઓગળી જાય છે.
- (૨) દેવતા ઉપર રાખવાથી તેમાં પાણી હોય છે તે ખજી જાય છે.
- (૩) ફટકડીના પાણીમાં બોળેલું લૂગડું દેવતાના સમ્બન્ધમાં આવે તો તેને બળતાં ઘણી તાર લાગે છે.
- (૪) ફટકડી દંડા પાણી કરતાં ગરમ પાણીમાં વધારે ઓગળી જાય છે. એક પાઉન્ડ ઉકળતા પાણીમાં એક પાઉન્ડ ફટકડી ઓગળી જશે, પણ તેટલી જ ફટકડી ઓગળવાને હું પાણી ૧૮ પાઉન્ડ જોઈશ.

ઉપયોગ—આગમાં સાફ કરવામાં, લૂગડાં વગેરે રંગવામાં, કલિકા છાંયીને છોટ બનાવવામાં, તથા કાગળ બનાવવામાં ફટકડી વપરાય છે.

પ્રાણી વર્ણન.

(સાંધણ પુ. ૩૮ માના પૃષ્ઠ ૩૮૩ થી.)

ઉંદર.

વર્ગ—કર્ણોડવાળાં. જાત—સ્તનવાળાં. પ્રકાર—કાતરનારાં. ઉંદરના શરીર ઉપરના વાળ જાડા અને કચકરા છે. તેની પૂંછડી તેના શરીર અને માથાની કુલ લંબાઈ કરતાં ટૂંકી છે. તેના કાન લાંબા

અને ગોળ છે તથા પગ મ્હોટા છે. ઉંદર ઘણી જાતના થાય છે. કેટલાક રંગમાં, કેટલાક કદમાં, અને કેટલાક તેમનાં લક્ષણમાં એક બીજાથી જુદા પડે છે. આ વર્ણન ધરના સાધારણ ઉંદરડાનું છે.

રંગ—તેની પીઠ પરનો રંગ કાળો છે, પણ તેમાં જરા જૂરા રંગની છાંટ છે. તેના પેટ આગળનો ભાગ આછા આખી રંગનો છે, અને પૂંછડી ઝાંખા કાળા આસમાની રંગની છે. જુદા જુદા પ્રાંતોના સાધારણ ઉંદરના રંગમાં પણ ફેર પડે છે.

કદ—પુષ્ક ઉંદરે આવેલો સાધારણ ઉંદર લગ્નપાઈમાં શરીર અને માથું મળીને ૭ ઇન્ચ છે, અને તેની પૂંછડી ૬ ઇન્ચને આશરે લાંબી છે. કેટલાક ઉંદર આથી પણ મ્હોટા હોય છે. એક મ્હોટો ઉંદર મળી આવ્યો હતો તેનું શરીર માથા સુદ્ધાન્ત ૧૧ ઇન્ચ હતું, અને પૂંછડી ૮ ઇન્ચ હતી. આથી પણ મ્હોટા ઉંદર કોઈ કોઈ વખત મળી આવે છે.

વસ્તી—આખા હિન્દુસ્તાનમાં ઘણી જગાએ આ ઉંદર જોવામાં આવે છે, તેમ છતાં કેટલાક વિદ્વાનોનું ધારણું એવું છે કે આ પ્રાણી આ દેશનું મૂળ વતની નથી. ઘણે ભાગે એમ ધારવામાં આવે છે કે ચીનાઈ ઐંગોલિયામાંથી આખી પૃથ્વી પર તે ફેલાયો છે. આ જાતના ઉંદરની વસ્તી ઇરાનમાં બિલકુલ નથી, અને આફઘાનીસ્તાનમાં ઘણી આપી છે.

લક્ષણ અને ખોરાક—મ્હોટાં સહેરામાં અને ગામડાંનાં ઘરોમાં તેમજ ખાગ જગીયા અને ખેતરોમાં ઉંદર રાત્રે બહુ જોવામાં આવે છે. વગર વપરાશવાળા ભાગોમાં અને અન્ધારા ઓરડાઓમાં તે દિવસે પણ તે દોડદોડ કરે છે. છાપરામાં, ખીંતોની ફાટોમાં, બોંયમાં ખોદેલાં દરોમાં, ખેતરોની વાડોમાં, તેમજ ખાજની નીકા કે ગટરોમાં તે પોતાનું રહાયું કરે છે. પક્ષીના જોવા માળો બાંધી તેમાં અથવા તો ઘરની અંદરનાં ચીંથરાં, રૂ, વગેરે જોવાં કરી તેનો માળો બાંધી તેમાં બચ્ચાંને રાખે છે. માળામાં પંદર દિવસ રહે છે ત્યાં સુધીમાં તો બચ્ચાં પોતાની મેળે ખોરાક શોધવા સક્તિવાન થાય છે. ઉંદર બધી વસ્તુઓ ખાય છે. ઘણે ભાગે તે વનસ્પતિ ખાનારું છે, છતાં ઘણી વખત

રાત્રે ઉઘતાં ન્દાનાં પક્ષીઓને અને માળામાંથી તેમનાં ઇંડાંને પકડીને
 ખાય છે. તે પાળેલાં પક્ષીઓનાં પાંજરામાં ચેરી રાત્રે તેનાં પીછાં ફરડી
 ખાય છે. ધરેની અન્દર દાણાદૂણી વગેરે ઠાંકેલું હોય. તે ઉધાડી નાંખીને
 પણ તે ખાવા ચૂકતા નથી. કેટલીક વાર ખેતરોમાં તે મ્હોટા જ્યામાં
 ઉભરાય છે ને પાકને જલુ નુકશાન કરે છે. તેમની વસ્તી ઝડપથી વધે
 છે. માદા વરસમાં ઘણી વખત વિયાય છે, અને દર. વેતરે તેને ૪ થી
 ૧૨ સુધી અને વખતે વધારે બચ્ચાં અવતરે છે. બચ્ચાં અવતરે છે ત્યારે
 આંધળાં હોય છે, એટલે કે તેની આંખો જન્વ રહે છે અને ચોરા દિવસ
 પછી ઉઘડે છે. સ્ટર્નડેલ સાહેબ કહે છે કે માદા પોતાનાં બચ્ચાંને
 ખાઈ જાય છે તેથી તેની વસ્તી અતિશય વધી જતી નથી. કોઈ કોઈ
 વરસ ખેતરોમાં ઉંદર એટલા જધા એકદમ નીકળી આવે છે કે પાકેલા
 તૂકનો કચ્ચરઘાણુ વાળી નાંખે છે, અને પાછા એકદમ શુભ થઈ જાય
 છે, તે ફરી કેટલાંક વરસ સુધી દેખા દેતા નથી. સંવત ૧૮૭૦ માં
 પુષ્કળ ઉંદરો નીકળી તેમનાથી ખેતરોને એટલું બધું નુકશાન પહોંચ્યું.
 હતું કે તે સાક્ષને ઉંદરીઆ સાલ કહે છે. તે વરસે બારે દુકાળ પડ્યો
 હતો. સંવત ૧૮૯૬ માં પણ ઉંદરોએ બારે નુકશાન કર્યું હતું. ધરોમાં
 જે ન્દાની ઉંદરડીઓ નીકળે છે અને મુખ્યર્ષની ગટરોમાં જે મ્હોટા
 ઉંદર (ધૂસ) થાય છે તે આ ઉપર લખેલા ઉંદરની જાતના નથી. તેમજ
 સફેદ ઉંદર, કાળ, વગેરે ઉંદરની ઘણી જાતો છે. ઉંદરનો ત્રાસ એટલો
 બધો છે કે તેને ઓછા કરવા સારૂ દયાળુ લોકો હોય છે તે ઉંદરીઆં
 (પાંજરાં) મૂકીને પકડે છે, અને બીજા લોકો ખોરાક બેશું ઝેર નાંખીને
 તેને ખાવા મૂકે છે તેથી તે ખાઈ મરી જાય છે. ઘણા લોકો તો બિલાડીઓ
 પાળે છે. કેટલાક ઉંદર પણ એવા જન્દા હોય છે કે તે માણસોના કોઈ
 પણ જાતના ફાંદામાં આવતા નથી. ઉંદરને ગણપતિ દેવનું વાહન ગણી,
 માગસર વદ ૪ (ગણેશ ચોથ) ને દિવસે તેને હિન્દુ લોકો લાડુડીઓ
 કરી અવસાવે છે. કેટલાક ઉંદર પક્ષીના ગધુર સ્વર જેવો રાગ કહાડે છે.
 પાળવાથી ઉંદર દળી જાય છે, અને પોતાના ઘણી પર હેત રાખે છે. આ
 ખાજતમાં લાટૂદ કેદીની વાત તો દરેકના ધ્યાનમાં હશે જ.

નિશાળ અને નિશાળીઆ.

(ડા. ની. ડા. છત્રપતિ.)

(ચાલુ પુ. ૩૮ માના પૃષ્ઠ ૩૮૫ થી.)

આંખનું કુખનું—આ દરદ બાળકોમાં ઘણી સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે. જન્મતી વખતે માતા શરીરમાંથી ૫૩ અથવા ૫૩ જેવું કંઈક આંખમાં લાગવાથી આંખો સૂજી આવે છે. આવે વખતે તેમજ તે પછીની વયે બરાબર ધલાજ કરવાથી તે દરદ મટે છે. જન્મ પછી તરત આંખ આવી હોય તો ચાંપતા ધલાજ લેવા. તેમ ન કરવાથી ઘણાં બાળક સુરક્ષા પામે છે. આંખનું દરદ ચેપી છે. એનો ચેપ ૫૩માં છે, વાસ્તે આંખ આવેલા બાળકનો રૂમાલ, ચીથરાં, વગેરે ટેંકી દેવાં, અથવા તો ઉંદા પાણીએ ખૂબ ધોઈ વાપરવાં. આવી રીતે સમજાળ ન લેવાથી ઘરમાં એક છોકરાની આંખ આવી હોય છે તો પછી બીજાંની આવે છે. આથી કરીને લોકો કહે છે કે “આંખ રાંડ અદેખી છે.” આ કહેવતનો સાર એ છે કે આંખનો રોગ ચેપી છે. ફટકડીના અથવા હરડાં, ખેડાં, અને આંખાંના પાણીથી આંખ દિવસમાં બે ચાર વાર ધોવી; છતાં દરદ સખત લાગે તો દાકતરની દવા કરવી. બેક્ટેરિયા રહેવાથી ખીલ, છારી, પૂકું, વગેરે દરદો ઉત્પન્ન થવાનો સમ્ભવ છે, વાસ્તે સાવધ રહેવા. ગ્લુકોમાય છે. આંખ આવેલા છોકરાને નિશાળમાં ન આવવા દેવો, અથવા તો જુદો બેસાડવો.

ખસ—આ ચામડીનું, જન્મથી પેદા થતું, ગંદાં મેલાં છોકરાંનું દરદ છે. જે છોકરાં ચોડખાં રહે છે તેમને આ દરદ કદી થતું નથી. આ દરદમાં આંગળાંની બેવડાં ખંજવાળ આવી ધોળા મોના પડવાળા ફોલા યાપ છે, જેને લીધે હાથમાં પુષ્કળ ખીડા યાપ છે, અને ખીડાથી કોઈ કોઈ વાર તાવ પણ આવે છે. કોઈ કોઈ વાર આખા શરીર પર ફોલા જોવામાં આવે છે. ચોડખાઈ એ જ એનો ખરેખરો ઇલાજ છે.

ગંધક દીવેલ અથવા મીથુમાં કાલવીને, અથવા સારી મેફેકવાળું ધૂણે, અથવા કપૂરકાચલીનો ચૂનો સરીરે ચોળી ન્હાવાથી અને લૂગડાં લતાં સ્વચ્છ રાખવાથી આ દરદ નાબૂદ થાય છે. ફરદીના રપસંધી,

તેનાં લૂગડાં પહેરવાથી, અથવા તેની જોડે સુવાથી આ રોગ ચઢે છે, વાસ્તે તેમ ન કરવું.

દાદર—આ દરદ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેમ મ્હોટી વયે પણ જોવામાં આવે છે. ગંદવાડ એ એતું ખાતર છે, અને જન્તુ એ એનાં બી છે. શરીરના જે ભાગ જરાજર સાફ થતા નથી તેવા ભાગમાં તે ખસતી માફક દેખા દે છે. કમ્મર, ખગલ, તથા સાથજોની અન્દરના ભાગમાં એ જોવામાં આવે છે. આ દરદમાં ઝીણી ઝીણી ફેણીઓ ગોળાકાર રૂપે જોવામાં આવે છે. આ ફેણીઓનાં ચકકર એક બીજા સાથે જોડવાથી ઘણી જગાએ પસરે છે.

સ્વચ્છતા રાખવાથી એ દરદ નાબૂદ થાય છે. દરદીનાં કપડાં પહેરવાથી એ રોગ ચઢે છે. ક્યારેક ક્યારેક માણસનાં શરીર દાદરથી છવાઈ ગયેલાં હોય છે, અને તેઓ આજો દિવસ અંજવાળતા રોકાયેલા જોવામાં આવે છે. આવો માણસ જો છ મહિના ચોખવટ સાચવે, તે આમડી તનદુસ્ત રૂપ ધારણ કરે તે પછી એક મહિના લગી દવા જરી રાખે, તો દરદ ફરી થતું નથી.

સરકો લગાડવાથી, તમ્બાકુનો ગર ઘસી લગાડવાથી, તેમ ખીજ ઘણી દવાઓથી આ દરદ મટે છે.

જે દેશોમાં બોર્ડિંગ સ્કૂલો છે ત્યાં એક છોકરા પરથી આખરે નિશાળના છોકરા પર આ દરદ પસર્યાના દાખલા નોંધાયેલા છે.

ગરીબ અને બૂખે મરતાં છોકરાંના માથામાં એક જાતની દાદર થાય છે. આ દાદર જન્તુમાંથી પેદા થાય છે. આ રોગ એક બીજાને ચઢે છે. માથે હળમત કરાવી નાંખી ગંધક અને પારાનો મલમ લગાડવાથી અને માથું સાફ રાખવાથી બહુ મને આ દરદ નાબૂદ થાય છે. આ દરદમાં પહેલાં ફેણીઓ થઈ ગંધકના જેવા પીળા રંગના પોપડા બાજે છે, અને છોકરાના માથામાંથી ઉંદરના મૂત્ર જેવી વાસ આવે છે, વાળ ટૂંકા થાય છે, અને તેનાં મૂળ ખરી જવાથી ગાયે ટાલ પડે છે. પૂરતો ખોરાક, ચોખવટ, અને દવાથી આ દરદ મટે છે.

વનસ્પતિ વર્ણન.

(આશુ યુ. ૩૮ માના પૃષ્ઠ ૩૫૭ થી.)

વાંસ.

વાંસ એ એક જાતનું ઘાસ છે તે વાત એકદમ તો આપણને આશ્ચર્ય-કારક લાગે છે, પણ બારીકીથી તપાસતાં તેમાં અને બીજા ઘાસમાં ફક્ત એટલો જ ફેર માલુમ પડે છે, કે બીજા ઘાસનાં યક પાતળાં, પોચાં, અને ન્હાનાં હોય છે, ત્યારે વાંસનાં જાડાં, મજબૂત, અને ઘણાં ઊંચાં ચાય છે. તેના આવા પ્રયોગ સ્વરૂપથી જણાય છે કે તે ઉપર કટિગન્ધની પેદાશ હશે. કારણ કે અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે ઠંડા દેશ કરતાં ગરમ દેશમાં પ્રાણી અને ઝાડ પાકે મ્હોટાં અને મજબૂત થાય છે. સઘળા ગરમ દેશોમાં તે કાંઈ કાંઈ ઢેકાણે જોવામાં આવે છે, પણ તેનાં મ્હોટાં જંગલો તો સિન્દુરતાન, ચીન, અને હિન્દી આફ્રિકેસેગોના દ્વીપોમાં છે.

વાંસની અનેક જાતો છે. કેટલાક છેક આંગણી જેવા પાતળા અને ફક્ત ૨૫-૩૦ ફુટ ઊંચા હોય છે, ત્યારે વળી કેટલાક તો સો સવા સો ફુટ ઊંચા ને દસ બાર ઘન્ય જાડા હોય છે. ઘણું કરીને સાધારણ ઉચ્ચાર્જના પાતળા વાંસ નક્કર હોય છે, પણ મ્હોટા અને જાડા થાય છે તે પોલા હોય છે. તેને ફુટ બે-ત્રણ અંકડી ગાંઠ હોય છે. તેવી બે ગાંઠના વચ્ચેના ભાગને કાતળી કહે છે. આ ગાંઠો પડવાનું કારણ એ છે કે તેની અન્દરના પ્રવાહીને લઈ જનારી રસ વાહિનીઓ આ ઢેકાણે એક બીજા સાથે ગૂંથાઈ જાય છે. દરેક ગાંઠ ન્હાની ન્હાની ડાળીઓ થાય છે, અને તે ડાળીઓ પર સામસામી બાજુએ આશરે વેંત લાંબાં, આંગળ પહોળાં, અને ટોચે ચણી વાળાં એટલે આકારના આકારનાં પાંદડાં થાય છે. ત્યારે પવનમાં વાંસ હાલે છે ત્યારે આ પાંદડાં અને ડાળીઓ પીછાંની માફક જડે છે તેથી ઘણો સુંદર દેખાવ લાગે છે.

વાંસ હમેશાં વર્ષા ઋતુમાં રૂટે છે. એમ કહેવાય છે કે ગર્જના થયા સિવાય તે રૂટતા નથી. તે રૂટે છે ત્યારે જમીનમાંથી એટલા જોરથી ફાળે નીકળે છે કે ૨૪ કલાકમાં ત્રણ ચાર ફુટ ઊંચે આવે છે, અને તે પછી પણ દર રોજ બે અઢી ફુટ વધે જાય છે, એટલે એકથી ત્રણ માસની અન્દર

તે સંપૂર્ણ ઊંચો થાય છે. તેની આઠલા બધા જોરથી ફૂટવાની ક્રિયાને લીધે વાંસના જંગલોમાં રહેતું ઘણું બધું ભરેલું ગણાય છે. એક વાંસમાંથી પન્દર વીસ ફુલો ફૂટે છે. તે હમેશાં જૂથમાં સારા ઉછરે છે. અકેશ જૂથમાં આળીસથી સવા સો સુધી ચડે હોય છે.

જુદી જુદી જાતના વાંસના રંગમાં સહેજ ફેર હોય છે. ઘણા ખરા પીળમટા હોય છે, પણ કેટલાક લીલાશ પડતા તેમજ કાળા હોય છે. વળી કેટલાક પર ઝીણી ઝીણી બાત પડેલી હોય છે. તેમની બહારની છાલ ઘણી કઠણ અને ચળકતી હોય છે, પણ અન્દરનો ભાગ સહેજ પોચો અને ઊભા રેસાની જૂડીઓનો બનેલો છે. આથી વાંસની ઘણી જ પાતળી સળીઓ થઈ શકે છે.

વાંસનું આયુષ્ય પન્દરથી ત્રીસ વર્ષનું છે. પછી તેને ફૂલ આવી તે સૂકાઈ જાય છે. તેમાંથી આ વખતે ચોખ્ખા નીકળે છે. સારા વાંસમાંથી વધારેમાં વધારે વીસ શેર ચોખ્ખા નીકળે છે. પણ તેમાં નવાઈ જેવું એ છે કે દુકાળના વરસમાં આ ચોખ્ખા ઘણા નીકળે છે, અને તેથી બૂખે ગરતા હજારો ગરીબોનું પોષણ થાય છે. વળી તેની અન્દરથી સફેદ રંગની ગાંગડીઓ નીકળે છે તેને વાંસ કપૂર કહે છે. તે ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, અને રક્ત દોષ ઉપર આયુષ્ય તરીકે વપરાય છે, તેમજ તેનાથી ઝાડો અને રક્તગ્રાહ બન્ધ થાય છે.

વાંસ જુદી જુદી રીતે એટલા બધા કામમાં આવે છે કે જંગલો તેમજ સુધરેલા સર્વે માણસો તેને કાઢી પણ રીતે ઉપયોગ કરે છે. વાંસનાં જંગલની પાસે રહેનાર જંગલી લોકનાં ઘરની બીતિ અને છાપરાં વાંસનાં હોય છે, તેમજ તેમનાં તીર કામઠાં અને રાયરચીલાં તેનાં બનાવેલાં હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ બોર્નિઓ બેટના દાયક લોકોનાં તો પાણી બરડાનાં અને રાંધવાનાં વાસણ પણ વાંસનાં હોય છે. સાધારણ સ્થિતિના લોકના ઘરનાં છાપરાં આખા કે ફાડેલા વાંસથી છાયેલાં હોય છે. મોટા બડા વાંસના હોડીઓના ડોલ બને છે, અને કેટલેક ઠેકાણે તે નળ તરીકે વપરાય છે. વાંસની ચીપોના ટોપલા, ટોપલીઓ, કંડીઓ, ટટ્ટીઓ, વગેરે ઘણી વસ્તુઓ થાય છે. મિદનાપોરમાં તેની ઘણી ઉત્તમ જાતની સાદડીઓ બનાવે છે, મસખાર કઠિયો તેમજ આસામ અને બ્રહ્મ દેશમાંથી ઘણા વાંસ મૂરોપ

જાય છે. ત્યાં તેની લાકડીઓ, છત્રીઓના હાથા, અને ખીંછ ઘણી શોભા-
યમાન ચીજો બને છે. ઘણા પાતળા વાંસની આપણા લોક કલમે કરે છે.
આ બધાથી પણ ઘણી હથેયોળી ચીજ બનાવવામાં વાંસ યોગ્ય વખતથી
વપરાવા લાગ્યા છે. તેનાં ગરતો ઘણા સુંવાળા અને સફેદ લોદો
બનાવાય છે તેથી તેના હિતમ જાતના કાગળ બને છે. કુમળા
વાંસનાં આથણાં પણ બને છે. દૂકામાં, વાંસ એ ગરમ દેશની ઘણી અ-
જાયબ જેવી પેદાશ અને લંગાડી મનુષ્ય પર કુદરતની મોટી બક્ષિસ છે.

ચર્ચા પત્ર.

જે. સાળા પત્રના અધિપતિ સાહેબ.

૧. સવ સાહેબ મહીપતરામના બાકરણમાં સર્વનામના પ્રકરણમાં
પહેલા તથા બીજા પુરૂષનાં સર્વનામને માટે કટલુંક વિવેચન કર્યું છે, પરંતુ
ત્રીજા પુરૂષને માટે કંઈ કર્યું નથી. મહારા ધારવા પ્રમાણે એના સમ્બન્ધ-
માં એટલું કહેવું જોઈએ કે માણસ સિવાયનાં બીજાં નામને માટે એ
સર્વનામ વપરાયું હોય છે ત્યારે એક વચનનાં તથા બહુ વચનનાં રૂપમાં
ફેર હોતો નથી; જેમકે, આ ચાર લાકડાં છે તેના ફાડી કડકા કરો
(તેમના નહિ); પાછલા દાંત જેવડા છે તેને ઘાટો કહે છે (તેમને
નહિ); આ ચાર ચોપડીઓ છે તેમાંથી એક લાવો (તેમનામાંથી
નહિ); વળી એમાં નામને બદલે વપરાયેલાં ત્રીજા પુરૂષ સર્વનામની ખીંછ
વિભક્તિને સ્થળે હમેશાં ચોથી જ વપરાય છે એમ નથી. એવી વખતે
ખીંછને સ્થળે બહુધા પહેલીનું રૂપ વપરાય છે; જેમકે, ગાય ધાસ ખાય
છે તેમ ઘોડોએ તે જ ખાય છે; ખુરશીઓ બાગી હોય તો તે સમી
કરો; વિશેષણ હોય તે બધાં લખો.

૨. આ બાબતમાં નિયમ સામાન્ય રીતિએ એવો જણાય છે, કે
માણસના સમ્બન્ધમાં બ્યારે એ સર્વનામ વાપર્યું હોય છે ત્યારે જ “તેમને,”
“તેમણે,” “તેમનો,” વગેરે રૂપ વપરાય છે, અને તેથી ઇતર નામના
સમ્બન્ધમાં તે રૂપ વપરાતાં નથી. સને ૧૮૯૯ ના જૂન માસના સાળા પત્ર

ત્રર્થા એ વિષય ઉપર મ્હે શંકા ઉઠાવી હતી, પરંતુ તેના ખુલાસો હવે મ્હેને મળ્યો નથી. જો એમાં મ્હારી ચૂક થતી હોય તો મ્હેને સુધારવા કૃપા કરશો, અગર જો મ્હારું માનવું વિદ્વાનો સ્વીકારતા હોય તો શાળામાં આજ્ઞતાં વ્યાકરણમાં યોગ્ય સુધારો કરાવશો એવી મ્હારી વિનંતિ છે.

૪. રાવ સાહેબ મહીપતરામે સર્વનામના મુખ્ય બે ભેદ પાડ્યા છે. તેમાં બીજા ભેદનું નામ “વિશેષણ સર્વનામ” એટલે વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ એવું રાખ્યું છે. આમ કરવાથી જ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાયેશે છે તેને સર્વનામ સંજ્ઞા વડે ઓળખાવી તેનો વિશેષ્ય જાતાવવો પડ્યો છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪, ૫૮, ૬૦). “આ વખતે”—“આ” વિશેષણ સર્વનામ, વિશેષ્ય “વખતે”, “આ બિખારીઓને”—“આ” વિશેષણ સર્વનામ, વિશેષ્ય “બિખારીઓને”, “જો રજપૂતોને”—“જો” વિ. સં., વિશેષ્ય “રજપૂતોને”, વગેરે. અમુક શબ્દને અમુક જાતના સર્વનામ તરીકે ઓળખાવી તેનો વિશેષ્ય જાતાવવો પડે એ વાત અન્ય ક્ષેત્રોને પણ વિરોધી લાગી છે, અને તેથી ૫૧ માં પૃષ્ઠ ઉપર પદ્મછેદ કરવાની ચૂચના આપી છે તેમાં ચોથી ચૂચનામાં કહ્યું છે કે, “વિશેષણ સર્વનામની સાથે તેનો વિશેષ્ય હાજર હોય ત્યારે તેમને * વિશેષણ જ કહેવાં, પણ વિશેષ્ય હાજર ન હોય ત્યારે તેમનું* પદ્મછેદ સર્વનામ પ્રમાણે કરવું.” માટે તેમાં યોગ્ય સુધારો કરાવવાની જરૂર છે. વળી મ્હાડી એવી પણ દરખાસ્ત છે કે એવા શબ્દોની વ્યાકરણમાં આપેલી સંજ્ઞા પણ જો ફેરવી હોય તો શાળનાર શિખવનાર જાનેની ચૂચવણ નીકળી જાય.

૪. એ જ વ્યાકરણના ૪૨ માં પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું છે કે, “મ્હે અન્ય વાંચ્યો” એમાં “કર્મ પહેલી વિભક્તિમાં ક્રિયાનાય છે અને કર્મ ક્રિયાનાય હોય ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગ કહેવો.” હવે પદ્મછેદનાં જો દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે તેમાં જ્યાં જ્યાં પ્રયોગ કર્મણિ લખ્યો છે ત્યાં ત્યાં કર્મ બીજી વિભક્તિમાં છે એમ લખ્યું છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩, ૫૫, ૫૮). આ પ્રમાણે કદાપિ સરત ચૂકથી થઈ ગયું હશે, પરંતુ જ્યાં ચુકી એ સુધારું નથી

* મ્હારા માનવા પ્રમાણે તો એ ઠેકાણે “તેને”, “તેનું”, એમ જોઈએ.

ત્યાં સુધી એ નમૂનાઓથી દોરવાઈ વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો ચૂક કરે એવો સમ્ભવ રહે છે.

૫. વિશેષણના પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે, “વિશેષણ જેનો ગુણ ખતાવે તેને તેનું વિશેષ્ય કહેયું”. હવે “તે ઘણું જલદી દોર્યો”, “મુરત ઘણું દૂર પડ્યું”, આ દાખલાઓમાં ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે “જલદી” તથા “દૂર” વિશેષ્ય થાય. પરંતુ આગળ જતાં એવું કહ્યું છે કે, “વિશેષણનાં જાતિ વચન વિશેષ્ય પ્રમાણે હોય છે” એટલે વળી વિરોધ આવે છે. મારે જો એ એ નિયમ કાઢી નાખી એમ કહીએ કે, “વિશેષણ ગમે તે પ્રકારના શબ્દના અર્થમાં વધારો ખતાવતું હોય તો પણ જે શબ્દ પ્રમાણે તેનાં જાતિ વચન દરે તે તેનું વિશેષ્ય” તો ઘણી શૃંગવણ નીકળી જાય કે નહિ ?

M.

કેળવણી ખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

કચ્છમાં જપો બન્દરમાં આવેલી શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ ગુજરાતી સ્કૂલ માટે મહેતાજી જોઈએ છે. તે જીઝ કે ત્રીઝ વરસનો ટ્રેન્ડ હોવો જોઈએ અથવા મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થયેલો હોવો જોઈએ. સરખાતમાં પગાર રૂ. ૨૦) આપવામાં આવશે. ઉમેદવારોએ સર્ટિફિકેટની નકલો સાથે વિગતવાર અરજી નીચે સહી કરનારને તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૦ સુધીમાં મોકલવી.

તારકેવ, મુખ્યર્થ.

તા. ૬ મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૯.

JAMNADAS M.

શેઠ ગો. તે. ધર્મખાતાના સેક્રેટરી.

૧૨૭ દાખ તેઓએ નીચલે મારનાગે લખવું.

નાટપેડ કાગળ લીધાંમાં આવશે નહિ.

દરકત શિક્ષક કોપીયુકાના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને જ બંધબેસતી સ્ટીલપેનો ખાસે ઘૂંટણેથી, મોટે ભાગે બનાવી મંગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો યુજાસતી, મરાઠી, ઉર્દુ, અને ફારસી લખવા તે ઘણી સગવડ લેરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ડબ્બા—૬ કિમ્બેટ ૩, ૦૧ વેલ્યુપેમેન્ટલથી ૧ થી ૨૬ બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના ૩૦૦૦ વધારે લાગશે. બહુથી જાણ નહિ. અને પૈસા પહેલાં મોકલવાથી ૩ થી ૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે. આદરજી કાવંમજી મોસ્તર, દરકત શિક્ષક કોપીયુકા તથા સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કર્તા. અને કમિશનર એજન્ટ, ધોખી તળાવ યુમ્પઈ.

લેખનકળા કોપીયુકા.

યુજાસતી અને બાળબોધ છ નમ્બર.

ફેળવણીખાતાના ગે. કિરેકટર, સાદિયે યુમ્પઈ ધંસાકાની યુજાસતી નિશાળોમાં સમાવવાને મંજૂર કરી છે.

ફેળવણીખાતાના ધણા અનુભવી અગલદારોના મત સર્ધ યુજાસતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ થોપી, કાઢી, તથા ધારણને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા લખાણની ઢળની ગોઠવણ કરીને, તાલ ચાલતી સર્વ કોપીયુકા કરતાં ત્રીજાંની યમાની ખાત્રી ચયા પછી; હમાયી બહાર પાડી છે. સ્વ શિક્ષકો આગળ સેક્ટો સર્ટિફિકેટો મૂકવા કરતાં એ કોપીયુકા ખીજ સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા, જેવી કેટલીક સમ્યનામ્યાં, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકો મળતા, અર્ધિ મૂકવા વધારે યોગ્ય ધારીએ છીએ.

૧. કોપીયુકાની સફાઈને સુંદરતા જળવવા માટે ત્રાંખાનાં પત્રાં (કોપરપેટ) કોતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેજ એક જ બાજુએ સુંદર રંગની સાદીથી હાથાય છે, કાગળ અને કવર બંન્નેમાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૨. દરેક નમ્બરમાં એક જ જાતના અક્ષર રાખેલા છે, જેથી જે જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી કક્ષમ વાપરવાની હરકત દૂર થાય છે, તેમ જ એક જ વખત એક જ કદના અક્ષરનું બાળકોને પાકું જ્ઞાન થાય છે.

૩. શરૂઆતમાં બાળકો પહેલો નમ્બર લખનાં પોતાની જેમે અક્ષર કાઢે સારે દાખ ધુજે છે, ને શરૂઆતથી અક્ષર બગડી જવાની ધારતી રહે છે. માટે દરેક દમારી કોપીઓનો પહેલો નમ્બર માત્ર બાળકોને ધૂંટવાનો રાખ્યો છે, ને દાખ દૂર તે પછી ખીજ નમ્બરમાં એક કીટી ધૂંટવાની ને તેની નીચે ખીજ લખવાની છે.

૪. ચોથું ચોરણ શીખી લણા છોકરા પોતાને ધનિ તજમે છે, ને ધણા અંગ્રેજી શીખવા પણ જાય છે. માટે તેલકામાં તેમને અક્ષરનું જ્ઞાન થાય, તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાને તેમને વખત મળતો નથી.

૫. બંન્ને ધોરણોમાં કોપી સાથે લખાણો શીખવાની જરૂર છે. તે ખોટ દમારી કોપીયુકાનો છઠ્ઠો નમ્બર ખાત્રી બરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં બ્યવહારમાં ધણાં ઉપયોગી ધર્મ પડે તેવાં લખાણો લખાસ કરેલાં છે.

ખીજી વાંચવા લાયક, ચોપડીઓ મળશે મેંગાવનારને 'વાંચત્રી' કમીશન કાપી આપીશું. પોષ્ટેજ જુદું.

મુ. વડવાણ શહેર, શાહુ નારણજી, અમરશી.

ગણિત ગમત-તેવરછે: વડોદરા રાજ્યમાં છ. માટે મંજુર. પુસ્તકમાં લીલાવતી આધારે ગણિત તથા માપકરણની સરળ રીતે આપેલી છે. કી. રૂ. ૦૫ કરતાં. જગનનાથ નરસેરામ જેવી આર્યન હાઈસ્કૂલ અમદાવાદ.

ખેતીવાડીના મૂળતત્ત્વની પાઠમાળા ભાગ ૧ લો.

મુખ્યાં ઇલાકાના સગ્ગ રી કેળવણી ખાતાએ તથા માનદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પ્રાધિકૃત તથા લાઇબ્રેરી બુક ટરિફ મંજુર કરી છે, તેમજ એ વિષયના અનુભવી વિદ્વાનો એ તપાસીને બહુ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપ્યા છે કિંમત રૂ. ૦-૪-૦ પાંચ કરતા વધારે પ્રતો ગમનારને મોકડે ૨૦ ટકા કમીશન મોકલવાનો ખર્ચ મેંગાવનારને સ્વીર-મગનલાલ નરોત્તમ દામ પટેલ, મુ. આંમલીઆરા-કપડવણજી પોરટ. અમદાવાદમાં રીચીંગ ઉપર બુકસેલર શા. મોતીલાલ મગનલાલ પાસેથી પણ તે ભાવે મળશે.

લેખાં ભાગ ૫

મુખ્ય ઇલાકાની તમામ નિશાળોમાં ચલાવાને ટેકરૂ બુક ટરિફ મંજુર થયે. ૧-પોતાની જવાબદારી સમજે છે. જે માત્રગેતી પોતાના શિષ્યોને શિખવવાની જ મરજી છે. અને કામને કઠણો તથા તેઓ પોતાની નિશાળની દરેક ક્લાસમાં આજ ચોપડીઓ ચલાવીને પદ્ધતિ ગૃહણ કરે છે—

આજ પુસ્તક જવાબમદિત, કસ્યાપુદાનું રૂ. ૦-૧-૦; પાકાપુદાનું રૂ. ૦-૧-૦; છૂટા ભાગ ૧, ૨, ૪, ૫, કિમત રૂ. ૦-૦-૦ ૧, ૦-૦-૦ ૧, ૦-૧-૦ ૧, ૦-૧-૦ ૧, નીચે લખેલાં સ્થળોએ મળશે.

[જવાબદાર ગ્રાહકોને મેળેનાજીએ કમીશન ટકા ૨૦]

મુખ્ય મારતર વ્યવસાય મોતીરાગ મ્યુ. રકુ મુળજી જેઠાની ગાર્ડિટ પામે તથા વિદ્યવાડીના નાકે જી. બાળકજી લક્ષ્મણ પાઠક. મુરત મનવજી જમજેજી નાનાવટ બખર પાપુભાઈ ભગવાનદાસ ગોપીપુરા વડોદરા દોલતરામ મગનલાલલાલ દેરીપુરા રાજકોટ મારતર લખમીચંદ ઉત્તમચંદ બુકસેલર. ભાવનગર વેરા અમલુલકુસેન આદમજી બુકસેલર તથા શા પાનાચંદ તેજભાઈ બુકસેલર નડીઆદ ચોક્કશી દલમુખ હીંગચંદ તથા ત્રીકમલાલ રણડોડાસ મ્યુ. બુકશોપો તથા મારતર કાશીભાઈ કવેગભાઈ વીરંમગામ કચ્છ મોતીલાલ બુકસેલર તથા પારેજી જીગજી રામજી, બુકસેલર જામનગર ભજમાળી નથુ દેવરામ બુકસેલર વડવાણ નારાયણજી ડેંગા બુકસેલર જુનાગઢ દર વાલકજી કાદાનજી બુકસેલર તથા ગાગટ જી-ડીપો અમરશી પટેલ કાદાનજી રણજીડ પુરપોતમ રામજી કાદાને મુખે નાંદોદ ગીરધર ચિતલાલ બુકસેલર અમદાવાદ બધા બુકસેલરોની દુકાને.

મુખ્ય એજન્ટ મહાદેવ રામચંદ જાગ્યે બુકસેલર, ગા. વડવાણ-અમદાવાદ.

સૂચના.

આ પત્ર સમજાવતી રાજે લખાણ એડિટર તરફ મોકલવું. તોટપેઠ કામગીરી લેવામાં નહિ આવે સહી વગરના લખાણ ઉપર ક્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણ એડિટરે અક્ષરે કામગીરી એક જ જાન્યુએ લખવું. તે અચૂક માસમા છાપવા અથવા નાપસન્દ પડેલું લખાણ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મગાવી લેવું.

શાળા ખાતાના રેસીડી અને એસિમ્ન્ટ રેસીડી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળ વ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સમજાવતી હકીકત સ્કૂલ બોર્ડો તથા દેશી રાજ્યોના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમ જ ખાનગી જાહેર ખાખરો જે માસમા છાપાવતી હોય તેના આગલા મહિનાની પાંચમી તારીખ પહેલા પહોંચાવી જોઈએ જે નુમિયો જે માસના અંક સાથે વહેંચવા હોય તેના આગલા મહિનાની પચીસમી તારીખ સુધીમાં આવવા જોઈએ.

મતી જોર્ડર મોકલનારે દૂપન ઉપર પોતાનું નામ, ટેકાણું, અને શી બાળતના પૈસા છે તે એડિટરે લખવું તે વિના બૂલ થવાનો સન્મભવ છે પોસ્ટની ટિકેટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધા આનો વધારે મોકલવો, પોસ્ટ સિનાય ખીછ ટિકેટો લેવામા આવશે નહિ.

આ પત્રની કિમ્મત અગાઉથી જ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે, રેન્જ માફ, છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે આવી આના પદરના ખર્ચે રૂ. ૨ દસ રૂપીઆ સુધીના પગાર વાળા શિક્ષક તથા નિધાર્યાઓને ટપાલ ખર્ચ સાથે ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું વિષય પસન્દ પડશે તો તેની અગત્ય વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ સુધી આપવામા આવશે. અર્થપત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેર ખાખરો છાપવાના છાપ.

રૂ.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછીના અગીઆર મહિના લગી પા ગણે ચાર્જ પડશે. બાર મહિનાથી જોછી સુદત દશે તો પહેલે મહિને પૂરો ચાર્જ અને પછીને દરેક મહિને અર્ધો ચાર્જ લેવાશે.
૧	૪	
૨	૮	
૩	૧૫	
એ ઉપરાંતનો આવક ઉપર પ્રગાળે જ. બાર માસ લગી લાગલાગટ દશે.		

હેન્ડલિલો વહેંચવાના રૂ.

પા તોલા સુધીના રૂ. ૮-૦-૦, અર્ધા તોલા સુધીના રૂ. ૧૦-૦-૦ અને એક તોલા સુધીના રૂ. ૧૨-૦-૦. તે ઉપરાંતને માટે હમને લખવું.

The Gujarat School-Paper.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

ક્રેસ્ચિયારી સને ૧૯૦૦

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગાસ—વાયવ્ય પ્રાન્તોની કેળવણી.....	૩૩
મદ્રાસમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી.....	૩૫
આસામના એકુતો અને કેળવણી	૩૭
કેન્દ્રાન્ડના ગામડાંના જાગૃત્વદારો અને કેળવણી.....	૩૭
પરચૂરણ સચનાઓ.....	૩૮
હિન્દુસ્તાનમાં કેળવણી—મિ. કોટનના પંચવાર્ષિક રિપોર્ટ ઉપર	૩૮
હિન્દી સરકારનો હરાવ.....	૩૮
પ્રાણી વર્ણન—કોળ.....	૪૫
નિશાળ અને નિશાળીઆ—નિશાળમાં જન્મ પામતાં દરદો.....	૪૭
વનસ્પતિ વર્ણન—સાગ.....	૪૯
આન્ધ્ર શિક્ષણ.....	૫૨
આન્ધ્ર ખેત્ર	૫૩

(કેળવણી ખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

મુનાઇરેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

શુભરાતી, યજ્ઞદા પંચરત; વિગન રિપોર્ટર, ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર, શુભરાત મિત્ર,
 પ્રજાગિત, સૂર્યપ્રકાશ, સુરત, અખબાર, દેશીમિત્ર, ભરૂચ સમાચાર, હિતેન્દ્રુ.
 દરેક શિક્ષક કોપીબુકો નોંધલી સરતોથી મળશે.

૧. રોકડે રૂપીએ દેશાવર્યા માલ મંગાવનારા માસ્તરો તથા વ્યા-
 પારીઓ જેઓ, ઓછામાં ઓછી રૂ. ૨૦૦. તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદશે
 તેઓને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેકિંગ અને રેલ્વે-
 નો સર્વે ખર્ચ આપવામાં આવશે

૨. રૂ. ૨૦૦ થી ઓછી ૨૫ નકલ સુધી મંગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કા-
 ઉન્ટ મળશે, પણ રેલ્વે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માંધે.

૩. માલ મોકલાવ્યા પછી તે રસ્તામાં જતાં કોઈ જીતે ખરાબ થાય
 તથા તે માલને તુકસાન પૂગે તેના જોખમદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલ્વે ન હોય ત્યાં માલ કંઈ રસ્તે અને ક્યાં મોકલાવશે
 તેનો પૂરતો ખુલાસો માલ મંગાવનારે લખી જણાવવો. રેલ્વે સ્ટેશનથી
 આગળ માલ લઈ જવાનો ખર્ચ માલ મંગાવનારને સિર સંભાળવો.

૫. દુકાની મોકલાવનારે બરાબર ટેકાણું લખવું

૬. શુભરાત તથા કાઠીઆવાડના સર્વે માસ્તરોને તથા શુદ્ધસેલરોને
 વિનિતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દરેક શિક્ષક કોપીબુકોની સાથે અમેએ

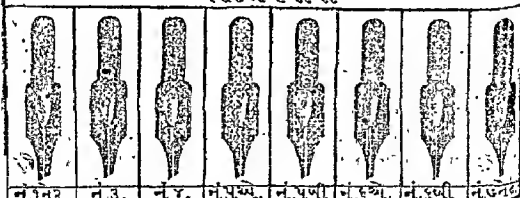
નમુના

આદરણ ડાવસણ માસ્તરો

દરેક શિક્ષક કોપી બુકોની

રટીલ પેનોના

ની. ૧. ને. ૨.   નં. ૩.   નં. ૪.   નં. ૫.   નં. ૬.   નં. ૭.   નં. ૮.   નં. ૯.

બીજી કોપી પણ શુભરાતી તથા અંગ્રેજી બુકો સેંકડે ૧ એક ટકાના ક-
 મીશનથી મોકલી આપવાની મોકલણો કરી છે. એક વખત કામ પાડી
 જોવાથી ખાતરી થશે. પેકિંગમાં ઓછા ખર્ચે ધાય તેમ કરીશ. જેઓની

ગુજરાત શાળા પત્ર.

પુસ્તક ૩૯ મું. ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦. અંક ૨ જો.

માસ.

વાયવ્ય પ્રાન્તોના કેળવણી ખાતાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ત્યાં ચાલતા 'વહિવટ વિષે ત્યાંના ડિરેક્ટર સાહેબ ઘણી સખત કૃપા કરે છે, અને ત્યાંની સરકાર તેમને ટેકા આપે છે ડિરેક્ટર સાહેબ લખે છે કે, "આ પ્રાન્તોની કેળવણીમાં ખોટામાં ખોટી ખામી એ છે કે પ્રાથમિક અને મધ્યમ શાળાના શિક્ષકોના પગાર ઘણા હલકા છે, અને તેમની આવડ પણ તેની જ છે. ગામડાંના પ્રાથમિક શિક્ષકોના પગાર રૂ. ૨) થી રૂ. ૫) સુધીના છે, અને ઇંગ્લેન્ડ શિખવનાર મધ્યમ શાળાના શિક્ષકોને રૂ. ૨૦) થી ઓછા પગાર મળે છે આ પગાર વધવા જોઈએ અને જાને વર્ગના શિક્ષકોને ટ્રેનિંગ આપવાની કારીસ કરવી જોઈએ " આ સમગ્રનું આંખરુકેશનલ રિવ્યૂ થતું લખે છે કે, "કોઈ પણ સુધરેલા રાજ્યમાં એક ધડી પણ આવી રિયલિટી આવવા દેવામાં આવે છે એ માનવામાં ન આવે એવું છે. શિક્ષકોને જૂળમરના પગાર આપવામાં આવે ત્યાં સુધી શિક્ષણની ખામી, જનદોગસ્તની ખામી, અને નીતિની ખામી જોવામાં આવે એમાં નવાઈ જોતું નથી. હલકા પગારના શિક્ષકો આખા હિન્દુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે, પણ હમે આપણા રાજ્યોએ છીએ કે વાયવ્ય પ્રાન્તો જેટલા હલકા પગાર ખીન્ડે કોઈ ટેકાણે નહિ હોય. હિન્દુસ્તાનના પ્રાથમિક શિક્ષકોના પગારનો સવાલ ખડું જોરથી ઉપાડવો ઘટે છે એ શિક્ષકોમાં અન્દર અન્દર ખડું મેન નથી, એકલા થઈ દામ કરવાની આવડ નથી, અને હાથ જોડી જડની પેટે ખેંચી રહેવાનો સ્વભાવ છે એકલા મળી પોતાના કુળ જાહેર કરવાના તેમની પાને સાધન નથી, અને તેમને તેવો લોભ પણ નથી આવે જડ લોકોને જાહેરના લોકોએ મદદ કરવી જોઈએ."

વાયવ્ય પ્રાન્તોની ઑગ્રોવર્નાક્યુલર સાગાઓના ઇમેજ-શિક્ષણ બાબત ડિરેક્ટર સાહેબ લખે છે કે, “ છોકરાઓને પોતાની અક્ષરનો ઉપયોગ કરવાની એટલી ઓછી ટેવ પાડવામાં આવે છે, કે પરીક્ષાના પ્રશ્ન તેમને રોજ વર્ગમાં પૂછાતા પ્રશ્નના જેવા આમેલૂખ હોય તો જ તેઓ જવાબ દઈ શકે છે. તેમાં જરા ફેરફાર થાય તો જવાબ દઈ શકતો નથી. ઇમેજ બાધાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન આપવા કરતાં દરાવેલી ચોપડીઓ અને અર્થની નોટો વગેરે ગોખી દઢાવવા પર વધારે ધ્યાન અપાય છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે પરીક્ષામાં મહોત્તી સંખ્યા પાસ કરાવવી. ઇમેજ પાઠોનો તરજુમો થયે ઠેકાણે તરજુમાની ચોપડીઓમાંથી ગોખાવી દેવામાં આવે છે; છોકરો પોતાની મેળે બાગ્યે જ તરજુમો કરી શકે છે. ઇતિહાસ ભૂગોળ ધર્મ તેવી રીતે શિખવાય છે.”

ત્યાંની પ્રાથમિક નિશાળોનું શિક્ષણ એથી એ નફા છે. કેટલેક ઠેકાણે ગોખણુ છેક એવઢૂરી ખરેસે દરજ્જે પહોંચે છે. કાખસા તરીકે, ડોઝર જેનરે જોશીતળીનો શોધ કર્યો તે સખ્યન્ધી છોકરાઓને પ્રશ્ન પૂછતાં તેના હિતરતો તેઓ લખે છે. કે, “ આશરે ૮૦ વરસ ઉપર એટલે સને ૧૭૯૬ માં તેણે આ શોધ કર્યો.” છોકરાઓએ જે ચોપડીમાંથી આ વાત ગોખી છે તે સને ૧૮૭૭ માં છપાઈ હતી, એટલે તેમાં ૧૭૯૬ ની વાત આશરે ૮૦ વરસ ઉપર બનેલી લખી છે તે ખરાખર છે. છોકરા સને ૧૮૯૭ માં જવાબ આપવા છતાં ચોપડીના શખ્દે શખ્દ લખી જાય છે, પણ વિચારતા નથી કે ત્યાં સુધીમાં એ વાતને સો વરસ થઈ ગયાં છે. હમજાગ ખધા જ છોકરા ૧૭૯૬ ની સાલ અને ૮૦ વરસ લખે છે, એટલે કાઈ ઠેકાણે છોકરાઓને વિચાર કરતાં શીખવાનું જણાતું નથી. શિક્ષકોએ જાતે પણ એ વાતનો બાગ્યે જ વિચાર કર્યો હશે. આ ઉપરથી જણાય છે, કે શિક્ષકોનો હેતુ વિચાર કરતાં શિખવવાનો દેખાતો નથી, માત્ર છાપેલી ચોપડીઓ ગોખાવવાનો છે. આ ઇલાકાના ધણા બાગમાં પણ એથી બહુ સઃકં ચાલતું હોય એમ લાગતું નથી.

થોડા માસ ઉપર નદીઆલતા લોકોના માન પત્તો જવાળ આપતાં મદ્રાસના નામદાર ગવર્નર સાહેબે નીચે મુજબ કહ્યું હતું:—

“ઔદ્યોગિક કેળવણી સમ્બન્ધી હાલ સરકાર વિચાર ચલાવે છે, અને ઘણું કરીને એવો વિચાર છે કે આખા પ્રાન્તમાં હેલ્થે પગથીએથી માંડીને સવળા પ્રકારની શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ હાખત કરવું. પ્રાથમિક નિશાળોમાં અને નેથી ઉપરના વર્ગની નિશાળોમાં પણ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ હાખત થશે, અને એ બધાની ટોચે વધારે મ્હોટી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે ઊંચી જાતની ખાસ જુદી ઉદ્યોગ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવશે. પરન્તુ સાધારણ વિચાર આખી કેળવણીની યોજનામાં બધે સામાન્ય ઉદ્યોગ શિક્ષણ હાખત કરવાનો છે.”

હલકા પ્રકારની પ્રાથમિક શાળાઓના સમ્બન્ધમાં આસામના ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબ લખે છે કે, “પોતાનો છોકરો નિશાળે જવાથી વધારે સારો ખેડૂત થશે એમ આસામનો ખેડૂત માનતો નથી. ઉલટો તે એમ માને છે, કે છોકરો નિશાળે જવાથી આસામમાં ચાલતી ખેતી માટે નાલાયક બને છે. નિશાળમાં શીખેલો છોકરો ખેડૂત થવાના બદલામાં હલકા પગારનો કારકુન થવાનું વધારે પસન્દ કરે છે, અને એક મ્હાની વાડીવાળાના કહેવાથી જણાય છે, કે નિશાળોમાં બહુવાથી ખેતીનો જે અભાવ પેદા થાય છે તેથી થોડા વખતમાં આસામના ખેડૂનો પોતાની જમીન ખોઈ ખેસશે અને તે બહારના લોકોના હાથમાં જશે.”

એમ કહેવાય છે, કે ઇંગ્લાન્ડનાં ગામડાંમાં જમીનદાર વર્ગ લોકોની કેળવણી વધવા દેવાને નારાજ હોય છે. એડો વગેરેમાં આગેવાન તે હોય છે, અને તેઓ છોકરાંને થોડા ધોરણ શીખ્યા પછી ધન્યે લાગનાની છૂટ આપે છે, તથા ગેરહાજરી માટે દૂરોદો કરતા નથી. ખેતીની મોસમમાં તેઓ ઘણાં છોકરાંને નોકર રાખે છે, તેથી એવી રીતે કરવામાં તેમનો પોતાનો સ્વાર્થ સમાયો છે. વળી તેઓ એમ ધારતા જણાય છે, કે મજૂર વર્ગનાં છોકરાં વધારે બહુશે તો તેમને ખેતર ખોદવું કે ગટારા

વાવવા ગમશે નહિ, અને તેઓ ધન્યા બોળવાને ગામડાં છોડી શહેરોમાં આવ્યા જશે.

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(આશુ પૃષ્ઠ ૨૦ પી.)

લેખન—સ્લેટ ઉપર કેટલીક મુદત સુધી અક્ષર લખ્યા પછી કાગળ ઉપર કોપી લખવા માંડતી વખત છોકરાંને શરૂઆતમાં અધરું લાગે છે. એક શિક્ષક પોતાના વલ્લિવટનું નીચે મુજબ વર્ણન કરે છે: “દરેક બાળકને કલમ, ખડીઓ, અને છૂટા કાગળ આપવામાં આવે છે, અને પ્રથમ તેને કલમ કેમ પકડવી તથા ખડીઓમાં કેટલી બોળવી એ શિખવવામાં આવે છે. પછી તેને કાગળ ઉપર લીટીઓ દોરવાનો મહાવરો કરાવવામાં આવે છે. લીટીઓ કેવી દોરાઈ તે ઉપર બહુ લક્ષ આપવામાં નથી આવતું, પણ કલમ બરાબર ન પકડે અથવા ખડીઓમાં કલમ વધારે બોળીને હાથ શાહીવાળા કરે કે કાઢા પાડે તો તરત બાળકને રોકવામાં આવે છે. કેટલીક મુદત આ પ્રમાણે આપ્યા પછી કાગળની ટોચથી નીચે સુધી કલમ ઉપાડ્યા વિના ઉભી લીટીઓ દોરવાનું કહેવામાં આવે છે. થોડી વારમાં છોકરાં આ બાબતમાં બહુ કુશળ બને છે, અને સારી મહેતી સીધી લીટીઓ દોરતાં થાય છે. ત્યાર પછી મોટી વાંકી લીટીઓ દોરવાનું કહેવામાં આવે છે, અને કેટલીક મુદત એ મહાવરો થયા પછી ખરેખરી કોપી બુકમાં લખવાનું કહેવામાં આવે છે. આ મુકિતથી કોપી બુકમાં લખવા માંડતા પહેલાં બાળકને કલમ બરાબર પકડવાનો તે ખડીઓમાં બોળવાનો, આંગળાં સ્વચ્છ રાખવાનો, અને લીટીઓ દોરવાનો મહાવરો થાય છે.”

શીવણ—છોકરીઓની નિશાબોમાં દર પખવાડીએ એક વખત છોકરીઓને પોતાના ઘરનાં થોડાં ફાટેલાં લૂગડાં સાંધવા માટે લાવવા કહેવું, અને તે સાંધાવવાં. એમ કરવાથી તેમને ઉપયોગી જ્ઞાન થશે, અને છોકરીઓની માઓને પણ નિશાબના કામથી સારું લાગશે.

બોડણી—ડિઝેશન લખાવતા પહેલાં જે પાઠમાંથી તે લખાવવાનું

હોય તેના બધા અપરા શબ્દો પાટીઆ ઉપર લખીને તથા વિવેચન કરીને તેમની જોડણી શિખવવી, અને ડિક્શન લખાવ્યા પછી જે શબ્દોની ભૂતો યદ્ય હોય તે શબ્દો છોકરાં પાસે પાંચ પાંચ સાત સાત વખત લખાવના આથી જોડણી પાકી થશે અને કદી ભૂવાશે નહિ. રસ પડે તેવી રીતે જોડણી પાકી કરાવવાને એક ખીજી યુક્તિ છે. તેવા શબ્દો એકલા લખવાના બદલામાં તે આવે એનાં ટૂંકાં વાક્યો બનાવવાનું છોકરાને કહેવું. આથી જોડણી શીખાશે અને વાક્યો રચવાનો પણ મહાવરો થશે, અને છોકરાને મજા લાગશે. તેમને વિચાર કરવાની પણ જરૂર પડશે. જોડણી મહોએ જોખાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો મૂર્ખાઈ જ છે. જોડણી આંખથી શીખાય છે, અને તે લખવાનો હાથને મહાવરો કરાવાય છે.

અંકગણિત—એકમ, દશક, સતક, આદિની સમજ આપવા તથા સરવાળા બાદબાકી કરાવવા હમે મળુકાનો ઉપયોગ કરવાનું આગળના એક અંકમાં સૂચવ્યું હતું કચૂકા વગેરે ખીજી વસ્તુઓથી પણ તેમ યદ્ય શકશે. વળી એક ખીજી યુક્તિ દીવામળી જેવી સળીઓનો ઉપયોગ કરીને શિખવવાની છે. છૂટી સળીઓથી એકમ, દસ દસ સળીઓની જૂડી-ઓથી દશક, દશકવાળી દસ દસ જૂડીઓ એકઠી બાંધવાથી સતક, વગેરે સમજાવી શકાશે, અને તે મૂકીને રકમો બનાવાશે, તથા પાઠલા અંકમાં કલા પ્રમાણે સરવાળા બાદબાકી કરાવાશે.

સાંકળીઆનો ઉપયોગ—જાળકાને કોઈ પાઠ કાઢવાનું કહેતાં ધણી વખત તેઓ એક પછી એક ધણા પાઠ ઉપચાલ્યા પછી કેટલીક વારે કહેયો પાઠ કાઢે છે. આથી ધણો વખત નકામો જાય છે. નેમને સાંકળીઆનો ઉપયોગ કરતાં શિખવતું કયો પાઠ કયે પાને છે તે સાંકળી-આમાં જોઈને તરત તે પાતું કાઢવાની તેમને ટેવ પાડવી. આમાં બહુ તરદી નથી, અને જસ મહેનતથી ધણો વખત બચે છે.

વાંચન—નીમેલી વાંચન ચોપડી ઉપરાન્ત કોઈ કોઈ વખત બાળકો પામે ખીજી બહારની ચોપડીઓ વંચાવવી. કોઈ કોઈ વાર જેમાં હસવાનું કે મગ્નક જેવું હોય તેવું વાંચવા આપવું. મસ્કરી વાળી ઇમારત વાંચવા છતાં છોકરાંને હસવું ન આવે તો ગ્રન્થકું કે તેઓ સમજ્યા વિના ગાત્ર

યત્રની પેઠે વાંચે છે. હમેશાં બાવ સમજીને વાંચવાની ટેવ પાડવી.

કોપી ખુદો—કોપી ખુદોમાં ઉપરની છાપેલી લીટી જોઈને નીચે કેટલીક લીટીઓ બાળકે લખવાની હોય છે. ઘણી વખત એમ બને છે, કે બાળક પહેલી લીટી લખતી વખત ઉપરની છાપેલી લીટી તરફ જોઈને લખે છે, પણ સાર પછીની નીચેની લીટીઓ લખતી વખત ટોચની છાપેલી લીટી તરફ ન જોતાં પોતાની લખેલી લીટી તરફ ધ્યાન આપે છે. આથી તેની ભૂલો સુધરવાના બદલામાં દૃઢ થાય છે. એક ઇન્સ્પેક્ટર સૂચવે છે, કે બાળકને નીચેથી કોપી લખવાનું કહેવાથી આ ભૂલ નહિ થાય. એટલે તેણે સૌથી નીચેની લીટી પ્રથમ લખવી, સાર પછી તેની ઉપરની લખવી, એમ નીચેથી ઉપર ચાલતા જવું. આ બધી વખત તેને ટોચની છાપેલી લીટી તરફ જોવું પડશે, પોતે લખેલી લીટી તરફ જોવાનું મળશે નહિ, એટલે ભૂલો દૃઢ નહિ થાય પણ સુધરશે. આ રીત પકડનારે નીચેની લખેલી લીટીઓ ઉપર બ્લોટિંગ પેપર મૂકાવી લખાવવું, કે હાથના પરસેવાથી લખેલી લીટીઓ બગડે નહિ.

હિન્દુસ્તાનમાં કેલવણી.

હિન્દી સરકારનો ઠરાવ.

મિ. જી. એસ. કોટનના કેળવણીના વ્યવસ્થિક (ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૩ થી ૧૮૯૬-૯૭ સુધીના) રિપોર્ટના સમ્બન્ધમાં હિન્દી સરકારનો ઠરાવ તા. ૪ થી નવેમ્બર સને ૧૮૯૯ના ઇન્ડિયા ગઝેટમાં બહાર પડ્યો છે તે નીચે સુબળા:—

હિન્દી સરકારે મિ. જી. એસ. કોટનનો કેળવણીનો વ્યવસ્થિક (ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૩ થી ૧૮૯૬-૯૭ સુધીનો) રિપોર્ટ ધ્યાન દઇને વાંચ્યો છે. તેમણે વળી ઇ. સ. ૧૮૯૭-૯૮ તથા ૧૮૯૮-૯૯ની સાલના આંકડા મેળવ્યા છે, કારણ કે આ બે વરસમાં દુકાળ અને મરકીને લીધે કેળવણીની સ્થિતિ ઉપર થયેલી અસર ધ્યાનમાં લેવા જેની છે. વળી મિ. કોટનને હિન્દુસ્તાનનો અનુભવ જરાજર નહિ હોવાથી દરેક વર્ષના અને મુખ્યત્વે કરીને આ વર્ષના સ્થાનિક રિપોર્ટો પણ જોવાની જરૂર જણાઈ છે.

હિન્દી સરકાર જણાવવાને દિલ્લીમાં છે કે હિન્દના કેળવણીના કમિશને કરાવેલા અને હિન્દી સરકારે મંજૂર કરેલા નિયમોને કારણે મુકીને કેટલીક જાળનોમાં વસવામાં આવ્યું છે. આમાંના કેટલાક વધારે અગત્યના નિયમો ઉપર કપી કપી જાળનોમાં રથાનિક સરકારોએ લક્ષ આપ્યું નથી તે તથા આરિપોર્ટથી થયેલા અનુભવ આ જગ્યાએ જણાવવાની જરૂર છે.

૨. મિ. કોટનના રિપોર્ટમાં નીચેના કોઠા આપ્યો છે તે વાંચવા લેવો છે. આ કોઠા ઉપરથી પાછલાં પંદર વર્ષમાં થયેલી કેળવણીની વૃદ્ધિ તથા હેવટનાં વર્ષમાં સરકારી અને દુકાળને લીધે કેળવણી ઉપર થયેલી અસર જણાશે:—

જલ્દર સાળાઓ.	૧૮૮૧-૮૨		૧૮૮૬-૮૭		૧૮૯૮-૯૯	
	સાળાઓ.	વિદ્યાર્થીઓ.	સાળાઓ.	વિદ્યાર્થીઓ.	સાળાઓ.	વિદ્યાર્થીઓ.
મહા સાળાઓ	૮૫	૭૫૮૧	૧૬૦	૧૮૭૮૩	૧૬૮	૨૦૬૮૧
શ્રીમદ્ દરજ્જાની સાળાઓ	૪૧૨૨	૨૨૨૦૬૭	૫૨૬૭	૫૩૫૧૫૫	૫૩૮૨	૫૬૬૬૦૩
૧ સાળાઓ (છાત્રાઓની)	૮૭૫૬૧	૨૦૭૦૬૬૩	૯૭૮૮૧	૨૮૬૨૨૬૪	૯૫૧૬૭	૨૮૨૦૪૨૧
" " (છાત્રીઓની)	૨૬૭૮	૮૫૨૬૬	૬૦૩૬	૩૧૭૫૬૧	૫૬૧૧	૩૧૨૮૭૧
ફેનિંગ સ્કૂલો (છાત્રાઓની)	૬૭	૭૫૬૩	૧૩૬	૪૪૬૭	૧૩૪	૪૩૬૬
" (છાત્રીઓની).	૧૧	૫૧૯	૪૫	૧૧૭૦	૪૬	૧૨૩૦
ખીજા ખાસ સાળાઓ.....	૧૨૫	૫૦૬૮	૭૫૫	૧૮૬૫૨	૫૩૬	૨૨૫૪૭
કુલ જલ્દર સાળાઓ.....	૮૦૭૧૪	૨૩૬૫૦૭૧	૧૬૮૮૬	૩૭૮૮૩૮૨	૧૦૩૯૭૭	૩૭૪૮૭૨૨
ખાનગી સાળાઓ	૪૨૭૫	૫૬૯૧૮	૪૨૧૩૬	૫૬૮૪૮૮	૪૨૬૭૧	૫૬૮૩૧૬
કુલ એકઠાં.....	૬૪૬૮૯	૨૪૫૧૯૮૯	૧૫૨૦૨	૪૩૫૬૮૭૦	૧૪૬૭૪૮	૪૩૪૭૦૪૧

હિન્દુસ્તાનમાં કળવણી.

નીચેનો કોઠો જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં અધિકારીઓના સમ્બન્ધમાં કરેલી વ્યવસ્થા જણાવે છે:—

પ્રાન્તો.	હિન્દી કળવણી ખાતાના નોકરો.		પ્રાન્તિક કળવણી ખાતાના નોકરો.		વરતીના પ્રમાણમાં દરેક પ્રાન્તને ભાગ આવતી આધિકારીઓની સંખ્યા.	
	સંખ્યા.	માસિક ખર્ચ.	સંખ્યા.	માસિક ખર્ચ.	હિન્દી કળ- વણીખાતા- ના નોકરો.	પ્રાન્તિક કળ- વણી ખાતા- ના નોકરો.
ગદાસ	૧૯	૧૨૮૯૩	૩૨	૧૦૮૫૦	૧૪	૩૫
મુઝબર્ક	૨૧	૧૭૧૬૬	૨૩	૮૪૦૦	૧૩	૨૭
બંગાળા... ..	૨૭	૨૪૩૩૬	૧૧૩	૨૯૨૫૦	૩૧	૭૧
વાયવ્ય પ્રાન્તો અને આંદ્ર... ..	૧૧	૯૬૮૩	૨૪	૭૭૫૦	૨૧	૪૭
પંજાબ.... ..	૮	૬૬૫૦	૧૭	૬૧૦૦	૮	૨૧
મધ્ય પ્રાન્તો... ..	૬	૫૨૮૩	૪	૧૨૦૩	૫	૧૨
	૯૨	૭૯૦૦૮	૨૧૩	૬૩૫૫૩	૯૨	૨૧૩

આ કોઠા ઉપરથી સાદ જણાય છે કે કેટલાક પ્રાન્તોમાં અધિકારીઓની સંખ્યા પૂરતી નથી. વાયવ્ય પ્રાન્તો અને આંદ્રમાં પ્રાથમિક અને બીજા દરજ્જાની કળવણીની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી તે જોતાં તે પ્રાન્તમાં અધિકારીઓની સંખ્યા પૂરતી નથી એ વાત પર ખાસ લક્ષ્ય ઝેરવાની જરૂર છે.

૪. ઇન્ડો-ઇરોના સમ્બન્ધમાં નીચેનો કોઠો વાંચવા જોવો છે:—

પ્રાન્તો.	ઝ.સ-૧૮૯૧-૯૨ની સાલનાં તપાસણી કરનાર અમલદારો.				
	ઇન્સ્પેક્ટરો	મદદનીશ ઇન્સ્પેક્ટરો.	ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો.	મદદનીશ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો.	તપાસણી કરનાર શાળાના મહેતા-શ્રીઓ.
ગદાસ.....	૪	૯	૬૨	૦	૨૫૫
મુઝબઈ	૫	૦	૩૧	૫૨	૦
બંગાળા	૧	૧૦	૪૮	૨૧૦	૪૭૯
વાયવ્ય પ્રાન્તો અને આઉટ...	૫	૯	૦	૦	૦
પેન્જાબ.....	૫	૭	૩૦	૦	૦
મધ્ય પ્રાન્તો.....	૪	૦	૨૫	૩	૧

આ કોષમાં પણ વાયવ્ય પ્રાન્તો અને આઉટ ધણ જ પાછળ જણાય છે. આકડા ઉપરથી જોતાં તે પ્રાન્તમાં તપાસણીનું કામ જલ્દી ચિલકુલ ચાલતું જ નથી. મુઝબઈ સિવાય બીજા દરેક પ્રાન્તમાં ઇન્સ્પેક્ટરોની સંખ્યા પૂરતી હોય એમ લાગતું નથી. બંગાળામાં ઇન્સ્પેક્ટરોની એક-દર સંખ્યા પૂરતી જણાય છે, પણ યોગ્ય અધિકારીઓ જોઈએ તેટલા નથી. ગિ. કોટન પોતાના રિપોર્ટના ૩૩ મા પેરેગ્રાફમાં જણાવે છે, કે મુખ્ય શુરને પોતાની શાળા પાછળ ધ્યાન આપવાનું હોવાથી પાડોશની બીજી શાળાઓ તપાસવાનો પૂરતો વખત મળતો નથી, અને પડિતો ઉપર પક્ષપાતનું, રશવત લેવાનું, અને પોતાના દર રોજના કામની નોંધ જૂઠી બનાવવાનું તહેામત આવે છે. આ પ્રાન્તમાં મદદનીશ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરોની સંખ્યા વધારવી એ જ ઉપાય છે. ગદાસમાં ખાનગી શાળાઓને મદદ આપવાનો (ગ્રાન્ટ ઇનએઇડનો) રિવાજ ચાલતો હોવાથી ત્યાં તપાસણી કરનાર અમલદારો પૂરતા છે એમ કહેવાય નહિ. તપાસણીનું કામ

મધમાં કહેવાનું છે. મિ. કાટને ચોતાના રિપોર્ટને ૭૭ મે પાને ૪૭ મા કોલમાં પરીક્ષાના આંકડા આપ્યા છે તેમાં કોલેજોની વ્યવસ્થા મુજબ મુનિન્દ્રસિંઘીઓની આર્ટ્સની પરીક્ષાઓનાં પરિણામ આપ્યાં છે, અને ૯૬ મે પાને ૫૭ મા કોલમાં આર્ટ્સ કોલેજોનું ખર્ચ બતાવ્યું છે. આ આંકડા ઉપરથી જણાય છે, કે હોમ ખાતાના તા. ૨૩ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૪ ના ઠરાવ નં. ૩૦૬ ના પેટ્રોલ ૩૩ માં સ્થાનિક સરકારોની છેવટ કબુલાતને માટે જાણાવેલા નિયમો ઉપર જોઈતું લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. આ ઠરાવની મતલબ એ છે કે સઘળી ભાતની જોયા પ્રકારની કેળવણીને માટે ખાનગી પ્રયાસ ઉપર વિશેષ આધાર રાખવો જોઈએ, અને દરેક ભાતના ખાનગી પ્રયાસને નીચેની શ્રેણી રીતે ઉત્તેજન આપતું જોઈએ:—

(૧) જરૂર પડે ત્યાં હાલની સરકારી શાળાઓ સતેજ જળવી રાખવા બીજાનત ખાનગી શાળાઓના સુધારા વધાવવા ઉપર ખાતા સરકારી વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે એમ બતાવીને,

(૨) પાઠોસની શાળાઓનું વ્યયોગ્ય સ્પર્ધામાંથી રક્ષણ કરી તેમને ક્ષેત્ર જળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરીને, અને

(૩) ખાનગી શાળાઓને ઉદારપણે મદદ આપીને, તથા દિવસે દિવસે તેમને ઓછી મદદની જરૂર પડે માટે શી વધારવામાં તેમની સાથે સામેલ થઈને.

૪. સ. ૧૮૮૨થી ૯૬ મુખીનાં પાંચ વરસમાં પ્રાન્તિક ઉપજમાંથી સરકારી કોલેજોને મળતા ખર્ચમાં વધારો થયો છે, અને શીમાં ઘણો થોડો જ વધારો થયો છે તે ઉપરના નિયમોથી વિરૂદ્ધ છે.

૮. તા. ૧૨ મી એપ્રિલ સને ૧૮૮૪ ને દિવસે મદ્રાસની કાઉન્સિલમાં ગવર્નર લૉર્ડ વેન્લોકે બાપણ કર્યું હતું (આ બાપણ સાંતા સ્થાનિક ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે) તેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે—

“ જ્યારે જ્યારે સરકારી કામને માટે પૈસાની માગણી થાય છે ત્યારે તાત્કાલિક પૈસા મળે છે, પણ ખીજા કામને માટે માગણી થાય છે ત્યારે હાલમાં પૈસા આપી શકાય તેમ નથી ” એવો જવાબ મળે છે એમ લોકોનું કહેવું છે તે કેટલેક અંશે ખરું છે. જો ૨૧ માર્ચ સરકારની મદદ માટે તો કોને પ્રથમ મદદ મળવાનો સમ્ભવ છે? સ્વાભાવિક રીતે સ-

સરકાર પોતાના માધ્યમને પ્રથમ મદદ આપશે, અને તેનું પૂરું કર્યા પછી ખાકીના ૨૦ ઉપર તે લક્ષ આપશે.”

‘ખાનગી શાળાઓમાં સુધારો વધારો કરવા ઉપર સરકાર પ્રથમ લક્ષ આપશે’ એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તેનાથી લૉર્ડ વેન્સોટના શબ્દોની મતલબ ઉલટી જણાય છે. લૉર્ડ વેન્સોટનું કહેવું પ્રતિસ્પર્ધા કા-
મોને માટે વાજબી ગણાય, પણ તા. ૧૮ મી, જૂન ૧૮૮૮ના હોમ આ-
તાના હરાવમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે, કે ખાનગી સાહસમાં સરકારે સ્પર્ધા
કરવી નહિ. મદ્રાસના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરની ટીકાનો મિ. કોટને
પોતાના રિપોર્ટના ૭૧મા પેરેગ્રાફમાં બિતારો કર્યો છે તે ઉપરથી જણા-
ય છે, કે શ્રીના સમ્બન્ધમાં કરેલા નિયમો પાળવામાં આવતા નથી, અને સ-
રકાર તરફથી મળતી મદદ કેટલોક બાગે ખાનગી વ્યવસ્થાપકોએ જાણી,
જોઈને જોહારી લીધેલી ક્ષતી ખોટ પૂરી પાડે છે. મદ્રાસની સરકાર હરા-
વેલા નિયમોનો ભંગ કરે છે તે જણાવવાને આ ટીકાઓનો ઉતારો કર્યો
નથી, પણ હરાવેલા નિયમોનો ભંગ થાય છે એવું સરકારનું સામાન્યરી-
તે ધારવું છે તે આ ટીકાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હરાવેલા નિયમોનો
ખરેખર ભંગ કરનાર વાયવ્ય પ્રાન્તો અને આઉટની સરકાર છે, કારણ કે
તેમણે ૧૮૯૨ થી ૧૮૯૭ સુધીનાં પાંચ વરસમાં પ્રાન્તિક ૪-૩માંથી કોલે-
જોને મળતું ખર્ચ પ્રાથમિક કેળવણીના ખર્ચ કરતાં પણ વધારી દીધું છે.
હરાવેલા નિયમોનો આવી રીતે ભંગ કરવો વાજબી નથી, અને તેથી ઉ-
પરના હરાવમાં જણાવેલી સૂચનાઓ પ્રમાણે વર્તવાની હિન્દી સરકાર
બલામથક કરે છે.

૯. ખીજા દરજ્જાની કેળવણીના સમ્બન્ધમાં હિન્દી સરકારે
એવો વિચાર જણાવ્યો હતો, કે હવે પછી એ દરજ્જાની કેળવણીનો
વધારો કરવામાં સરકારના પ્રયાસની જ્યાં લોકોને જરૂર પડશે અથ-
વા સરકારના પ્રયાસમાં લોકો સામેલ થશે ત્યાં જ સરકાર પ્રયાસ ક-
રશે. વળી કેળવણી ખાતાએ ખીજા દરજ્જાની શાળાઓની જાતે વ્યવસ્થા
કરવાનું ધીમે ધીમે બન્ધ કરતા જવું એ વિચાર તરફ હિન્દી સરકારે તા. ૭
મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૪ ના હરાવમાં લક્ષ ઐચ્યું હતું. ખીજા હરાવની
મતલબ પહેલા જોવી નથી. પહેલા હરાવ પ્રમાણે એકન્દ્રે વર્તવામાં

પરીક્ષા પણ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસમાં દાખલ થવા માટે છે એમ કહેવાય. આથી ઉલટું પંજાબની યુનિવર્સિટીએ વિધાના વિધાયકોમાં ડીગ્રી મેળવવાને માટે પ્રવેશક પરીક્ષા દાખલ કરી છે, અને બીજી એક સ્કૂલની છેવટની પરીક્ષા રાખી છે તેનું નામ ધન્ધા, ઝોશીસો, વગેરેને માટે લાયક કરનારી મહેતાગરી અથવા વ્યાપારના કામની પરીક્ષા એવું રાખ્યું છે. મિ. કોટનના રિપોર્ટમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ફક્ત આ પ્રાન્તમાં જ આવી જાતની પરીક્ષા ચાલે છે. આ વાત ઉપર સ્થાનિક સરકારોએ વધારે લક્ષ આપવું ઘટે છે. દરેક સ્થાનિક સરકારે આ બાબતમાં શાં પગલાં ભરી છે તે દિન્દી સરકાર બાજુવા માગે છે.

૧૨. પ્રાથમિક કેળવણીના સમ્બન્ધમાં મિ. કોટનના રિપોર્ટને ૮ મે પાને આપેલા પહેલા કોલામાંથી નીચેના આંકડા લીધા છે તે જુદી જુદી જાતની શાળાઓની સંખ્યામાં કેટલા ટકા વધારો થયો છે તે બતાવે છે:—

શાળાઓનો પ્રકાર.		શાળાઓની સંખ્યામાં વધારો.	વધારાં એટલે ની સંખ્યામાં વધારો.
આર્ટસ કોલેજો	(હાકરાઓની)	૧૩ ટકા.	૧૧ ટકા.
"	(સ્ત્રીઓની)	૧૫૦ "	૯૩ "
બીજા દરજ્જાની નિશાળો	(હાકરાઓની)	૯ "	૧૩ "
"	(હાકરીઓની)	૧ "	૧૭ "
પ્રાથમિક નિશાળો	(હાકરાઓની)	૭ "	૧૩ "
"	(હાકરીઓની)	૧૫ "	૧૭ "

સરકારની મદદ ઉપર પ્રાથમિક કેળવણીનો વિશેષ દંક છે તે બાબત ધ્યાનમાં લેતાં ઉપરના આંકડા અસન્નોપકારક ગણાય. મિ. કોટનના રિપોર્ટને ૧૮૧ મે પાને ૮૯ મા કોલામાં આપેલા આંકડા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાથમિક કેળવણી કેટલી પહોંત છે તે બતાવી આપે છે. નિશાળમાં જઈ શકે એવી ઉમ્મરના હાકરાઓમાંથી દર સેક્ટે માત્ર ૧૭-૯૫ હાકરા પ્રાથમિક નિશાળોમાં જાય છે. પંજાબ અને વાયવ્ય પ્રાન્તોમાં પ્રાથમિક નિશાળોમાં જતા હાકરાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે, એટલે પંજાબમાં ૮-૭૬ ટકા નેટલી અને વાયવ્ય પ્રાન્તોમાં ૬-૮૩

ટકા જેટલી છે. ઉપરના આંકડા બેતાં વધારાનો દર ધણો થોડો લાગે છે. મિ. કોટનના રિપોર્ટને ૩૧ મે પાને ૨૪ મા કોઠામાં આપેલા અર્થના આંકડા ઉપરથી પણ જણાય છે કે પ્રાથમિક કેળવણી તરફ સરકાર જે વલણ બતાવે છે તેનો અનાદર કરવામાં આવ્યો છે. એક-દર અર્થમાં સંકેતે ૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે, કોલેજોના અર્થમાં સંકેતે ૧૪ ટકા, ખીન્ન દરજ્જાની સ્કૂલોના અર્થમાં ૧૬ ટકા, અને પ્રાથમિક સ્કૂલોના અર્થમાં ૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે. ખીન્ન દરજ્જાની નિશાળોનું અર્થ ૧૧૪૫૫ લાખ રૂપિયા છે, અને પ્રાથમિક શાળાઓનું અર્થ ૧૧૦૫૫ લાખ છે. કેળવણીને માટે કરાવેલી લોકલ ફન્ડની રકમ ઉપર માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીનો હક છે, અને પ્રાન્તિક રેવિન્યુ ઉપર પ્રાથમિક કેળવણીનો મોટો ભાગે હક છે. આ વાત તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૪ ના હોમ ખાતાના ઠરાવમાં કબૂલ રાખેલી છે, છતાં આ હકીકત દૂરીથી કહેવાની જરૂર પડી છે, કારણ કે પ્રાથમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાના તથા અર્થના આપેલા આંકડા અસંતોષકારક છે. વાયવ્ય પ્રાન્તો અને આંડક તથા પંજાબમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. મિ. કોટન ૧૧૫ મા પેરેગ્રાફમાં બતાવે છે તેમ આ બાબત ઉપર વાયવ્ય પ્રાન્તોના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનું લક્ષ ગયું હતું. ગરીબાઈને માટે કેટલીક છૂટ મૂકીને બધા વર્ગના છોકરાઓ પાસેથી શી લેવાના હિન્દી સરકારના ઠરાવનો અમલ થવાની જરૂર છે (જુઓ તા. ૨૩ મી એપ્રિલ ૧૮૮૪ ના હોમ ખાતાના ઠરાવનો ૧૭ મો પેરેગ્રાફ). દરેક પ્રાન્તની પ્રાથમિક કેળવણીની સ્થિતિનો ખાસ રિપોર્ટ હિન્દી સરકાર માગે છે.

૧૩. મિ. કોટનના રિપોર્ટને ૨૦૭ મે પાને ૧૦૬ મા કોઠામાં આપેલા દર છોકરા દીઠ સરાસરી અર્થના આંકડા ઉપરથી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કેવા પ્રકારની કેળવણી અપાય છે તે કેટલેક અંશે નક્કી કરી શકાય. આ કોઠા ઉપરથી જણાય છે કે બંગાળમાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ઝોઝામાં ઝોડું અર્થ થાય છે, અને સાંની પ્રાથમિક શાળાઓમાં અપાતી કેળવણી પણ હલકા પ્રકારની છે. બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર આના સમ્બન્ધમાં વિચાર ચલાવે છે (જુઓ તા. ૧૧ મી જુલાઈ ૧૮૯૪ નો કેળવણી સમ્બન્ધી બંગાળી સરકારનો ઠરાવ નં.

ટ્રેનિંગ સ્કૂલોના સમ્બન્ધમાં જે આકારમાં હકીકત મળે છે તે જોઈએ તેવો નથી, અને હવે પણ તેમાં સુધારો કરવામાં આવશે. મળતી હકીકત વધારે ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા માટે તે હકીકત મેળવવાના આકારમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. આ સુધારો માત્ર ટ્રેનિંગ સ્કૂલોના સમ્બન્ધમાં કરવાનો છે એમ નથી. મિ. કોટનના રિપોર્ટના ૧૪૦ માં પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા મુજબ ટ્રેનિંગ સ્કૂલોના સમ્બન્ધમાં મળેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે આ સ્કૂલો ઉપર ધટતું લક્ષ અપાતું નથી. મદ્રાસ, મુમ્બઈ, અને મધ્ય પ્રાન્તોમાં આ બાબત ઉપર ખીમ પ્રાન્તો કરતાં વધારે લક્ષ અપાય છે, છતાં આ પ્રાન્તોમાં પણ ધણું કરવાનું બાકી છે. બંગાળ અને વાવવ્ય પ્રાન્તોની સરકારનું લક્ષ આ બાબત ઉપર ગયું છે અને તેઓ શું કરે છે તે જોવાનું છે. પ્રાથમિક અને ખીમ દરજ્જાના શિક્ષકો માટેની તોર્મલ સ્કૂલોના સમ્બન્ધમાં કેળવણીના કમિશને પોતાના રિપોર્ટના ૨૨૪ અને ૩૮૯ માં પેરેગ્રાફમાં કરેલી ૧૬ અને ૨૧ માં નમ્બરની બલામણો ઉપર હિન્દી સરકાર લક્ષ એંગે છે, અને દરેક રચાનિક સરકારને ટ્રેનિંગ સ્કૂલોના સમ્બન્ધમાં ખાસ રિપોર્ટ મોકલવાનું ફરમાવે છે.

૧૭. સ્કોલરશિપોના સમ્બન્ધમાં હિન્દી સરકારના વિચારો તા. ૨૩ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૪ ના હોમ ખાતાના કસબના ૨૪ માં પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા છે તે તરફ લક્ષ એંગવામાં આવે છે. સરકારનો હેતુ એવો હતો કે હોંશિયાર હોકરઓ હલકા દરજ્જાની સ્કૂલોમાંથી ઊંચા દરજ્જાની સ્કૂલોમાં જઈ શકે તેટલા માટે સ્કોલરશિપો આપવાની યોગ્ય રીત દાખલ કરવી. પણ એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે સ્કોલરશિપોના ફન્ડની એવી રીતે વહેંચણી થવી જોઈએ કે પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી ખીમ દરજ્જાની શાળાઓમાં સારી કેળવણી લેવાનું સહેલથી બની શકે. મુનિન્ડર્સિટીના અધ્યાસ માટે સ્કોલરશિપો આપવામાં એટલા બધા ઉદાર થવાની જરૂર નથી. આના સમ્બન્ધમાં કેળવણીના કમિશને પોતાના રિપોર્ટના ૨૮૩ અને ૩૮૮ માં પેરેગ્રાફમાં કરેલી બલામણો હિન્દી સરકારે મંજૂર કરી હતી. મિ. કોટનના રિપોર્ટને ૧૦૨, ૧૭૦, અને ૨૧૬ મેં પાને નાંચેના આંકડા આપ્યા છે તે વાંચવા જેવા છે:—

પ્રાન્તો.	રોકાવરશિયો માટે નીચેલી રકમમાંના કેટલા ટકા ઇ. સ. ૧૯૯૬-૯૭ માં આપાયા.		
	હોકરાઓની પ્રાયગિક શાળાઓમાં.	બીજા દરજ્જાની હોકરાઓની શાળાઓમાં.	આર્ટસ કોલેજમાં.
મદ્રાસે.	૧	૨૨	૩૧
બુખારી	૧૪	૩૮	૨૦
બંગાળી	૮	૩૭	૪૨
વાયલ પ્રાન્તો અને આહલ.	૧	૪૬	૩૬
પંજાબ	૯	૫૧	૧૭
મધ્ય પ્રાન્તો	૧૩	૬૫	૧૫
બ્રહ્મદેશ	૧૩	૨૨	૧૯
આસામ	૭	૪૪	૩૮
કુર્ગ	૨	૦	૬૨
વરાહ	૨	૭૮	૨૦
સરસરી	૭	૪૧	૩૦

આ કોષા ઉપરથી જણાશે કે બીજા દરજ્જાની કેળવણી માટે વિશેષ રોકાવરશિયો રાખવાના દિ-દી સરકારના હુકમનો મદ્રાસ અને બંગાળામાં અમલ થયો નથી, અને બીજા પ્રાન્તોમાં તે ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. કુર્ગના આંકડા એક નિયમ બહાર હોવાથી તેાની સ્થાનિક સરકારનો જવાબ માગવાની જરૂર છે. વળી મિ. કોલનના રિપોર્ટને

આભાસ દેખાય છે. તેની નતનાં બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં કાળની મોટા મોટી હોય છે.

વસ્તી—આખા હિન્દુસ્તાનમાં હિમાલયથી કેપ કુમારી સુધી અને પશ્ચિમમાં સિન્ધથી પૂર્વમાં કાચાર અને આસામ સુધી તેમની વસ્તી છે. બેંગાળી ગોરાકુ જમીનમાં તે વધારે જોવામાં આવે છે. કાસ્મિરની ખીણોમાં અને સિસોનમાં, તેમ જ બ્રહ્મદેશમાં અને મરખાઈ દીવકલ્પમાં પણ તેમની વસ્તી છે.

આદતો—આ પ્રાણી રહેણીમાં જંગલી અને એકત્રવાસુ છે. જમીનમાં બખોલો પાડી તેમાં તે રહે છે. આ બખોલને “કાળની વહી” કહે છે. ખેતરો, વાડીઓ, મ્હરા, અને વસ્તીમાં ખંડેરા અને નીચાણનાં ઘરો આગળ, અને ફળ ફળાદિ તથા દાણાની વખારોમાં તે પોતાની વહીઓ ખોદે છે. તેના નખ એવા તો જખરા છે કે કંઈ અને ચૂના વાળી જમીનોમાં પણ તે એક રાતમાં તો લાંબી જાડી બખોલ ખોદી તેમાંની માટી કાંકરા વગેરે દરના મ્હો પર લાવી તેનો ઢગલો કરે છે. તે પોતાની ખોલે ઘણાં મ્હો રાખે છે. ખોલા વચ્ચે ભાગમાં તે પોતે રહે છે, અને લાં આગળ ઉપર જોઈતા દાણા વગેરે ખોરાક ભરી રાખે છે. એક બખોલમાંથી રોર અને વખતે વધારે અનાજ નીકળે છે. કેટલીક વાર તો અનાજનાં ભરેલાં કણસમાં આખાં ને આખાં લાંથી મળી આવે છે. દક્ષિણમાં તળાવ કૂવા ખોદનારા ઓડ લોકો બધી જાતના જાંદર અને કાળ ખાય છે. આ ઓડ લોકો આ પ્રાણીઓને પકડીને તેનો આહાર કરે છે, અને તેમનાં દર ખોદી તેમાંનું અનાજ ભેગું કરે છે. કોઈ કોઈ વખત તો એક આખી મોસમ પહોંચે એટલું અનાજ તે લોકો આવી બખોલો ખોદીને એકઠું કરે છે. હવડ ઘરોમાં કાળ પેસીને અન્દર એટલી તો બખોલો કરે છે કે તે આખું ઘર નીચેથી પોલું થઈ જાય છે. અનાજ નથી મળતું સારે કાળ લીકું ઘાસ અને મૂળીયાં પર ચુમરો કરે છે. બખોલો ખોદતી વખતે આડાં જાડાં મૂળીયાં આવે તો તેને પણ તે કાળી નાંખે છે. મ્હાના બગીચામાં તે બહુ નુકસાન કરે છે. પાળવાથી તે હળી જાય છે. મિ. સ્ટર્નડેલ નામે સાહેબ

લખે છે કે મ્હું એક કાળ પાલ્યો હતો તે મ્હારી સાથે એટલો તો હળો ગયો હતો કે તેનું પાડેલું નામ હર્ષ બોલાવવાથી તે પાસે આવતો. એક બપોલમાં એક કસતાં વધારે કાળ ખાગ્યે જ બેવામાં આવે છે. આ પ્રાણી ઠંડા નિકાળ છે. તે જ્યારે ગુસ્સે થાય છે સારે તેના શરીર પરના વાળ ભીમ કરીને જગામાંથી એક ભતનો અવાજ કરે છે. પાણીમાં તે તરી શકે છે. તેને હોમ ગાડુ બાવે છે; તેથી તેને પકડવા બનાવેલાં પાંજરાં જેને કાળવાઈ અથવા કાળાઈ કહે છે, તેના મધ્ય ભાગે ઉપરના હુલાળાનો જે કોટા પાંજરાની અંદર ઉતારેલો હોય છે, તેમાં હોમ ચોપડેલો રોટલો કે રોટલી મળ્યૂત બેરવે છે; અને પાંજરાનું આરણું ઉપરના હુલાળામાં બેરવી ખુલ્લું રાખે છે. હોમની સોડમથી કાળ પાંજરામાં પેચી બેરવેલો ખોરાક લેવા ખંચતાણુ કરે છે, એટલે હુલાળામાં બેરવેલું પાડીઈ પડી જઈ આરણું વસાઈ જાય છે, એટલે કાળ તેમાં કેદ પકડાય છે. કેટલીક વાર લાકડાનું આરણું કાચી નાંખી તે બહાર નીકળી જાય છે.

માદાને દર વેતરે ૮ થી ૧૦ અને વખતે તેથી પણ વધારે બચ્ચાં આવતરે છે. બચ્ચાં જાતે ખોરાક શોધવા જેવડાં થાય છે એટલે માદા તેમને પોતાના દરમાંથી હાંકી કઢાડે છે.

નિશાળ અને નિશાળીઆ.

(ચાલુ ૫૪ ૨૭ થી.)

નિશાળમાં જન્મ પામતાં દરદો.

૧. ટૂંકી નજર—આ વિશે હમે આગળ કહ્યું છે, વાસ્તે ફરી લખવાની જરૂર નથી.

૨. માથું દુખવું—આ નિશાળીઆનું ખાસ દરદ છે. અભ્યાસના બોજનથી મગજને વધારે તરદી પડે છે, અને તેની સાથે રમત અને કસરત ઉપર બેઠવું ધ્યાન અપાતું નથી, તેથી કરીને આ દરદ આપણાં છોકરાંમાં વધારે જોવામાં આવે છે. બહુવા જોડે જો રમત અને કસરત પર તેટલું જ ધ્યાન અપાતું હોય તો આ દરદ જેટલું આપણાં છોકરાંમાં

જોવામાં આવે છે તેટલું આવે નહિ. વાસ્તે શિક્ષકોએ આ વાત પર લક્ષ આપી છોકરાં પર પડતો અભ્યાસનો બોલો કમી કરવો, અને છોકરાંને રમત અને કસરત પર લક્ષ આપવા બલામણુ કરવી. વળી જોજા અજવાળાવાળી જગ્યામાં લાંબો વખત બેસી ગાંખ ખેંચી વાંચવાથી તથા ઝીણા અક્ષરની ચોપડીઓ વાંચવાથી પણ આ દરદ થાય છે, વાસ્તે છોકરાંને અજવાળાવાળી જગ્યામાં રાખવા તથા ઝીણા અક્ષરની ચોપડીઓ વાંચતા બંધ કરવા હમારી બલામણુ છે.

આ દરદ શહેરીઓમાં જેટલું સાધારણ છે તેટલું ગામડીઆઓમાં નથી; વળી સખત તાપ આવતાં શહેરીઓમાં મુઝારો ઝટ દેખા દે છે, અને અંગ્રેજી બહેલાઓ મગજના દરદથી ખીન્ન લોકો કરતાં મ્હોટી સંખ્યામાં મરે છે એ આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ. આનું કારણ વિશેષે કરીને તેમના પર પડતો અભ્યાસનો બોલો છે. મદ્રાસના માછ સેનેટરી કમિશનર રેકટર જી. ડી. આ વાતને ટેકો આપે છે, અને આરોગ્ય વિધાને લગતા ઇંગ્રેજ અન્યો પણ એ જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. વાસ્તે શિક્ષકો અને મા બાપોનું લક્ષ હમે ખાસ કરીને સોક્ષ્મમનના સૂચક ચાક્ર પર ખેંચીએ છીએ. તે કહે છે કે જલુ અભ્યાસના બોજથી શરીર લસાઈ નિર્માલ્ય થાય છે, વાસ્તે અભ્યાસથી શરીર નિર્માલ્ય થતું અટકાવવાને મન જોડે શરીરને પણ એક સરખું કસવું. સાર એ કે બહુવા જોડે રમતો પર પણ યોગ્ય લક્ષ આપવું.

૩. ક્ષય—આ દરદને વિધાર્થી અવરથાનું દરદ ગણ્યું છે, અને તે તે અવસ્થામાં ક્રાંતી નીકળતું જોવામાં આવે છે. આપણા ઉછરતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી મ્હોટી સંખ્યા આ દરદના બોગ થઈ પડે છે, અને વેપારી, સુતાર, લુહાર, વગેરે આ દરદના પંજમાં સપડાતા જોજા જેઠાં છે. આમ થવાનાં કારણ અભ્યાસનો બોલો, રમત અને કસરતની ગેરહાજરી અને તેથી ચોખ્ખી હવાની ન્યૂનતા, ધરની બંધ હવામાં લાંબી વખત લગીની કેદ, સારો પૌષ્ટિક અને નિયમિત ખોરાક લેવા પર બેદરકારી, વગેરે છે. આ દરદ પચીસ ત્રીસ વરસની ઉંમર થતા કુધીમાં વધારે જોવામાં આવે છે.

અન્ધ શિક્ષણ.

એઈલ કક્કા ઉપરથી ગુજરાતીમાં તૈયાર કરેલો
કક્કો અને આંકડા.

તે તૈયાર કરવામાં નજર આગળ રાખેલા નિયમો,
અને તેની સમજૂતી.

(ડૉ. નીલકંઠરાય ઝાલાભાઈ)

સુદર્શનના નવેખર મહિનાના અંકમાં અપંગ શિક્ષણની વિલાયતમાં
શરૂઆત થઈ તે વિષે કાંઈક હકીકત આપવામાં આવી છે. શિક્ષણની
આ રીતે શરૂઆત થતા પહેલા તેની ખિલવણી શી રીતે થઈ તે વિષે
કાંઈક આભાસ આપવાની જરૂર છે.

હિન્દુસ્તાન દેશમાં આઘળાઓને વાંચતાં શિખવવાનો કાંઈ પ્રયત્ન
થયો હતો કે નહિ તે વિષે ખરેખરી માહિતી મેળવવી મુશ્કેલ છે. કેટ-
લાક શાસ્ત્રી પુરાણી જોડે વાત કરતાં એમ સાંભળવામાં આવે છે, કે
અપંગ શિક્ષણ અગાડી અપાતું હશે એમ સંસ્કૃત ભાષામાં કેટલાક
શબ્દો છે એ ઉપરથી જણાય છે. પણ અપંગને શિખવવાનાં પુસ્તકો
અથવા અપંગ શાળાઓ અમુક સ્થળે હતી એવો કાંઈ નક્કી પુરાવો
મળતો નથી. સુપ્રસિદ્ધ પ્રહિત ગદુલાલજી ચાર વર્ષની કિશોર વયે અપંગ
અથા હતા એમને તેમના વિદ્વાન આપે ઊંચા પ્રકારની સંસ્કૃત કેળવણી
આપી હતી. તેઓ શીઘ્ર કવિ હતા અને શાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા
હતા. તેમના ઉત્તમ પદ્ધતિના વિચાર, વિદ્વતા, કવિત્વ શક્તિ, અને હિન્દુ શા-
સ્ત્રના જ્ઞાનથી તેમનું નામ ગુજરાત અને કાઠીઆરાડમાં મશહૂર છે.
ચોડા વર્ષ ઉપર રાયકવાડ રાજાના એક અપંગ ખાતલે શેઠ બહેચરદાસ
અખાઈદાસની સંસ્કૃત શાળામાં પુરાણ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો
હતો, અને તે પોતાનો નિર્વાહ કયા કહાતી કરતો. જનરૂપાદિના નિયમો
લાલ વેરાગીની દરીઆપુરમાં આવેલી ધર્મશાળામાં હમણાં એક અપંગ
સન્યાસી રહે છે. તે હિન્દુ શાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે, અને તે સોડાને
શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરી પોતાના વંશજોને સદુપયોગ કરે છે. આવા ઘણા
દાખલાઓ આપી શકાય એમ છે. પરંતુ આ બધાને જે શિક્ષણ આપ

વાર્મા-આચ્યું છે તે બધું મોટાનું જ. આવી જાતના શિક્ષણનો આધાર ફક્ત યાદદાસ્તી ઉપર રાખવામાં આવે છે.

ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ, યૂરોપના બીજા દેશો, કેનડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રાઝિલ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ન્યૂઝીલેન્ડ, અને જાપાન દેશમાં અપંગ શિક્ષણનો આધાર યાદદાસ્તી પર ન રાખતાં સ્પર્શેન્દ્રિય પર રાખવામાં આવે છે. સ્પર્શેન્દ્રિય પર અપંગ શિક્ષણનો પાયો નાંખ્યાનું પહેલું માન શિક્ષણ અમેરિકાના પેર દેશને ધટે છે. એ દેશમાં અપંગને શિખવવાના સાધન તરીકે એક દોરી લઈને તે દોરી પર જુદી જુદી તરેહની ગાંઠો વાળી તથા તે ગાંઠોને અમુક અક્ષર મુકે ગણી દોરીને એ આંગળી વચ્ચે બેંચવાથી સ્પર્શેન્દ્રિય પર જે અસર થાય તેની તુલના કરીને વાંચવાની રીત જાણી થઈ. આ રીત અપંગને કંઈકે લાગી તેથી તેની મૂળે જડ ધાલી નાંખે.

૨. આ પછી હું નામના ગૃહસ્થે ૧૭૮૪ ના વર્ષમાં રોમન લિપિના ઉપસાવેલા અક્ષર દ્વારા એ અપંગ શિક્ષણ આપવાની રીત શરૂ કરી. તેણે પારિસ શહેરમાં 'ઇન્સ્ટિટ્યુશન ડીસ જુઆનીસ એવેન્ગલસ' (Institut-ion des Jeunes Aveugles) નામની શાળા સ્થાપી આ લિપિ આરક્ષતે શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. આ પછી લગભગ ૫૦ વર્ષે લાંબુર નામના ગૃહસ્થે આ રીત ગ્રેટ બ્રિટનમાં દાખલ કરી, અને સને ૧૮૭૪ ના વર્ષમાં બાઇબલમાંના નવા કરાર પૈકી મેથ્યુની વાર્તા આ લિપિમાં છાપી. (અધુરું.)

ચર્ચા પત્ર.

જા. ૨. નં. ૫

સને ૧૮૯૯ ના ગાહે જુલાઈ-ઓગસ્ટના ગુ. શા. પત્રના એકત્ર બંકને પાને ૨૪૮ મે "બેન્ક જારનીશીના હોપ સાહેબના નમૂનામાંથી ઉતારો" એ અથાળા નીચે આપેલા નમૂનાના કોષ્ટક ૩ માં

૧. પેટી તટ્ટી ગયા આજત રિપોર્ટ છે ને કોનો રિપોર્ટ છે તે લખામ તેા ઠીક.

ખીજી વાંચવા લાયક ચોપડીઓ મળશે. મંગાવનારને વાળળી કમીશન કાપી આપીશું. મોટેજ જુદું.

મુ. વડવાણ શહેર. શાહ નારણજી અમરશી.

ગણિત ગમેત-તેવાર છે. વડોદરા સભ્યના ઇ. માટે મળુર. પુસ્તકમાં લીલાવતી આધારે ગણિત તથા માપકજીની ચરણ રીતો આપેલી છે. કી. ર. વા કરતાં જગનનારજરમેગમ એવી આર્યન હાઈસ્કુલ અમદાવાદ.

ખેતીવાડીના મૂળતત્ત્વની પાઠમાળા. ભાગ ૧ લો.

મુખાઈ હલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ તથા નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પ્રાધિક્ર તથા લાઇસેન્સી બુક તરિક મંજૂર કરી છે, તેમજ એ વિષયના અનુભવી વિદ્વાનો એ તપાસીને બહુ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપ્યા છે કિંમત રૂ ૦-૮-૦ પાચ કરતાં વધારે પ્રતો રાખનારને સેક્ટે ૨૦ ટકા કમીશન મોકલવાનો ખર્ચ મંગાવનારને શીર. મગનલાલ નરોત્તમ દાસ પટેલ, મુ. આંબલીઆરા-કપડવણજી પોસ્ટ અમદાવાદમાં રીચીંગ ઉપર' બુક્સેલર શા. મોતીલાલ મગનલાલ પાસેથી પણ તે બાબે મળશે.

લેખાં ભાગ ૬

મુખ્યઈ ઈલાકાની તમામ નિશાળોમાં અલાવાને ટેકરુ બુક્તરીકે મંજૂર થએલાં,—પોતાની જવાબદારી સમજે છે. જે ભારતરોની પોતાનો સિબેને સિખવવાની જ મરજી છે. અને કામનો કરાળો નથી તેઓ પોતાની નિશાળની દરેક કલાસમાં આજ ચોપડીઓ અલાવીને પદ્ધતિ ગ્રહણ કરે છે—

આખું પુસ્તક જવાબસહિત, કાચાપુકાર્ડ રૂ ૦.૦૦; પાકાપુકાર્ડ રૂ ૦.૦૦; છટ્ટાભાગ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, કિમત રૂ ૦.૦૦, ૦.૦૦, ૦.૦૦, ૦.૦૦, ૦.૦૦, નીચે લખેલાં સ્થળોએ મળશે.

[જવાબવ આદેશને મેહેતાજીએને કમીશન ટકા ૨૦]

મુખ્યઈ ભારતર વ્યવસ્થાલ મોતીરામ મુન્ડુ રુકું મુખજી લેહાની માર્કિટ પાસે તથા વિદ્યવાડીના નાકે બુ. બાબકજી લક્ષ્મણ પાંકે. સુરેત મનચરજી જમશેજી નાનાવટ જમ્બર બાબુભાઈ ભગવાનદાસ ગોપીપુરા વડોદરા દેવલરામ મગનલાલમાઈ દેરીપુરા રાજકોટ ભારતર લખમીચંદ ઉત્તમચંદ બુક્સેલર લાવનગર વોરા અનહલદુસેન આદમજી બુક્સેલર તથા શા પાનાચંદ તેજભાઈ બુક્સેલર નડીઆદ ચોકથી દલસજી હીરાચંદ તથા ત્રીકમલાલ રણછોડદાસ ન્યુ બુક્કીપો તથા મા- રત્તર હાશીબાઈ અવેરમાઈ વીરમગામ હમ્બર મોતીલાલ બુક્સેલર તથા પારેખ જુગળ રામભાઈ બુક્સેલર જામનગર બજાસાળી નથુ દેવરામ બુક્સેલર વડવાણ નારાયણજી ડોમો બુક્સેલર વુનગાઈ દરે વાલજી કાલનંજી બુક્સેલર તથા સેરાઈ બુક્કીપો જમ્બરમાં પટેલ કાલનંજી રજી જોડ પુરમેતમ રાયજી કાલાને મુકામે નાંદોદ ગીરધર સિવલાલ બુક્સેલર અમદાવાદ બધા બુક્સેલરોની ફકાને.

મુખ્ય એજંટ મહાદેવ રામચંદ જાણુજી બુક્સેલર
નણુ દરવાજા—અમદાવાદ.

સૂચના.

આ પત્ર સમ્બન્ધી સર્વે લખાણુ ઝોડિદરે તરફ મોકલવું. નોટપેઠ કાગળ લેવામાં નહિ આવે સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ઝોડખે અક્ષરે કાગળની એક જ બાજુએ લખવું તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસન્દ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળા ખાતાના ડેપુટી અને એસિસ્ટન્ટ ડેપુટી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળ વ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સમ્બન્ધી હુદ્દીકત મફત જોડાં તથા દેશી રાજ્યોના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમ જ ખાનગી જાહેર ખર્ચે જે મામલા છાપાવી હોય તેના આગવા મહિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહેાંચવી બેઠકે હેન્ડબિલો જે માસના અંક સાથે વહેંચવા હોય તેના આગવા મહિનાની પંચીસમી તારીખ સુધીમાં આવવા બેઠકે.

મની ઝોડાં મોકલનારે રૂપન ઉપર પોતાનું નામ, ઠેકાણુ, અને શી ખાતના પૈસા છે તે ઝોડખે અક્ષરે લખવું તે વિા જૂલ મવાનો સન્મત છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે રૂ ૩ થીએ અર્ધા આનો વધારે મોકલવો, પોસ્ટ સિવાય બીજાં ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથી જ વરસે એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે. પેટ્રોન માફ, છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે એકી આના પદરના ખર્ચે લેનાર દશ રૂપીઆ સુધીના પગાર વાળા શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓને ટપાલ ખર્ચ સાથે ૦-૧૨-૦

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ રૂપક લખવું. વિષય પસન્દ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થાત્ પત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેર ખર્ચે છાપવાના ભાવ.

૩.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછીના અગીઆર મહિના લગી પા ગણો ચાર્જ પડશે આર મહ નાથી આછી મુદત હશે તો પહેલે મહિને પૂરો ચાર્જ અને પછીને દરેક મહિને અર્ધો ચાર્જ લેવાશે.
૧.....	૭	
૨.....	૮	
૩.....	૧૫	
એ ઉપરાંતનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ આર માસ લગી લાગવાગટ હશે		

હેન્ડબિલો વહેંચવાના દર.

પા તોલા સુધીના રૂ. ૮-૦-૦, અર્ધા તોલા સુધીના રૂ. ૧૦-૦-૦ અને એક તોલા સુધીના રૂ. ૧૨-૦-૦ તે ઉપરાંતને માટે હમને લખવું.

The Gujarati School-Paper.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

માર્ચ મે ૧૯૦૦

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મુખ્યમંત્રીના હિરેકર સાહેબનો રિપોર્ટ.....	૬૫
પૂરોપતી યાગાઓ—જમીનીનાં ગામડાંના શિક્ષકોનો મેળાવડો.....	૭૨
,, માં શ્રી શિક્ષકો	૭૩
,, શ્રી શિક્ષકની મુશ્કેલીનું કાયમપણું.....	૭૫
વરચૂરથું સંચનાઓ	૭૬
સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રશ્નો	૮૦
સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ—કપૂર.....	૮૧
અધિક	૮૨
પ્રાણી વર્ણન—ઉદરડી તથા બીજી જાતના ઉદરડો.	૮૩
નિરાશળ અને નિરાશળીઓ—નિરાશળમાં જનતા અકસ્માત.....	૮૫
અન્ધ શિક્ષણ	૮૭
અર્થ પત્ર	૯૦
કેળવણી ખાતાની ખબરો—મે ૧૯૦૦ ની પશ્ચિમ સર્વિસ સર્ટિફિકેટ ,	
પરીક્ષાઓ આટલાં વેલાં પુસ્તકો.....	૯૧

(કેળવણી ખાતાના હુકમથી.)

ચામદાવાદ.

કુનાઇટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

પોલિસેડો, પ્રિન્સીપલો અને હેડમાસ્ટરો.

રા. સા. વામનરાવ આળાજી મોદક, બી.એ, માજી હે.ગા.એલિફન્ટનહાઈસ્કૂલ.
 ખા. ખા. જમશેદજી આરદેશર, દલાલ, એમ. એ. એલ એલ બી.ગાંધી
 વાડ કેળવણીઆતાના ડિરેક્ટર અને ગુજરાતકોલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.
 શેઠ ડોસાભાઈ નસરવાનજી વાડીઆ, એમ. એ; પ્રિન્સિપલ, સર.જા.
 જી.પા. સે. ઇન્સ્ટિટ્યુશન, મુમ્બઈ.
 ખા.ખા. જમશેદજી નવરોજજી જીનવાળા, એમ. એ., બાવનગર કોલેજ.
 શેઠ એદલજી દોરાબજી તળાડી, બી. એ; અમદાવાદ હાઈસ્કૂલ.
 શેઠ હરદુનજી મનચેરજી હરતુર, એમ. એ; પ્રેડેસર, પૂના કોલેજ.
 ખા. સા. હામીમ મદમદ સાયાની, બી. એ; હેડમાસ્ટર બરમદાઈસ્કૂલ.
 રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ, પ્રિન્સિપલ, ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.
 મિ. એ. એસ, જવિસ, સુરત મિશન સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ.
 મિ. વિલિયમ બીટી. બી. એ; સુરત મિશન સ્કૂલના મેનેજર.
 રા. સા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ, રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.
 શેઠ બહેરામજી ફરામજી પટેલ બી. એ. માજી હેડમાસ્ટર સુરત હારમકુલ.
 શેઠ હોરમજી જહાંગીર પ્રોપ્રાયેટરી સ્કૂલના માલિક.
 શેઠ. ફરામજી બમનજી માસ્ટર બી. એ. ફાઈ હાઈ સ્કૂલના માલિક.
 શેઠ. માણેકજી જોજનજી કુપર ફાઈ હાઈ સ્કૂલના માજી હેડમાસ્ટર.
 શેઠ ખરજેરજી ખરશેદજી સેન્ટ્રાલ, અનનવાડી સ્કૂલના માજી માલિક.
 શેઠ. નશરવાનજી ખરશેદજી નાનજી, અનનવાડી સ્કૂલના માજી માલિક.
 શેઠ. જમશેદજી, ખંડુબાસ, બી. એ. ડુરેટર ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુકડીપો.
 શેઠ. માણેકજી, બહેરામજી માસ્ટર, ગોહનદાસ તેજપાલ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર.
 રા. રા. લક્ષ્મીદાસ, દી, હેડમાસ્ટર આલ્ફ્રેડ હાઈ સ્કૂલ બૂના.
 રા. રા. એમ. એમ. બલસારી બી.એ.માજી હેડમાસ્ટર, ગોધરા એ.વ.સ્કૂલ.
 રા. રા. મોતીલાલ મોહનલાલ, હેડમાસ્ટર, એંગ્લોવર્ગીયુલરસ્કૂલ, બાવનગર.
 રા. રા. માણેકલાલ અમૃતલાલ દવે, જોગા ખાનમદમદ કબીબખાઈસ્કૂલ.
 શેઠ. રસ્તમજી મહેરવાનજી માસ્ટર, હેડમાસ્ટર, ફરામજી પટેલ સ્કૂલ.

મુમ્બઈની ગુજરાતી સ્કૂલના હેડમાસ્ટરો.

મે. ગુલાબદાસ સુન્દરદાસ ચોકરી. મે. પ્રાણજીવનદાસ કહાનદાસ. મે. હરકિષનદાસ સિન્હલાલ. મે. શિવશંકર કૃષ્ણજી મદ. શેઠ. મહેરવાનજી શેરાબજી દલાલ.	શેઠ. કકીરજી શેરાબજી મદ્રોખના. મે. માણેકલાલ ધીરજીરામ અધ્યારુ. મે. આત્મારામ જોકિવનદાસ. મે. મોહનલાલ પ્રસાદરાય. મે. મળલાલ પાનાચંદ.
--	--

મુમ્બઈ અને ગુજરાતના જાહેર છાપાનો મતો:—સસ્ત ગો.
 હવાર, મુમ્બઈ સમાચાર, જામે જમશેદ, અખબારે સોદાગર, ફેસરેહિન્દ
 ગુજરાતી, મળદાં પરસ્ત; રિપન રિપોર્ટર, ઇન્ડિયન રિપોર્ટર, ગુજરાત મિત્ર,
 મળમિત્ર, સર્વપ્રકાશ, સુરત અખબાર, દેશાભિનવ, અર્ય સમાચાર, હિતેચ્છુ,
 હસ્કતશિક્ષક, કોપીબુકો નીચલી સસ્તોથી મળશે.

૧. રાફેડે રૂપીએ દેશવરથી માલ મગવનગર. માસ્ટરો તથા, બા.
 ખારીઓ જેઓ, જોછામાં જોછી રૂ.૦૦ તથા તેથી વધારે નક્કી પડીશે.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

પુસ્તક ૩૯ મું.

માર્ચ

૧૯૦૦.

અંક ૩ જો.

માસ.

મુખ્યધના મહેરમાન કિરેકટર સાહેબનો સને ૧૮૯૮-૯૯ નો વાર્ષિક રિપોર્ટ હમને મળ્યો છે. મરકીના કારણથી આગલા વરસ કરતાં એ વરસમાં શાળાઓ તથા છોકરાંની સંખ્યામાં થયો ઘટાડો થયો જણાય છે. એ એ વરસના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

બહેર શાળાઓ સને ૧૮૯૭-૯૮. સને ૧૮૯૮-૯૯. ઘટાડો.

શાળાઓની સંખ્યા ૬,૬૧૭ ૬,૭૬૮ ૧૪૯

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫,૮૦,૮૫૫ ૫,૫૮,૮૭૦ ૨૧,૯૮૫

એટલે આગલા વરસને સુકાળલે સને ૧૮૯૮-૯૯ માં સુમારે દેકરો બહેર શાળાઓ અને બાવીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓની ઘટ પડી હતી. છોકરા છોકરીઓની ઘટ નીચે મુજબ માલુમ પડે છે:—

સને ૧૮૯૭-૯૮. સને ૧૮૯૮-૯૯. ઘટ.

છોકરા ૫,૦૬,૪૬૩ ૪,૮૮,૮૨૪ ૧૭,૬૩૯

છોકરીઓ ૭૪,૩૯૨ ૭૦,૦૪૬ ૪,૩૪૬

૫,૮૦,૮૫૫ ૫,૫૮,૮૭૦ ૨૧,૯૮૫

જેમી કેળવણીની ષાઠ શાળાઓ, ખીન્ન દરજ્જાની નિશાઓ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, તથા ખીન્ન ખાસ શાળાઓની તેમ જ તેમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં થોડો વધારો થયેલો જણાય છે. ઘટાડો માત્ર પ્રાથમિક શાળાઓમાં થયો છે. સને ૧૮૯૭-૯૮ ને સુકાળલે સને ૧૮૯૮-૯૯ માં ૧૫૩ પ્રાથમિક શાળાઓ અને ૨૪,૮૩૦ પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓની ઘટ પડી છે.

સને ૧૮૬૮-૬૯ માં વિદ્યાર્થીઓની જાત વાર સંખ્યા નીચે મુજબ હતી:—

યુરોપીયન અને યુરેઝિયન	૪,૨૧૭
પોર્તુગીઝ અને દેશી ખ્રિસ્તી	૧૦,૭૨૫
પદ્મદી	૧,૬૫૨
પારસી	૧૪,૨૫૩
મુસલમાન	૬૫,૧૧૬
હિન્દુ	૪,૨૭,૭૫૨
ગુજરાતીઓ	૮,૮૭૮
જાણી	૮૭

૫,૫૮,૮૭૦

આગલા વરસને મુકાબલે એ વરસમાં હિન્દુ અને મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થયો હતો.

	સને ૧૮૬૭-૬૮.	સને ૧૮૬૮-૬૯.	ધટ.
મુસલમાન	૬૬,૦૦૫	૬૫,૧૧૬	૭,૭૭૯
હિન્દુ	૪,૪૩,૮૭૪	૪,૨૭,૭૫૨	૨૦,૪૮૨

મુખ્ય ઇલાકામાં પાંચ હજાર અને તેથી વધારે માથુસની વસ્તી વાળાં ૩૬૨ ગામો તથા નગરો છે, અને તેથી ઓછી વસ્તી વાળાં ૪૦,૩૦૪ ગામડાં છે. ગામોની સંખ્યા સાથે મુકાબલે કરતાં સરેરાશ ૩૧ ગામ વચ્ચે એક નિશાળ પડે છે. આ ઇલાકાની વસ્તી નીચે મુજબ છે:—

પુરો	૧,૩૯,૧૪,૬૫૨
સ્ત્રીઓ	૧,૩૦,૫૧,૫૫૦

કુલ ૨,૬૯,૬૬,૨૪૨

કુલ વસ્તીમાંથી દર સેકેડે ૫૦૨ જથ્થા નિશાળે જવા લાયક ઉમ્મરનાં ગણવામાં આવે છે. આવી નિશાળે જવા લાયક ઉમ્મરની વસ્તી

૫૬૧ દર સો છોકરે ૨૬ અને દર સો છોકરીએ ૪ નિશાળે જાય છે, એટલે બાકીના દર સેક્ટે ૭૪ છોકરા અને ૯૬ છોકરીઓ કેળવણીથી બેનસીબ રહે છે.

ઉપર ખતાવેલા ૫,૫૮,૮૭૦ વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી પાછળ સને ૧૮૯૮-૯૯ માં નીચે મુજબ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો:—

રૂપિયા

સરકારગાથી	૨૦,૨૮,૫૦૬	
લોકલ પ્ર-ક્રમાંથી	૯,૯૩,૧૨૧	કુલ લોકના રૂ. ૫૨,૯૧,૭૩૦
મ્યુનિસિપાલિટીઓમાંથી	૪,૦૫,૭૭૬	
શ્રીમાંથી	૧૫,૦૭,૨૭૬	
બીજી ઉપજમાંથી	૨૩,૮૫,૫૫૭	
કુલ	૭૩,૨૦,૨૩૬	

સને ૧૮૯૮-૯૯ માં જુદા જુદા વર્ગની જાહેર શાળાઓ, તેમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ, તથા તે પાછળ થયેલા ખર્ચની વિગત નીચે મુજબ છે:—

શાળાઓની સંખ્યા.	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા.	કુલ ખર્ચ રૂપિયા.	તે પૈકી સરકારી ખર્ચ રૂ.
ઊંચી સામાન્ય કેળવણીની પાઠશાળાઓ.	૧૦	૧,૮૪૩	૩,૭૨,૫૪૩
ધર્મી ઊંચી કેળવણીની પાઠશાળાઓ.	૪	૯૫૧	૧,૧૩,૩૫૨
બીજા દરજ્જાની નિશાળો.	૪૬૭	૪૪,૦૭૩	૧૯,૦૨,૨૧૦
પ્રાથમિક નિશાળો.	૬,૨૩૭	૫,૦૮,૭૪૭	૩૩,૮૦,૩૯૫
ટ્રેનિંગ સ્કૂલો.	૧૮	૮૯૩	૫,૧૦,૦૫૪
બીજી ખાસ શાળાઓ.	૩૨	૨,૩૬૩	
		૬,૭૬૮	૫,૫૮,૮૭૦
		૬૨,૭૮,૫૫૪	૧૭,૨૨,૬૧૦

૧૮૯૮-૯૯ માં ઉત્તર ભાગની પ્રાથમિક નિશાળોના શિક્ષકોના સરેરાશ માસિક પગાર નીચે મુજબ હતા:—

	લોકલ બોર્ડની નિશાળોમાં.	મ્યુનિસિપલ નિશાળોમાં.	દેશી રાજ્યોની નિશાળોમાં.
દર ટ્રેન્ડ હેડ માસ્તરનો	૧૯—૨—૧૧	૨૦—૮—૫	૧૭—૧૦—૯
દર અન્ટ્રેન્ડ હેડ માસ્તરનો	૧૦—૬—૬	૯—૮—૫	૧૧—૧૫—૧૧
દર ટ્રેન્ડ આસિસ્ટન્ટનો	૧૧—૧૪—૫	૧૩—૨—૫	૧૧—૧૪—૪
દર અન્ટ્રેન્ડ પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા આસિસ્ટન્ટનો	૭—૬—૬	૭—૩—૧૧	૬—૬—૧૦
દર પબ્લિક સર્વિસમાં પાસ નહિ થયેલા આસિસ્ટન્ટનો	૭—૧—૧૧	૬—૧૫—૬	૫—૪—૧૧

એ જ વરસમાં કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક નિશાળોમાં શિક્ષકોના સરેરાશ પગાર નીચે મુજબ હતા:—

	ફંડની નિશાળોમાં રૂપિયા.	સ્ટેટની નિશાળોમાં રૂપિયા.	ખાનગી નિશાળોમાં રૂપિયા.
દર ટ્રેન્ડ હેડ માસ્તર	૧૯—૩—૧	૧૮—૫—૭	—
દર અન્ટ્રેન્ડ માસ્તર	૧૨—૭—૭	૯—૫—૪	૮—૧૩—૫
દર ટ્રેન્ડ આસિસ્ટન્ટ	૧૨—૫—૪	૧૨—૬—૨	—
દર અન્ટ્રેન્ડ પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ વાળા આસિસ્ટન્ટ	૧૫—૦—૦	—	—
દર પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ વિનાના આસિસ્ટન્ટ	૪—૧૦—૦	૫—૭—૭	૪—૦—૦

ઉપર બતાવેલા સરેરાશ પગારો બસ નથી, અને તે ઘણા વધવાની બરૂ છે. પેટપૂર પગાર વિના સારા શિક્ષક મળવા કઠિનું છે. કાઠિયાવાડના

પગારો નિશ્ચય કરતાં કાંઈકે જોછા જણાય છે. ખમ્મસ કરીને આસિસ્ટન્ટોના પગારમાં તેવું જોવામાં આવે છે. મ્યુનિસિપાલિટીના બંગીઆઓને પણ ચાર પાંચ રૂપિયાથી વધારે પગાર મળે છે. શિક્ષકોને અવશ્ય તેમના કામના મહત્ત્વ મુજબ પગાર આપવા જોઈએ.

ઉપરના વરસમાં ઉત્તર ભાગ અને કાઠિયાવાડમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા નીચે મુજબ હતી:—

	ઉત્તર ભાગમાં.			કાઠિયાવાડમાં.		
	લોકલ બોર્ડની નિશા-જોમાં.	મ્યુનિસિપલ નિશા-જોમાં.	દેશી રાજ્યોમાં.	ફન્ડની નિશા-જોમાં.	સ્ટેટની નિશા-જોમાં.	ખાનગી નિશા-જોમાં.
ટ્રેન્ડ હેડ મારતરો	૭૮૬	૧૨૨	૨૧૬	૩૨૦	૨૩૪	—
અન્ટ્રેન્ડ હેડ મારતરો	૩૩૧	૧૯	૨૯૬	૧૦૪	૧૮૬	૨૭
ટ્રેન્ડ આસિસ્ટન્ટો	૯૩	૧૫૧	૨૭	૫૧	૬૦	—
અન્ટ્રેન્ડ પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ વાળા આસિસ્ટન્ટો	૯૪૪	૪૧૫	૨૧૩	૧	—	—
પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ વિનાના આસિસ્ટન્ટો	૧૬૮	૧૪૩	૨૭૫	૮૧૧	૬૫૦	૧

હજી ઉત્તર ભાગ અને કાઠિયાવાડની ત્રીજા ભાગથી વધારે નિશા-જોમાં અન્ટ્રેન્ડ હેડ મારતરો જોવામાં આવે છે. સધળે ઠેકાણે હેડ મારતરો તો ટ્રેન્ડ હોવા જ જોઈએ. નિશાજોના પ્રમાણમાં ટ્રેન્ડ આસિસ્ટન્ટોની સંખ્યા પણ જોઈએ તેટલી નથી. ઉત્તર ભાગમાં હજી સુધારે હસે આસિસ્ટન્ટો પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયા વિનાના છે તે વિશે ધટતા ઉપાય લેવાની જરૂર છે. આખા કાઠિયાવાડમાં માત્ર એક જ આસિસ્ટન્ટ પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થયેલો છે, અને બાકીના બધા પાસ થયા વિનાના છે એ ખેદકારક છે. આ સમ્બન્ધમાં ધટતા ઇલાજ લેવા જોઈએ. સારા શિક્ષકો વિના સારા શિક્ષણની આશા રાખવી ફાકટ છે.

યુરોપની શાળાઓ.

(આશુ પૃષ્ઠ ૧૬ થી.)

૭. ગામડાંના શિક્ષકોનો મેળાવડો.

હીનીસ પ્રશિયાના એક પરગણાના શિક્ષકોના મેળાવડામાં જવાનો એક વખત મ્હારે પ્રસંગ આવ્યો. પ્રથમ ત્યાં જવાની મ્હારી બહુ મરજ નહોતી, પણ ગયા પછી મ્હને જે નવો અનુભવ મળ્યો તેથી પરતાવાનું કાંઈ કારણ રહ્યું નહિ. શિક્ષકો બધા બહુ બુદ્ધિમાન જણાતા હતા, અને તેઓ જે ચર્ચા કરતા હતા તેમાં ફક્ત પોતાની દૃષ્ટિવારી બતાવવાનો તેમનો ધરાદો રેખાતો નહોતો, મેળાવડામાં સૌ શિક્ષકો નહોતી.

શિક્ષકોનો જે જે નિબંધો વાંચવાનો ધરાદો હતો, તેમની ચારી બનાવીને તે ઉપર સમાજમાં મળેલા શિક્ષકોના મત સેવામાં આવ્યા, અને જે ત્રણ નિબંધો માટે સૌથી વધારે મત પડ્યા તે ત્યાં વંચાયા. એટલે બીજી રીતે ઢીઢીએ તો સમાજમાં કંઈ બાજતોની ચર્ચા કરી તે સમાજે પોતે જ ઠરાવ્યું. જે ત્રણ નિબંધ વાંચવામાં આવ્યા તે “બ્રૂજ તરનો વિશ્વ વહિવટ,” “પ્રાથમિક શાળાઓમાં અંકગણિતનું શિક્ષણ,” અને “અમેરિકાની કેળવણી” એ વિષે હતા.

પહેલા બે નિબંધોની ચર્ચા થઈ જુરસા બરી હતી, અને મત લેતાં થઈ મત નિબંધ વાંચનારના વિચારોની તરફથી પડ્યા. મ્હને સૌથી વધારે રસ ત્રીજા નિબંધમાં પડ્યો. નિબંધ વાંચનારે અમેરિકાની બ્રૂજાળ, ત્યાંની પ્રાથમિક નિશાળ, અને ત્યાંના આંકગણિત વિષે એટલી ચોક્કસ અને સમ્પૂર્ણ ગાદિતી બતાવી કે તે જોઈ હું અદિત થઈ ગયો. જર્મનીના શિક્ષકો અમેરિકાની કેળવણી વિષે આટલી બધી માદિતી ધરાવે છે, છતાં જર્મનીની કેળવણી વિષે અમેરિકાના શિક્ષકો કંઈ જાણતા નથી, એ જોઈ મ્હને ધ્રોણ ખેદ થયો. નિબંધ પૂરો થયેથી મ્હે તે વાંચનારને પૂછ્યું કે, “તમે અમેરિકામાં કેટલી સુદત રજા છો?” તેણે જવાબ આપ્યો કે, “હું એ દેશમાં ગયો જ નથી. ત્યાંના કેળવણી ખાતા તરફથી જે જે હકીકત અને રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થાય છે

તે વાંચીને એ દેશ વિશે મહે સુધળા માહિતી મેળવી છે.” મહે જોયું તો સમા-
જની લાઇબ્રેરીમાં અમેરિકાના સંઘળા રિપોર્ટ એકઠા કરેલા હતા. આ
જળણીને મહેને ફરીથી દિલગીરી થઈ. અમેરિકાના શિક્ષકો પરીક્ષા રૂપી
તલવાર માયા ઉપર ઝાઝુમતી હોય સારે જ પરાણે વાંચે છે, અને જર્મનીના
શિક્ષકો સંઘળા સુધરેલા દેશોની હકીકતથી વાકેફ થવાની મહેનત કરે છે.
આ મેળાવડમાં ધણે બાગે માત્ર ગામડાંની નિશાળોના મહેતાજીઓ
આયા હતા. તેમના પગાર ફૂંકા હતા, તેમને ઘર સંસારની તથા બીજી
ફિકરો હતી, છતાં તેઓ આટલા બુદ્ધિમાન, ખંતી, અને વાકેફગારી
વાળા દેખાતા હતા.

૮. જર્મનીમાં સ્ત્રી શિક્ષકો.

જર્મનીની નિશાળોમાં ધણાં આટવાડીઆં ગાળ્યા છતાં મહે ફક્ત
પુરુષ શિક્ષકોને જ શિખવતાં જોયા હતા. એક વખત એક નિશાળમાં
બે સ્ત્રી શિક્ષકોને શિખવતાં જોઈ. પહેલી બાઈ પૃથક્કરણ-સંગોગીકરણની
ગિઝ પદ્ધતિએ ન્હાનાં બાળકોને વાંચતાં શિખવતી હતી. પ્રથમ “માઝલી”
વિશે કથિત પાઠ આપ્યો, અને તે ઉપરથી તેને લગતું વાંચન શરૂ થયું.
પહેલો “માઝલી” શબ્દ ભેગો બોલવામાં આવ્યો, પછી તેમાં આવતા
અવાજો જુદા પાડવામાં આવ્યા. દરેક અવાજ જુદો સગળાય તેવી રીતે
શિક્ષકે આખા શબ્દનો ધીમે ધીમે ઉચ્ચાર કર્યો, તેથી છોકરાં સંઘળા
અવાજ પારખીને જુદા કરી ચકયાં. સાર પછી તે શબ્દ લખવામાં
આવ્યો, છોકરાંએ તેની નકલ કરી, અને જે અક્ષરો અને ઉચ્ચારણો
શિખવામાં હતાં તે ઉપરથી નવા શબ્દો બનાવવામાં આવ્યા. આથી પાઠ
પૂરો થતા પહેલાં ધણા નવા શબ્દો સંચાયા તથા શીખાયા. એ શબ્દોને
એકઠા કરી તેમનાં ન્હાનાં વાકો પછુ બનાવવામાં આવ્યાં. એકન્દરે પાઠ
ધણે સુંદર માલૂમ પડ્યો.

બીજી બાઈનો પાઠ ધર્મ સમજ-ધી હતો. પવિત્ર મેરીને પેટ
કાઠરતો જન્મ યશે એવી અવિખ્ય વાણી વિશે તે પાઠ આપની
હતી. છોકરાં સુમારે આઠ વરસની ઉમરનાં હતાં, અને શિક્ષક
જે જુવાન બાઈ હતી તેણે પાઠ સસિક બનાવવાને પછી ચતુર્થ

હાથ કામ શીખે છે. ધણી જણે દુરસદનો વખત સાહિત્ય પાછળ માગે છે. લગભગ બધાને જ ગાયનનો શોખ હોય છે, અને તેનો અભ્યાસ વધારી તેઓ દેવળમાં વાંળું 'વગાડવાનું કે ગવડાવવાનું' ગાયે લે છે. આ રીતે કાયમ નોકરીને લીધે આજીવિકાની ફિકર ગટવાથી તેઓ દુરસદમાં કાંઈને કાંઈ કામ કરી શકે છે. વળી શિક્ષણ શાસ્ત્રના સમ્બન્ધમાં તેઓ નવું નવું શીખતા જ રહે છે. શિક્ષકોની સ્થાનિક સમાજો, પરગણાની સમાજો, પ્રાન્તની સમાજો, સંસ્થાનની સમાજો, અને સમગ્ર દેશની સમાજો વારંવાર બેઠી થાય છે, ટૂંકવણીને લગતાં ઘણાં ગદ્યરચનાં વર્તમાન પત્રો નીકળે છે, રાજ્ય તરફથી નિશાળોની તપાસણી થાય છે, અને શિક્ષકો પણ એક ખીજની નિશાળો જોવા જાય છે, તેથી સઘળા શિક્ષકોને પોતાના જ્ઞાનમાં તથા વહિવટમાં વધારો કર્યા વિના ચાલવું નથી.

એક શિક્ષક મ્હારો જૂનો મિત્ર હતો અને ઘણાં વરસથી એક જ ગામમાં પડેલો હતો. તેનું કયા રાજકીય પક્ષ તરફ વલણ હતું તે મ્હં પૂછ્યું. તેણે જવાબ દીધો કે રાજકીય બાજતોમાં હું માર્યું મારતો નથી; હું તો શિક્ષક, શિક્ષક, અને શિક્ષક જ છું.

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(ચાલુ ૫૪ ૩૮ થી.)

વાંચન—એક ઇન્સ્પેક્ટર નિશાળની તપાસણી વખત મહેતાજીને સૂચના કરી, કે વાંચતી વેળા ન્હાનાં બાળકોને શબ્દો ઉપર આંગળા ફેરવવાની ટેવ છે એ હીક નથી. તેથી છોકરાં શબ્દ શબ્દ છૂટા પાડી વાક્યો તોડી નાંખે છે, અને વાંચન સારું થતું નથી. છોકરાંએ આંગળાની મદદ વિના માત્ર નજરથી વાંચવું જોઈએ. તેઓ વારંવાર લીટી બૂલતાં હોય તો તે અટકાવવાની એક યુક્તિ કરી શકાય છે. જનકા કાગળની લીટી જેવડી લખાઈની જે આંગળ પહેળા એક ચીપ કાપી વંચાતી લીટીની નીચે રખાવવી, અને જેમ જેમ એક એક લીટી વંચાતી જાય તેમ તેમ તે ચીપને નીચે હટાવતા જવું, એટલે છોકરાં લીટી બૂલશે

નહિ, અને યજ્ઞો ઉપર આંગળી ફેરવ્યા વિના માત્ર નજરથી વાંચશે. આ મુક્તિથી ચોપડી પણ સ્વચ્છ રહેશે.

બાળ વર્ગનું ગણિત—એક નિશાળની તપાસણી વખત બાળ વર્ગનો શિક્ષક અગીઆરનો અંક શિખવતો હતો. તેણે દીવાસળી જેવી ૧૧ સળીઓ એક પછી એક ગણાવી. ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું કે આ વહિવટ બરાબર નથી. દસ સળીઓની એક ઝૂડી બાંધીને તેની પાસે એક સળી મૂકવી જોઈતી હતી, કે એક દશક ને એક એકમ મળીને અગીઆર થાય છે તેનો બાળકોને ખ્યાલ આવે. દસ પછીના અંકો શિખવતાં હમેશા એકમથી દશક જુદો રાખવો. આ પ્રમાણે શિખવવાથી સમજ સારી પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ અંકો લખવાનો વહિવટ બાળકોના ધ્યાનમાં તરત હોતો જાય છે. ૧૧, ૧૨, વગેરે લખતાં પ્રથમ આપણે દશકનો એકડો અને પછી એકમનો ૧, ૨, વગેરે લખીએ છીએ.

ભૂગોળ—છોકરાંને ન્યુસ્પેપરો જોવાનું, અને ચાલતી બિનાઓ વિશે પ્રશ્નો પૂછવાનું, ઉત્તેજન આપવું.

નિબંધ—નિશાળે આવતાં છોકરાંએ જે જોયું હોય તેનું તેમની પાસે પ્રથમ મ્હોએ વર્ણન કરાવવું, અને પછી તે લખી લાવવા કહેવું. કોઈ વખત મ્હોએ કોઈ વાર્તા કહેવડાવી પછી તે લખાવવી. કોઈ વાર કોઈ વાર્તાનો શરૂનો ભાગ કહેવડાવી પછી તે આખી લખાવવી, અથવા નવીન વાર્તા જોડી લાવવા કહેવું.

શાન્તિ—શિક્ષકોએ જાલુ જ શાન્તિથી અને ધીમે અવાજે બોલવું જોઈએ. છોકરાંને પણ તેમ કરવાની ટેવ પાડવી. આથી થોંધોટ કમી થશે, રીતભાત મુખરશે, વિવેક વધશે, અને ફેફસાંને તરફી ઝોણી પડશે.

બાળ વર્ગ—બાળ વર્ગનાં છોકરાંનાં છોકરાં પાસે લાંબો વખત એકતું એક કામ કરાવવું નહિ. તેમની રમતો, તેમના પાક, સંબંધ રૂકે જોઈએ. દિવસમાં વચ્ચે એક વખતના જલ્લામાં તેમને જે વખત છૂટા રમવાની રજા આપવી. વળી તેમને નિશાળે રાખવાના કલાક કમી કરવા.

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ—એક મહેતાજી લખે છે, કે યોગ રોજ ઉપર મ્હારી નિશાળની ઇન્સ્પેક્ટરે મુલાકાત લીધી હતી. તે વખત એક

વર્ગનો શિક્ષક દેડકા વિષે કથિત પાઠ આપતો હતો. દેડકાનું છાપણુ ત્યજ ધોડી ઉપર ટાંગ્યું હતું, અને શિક્ષકે કાળા પાટીઆ પર પણ દેડકાનું અને તેના શરીરના ભાગોનાં ચિત્ર કાઢેલાં હતાં. પાઠ પૂરો થયા પછી ઇન્સ્પેક્ટરે તે વિષે પોતાની ખુશી જણાવી. પરંતુ તેમણે સૂચના કરી કે, “પાટીઆ ઉપરનું ચિત્ર પાઠ શરૂ કરતા પહેલાં કાઢીને તૈયાર રાખવું નહિ; દરેક ભાગની વાત ચાલતી જાય તેમ તેમ તેનું ચિત્ર કાઢતા જવું જોઈએ. આ રીતે આખું ચિત્ર ધીમે ધીમે વાતની સાથે છોકરાંની રૂબરૂ તૈયાર થશે, તેથી દરેક ભાગ ઉપર તેમનું ધ્યાન સારું રોકાશે, અને તેમને સમજણ પણ વધારે પડશે. કોઈ ચીજ આપણી આગળ આપી તૈયાર રચુ યાવ તેના કરતાં તે સઘળી આપણી નજર સામે બને તેથી આપણને વધારે સમજ પડે છે. આખું ચિત્ર આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે તૈયાર થઈ રહે તે પછી તેના ઉપરથી પાઠનું પુનરાવર્તન કરાવવું.”

આંક—આંકનાં પલાખાં હમેશ વસ્તુઓની મદદથી છોકરાં પાસે તૈયાર કરાવવાં. “સાત દુ ચીદ” શિખવવા હોય તો બે બે વસ્તુઓની સાત ઢગલીઓ કરાવવી, અને સાત વખત બે બે લેવાથી ચીદ થયા એ વાત છોકરાં પાસે કઢાવવી. આર પછી તે ઉપરથી “સાત દુ ચીદ” એવું પલાખું બોલાવવું અને યાદ કરાવવું. આ પ્રમાણે આંક શિખવવાથી સમજ સારી પડશે, છોકરાંમાં પોતાની મેળે આંકના ધડીઆ તૈયાર કરવાની શક્તિ આવશે, અને શીખેલું કદી ભૂલાશે નહિ. “સાત દુ ચીદ” ના ગુણાકારની સાથે સાથે જ “ચીદ લખોટા સાત જણ વચ્ચે સરખા વહેંચીએ તો દરેકને બે બે આવે,” “ચીદ રૂપિયાના સાત સરખા ભાગ કરીએ તો દરેક ભાગમાં બે બે રૂપિયા આવશે,” “ચીદમાં બે સાત વાર સમોંયા છે,” એવા ભાગાકાર પણ કરાવવા. વસ્તુઓની મદદ પડે આ પ્રમાણે કરવાથી કોઈ જ અલસ પડશે નહિ, અને ગુણાકાર તથા ભાગાકાર સાથે ચાલશે. ભાગાકાર ગુણાકારથી ઉલટા છે તેની પણ તેથી સમજ પડશે. આ રીતે આખો ધડીઓ તૈયાર થાય એટલે તે સવળો અને અવળો બોલવાનો મદ્દાવરો કરાવવો. “એક દુ દુ,” “બે દુ ચાર,” “ત્રણ દુ છ,” એવી રીતે સવળું બોલાવવું, એટલું જ નહિ, પણ “દસ

“વીસ,” “નવ દુ આરાઠ,” “આઠ દુ સેણ,” એમ આવળું પણ બોલાવવું. સાતનો ધડીઓ આવે સારે “સાત દુ ચાદ” અને “બે સતાં ચાદ” એ બેનો ફેર દલાવવો. વસ્તુઓની દગલીઓ કરવાથી છોકરાં ઝટકથી શકશે કે, “બે બે વસ્તુઓ સાત વખત લેવાથી ચાદ થાય તે સાત દુ ચાદ,” અને “સાત સાત વસ્તુઓ બે વાર લેવાથી ચાદ થાય તે બે સતાં ચાદ.” આવી રીતના બેઠ તરફ ધ્યાન બેસવાથી છોકરાંને વિચાર કરવાનો મહાવરો થશે, અને આંકમાં સમજ સારી પડશે. આ બાબતનો વિચાર કરેલો નહિ હોવાથી કાંઈ કાંઈ વાર શિક્ષકો પણ તેમાં ગુંચવાયેલા જોવામાં આવે છે.

ખીજ નિશાળોની મુલાકાત—એક ઇન્સ્પેક્ટર ઇંગ્લાન્ડને ખાટે લખે છે તે આ દેશને પણ લાગુ પડે છે. તે કહે છે કે, “વિદ્યાર્થીઓ વરમે વરસે ટ્રેનિંગ કોલેજની પરીક્ષામાં પામ યઈ મહેતાજ થાય છે, પરંતુ તેઓ કોલેજમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ખીજ શિક્ષકોના અનુભવનો લાભ લેવાની કોશીસ કરતા નથી. કોલેજમાં હોય છે સારે શિક્ષણ પદ્ધતિની એક બે ચોપડીઓનો અભ્યાસ કરે છે, પણ સાર પછી તે માન વધારવાની મહેનત કરતા નથી. ધણા તો કેળવણીને લગતું કાંઈ ચોપાનીઈ પણ રાખતા નથી; જોઓ રાખે છે તે ખીજ શિક્ષકના અનુભવથી વાકેફ થવાને તરફી લેતા નથી. શિક્ષણ દુજા વિષે કાંઈ શીખવાના ધરાદાથી ખીજ નિશાળોની મુલાકાત લેવાનું તો તેમને સ્વપ્નું પણ આવતું નથી. આવી મુલાકાતો લેવાનું હું શિક્ષકોને વારવાર ઉત્તેજન આપું છું, અને મહારી જાણની કેટલીક સારી નિશાળો ઉપર બલામણુના કાગળ પણ લખી આપું છું. મને યાદ છે કે એક વખત મહેં એક મહેતીજને એક મારી નિશાળ ઉપર બલામણુ લખી આપીને મોકલી હતી. તે બાઈની શીખવાની મગજ હોત તો એ નિશાળ જોવાથી ધણું શીખી શકાય તેમ હતું. તે સાં જઈ આલ્યા પછી કેટલેક વળતે હું તેને મળ્યો, અને પૂછ્યું કે તમે એ નિશાળ તથા તેની પદ્ધતિ વિષે શું ધારો છો. જવાબથી મને જણાયું કે એ મહેતીજ કાંઈ શીખી લાવવાના ધરાદાથી સાં મઈ નહોતી, માત્ર તેનો પોતાની નિશાળ સાથે મુલાખલો કરવાને.

ગઈ હતી. તેણે મહેને કહ્યું કે, 'ત્યાં જે રીતે કામ ચાલે છે તે જ રીતે મ્હારે ત્યાં પણ ચાલે છે, કદાચ મ્હારે ત્યાં વધારે સારી રીતે ચાલતું હશે. ત્યાં શીવજી બીજી રીતે શિખવાય છે, પણ મ્હારી રીત મહેને વધારે પસન્દ છે. ત્યાંનું વાંચન સારું છે, પણ મ્હારે ત્યાંના જેવું સારું નથી. ગણિતમાં ત્યાંના કરતાં મ્હારી છોકરીઓ વધારે સારી છે.' ખરું જોતાં પોતાની નિશાળ અમુક નિશાળના જેવી અથવા તેના કરતાં વધારે સારી છે કે કેમ તે નક્કી કરવાનો આ મુલાકાતોનો હેતુ નથી; બે નિશાળોનો મુલાકાતો કરવો એવો પણ હેતુ નથી. હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે કાંઈ સચના, કાંઈ અનુભવ મેળવવો. મ્હેં જોયેલી નકારામાં નકારી નિશાળોમાંથી પણ કાંઈ શીખવાનું મળે છે; બીજું કાંઈ નહિ, તો ફલાણું ન કરવું જોઈએ એટલું-પણ ત્યાં જાણવાનું મળે છે. હું ધારું છું કે બધા શિક્ષકો પોતાનાં મન ખુલાં રાખે, અને બીજાની સલાહ, અનુભવ, દાખલો લેવાને તૈયાર હોય તો ઘણો લાભ થાય. બીજાના કહેવાથી આપણો વહિવટ એકદમ બદલી દેવાની આપણી દુરજ નથી; પણ બીજાના અભિપ્રાયનો વિચાર કરવો, અમુક વહિવટની તરફ તથા તેની સામે શું કહેવાનું છે તે જાણવું, એટલું તો જરૂરનું છે. આપણે માથે શિખવવાની દુરજ છતાં આપણે શીખવાનો પ્રયત્ન નથી કરતાં તે અજબ જરૂર છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપણે ખરે લાભ કરવા પ્રયત્ન હોઈએ તો આપણું મન અને આપણું જ્ઞાન તાજું અને પૂરું રાખવું જોઈએ."

સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રશ્નો.

(આજુ પુસ્તક ૩૮ નાના પૃષ્ઠ ૪૮૦ થી.)

પત્તું ૨૧ સું.

ખાંડ બનાવવાની રીતનું વર્ણન કરો.

કયા કયા પદાર્થોમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવે છે ?

હાલમાં રાષ્ટ્રી સરકારનો મુખ્ય પ્રધાન કોણ છે ? રાષ્ટ્રી ગાદીએ બેઠાં સારથી આજ સુધીમાં થઈ ગયેલા મુખ્ય પ્રધાનોનાં નામ ગણાવો.

૪. તમે વાંચેલા એક પુસ્તક વિષે તમ્હારો અભિપ્રાય પત્ર રૂપે તમ્હારા મિત્રને દર્શાવો.

પત્રું ૨૨. મું.

૧. આબુના પહાડનું વર્ણન કરો.
૨. ગુજરાત પ્રાંતનાં જે જે શહેરોમાં સેશન્સ કોર્ટો હોય તેમનાં નામ દો.
૩. સારામા સારા ચાર ગણેયા ગણાવો.
૪. યુરોપનાં રાજ્ય બેળોની સમતુલ્યતાનો નિયમ એટલે શું તે સમજાવો.

પત્રું ૨૩ મું.

૧. હિન્દુ મોક્ષના બહેર તહેવારોનાં નામ દો.
૨. ગુજરાતી બાપામાં પ્રસિદ્ધ ચતાં મુખ્ય ન્યૂસ પેપરો ગણાવો.
૩. હિન્દુસ્તાનનાં યાત્રાનાં મુખ્ય ધામો ગણાવો. તે દરેક ધામ ક્યાં છે અને ત્યાં શાની યાત્રા છે તે કહો.
૪. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સેટલસની માતૃ ભૂમિ ઇંગ્લાન્ડ સાથે ગણાય છે ?

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ.

(આજુ ૫૪ ૨૩ થી.)

પાઠ ૧૦ મો.

કપૂર.

આ પાઠ શિખવતી વખતે જોઈતી વસ્તુઓ—એક બે કપૂરના કડકા, એક રાગડીયા ફેરણા, તથા ખાણીનું વાસણ.

પાઠલા બે પાઠમાં જે સવાલ પૂછ્યા હતા તેવા જ સવાલ પૂછીને શિક્ષકે છોકરાઓ પાસે કપૂરના સાધારણ ગુણ કઢાવવા.

સવાલના જવાબમાં છોકરાઓ કહેશે કે કપૂર રંગે ધોળું છે, દાખી જોતાં કઠણુ લાગે છે, ચાખવાથી બેસ્વાદ લાગે છે, અને સ્પર્શવાથી તેની વાસ સખત અને તરેહવાર લાગે છે.

સાર પછી શિક્ષકે કપૂર-સમ્બન્ધી નીચેની હકીકત પ્રયોગ કરીને સમજાવવી:—

- (૧) કપૂર પાણી કરતાં હલકું છે, કારણકે પાણીમાં નાખવાથી તે ઉપર તરે છે.
- (૨) કપૂર પાણીમાં ઓગળતું જણાતું નથી, પણ ખરું જોતાં પાણીને તેનો પાસ લાગે તેટલો ભાગ ઓગળે છે.
- (૩) દેવતાના સમ્બન્ધમાં આવવાથી કપૂર બળવા માંડે છે અને તેમાંથી ખૂબ ધુમાડો નીકળે છે.
- (૪) એક લોઠાના ચમચામાં નાખીને કપૂરને દેવતા ઉપર રાખ્યું હોય તો તે પીગળતું નથી, પણ ઊકળતા પાણીમાંથી જેમ વરાળ નીકળી જાય છે તેમ તે હવામાં ઊડી જાય છે.

પાઠ ૧૧ મો.

ગંધક.

આ પાઠ શિખવતી વખતે જોઈતી વસ્તુઓ:—એક બે ગંધકના ગાંઠડા, એક રાગડીમાં દેવતા, તથા પાણીનું વાસણ.

પાછલા ત્રણ પાઠમાં જે સવાલ પૂછ્યા હતા તેવા જ સવાલ પૂછીને શિક્ષકે છોકરાઓ પાસે ગંધકના સાધારણ ગુણ કઢાવવા.

સવાલના જવાબમાં છોકરાઓ કહેશે કે ગંધકનો રંગ ચંળાનો પીળો છે, તે કઠણ તથા ઘરડ છે, ચાખી જોતાં તેનો બિલકુલ સ્વાદ લાગતો નથી, અને મસળી જોયા સિવાય તેની વાસ પણ આવતી નથી.

સાર પછી પાછલા પાઠની માફક ગંધક સમ્બન્ધી નીચેની હકીકત શિક્ષકે પ્રયોગ કરીને સમજાવવી:—

- (૧) ગંધક પાણી કરતાં ભારે છે, કારણકે પાણીમાં નાખવાથી તે નીચે જશે છે.
- (૨) ગંધક પાણીમાં નાખવાથી ઓગળતો જણાતો નથી, પણ ખરું જોતાં પાણીને તેનો પાસ લાગે તેટલો ભાગ ઓગળે છે.

(૪) દેવતા ઉપર રાખવાથી ગંધક પીગળી જાય છે. પીગળતી વખતે તે જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરે છે. એક ટેસ્ટ ટ્યૂબ (કસોટીની નળી) માં નાખી તેને દેવતા ઉપર રાખીએ, અને બિજળતા પાણી કરતાં જરા વધારે ગરમ કરીએ, તો તેનો રંગ બદલાઈને નારંગીના જેવો થાય છે. વળી જરા વધારે ગરમ કરીએ તો તેનો રસ ગોળના જેવો જાડો થાય છે, અને તેનો રંગ બદલાઈને ઘેરો લાલ થાય છે. આ વખતે તેમાં ઠંડું પાણી રેડીએ તો તે રસની નરમ, વળી શકે એવી, પથુ-નકર દોરીઓ થઈ જાય છે. આ દોરીઓ થોડા વખત પછી ખરડ થઈ જાય છે.

(૪) દેવતાના સમ્બન્ધમાં આવવાથી ગંધક બળવા માંડે છે. તેની જ્વાળા આસમાની રંગની હોય છે, તથા તેમાંથી ગૂંચળાવી નાખે એવો ઝેરી આસ નીકળે છે. (આ પ્રયોગ સમજાવતી વખતે ધજો જ થોડો ગંધક બાળવો.)

ઉપયોગ—ગંધકની ગ્યાસમાં સફેદી લાવવાનો એટલે વસ્તુઓના રંગ કાઢવાનો શુષ્ક છે. લાલ ગુલાબના પુલને એક બે મિનિટ બળતા ગંધકના ધુમાડામાં રાખીએ તો તેનો રંગ ધણે ભાગે જતો રહે છે.

પ્રાણી વર્ણન.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૫૭ થી.)

ઉંદરડી અને ખીજી જાતના ઉંદરો.

વર્ગ—કરોડવાળાં.

જાત—સ્તનવાળાં.

પ્રકાર—કાતરનારાં.

ઉંદરડી—કેટલાક લોકોના સમજવામાં એમ છે કે ઘરમાં જે મોટા ઉંદર રાજે નીકળે છે તેનાં બચ્ચાં તે આ ઉંદરડીઓ છે, પણ તેમ નથી. જેને આપણે ઉંદરડી કહીએ છીએ તે ઉંદરની એક જાત છે. તેને ઉંદર કિન્દુસ્તાનમાં ચુસી કે ચુઈ કહે છે તેના સરીર પરનાં રૂવાં ન્હાનાં અને

સુવાળાં છે. તેની પૂંછડી પર વાળ હોવા નથી. કેટલીક ઉંદરડીની પૂંછડી તેના શરીર તથા માથાની કુલ લાંબાઈ જેટલી અને કેટલીકની વધારે ઓછી લાંબી હોય છે. તેના કાન ગોળ છે, અને જીભ કરેલા હોય ત્યારે આંખ સુધી પહોંચે છે. તેના શરીર પરનો રંગ ઘેરો ભૂરો અને વખતે આછો ભૂરો છે. તેના પેટ આગળના ભાગ ભૂરો રંગના છે. જેવો શરીરનો રંગ તેવો તેની પૂંછડીનો રંગ હોય છે.

કદ—તેનું માથું અને શરીર મળીને તે ૨૫ થી ૩ ઇંચ લાંબી છે. તેની પૂંછડી ૨૫ થી ૩૫ ઇંચ લાંબી છે, અને તેના કાન આસરે ૩ ઇંચ છે.

વસ્તી—આખા હિન્દુસ્તાનમાં આ ઉંદરડી બધાને જાણીતી છે. પંજાબ, સિન્ધ, રજપુતસ્થાન, અને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ખીજી જાતની ઉંદરડી થાય છે. સિંધોન અને ઘણદેશમાં તે આપણે સાં હોય છે તેવી જ ઉંદરડીઓ થાય છે. આ ઉંદરડીઓ હિન્દુસ્તાનની પેદાશ છે કે કાર્ષ્ણીખ દેશમાંથી અહિંયાં દાખલ થયેલી છે તે નહીં નથી. ખરું જોતાં તે દરેક દેશમાં કાર્ષ્ણીખ જાતની ઉંદરડી હોય છે જ.

લક્ષણ—ધણે ભાગે તે ઉંદરડીઓ ધરમાં જ માલૂમ પડે છે. પણ જો ધરની પાસે ખાગ કે ખેતર હોય તેા સા પણ તે જાય છે. તે બહુ ચપલ છે અને જીભી જીનો પર પણ ચઢતી નજરે પડે છે. એના જેવડાં બીજાં પ્રાણીઓ કરતા તે લાંબો કુદકો મારે છે. ઉંદરડીઓ માંસાહારી નથી. તે દાણા, વનસ્પતિ, અને ધરનો એકવાડ ખાય છે એક વરસમાં તે ત્રણથી પાંચ વખત વિયાય છે અને તેને દર વેતરે મારથી આઠ સુધી બચ્ચાં આવે છે. બચ્ચાં આવતરે છે ત્યારે આંધળાં હોય છે, પણ થોડા વખતમાં તે મોટાં થઈ એક વરસ કરતાં ઓછી મુદતમાં પુખ્ત થઈ આવે છે. તેનો સ્વભાવ અટકચાળો હોવાથી ગમે તે વસ્તુ તે કાતરી નાંખે છે. ધણે ભાગે કપડાંની પેડીઓમાં અને ગોદડાંના કામચિંથામાં પેસી તે બહુ નુકસાન કરે છે. લૂગડાં કે ગોદડાંમાં ૩ કે લૂગડાંના ઝીણા ઝીણા કાપલા પાંચરી તેમાં તે વિચાય છે. પાળવાથી તે ઝડપી જાય છે.

ઉંદરની ખીજી જાતો—રાત્રી ઉંદર—એક જાતના ઉંદર થાય

છે તેને રાની ઉદર કહે છે. તે ખિસકોલી અને ધરના ઉદરના વચલા ભાગનું પ્રાણી છે. તે ગરમ દેશોના જંગલોમાં કાચલાં વાળાં ફળો, શિંગો, અને બીજાં ખોરાક શિયાળા સાર સંધરી રાખે છે.

જર્મીઆ—કંગારને મળતું આ પ્રાણી છે. તે બાર્બરી દેશમાં, કાસ્પિયન સમુદ્રને કાંઠે, અને કેપ ઓફ ગુડ હોપના ઉત્તર ભાગમાં જોવામાં આવે છે.

ખેતરનો ઉંદર—આ ઉંદર યુરોપના ધણા ભાગો, દક્ષિણ દિ-દુ-સ્તાન, અને સૈબીરિયામાં જોવામાં આવે છે. ખેતરની ઊંચી પાળોમાં પોતાનું દર બનાવી તેને ધણું મોટું રાખી તેમાં તે રહે છે, અને શિયાળા તથા ઉન્હાળામાં ખેતરોમાં બનાવતું સલાનારા વાળે છે. ખેતરોમાં એક બીજા જાતનો ઉંદર થાય છે, તેના શરીર પર કાટા જેવા વાળ હોય છે તેને લેગ્ગેડ કહે છે.

નિશાળ અને નિશાળીઆ.

નિશાળમાં બનતા અકસ્માત.

(આલુ પૃષ્ઠ ૫૯ થી.)

નદાની વચનાં છોકરાં ગેરસમજથી કેટલીક વાર રમતાં રમતાં નાક કે કાનમાં ચણા, તુવેર, પત્થર પેન, વગેરે ધાલે છે. આ વસ્તુઓમાંનો સેદ્રિય-પદાર્થ અન્દરના ભેજના સમાગમથી પૂલી આસ-પાસના ભાગ ઉપર દબાણ કરી દરદ ઉત્પન્ન કરે છે, ને સોજા આવે છે. વાસ્તે આવી વસ્તુઓ તજવીજથી કાઢી લેવામાં શરીરના ભાગને નુકસાન ન થાય ને કદાચ એમાં જ દુઃશવારી રહેલી છે. આ વસ્તુઓ અન્દર રહેવા દેવાથી મુખ્યત્વે કરીને કાનની બાજતમાં સખત માકું પરિણામ નીપજવાના દાખલા જોવામાં તેમ જ સાંભળવામાં છે. જે કાનમાં આવી વસ્તુ પેડી હોય તે નીચો રાખી માથાની બીજા બાજુ ઠોકવાથી કાઠી કાઠીવાર તે વસ્તુ બહાર નીકળી જાય છે. આમ કરતાં ન નીકળે તો પાણીની પીયકારી ખારવી. આથી પેડેલી વસ્તુનું સ્થાન-તર થાય છે, અને બહાર નીકળતો પાણીનો પ્રવાહ તેને બહાર

ધસડી લાવે છે. આમ કરવામાં, પણ કાંઈક હુશિયારી વાપરવાની જરૂર છે. આમ કરવાથી તે વસ્તુ ન નીકળે તો દધિવાર વડે કઢાવવાની જરૂર પડે છે, આમ કઢાવવામાં જોખમ છે, વાસ્તે સમજાના હાથે કઢાવવી. પણ જોખમ છે વાસ્તે તે સહજ જોખમમાં ઉતરતાં જીંદગી નહિ. જીંદગી નહિ કઢાવવાથી વધારે જોખમમાં વતરવું પડે છે. સાચ માણસને હાથે કઢાવવાથી જ સહજ જોખમ છે તે તદ્દન નહિ જોવું જ બને છે.

કાંઈ કાંઈ વાર છોકરાઓ પાટીએ પાટીએ, રહેડે રહેડે, અથવા ગુમે ગુમે લટે છે તેથી, અથવા પડી જવાથી, અથવા કાંઈ કારણથી વાગવાથી વાગેલા વાગ પર ઢીમાણું બાંધી ચકામું ધામે છે. આનું ચતાં તે પૂછે છે, અને કાણુ અથવા બૂરું રૂપ ધારણ કરે છે. જે ચાર અથવા વધારે દિવસમાં આપોઆપ આ ચકામું વેરાઈ જાય છે, અને કાંઈ પણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. બીજા પાણીમાં ચોડખું ચિંચડું પલાળી ઉપર મેલવાથી તે વહેણું વેરાઈ જાય છે. આંખમાં વાગતો ઝોડો આ વર્ગનો અકસ્માત છે. ઉપર આપેલી તબીબી તેને વાસ્તે પણ બસ છે. આપણા લોકો આવા અકસ્માત વખતે દળદર અને મીઠું કિન્હાં કરી બરે છે એ રીત પણ ઠીક છે. જે આવા અકસ્માતમાં આમડી તૂટી તેમાંથી સહજસાજ લોહી વહે તો, અને ધા ન્દાનો દેખ તો, તે બાગ પર આંગળી દાળી રાખી તેના પર પાણીમાં પલાળી ચોડખું ચિંચડું લીટવું. આથી લોહી જન્ય થશે અને રક્ત આવશે. અથવા તે કરોળાં આનું ઘોળું પડ અથવા બાળેલું રૂ તે પર ચોઢી દેવું. આથી લોહી ચોડાઈ ઘટ થઈ લોહી નીકળવું જન્ય થશે, અને રક્ત અથવાતો પોપડો આપોઆપ ઉપડી જુદો પડશે. વારંવાર છડવાથી જગડે છે માટે તેમ કરવું નહિ.

કેટલાંક છોકરાં બેદરકારીથી ચામે છે તેથી કરીને વારંવાર તેમને પગે ઠોકર વાગે છે. ઠોકર વાગવાને વાસ્તે પણ ઉપર આપેલા પ્રલાજ બસ થશે. કાંઈ વાર ઠોકર વાગવાથી અંગૂઠાનો અથવા આંગળીનો નખ પૂરેપૂરો અથવા અધૂરો તેના મૂળમાંથી નીકળી આવે છે. આવી વખતે લોહી નીકળવા જોડે પુષ્કળ દરદ થાય છે. નખ એ ચામડીનું બીજું રૂપ છે, અને તે ખરી ત્વચામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાત લક્ષમાં રાખી નખ બરાબર ઢેકાણે બેસાડી ઈઈ ચોડખું બીનું ચિંચડું તે પર મેલી

પાટો બાંધવો. આથી નખ પાછો બેસી જશે-ચોટી જશે. પાટો બીનો રાખવો તથા ગન્દો થવા દેવો નહિ, અને થગે ચાલવું નહિ. આગ કરવાથી સોડી નીકળતું બન્ધ 'યશે, સોજો આવતો કળજમાં રહેશે, અને નખ ચોટશે.

કોઈ કોઈવાગ નબળાઈને લીધે, અથવા કામનો બેજો વધારે પડવાને લીધે ઊકરું વર્ગમાં તમ્મર ખાઈ પડે છે. આવે વખતે બીજાં ઊકેરાંને બેગા થવા દેવા નહિ, તમ્મર આધેવા ઊકરાને ચતો સુવાડવો, અને તેને વર્ગના જે ભાગમાં વધારે ચોડખી હવા હોય ત્યાં લઈ જઈ તેની બંડી તથા ધોતિયું નરમ કરી તેના મ્હેા પર બેસથી થકું પાણી છાંંડવું. (અપૂર્ણ.)

અન્ધ શિક્ષણ.

(ડા. ની. ડા. છત્રપતિ.)

(માત્ર ૪૪ ૧૭ થી.)

૩. આ પછી ગોલ નામના ગૃહસ્થને આમાં કાંઈ સુધારો કરવાની જરૂર જણાઈ. આ પરથી તેણે ગોળાકાર અક્ષરો કાઢી નાખ્યાં ખુલાવાળા બનાવ્યા તથા કોર દાતાદાર કરી, અને જહોનની સુવાર્તા આવી લિપિમાં છાપી.

૪. આ પછી ક્રાપની સૂચના ઉપરથી મિ. આલ્સ્ટને ગ્લાસગો શહેરમાં રોમન લિપિના મ્હેાટા કક્ષના અક્ષરો ઉપસાવી તે વાપરી અપંગોને શિખવવા માંડ્યું. આ રીત યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ફિલાડેલ્ફીયા શહેરમાં દાખલ થઈ અને ત્યાં પણ અપંગ શિક્ષણ આપે રહેતે અપાવા માંડ્યું.

૫. બ્યારે ગ્લાસગોમાં ક્રાપની સૂચના લક્ષમાં લઈ આલ્સ્ટને રોમન લિપિના મ્હેોટા અક્ષરોનો ઉપયોગ કરી અપંગોને વાસ્તે પ્રુસ્ટકો તૈયાર કર્યાં, ત્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એ જ ધોરણે બીજો દુરગ જન્મ પામ્યો. રોમન લિપિના ન્હાના અક્ષરો વાપરી પ્રુસ્ટકો છપાવી

પણ તે એમ માનતો હતો કે મારી મોજના સારી છે, પણ લોકો તરફથી તેને ટેકો મળ્યો નહિ.

મુન, લ્યુકાસ, અને ફેરૈની રીત ઉપર ટીકા—આ ત્રણે શુદ્ધચોની રીત શુદ્ધવણ બરેલી હતી, કદરણ કે તેમાં વપરાતી સંજ્ઞાઓ એક ને એક અક્ષર અથવા આંકડા સ્થવલી નહોતી, અને તે વાંચવાની રીત ઉલટી સુલટી હતી.

(અપૂર્ણ.)

ચર્ચા પત્ર.

મહેરમાન ગુજરાત શાળા પત્રના અધિપતિ સાહેબ.

આપના માસિકના ઓક્ટોબર ૧૮૯૯ ના અંકમાં શ. જયપૂજ્ય ઝગ્યાદાસ બક્ષાના 'શુદ્ધ શબ્દ પ્રદર્શન' પુસ્તક ઉપર સખળ વિવેચન આપ્યું છે, તેમાંના એક પ્રશ્ન વિષે થોડુંક બોધવાની રજા લઉં છું.

આપ લખો છો:—

“૨૨ મે પાને ‘પૂનેમ = पूर्णमा’ આટલું જ આપ્યું છે. પરંતુ ત્યાં સમજાવતું નોંધ્યું, કે હિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં હજી પણ મહિનો પૂનેમે પૂરો થાય છે, અને તેમ ગણવાનો રિવાજ પૂર્વે સામાન્ય હતો, તેથી તે દિવસનું નામ ‘પૂર્ણિમા’ આવવા ‘પૂર્ણમાસી’ પડ્યું છે.”

આ અભિપ્રાયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ‘મહિનો પૂરો કરનારો દિવસ માટે પૂર્ણિમા’ એમ એ શબ્દનો અર્થ આપ્યો છે; તથા પૂર્ણમાસી માં માસ શબ્દનો અર્થ ‘મહિનો’ ગણ્યો છે. પરંતુ હું ધારું છું કે આમ કરવામાં Putting the cart before the horse જેવું થાય છે, તે ‘ચંદ્ર’ અને ‘મહિનો’ એ બેનો સંબન્ધ—વાચક શબ્દમાં તથા અર્થમાં—વિચારવાથી જણાઈ આવશે. ‘માસ’ ‘માસ’ એ સંસ્કૃત શબ્દનો પ્રાચીનિક અર્થ ‘ચંદ્ર’ છે અને લાક્ષણિક (૩૬ લાક્ષણિક) અર્થ ‘મહિનો’ છે. મહિના જેટલો કાળનો કડકો માપવાનું સાધન એક પૂર્ણ ચંદ્ર અને બીજા પૂર્ણ ચંદ્ર વચ્ચેના સમયમાં આવસરિતું અવલોકન

કરનારા આપણા પુરાણ પૂર્વજોને સદજ ગૃહ્યું. તેથી એક ચન્દ્ર=એક મહિનો એમ અર્થ થયો. અંગ્રેજી શબ્દ month નું મૂળ પણ ચન્દ્રના અર્થના moon શબ્દમાં આ રીતે છે. પરંતુ એ શબ્દમાં moon નો વિકાર થઈને month થવાથી ચન્દ્રથી મપાયેલા કાલ વિભાગ એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તે પણ મહિનાના અર્થમાં moon શબ્દ પણ અંગ્રેજીમાં વપરાતો પ્રસિદ્ધ છે. 'વર્ષ' શબ્દનો અર્થ પણ આ રીતે જ આવ્યો છે, એક વર્ષ અને બીજી વર્ષા ઋતુ વચ્ચેનો કાલ વિભાગ એમ પ્રથમ અર્થ છે. 'શરદ' શબ્દ પણ એ રીતે જ્ઞાતં જીવામ શરદઃ ઇલાદિમાં જોઈએ છિયે. અંગ્રેજીમાં પણ અગ્રિક winters અથવા Summers એમ વર્ષના માપ માટે બોલાય છે. કાલ વિભાગ માપવાનું સાધન બાહ્ય સૃષ્ટિના બનાવોમાં સર્વત્ર છે. આ વાતને, કાનડી ભાષામાં 'હોત્તુ' શબ્દ 'શર્પ' તેમ જ 'દિવસ'ના અર્થમાં વપરાય છે તે વાતથી સુદિ મળે છે.

આ રીતે કાલમાપક સાધન એ કારણ હોવાને લીધે પ્રથમ અને મપાયેલા કાલ વિભાગ તે કાર્ય હોવાને લીધે પછી એમ જ અર્થક્રમ સમજાવે, સ્વાભાવિક ક્રમ જ એ છે. તે પૂર્ણિમા શબ્દમાં મહિનાનો અર્થ પ્રથમ હોવાનો સમજવ નથી જ, અને આપે કરેલા અનુમાનમાં તેમ થઈ જાય છે.

પ્રારંભમાં પણ 'ગાદ' શબ્દનો અર્થ 'ચન્દ્ર' તેમ જ 'મહિનો' એ છે; હોતો પણ વિચારક્રમ એ જ પ્રમાણે હોવો જોઈએ. આમ હોવાનું એક બીજું કારણ એ છે કે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યની સ્મૃતિ અમૂર્ત કરતાં મૂર્ત પદાર્થનું ઝટ અદૃશ્ય કરી શકે છે.

સંસ્કૃતમાં પૂર્ણમાસ શબ્દનો પણ અર્થ પૂર્ણ ચન્દ્ર છે, પૂર્ણ મહિનો નહિ. વર્ષ પૌર્ણમાસ ચત્ર (છટિ) જ છે તે જોતાં પણ જલ્પાશે કે વર્ષ તે ચન્દ્ર સૂર્યના સંયોગનો સમય હોવાથી તે વખતે કરવાની છટિ અને પૌર્ણમાસ તે પૂર્ણ ચન્દ્રના સમયે કરવાના થઈનું નામ છે; મહિનો પૂર્ણ થયો એમ અર્થનો સંપર્ક છે જ નહિ.

આ ચર્ચા પ્રથમ દર્શને નિષ્પ્રયોજન લાગશે. પરંતુ આપે કરેલા અર્થ ઉપરથી પ્રાચીન સમયમાં મહિનો પૂરેએ પૂરો થતો ગણવાના રિવાજનું ઐતિહાસિક અનુમાન ફલિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે તેથી આ

તર્કચંચરપતિ લખે છે કે, યથા મળ્ડલપૂર્ણત્વવિવક્ષયા પૂર્ણમાસશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે તથા માસપૂર્ણત્વવિવક્ષયા પૌર્ણમાસીશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે । તદુક્તં ભવિષ્યોક્તરે—

પૌર્ણમાસી મહારાજ સોમસ્ય દયિતા તિથિઃ ।

પૂર્ણો માસો ભવેદ્ યસ્માત્ પૌર્ણમાસી તતઃ સ્મૃતા ॥

એટલે 'પૂર્ણિમા, પૂર્ણમાસ, પૂર્ણમાસ, પૌર્ણમાસી, વગેરે શબ્દોમાં ચન્દ્રની કળા પૂર્ણ થવાનો ભાવ છે, તેમ જ ગહિનો પૂરો થવાનો પણ અર્થ રહેલો છે. આથી ચન્દ્ર ચુબ્બ મહિના મણીને જ દિવસે ચન્દ્રની કળા પૂર્ણ થાય તે જ દિવસે મહિનો પણ પૂરો થાય એવો વઢિવટ જણાય છે. ૬૭ કેટલેક ઠેકાણે પૂનમીના ગહિના ચામે છે તે એ વઢિવટની સાક્ષી પૂરે છે. અમાનારના વિષે મિ. નરસિંહરાવ લખે છે તે અસમ્બદ્ધ હોવાથી તે વિષે અહિં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

એડિટર.

કેળવણી આતાની સ્વરો.

જાહેર અખર.

(સ. નં. ૮૯૭૫ તા. ૮-૨-૧૯૦૦)

સને ૧૯૦૦ ની પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષાએ માટે પુરતકો.

ઉત્તર ભાગ.

તા. ૧૭મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૫ના મુખ્ય સરકારી મહેલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા સુધરેલા ધારાઓ+ અને સાર પછી થયેલા ફેરફારો* ને તા. ૧૧ મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૮ ના મુખ્ય સરકારી મહેલના ૧ લા બાગને ૭૨૦ મે

+ જુલુઈ સને ૧૮૯૫ના સાળા પત્રનાં પૃષ્ઠ ૨૧૪-૨૨૩ જુઓ.

* સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૯૮ના સાળા પત્રનાં પૃષ્ઠ ૨૮૧-૨૮૨ જુઓ.

પાને પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તે મુજબ સને ૧૯૮૦ના મષ્ટમ્બર માસમાં થવાની પરીક્ષાઓ માટે નીચેના પુસ્તકો કરાવવામાં આવ્યા છે:—

૧ લો દરજ્જો.

(૧) ઇંગ્રેજી—ગદ્ય—સ્કેટ ફ્રી “આઇન્હેનો.”

પદ્ય—શેક્સ્પીઅર ફ્રી “૮ મી હેન્ડી.”

(૨) ગુજરાતી—“બાળમિત્ર ભાગ ૧ લો.”

(૨) ફ્રેન્ચ—‘સુ વેમ્’ ફ્રી ‘ફિલોઝોફ સુલેતવા’.

૨ જો દરજ્જો. (પરિશિષ્ટ અ.)

ચોળના ૧ લી.

(૨) ઇંગ્રેજી—ગદ્ય—(૧) રાસ ડબલ્યુ લી વોર્નર ફ્રી “સી-

ટિઝન ઓફ ઇન્ડિયા” પ્રકરણ

૧-૫, ૪૭૪ ૧-૭૬;

અથવા

ઇર્લિંગ ફ્રી “સ્કેચ બુક.”

પદ્ય—“પેરેડાઇસ લોસ્ટ, સ્કન્ધ રજો;”

અથવા

કાઉપર ફ્રી “ટાસ્ક, સ્કન્ધ રજો.”

(૩) ઉર્દુ—“બાગોબહાર, ૨ જો દર્વેશ.”

ચોળના ૨ જો.

(૨) ઇંગ્રેજી—ગદ્ય—ચેમ્બર્સ ફ્રી “એન્સેમ્લરી બાયોગ્રાફી,”

૧ લો ત્રીજો ભાગ;

અથવા

શેક્સ્પીઅરમાંથી લેખ ફ્રી વાર્તાઓમાંથી નીચેની:

“ટ્રેપેસ્ટે,” આખી;

“ટાઈમન ઓફ આથેન્સ,” આખી;

“ઓથેલો,” આખી.

પદ—ગ્રોલ્ડક્રિમથ ફ્રમ “ટ્રાન્સલેશન;”

અથવા

સ્કોટ ફ્રમ “રોડ્ડી,” લીટીઓ ૧-૪૦૦.

(૩) ગુજરાતી—“નર્મગદ્ય,” ૫ મી આવૃત્તિ, ૫૪ ૧-૧૯૭.

(૩) ઉર્દુ—“આથેલુયાત,” અથવા “તોખતૂન નમૂહ,”

૩ જો દરજ્જો (પરિશિષ્ટ વ.)

ચોજના ૧ લી.

(૨) ઇંગ્લિશ—ગદ્ય—“રોબિન્સન ક્રૂઝો;”

અથવા

ખનિયન ફ્રમ “પિલિગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ.”

પદ—“સ્કોટ ફ્રમ માર્ગિયન,” લીટીઓ ૧-૪૦૦.

ચોજના ૨ છ.

(૨) ગુજરાતી—કેળવણી ખાતાની “સાતમી ચોપડી,” અતે તે જ પુસ્તકમાંથી કવિતાની પહેલી ૩૦૦ લીટીઓનો સમગ્રાંતી સાથે મુખ પાઠ,

(૨) ઉર્દુ—આથેલુયાત, અથવા ગ્રોલ્ડક્રી નઝીર અહમદ ફ્રમ તોખતૂન નમૂહ.

ટીપ—મધ્ય પ્રાન્ત મારે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તે જ પુસ્તકો ઠાણા મધ્ય સ્થળના ઉમેદવારો મારે દરાવવામાં આવ્યા છે.

અમદાવાદ, ૧
તા. ૧૬-૧૨-૧૯૧૮

J. OLIVER,
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

તેઓને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેકિંગ અને રેલ્વે નો સર્વે ખર્ચ આપવામાં આવશે

૨. ૨૦૦ થી ઓછી ૨૫ નેકલ સુધી મંગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ મળશે, પળું રેલવે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માયે.

૩. માલ મોકલાવ્યા પછી તે રસ્તામાં જતા, કોઈ રોતે ખરાબ થાય તથા તે માલને નુકસાન પૂર્વે તના બેખમદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલવે ન હોય ત્યાં માલ કયે રસ્તે અને ક્યાં મોકલાવવો તેનો પૂરતો ખુલાસો માલ મંગાવનારે લખી જણાવવો. રેલ્વે સ્ટેશનથી આગળ માલ ઘરે જવાના ખર્ચ માલ મંગાવનારને સિર સમજવો.

૫. હુડી મોકલાવનારે બરાબર ટેકાણું લખવું

૬. ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના સર્વે માસ્તરોને તથા બુકસેલરોને વિનંતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દરકતશિક્ષક કોપીબુકોની સાથે બેઝોએ

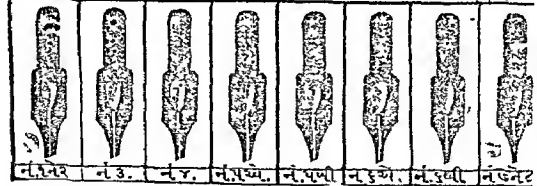
નમુના

આદરજી કાવસજી માસ્તરજી

દરકત શિક્ષક કોપી બુકોની

સ્ટીલ પેનોના

બીજી કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બુકો સહકે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપનારી ગ્રાહકો કરી છે. એક વખત કામ પાડી બેવાધો ખાત્રી થશે, પેકિંગમાં ઓછો ખર્ચ થાય તેમ કરીશું. જોઓની મજા હોય તેઓએ નીચે સરનામે લખવું

નોટપેટ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ
દરકત શિક્ષક કોપીબુકોના જ દરેક ભાગના ગુણ ગુણ કદના, અક્ષરોને જ બંધબેસતી સ્ટીલ પેનો ખાસ ઇંગ્લેન્ડથી મોકલે ખર્ચે ખર્ચાવી મંગાવી છે. એસ્ટીલ પેનો ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ, અને ફારસી લખવાને ધણી સંગવડ લાગેલી છે. દરેક ગ્રાહકમાં ઇન્કનું કિંમત રૂ. ૧૦ વેલ્યુએ બેંચલ થા રચીક

ખોકસ ગંગાવતારને ખચેના. ૩ ૦૨ વધારે લાગશે. ભૂડી જતા નાહું.
અને પૈસા પહેલા મોકલવાથી ૧ થી ૬ ખોકસના ખચેના જે આના લાગશે.
આદરજી કાવસજી ભારતર, દરતક શિક્ષક, કોપીયુકો તથા
સ્ત્રીને પેતોના પ્રગટ કર્તા અને કમિશન એજન્ટ. ધોળીતળાવ સુભચંદ્ર.

મોતીલાલ મગનલાલ શાહ વૃંકસેલર, અત સ્ટેશનર.

૬. સીચીરેડ ઉપર પાંચ આશીસ સામે પુલ ઉપર; મુ. અમદાવાદ.
૧. થર્ડગ્રેડ અને પ્રવેશક પરીક્ષામાં બેશનર ઉમેદવારોથી ઉપયોગી ગણ્યા
માથી નીચેની ચોપડીઓ દાલમાં તેમના માલેકો પાસેથી લાટેબંધ ખરીદીને,
થેડા, નફે પણ બહોળા વકરે વધારે નાનું સમજી, જૂનું નફાથી વેચવા માંડી
છે; તે જાણ થવા આ તોટીસ કાઢી પડી છે વાંચી વાંદે; થએલા ઉમેદવારોએ
પોતાના સાર્થીઓને ખબર આપવી કે બીજેથી ખરીદતાં તેઓ દુઃખાતા રહે.
૨. અઘરા દાલલા ૫. ના. દીનારી વાળા કૃત નવી આકૃતિ-મૂળ કી.
૩. ૧-૦-૦ દાલમાં ૦-૧૩-૦; સવાલસંગ્રહ યદ્યેડના તથા ગુજરાત રાજ્ય
કોઠ, વડોદરા ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રવેશકના સવાલ પત્રોનો સંગ્રહ-શાળાપુત્રની
સચનાધીજ કર્તાએ તે પ્રગટ કરી છે. મૂળ કી ૦-૫-૦ દાલમાં ૦-૪-૦;
મૂમિતિ સ્કન્થ રેલાના મનોવજ્ઞનો સંગ્રહ શુ ટ્રે. કોલેજના સંત વરસ-
ના અનુભવથી રચનાર પી. ત્રી. મેહેતા. પર ક્ષાગાં બુદ્ધિબળ એવાને ભૂમિતિ-
ના સિદ્ધાંતો ઉપરથી બાહુરના પ્રદાનો સિદ્ધ કરવાને આપવામાં આવે છે.
તેવા સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ-મૂળ ઈથેજી ટેકસ્ટ બુક ઉપરથી આકૃતિ તથા સિદ્ધતા
સાથે છપાએલ છે મૂળ કી. ૩. ૧-૪-૦ દાલમાં ૦-૧૨-૦; બેશસર ભારતર
કૃત હિસ્તાનનો રાજ્યપદ્ધતિ મોટી મૂળ કી. ૦-૮-૦ દાલમાં ૦-૪-૦
આરે સાથે, ધરાડેલા કમતથી, યોળી કીમતે આપવામાં આવે છે.
૩ લેખાં આ. ૨. દેશ, ઈકૃત બે ટેક્સ્ટ બુક તરફે અજ્ઞાતવાને મરકારે મેજુર
કર્તા, તેને વહીઆવટ મારા પાસે છે. કમિશન જગ્યાબંધ લેનારને વીંટલકા.
૪. હૈયાર છે. સ્પષ્ટ ગુજરાતી માર્ગો પદેશિકા સુધારા વધારા સાથે
કી. ૦-૧-૦ નિર્વચ-રિપોર્ટ-બેક જાતનો નિર્ણય સાથે રચતાં આવડે તેવો,
સમજુતી, કી-ખુલાસાવાર નમુના સાથે: વ. સરકારી કે. જા. એ મેજુર કર્યો
છે. કી. ૦-૮-૦ પો. માફ અંકનો જોપદો નાના બાળકોને માટે મોટા મોટા
જગરા અક્ષરમાં સારા કાગળમાં સફાબંધ. સો તંગી કીમત ૦-૧૪-૦
૫. મુ. ઈ કે. ખ. એ દુનામ લાયગેરિ માટે મેજુર કરવા બે પુસ્તકો
સાગટાં ખરીદીને સાથે કમિશને વેચવા કાલ્યાં છે. તેની ચાવી તથા કમિશન
ના ધારા લખી-મોકલવામાં આવે કે, વળી ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ચાલતી
તેમજે ઈંગ્રેજી ગુજરાતી શાળાપયોગી તમામ ચોપડીઓ પણ કૃત્યથી ગમશે.
બંદક, કાયદા વિગેરે વરચુરણ પુસ્તકોનું છેવટ કીમત બરેહુંતોટ મફત.

લેખાં ભાગ ૫

સુભચંદ્ર ઈલાકાની તમામ નિશાળોમાં ચલાવાને ટેક્સ્ટ
બુકતરીકે મેજુર થએલાં, — પોતાની જગ્યાદારી સમજે છે. તે
માસ્તરોની પોતાનો શિષ્યોને શિખવવાની જ મરજી છે. અને કમનો કંદોનો.

નથી તેઓ પોતાની નિશાળની દરેક કક્ષાસમાં આજ ચોપડીઓ મલાવીને પદ્ધતિ ગૃહસ્થ કરે છે—

આશુ પુસ્તક જવાળમુલિત, કાચાપુટાનું ૩ ગાળા; પાકાપુટાનું ૩ ગાળા; છૂટા ભાગ ૧; ૨, ૩, ૪, ૫. કિંમત રૂ. ૦-૧૧. ૦-૧, ૦-૧, ૦-૧૧, ૦-૧, ૦-૧, ૦-૧.

નીચે લખેલાં સ્થળોએ મળશે.

[જથ્થાબંધ માલદેને મેહેતાજીએને કમીશન ટકા ૨૦]

મુખ્યમંત્રી. માસ્તર, ચવળાલાલ ગોતીરામ મુ. ૦ રૂ. ૦ મુળજી બેઠાની આર્કિટ પાસે તથા વિદ્યવાડીના નાકે મુ. સે. બળકૃષ્ણ લક્ષ્મણ પાઠક. સુન્દર. મનગરજી જગદેશજી નાનાનટ બાગર. બાલુભાઈ બેંગવાનદાસ ગોપીપુરા. વડોદરા. દોલતરામ મગનલાલશાહદેરીપુર. રાજકોટ. માસ્તર લખગાયેદ કિતાબેદ જુકમેલર. ભાવનગર વેના અગદુ-હુમેન આદમજી જુકમેલર તથા, શા. પાન મદ તેમજામ જુકમેલર. નડીઆદ. ચોકરી દલસુખ હીરચંદ તથા મો-મલાલ રણકોદાસ ન્યૂં જુકડપો તથા ગાસ્તર કાશીભાઈ જ્વેરભાઈ. વીરમગામ. કશ્વર મોતીલાલ જુકમેલર તથા પારેખ જુગળ રામભાઈ જુકમેલર. જામનગર. બલસાળી નયુ દેવરામ જુકમેલર. વઢવાણ. નાનાયલજી રોસા જુકમેલર. વનુનાગઢ. દકર વાદલજી કાદાનજી જુકમેલર તથા મોતીજી જુકડપો જામનગર પટેલ કાદાનજી રણકોદાસ પુરોહિતમ રાવજી જાકાને મુકામે. નાંદોદ. ગીરધરશિવલાલ જુકમેલર અમદાવાદ. બા. જુકમેલરોની દુકાને.

મુખ્ય એજંટ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે જુકમેલર.

ગણ દરવાજા—અમદાવાદ.

ગોતીવાડીના મુળતત્વની પાઠમાળા ભાગ ૧ લો.

મુળજી છતાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ તથા નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પ્રાઇઝ તથા લાઇસેન્સી જુક તરિકે મંજુર કરીછે, તેમજ એ વિષયના અનુભવી વિદ્વાનો એ તપાસીને બહુ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપ્યા છે. કિંગ્ડમ રૂ. ૦-૮-૦ પાંચ કરતા વધારે પ્રતો રાખનારને સેક્ટે ૨૦ ટકા કમીશન. મોકલવાનો ખર્ચ મંગાવનારને શીર મગનલાલ નરેશ્વરમ દાસ પટેલ, મુ. આંબલીનારા—કપડવલજ પોસ્ટ. અમદાવાદમાં રોચીશંક કપર જુકમેલર શા. મોતીલાલ મગનલાલ પાસેથી પણ તે બંને મળશે.

બેન્ડ્યુબેન્ડ શાહી.

આ અરમાની કાળી (બેન્ડ્યુબેન્ડ) શાહીમાં લખતાં ટાંક ખરાબ થઈ જઈ અટકતી નથી, જેથી લખતામાં સરળતા વધેછે. લખાણ ગમે તેટલો વખત જવા છતાં હવા, પાણી, મરગી કે દંડોથી બગડી જતું કુટી નિકળતું, કે હડી જતું નથી. પણ દમચેને માટે કાચમ રહે છે. દર શેર (પાઉંડ) શાહી ચર્ચ રોકે એવાં આઠ પડીકાંનો રૂપીઓ એક. પેડીંગ તથા પોટેજ વધુ. લાલ શાહી.—આ શાહીનો રંગ પાકો લાલ અને શે. બિનો છે. આઠ શેર (પાઉંડ) શાહી ચર્ચ રોકે એવાં આઠ પડીકાંનો રૂપીઓ એક. પેડીંગ તથા પોટેજ વધુ. પરદેશોનાં સાદાકોને આઠ પડીકાંથી એણાં મોકલવા રીવાજ નથી. જે બેન્ડ્યુબેન્ડ તથા લાલ શાહીનાં મળીને આઠ બેન્ડતાં દેતો તેમ પણ મોકલવામાં આવશે.

અધિપતિ... જાહેર-સ્વરો...

શ્રેષ્ઠ ને કળા કે પીયુકો

ગુજરાતી અને બાળબોધ નમ્બર.

કેળવણી ખાતાના મે: ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્ય ઇલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ લખણ શીખી શકી, તથા પોતાણેના અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા લખાણ દબની ગોઠવણ કરીને, હાલ આલતી, સર્વે કોપીયુકો ગુરતાં ચંદીઆતી થવાની ખાતરી થયા પછી, છપાવી બહાર માડી છે. સુચ-સિક્કા આગળ સિક્કો સંદિરિટ્ટો મુકવા કરતાં એ કોપીયુકો બીજા સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા, જેથી કેટલીક સુચનાઓ તેમના અનુભવી વિચારને ટેકા મળવા, અદિ મુકવા વધારે મોઘ્ય ધારીએ છીએ.

૧. કોપીયુકોની સંક્રાષ્ટને સુન્દરતા, ભળવવા માટે ત્રાંખામાં પત્રાં (કિપર પેટ) કોતરવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેન્, એક, બે, ત્રણ એ સુન્દર રંગની ચોક્કી છપાય છે, માગળ અને કવર બંનેમાં ટકાઈ વાપરેલાં છે.

૨. દરેક નમ્બરમાં એક જ નોંધના અક્ષરો રાખેલાં છે, જેથી જે જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી કેલમ વાપરવાની ફરકત ફર થાય છે, તેમ જ એક જ વખત એક જ કદના અક્ષરનું આળકાને પાકું યાન થાય છે.

૩. સરખાતમાં આળકો પહેલો નમ્બર લખતાં ખોતાની મેળે અક્ષર કાઢે ભારે હાથ મૂકે છે, ને સાચાતથો અક્ષર જગડી જવાની ધારતી રહે છે, માટે હમે હમારી કોપીઓનો પહેલો નમ્બર માત્ર આળકાને ઘુટવાનો રાખ્યો છે, ને હાથ કરે તે પછી બીજા નમ્બરમાં એક લીટી ઘુટવાની ને તેની નીચે બીજા લખવાની છે.

૪. ચોથા ધોરણ શીખી ધણા છોકરા ખોતાને ધન્યે વળગે છે, ને ધણા અગ્રેજી શીખવા પણ જાય છે, માટે તે લાભમાં તેમને અક્ષરનું બાન ધામ, તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાનો તેમને વખત મળતો નથી.

૫. બંને ધોરણોમાં કોપી સાંચે લખાણો સીખવાની જરૂર છે તે ખોટ હમારી કોપીયુકોનાં જુદી નમ્બર ખાતરી ભરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં બહારમાં ધણાં ઉપયોગી ચર્ચ પડે તેવાં લખાણો લખવા કરેલાં છે, જે તમામ અગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિશાળોમાં ધણાં જ પસન્દ પડેલાં છે. એ કોપીયુકો દેશબિરતા ખરાબ કરનારને સંકેત તરીકે ટકાવવાનું થયેલું આપવામાં આવશે અને ૨૦૦ કોપી લેનારને 'રેલવે' અર્થે આપીયું; પણ પોસ્ટ ભારતનું કે રેલવેની આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પ્રકારનાં સિક્કો આપેલાં ટેકા દરકાષ્ટ લઈ મોડલી આપવા ગોઠવણ રાખી છે. ટેકાનું આત્મશોભ અને દલા-લાઈની કમખી, રંગારી રફીટ, મુખ્યત્વે આત્મશોભ અને દલાઈની કમખી અને દલાઈની કમખી દી દલાઈની દલાઈ દેશાઈ.

ભારે વખાણાયેલી, ખચીત એષ અને સસ્તી. આદરજી કાવસજી માસ્તરની.

દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકો.

આઠ ભાગમાં
કેળવણી ખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ડેપુટી
ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની કેળવણીમાં આગેવાન ગણીતા શુદ્ધરથો, પ્રેક્ષકો,
પ્રિન્સિપલો, હેડમાસ્તરો અને શિક્ષકો, મુખ્યમંત્રી તથા મુખ્યમંત્રીના સર્વે બહેર
છાપા તરફથી એક અધીન સારી કરતા અતિ સન્તોષકારક ખાત્રીપત્રો,
મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ તથા ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન
માણ ઇન્સ્પેક્ટર ઇ. બોધદસ સાહેબ દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકોને
સંઘળી મંગૂર કરેલી કોપીબુકોમાં એષ ગણી છે, અને લખે છે કે
સારી સ્કૂલોમાં સરસ કોપીબુક ન વાંચવાને અગત્યની ધરાવશે.
મુખ્યમંત્રી તથા સુરત, ભરૂચ, નડીઆદ, અમદાવાદ વગેરે
શહેરની બોધન સ્કૂલકમિટીના અંતુભવી સદસ્યોએ પણ સ-
ંઘળી કોપીબુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દસ્કતશિક્ષક કોપીબુકોને
જ સર્વે કોપીબુકોમાં એષ ગણી છે, અને તેમના તાબાની સર્વે
સ્કૂલોમાં એ જ કોપીબુકો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો છે.
આ કોપીબુકો માટે જે જે સદસ્યો તરફથી સર્ટિફિકેટ મળેલાં
છે તેમના નામ વાંચવાથી ખાત્રી થશે. તેમાંથી થોડાં નીચે પ્રમાણે.
ડિરેક્ટર સાહેબ તથા એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો.
કે. એમ. ચેટકિડ, એમ. એ. માણ ડિરેક્ટર એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો.
ટી. બી. કર્પામ. મધ્ય વિભાગના કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર.
ઇ. બોધદસ. ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાના માણ ઇન્સ્પેક્ટર.
આ. સા. દેરાબજી એલ્લજી ગોમી. બી. એ. ઉ. વિ. ના. માણ એ.
એ. ઇ. અને સુરત. હાઈ સ્કૂલના હેડમાસ્તરો.
રા. આ. ગોપાળજી સુરમાઈ દેશાઈ, ક. વિ. ના. કેળવણી ખાતાના માણ આ. ઇ.
રા. આ. હરગોવિન્દલાલ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા, પંડેદરા કે. ખાતાના માણ ડિ.
રા. સા. દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર, કુચના માણ એ. ઇન્સ્પેક્ટર.
દેશની કેળવણીમાં ગણીતા આગેવાન શુદ્ધરથો.
ઓનરેબલ ડેવરીલાલ હમિયાચંકર પાલિકા.
ઓનરેબલ ડેવરીલાલ હમિયાચંકર એમ. એ. એલ. એલ. બી.
સી. આ. ઇ. મુખ્યમંત્રી હાઈ કોર્ટેના માણ જન.
રા. આ. શંકર પ્રાંદુરજ પંડિત, એમ. એ. માણ એરિએન્ટલ ટ્રાન્સેક્ટર.
રા. રા. નગીનદાસ તુગથીદાસ મારફતીઆ બી. એ. એલ. એલ. બી.
મુખ્યમંત્રી હાઈ કોર્ટેના વકીલ તથા યુનિવર્સિટીના મુજરાતીના પરીક્ષક.
દિ. આ. મણિભાઈ જશભાઈ, દિવાન અહાદુર. પંડેદરા.
રા. આ. લાલચંકર હમિયાચંકર, જાડાડી, રમોડા કો. કોર્ટેના જન. અમદાવાદ.
રા. સા. હરિલાલ મનમુખરામ, જારીઆ રોડના કોરબારી.
રા. આ. જગજીવનદાસ ખુરાલદાસ માણ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર તથા સેક્રેટરી

જાન્ય અને, સુરત મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ કમિટિના પ્રમુખ.

રા. સા. મનસુખરામ સર્વેરામ, ત્રિપાઠી, જૂનાગઢ સ્ટેટના એજન્ટ.

રા. સા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, કચ્છના નાયબ દિવાન.

મહેમ રા. બા. બોળાનાથ સારાભાઈ.

રા. રા. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી. આઈ, ઇ

બા. સા. બમનજી એલ્લજી મોદી, એમ. એ. ડે. યુટી કલેક્ટર અને

સ્કૂલ કમિટિના ચેરમેન, ભરૂચ.

રા. રા. ડાળાભાઈ લક્ષ્મીભાઈ વકીલ, સુરત સ્કૂલ બોર્ડના પ્રમુખ.

શેઠ કેબલર એલ્લજી મોદી, બી. એ. સુરત સ્કૂલ બોર્ડના ગેમ્પર.

મહેમ રા. રા. કવિ નરેન્દ્રાચક્રલાલચંદ્ર, ગોળતેના ધર્મશાતાના માણ સેક્રેટરી.

કેળવણી ખાતાના હાલના તથા માણ ઇન્સ્પેક્ટરો.

રા. બા. મોતીરામ રાજરામ, માણ, ડે. એ. ઇ. સુરત.

રા. સા. ગણપતરામ ઝેરાશંકર યાચા, ડે. એ. ઇ. અમદાવાદ

રા. સા. શિવરામ મદાશિવ નાડકરની, બી. એ; ડે. એ. ઇ. રતનાગિરિ.

રા. સા. મજરાય સન્તોકરાય દેસાઈ, બી. એ; માણ, ડે. એ. ઇ. મુમ્બઈ.

રા. સા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદલાલ મહેતા, ડે. એ. ઇ. આસાવાડ પ્રાન્ત, કાઠિયાવાડ.

રા. સા. હરિવલ્લભ મૂળજી વિજય, માણ, ડે. એ. ઇ. કાલાસ પ્રાન્ત કાઠિયાવાડ.

રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રિવેદી, ડે. એ. ઇ. સોરઠ પ્રાન્ત કાઠિયાવાડ.

બા. સા. કરમચલી રહીમચલી નાનજીઆની બી. એ. ડે. એ. ઇ. ખેડા.

રા. સા. આર. એચ. તાકો, બી. એ; ડે. એ. ઇ. ઇ. મસકી સ્કૂલ, મુમ્બઈ.

રા. સા. મનસુખનાથ મુગટલાલ મુનશી, બી. એ. એલ. એલ. બી

હાઈ કોર્ટના સેલેસિટર, મુમ્બઈ.

રા. સા. ગોકળદાસ કહાનેદાસ પારેખ, બી. એ. એલ. એલ. બી.

શેઠ નરદામીરજી હોરમજી પંચકી જી. ઇ. સ્કૂલના સેક્રેટરી.

રા. સા. જગનલાલ હરિલાલ ખંડયા, બી. એ; જૂનાગઢના નાયબ દિવાન.

રા. સા. અચિલાવ નજીભાઈ બી. એ. આવનગર કોલેજના માણ પ્રોફેસર

રા. સા. ગોવિંદ બલરાન્ત લપાટે, બી. એ.

રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી

મુમ્બઈની જોઈન્ટ સ્કૂલ કમિટિના સદસ્યોએ પસન્દ કરેલી અને બીજી

કોપીઓમાં સાથે સરખાવ્યા પછી પોતાના તાબાની સ્કૂલોમાં એજ કોપી વાપરવી

મે. ડે. કટર રોમસ પ્લેની

મે. એટન જીઅરી

મે. કેબલર નવરોજજી કાજરાજી

મે. પ્રોફેસર આર. જી. આકસનહામ

મે. અનુલા ભીરેચલી ધરમશી

મે. કાશીનાથ અમ્બજી તેલગ.

મે. ગણેશરામ નીલકંઠ નાડકરની.

મે. નવરોજજી મસરવોનજી ઘાડગી

મે. ન્હાનાભાઈ નસરવાનજી સેક્રેટરી સ્કૂલ બોર્ડ

સુરત જોઈન્ટ સ્કૂલ કમિટિના સદસ્યોએ પસન્દ કરેલી અને સામાં એજ

લેખવેલી અને પોતાના તાબાની સ્કૂલોમાં વાપરવાની પછી બીજી લેખવેલી

મે. રેવરન્ડ જે. સિલેડી

મે. બાનુચંદ્ર નારાયણ

મે. મહારામ ચેલાભાઈ

મે. હરિલાલ વજીરામ મર્ઠ.

મે. સૈયદ મોસવી અબ્દુલ કાદર

મે. નવમીઓ બહુમીઓ સંખ

પોરેસરે, પ્રિન્સીપલે અને હેડમાસ્ટરે,

રા. સો. વાંચનશાળા આખીજી મોઢક, બી. એ. માંજી હે. મા. એલિફન્ટનદાઈરૂલ
ખા. ખા. જમશેદજી ગોરેશર, હસાંધ, એમ. એ. એલ. એલ. બી. ગો. વક.
વાડ કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર અને ગુજરાતકોલેજના માંજી પ્રિન્સિપલ.
શેઠ ડોસાભાઈ નમરવાનજી વાડીયા, એમ. એ. પ્રિન્સિપલ, સર. જ.
જી. પા. ચે. ઇન્સ્ટિટ્યુશન, મુમ્બઈ.

ખા. ખા. જમશેદજી નવરોજજી બિનવાળા, એમ. એ. બાવનગર કોલેજ.
શેઠ. એલજી દોરાબજી લેખાડી, બી. એ. અમદાવાદ હાઈસ્કૂલ.

શેઠ. કરદનજી મનચેરજી દરેતર, એમ. એ. પ્રેસિડેન્ટ, પૂના કોલેજ.

ખા. સા. ઇલાહીમ મેંદમંદ સાયાનો, બી. એ. હેડમાસ્ટર બરમદાઈરૂલ.

રા. સા. માધવલાલ દરિલાલ દેશાઈ, પ્રિન્સિપલ, ટ્રેનિંગ કોલેજ અમદાવાદ.

મિ. એ. એસ. જવિસે સુરત મિશન સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ.

મિ. વિલિયમ બીટી. બી. એ. સુરત મિશન સ્કૂલના મેનેજર.

રા. સો. મિલરરામ લક્ષ્મીરામ, રોજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના માંજી પ્રિન્સિપલ.

શેઠ. બહેરામજી દરોમજી પટેલ બી. એ. માંજી હેડમાસ્ટર સુરત હાઈસ્કૂલ.

શેઠ. દોરમજી બહાઈર પ્રોપ્રિયેટરી સ્કૂલના માલિક.

શેઠ. દુરામજી અંબતજી મેરેર બી. એ. ફાઈ હાઈ સ્કૂલના માલિક.

શેઠ. માણેકજી બેજનજી કુખર ફાઈ હાઈ સ્કૂલના માંજી હેડમાસ્ટર.

શેઠ. બરબોરજી બરશેદજી સંજળા, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માંજી મલિક.

શેઠ. નશરવાનજી ખંરોજી નાનજી, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માંજી માલિક.

શેઠ. જમશેદજી, ખંડુખાસ, બી. એ. ડુરેટર અવર્નમેન્ટ મેન્સ હાઈસ્કૂલ.

શેઠ. માણેકયા, બહેરામજી માસ્ટર, ગોહાવાસ તેજપાલ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર.

રા. રા. લક્ષ્મીલાલ, દી, હેડમાસ્ટર આર્થિક હાઈ સ્કૂલ, જૂન.

રા. રા. એમ. એમ. ખલસારી બી. એ. માંજી હેડમાસ્ટર, ગોધા એ. વ. સ્કૂલ.

રા. રા. મેલીલાલ મોહનલાલ, હેડમાસ્ટર, ઓરિયાવર્નાક્યુલરસ્કૂલ, બાવનગર.

રા. રા. માણેકલાલ અમૃતલાલ દવે, ખોખ ખાનમદમદ દળીખાઈ સ્કૂલ.

શેઠ. રસ્તમજી મહેરવાનજી માસ્ટર, હેડમાસ્ટર, દરોમજી પટેલ સ્કૂલ.

મુમ્બઈની ગુજરાતી સ્કૂલના હેડમાસ્ટરે.

મે. ગુજાખંદાસ સુન્દરદાસ ચોકશી. શેઠ. કકીરજી સોરાખજી મદોઈના.

મે. પ્રાણજીવંમદાસ કંહાનદાસ. મે. માણેકલાલ ધીરજીરામ બાપ્પા.

મે. હરગિવંદજી સિં. દલાલ. મે. આદ્યારામ નેકિવંદાસ.

મે. શિવશંકર, કૃષ્ણજી બંદ. મે. મોહનલાલ પ્રસાદરાય.

શેઠ. મહેરવાનજી શે. રામજી દલાલ. મે. લંબલાલ પાનાચન્દ.

મુમ્બઈ અને ગુજરાતના જાહેર છાપના મતો:—સત્ત મો.
ફતાર, મુમ્બઈ સમાચાર, જોમે જમશેદ, અખબાર સોહગર, કસરેદિન
ગુજરાતી, મળદાં પરસા; રિપન રિપોર્ટર, ઇન્ડીયન રિપોર્ટર, ગુજરાત મિત્ર,
પ્રજામિત્ર, સુવર્ણકાશ, સુરત અખબાર, દેશમિત્ર, બરચ સમાચાર, દિતેન્દ્ર.
દસ્કતરિફક કોપીબુકો નીચેલી સરતોથી મળશે.

૧. રોકડે રૂપીએ દેશવરથી માત્ર મંગાવનારા માસ્ટરે તથા બા.
ખારીઓ જો, આખમાં એછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નફા મળીશે

ગુજરાત શાળા પત્ર.

પુસ્તક ૩૯ મું. એપ્રિલ ૧૯૭૦, અંક ૪ થો.

માસ.

ગયા માસમાં હમે સને ૧૯૯૮-૯૯ ની મુખ્યઈ ઇલાકાની કેળવણીની કેટલીક હકીકત આપી હતી આ વખત પ્રાથમિક કેળવણીને લગતી વિશેષ હકીકત આપીશું. એ વરસમાં મુખ્યઈ ઇલાકામાં પ્રાથમિક શાળાઓ અને તેમાં બાળનાર વિદ્યાર્થીની સંખ્યા નીચે મુજબ હતી —

છોકરાની નિશાળો		છોકરીઓની નિશાળો.	
નિશાળો.	વિદ્યાર્થી	નિશાળો.	વિદ્યાર્થી.
સરકારી	૯, ૯૯૩	૩	૩૩૬
લોકલ બોર્ડની	૩,૮૯૨ ૨,૧૦,૮૨૬	૧૩૨	૫,૭૯૩
મ્યુનિસિપલ	૫૫૧ ૫૬,૪૨૯	૧૬૩	૯,૨૮૧
દેશી રાજ્યોની	૨,૧૫૮ ૧,૨૫,૫૦૧	૨૧૯	૧૪,૪૪૭
મદદ લેનારી	૧,૭૮૬ ૬૭,૭૦૭	૨૨૭	૧૩,૬૯૨
મદદ નહિ લેનારી	૯૬ ૩,૭૧૭	૧	૨૫
કુલ	૮,૪૯૨ ૪,૧૫,૧૭૩	૭૪૫	૪૩,૫૭૪

પુરુષોની કેળવણીને મુકાબલે સ્ત્રીઓની કેળવણી કેટલી ઓછી છે તે આ આકાશી સ્પષ્ટ થાય છે પુરુષોની કેળવણી પણ જોઈએ તેટલી પ્રસરી નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં સધળી વસ્તીને આટલું પ્રાથમિક કેળવણી અવસ્યની ગણાય છે, અને ધણે ઠેકાણે તે ફરજિયાત પણ કરવામાં આવી છે એકન્દર વસ્તીમાંથી દર સેકન્ડે પન્દર જણ નિશાળે જવા લાયક ઉમ્મરના ગણનામાં આવે છે તે રીતે ગણતા મુખ્યઈ ઇલાકામાં બાળનાર લાયક અને બાળનાર છોકરાનું પ્રમાણ નીચે મુજબ નીકળે છે —

	છોકરા.	છોકરીઓ.	કુલ.
નિશાળે જવા સાથે ઉમ્મરનાં છોકરાંની કુલ વસ્તી	૨૦,૮૭,૨૦૪	૧૯,૫૭,૭૩૩	૪૦,૪૪,૯૩૭
પ્રાથમિક નિશાળે ભણનાર છોકરાંની સંખ્યા	૪,૬૫,૧૭૩	૪૩,૫૭૪	૫,૦૮,૭૪૭
પ્રાથમિક નિશાળે નહિ જનાર છોકરાંની સંખ્યા	૧૬,૨૨,૦૩૧	૧૯,૧૪,૧૫૯	૩૫,૩૬,૧૯૦

એટલે ભણવા સાથે ઉમ્મરની ધરતી પૈકી સુમારે પાંચ સાખ એટલે આઠમા ભાગનાં છોકરાં પ્રાથમિક નિશાળે જાય છે. બાકીનાં પાંત્રીસ સાખ છોકરાં મિલકૂલ કેળવણી લેતાં નથી. પ્રાથમિક કેળવણી લેનાર છોકરીઓની સંખ્યા છેક નહિ જોવી છે. આથી જણાય છે કે પુરુષોની તેમ જ સ્ત્રીઓની કેળવણી પાછળ ધણો વધારે શ્રમ લેવાની જરૂર છે. તે વિના દેશ આગળ વધવાની આશા રાખી શકાતી નથી.

સને ૧૮૯૮-૯૯ માં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ નીચે મુજબ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો:—

	છોકરાની નિશાળો પાછળ રૂપિયા.	છોકરીઓની નિશાળો પાછળ રૂપિયા.	કુલ રૂપિયા.
૨૬૬૨૧ તીજેરીમાંથી	૭,૪૮,૬૨૪	૭૫,૫૩૮	૮,૨૪,૧૬૨
સેકલ ૩૨માંથી	૭,૬૫,૯૮૦	૪૦,૪૮૦	૮,૦૬,૪૬૦
મ્યુનિસિપાલિટીઓમાંથી	૨,૬૪,૪૪૫	૬૩,૮૫૪	૩,૨૮,૨૯૯
શ્રીમાંથી	૩,૪૮,૦૫૮	૧૨,૬૬૬	૩,૬૦,૭૨૪
ખીજી ઉપજમાંથી	૮,૩૫,૧૬૯	૨,૨૫,૨૮૧	૧૦,૬૦,૪૫૦
કુલ	૨૯,૬૨,૨૭૬	૪,૧૮,૧૧૯	૩૩,૮૦,૩૯૫

એટલે પ્રાથમિક કેળવણી માટે એક-દર સુમારે પોણી ચોત્રીસ સાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો, તેમાંથી સ્ત્રી કેળવણીને માત્ર ચાર સાખ રૂપિયા મળ્યા હતા. આ રકમ ધણી જ જુજ છે. આજના જે

એ છે, કે સ્ત્રી કેળવણી માટે ખાનગી ફન્ડોને અડધ કરતાં વધારે રકમ આપવી પડે છે, ત્યારે પુરુષોની કેળવણીના ખર્ચનો મોટો ભાગ સરકાર, લોકલ ફન્ડ, અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ તરફથી પૂરો પાડવામાં આવે છે. ઉપર બધુવા લામક ઉમ્મરની વસ્તીનો આંકડો આપ્યો છે તે સાથે મુકાબલો કરતાં જણાય છે, કે વીસ લાખ છોકરાની પ્રાથમિક કેળવણી માટે દર વર્ષે ઓગણત્રીસ લાખ રૂપિયા એટલે દર છોકરે સુમારે દોઢ રૂપિયો ખર્ચવામાં આવે છે, ત્યારે ઓગણત્રીસ લાખ છોકરીઓ માટે સુમારે ચાર લાખ રૂપિયા એટલે દર છોકરીએ દર વર્ષે સુમારે સાડામણ આના ખર્ચાય છે. સરકાર દર વર્ષે વસ્તીના દર છોકરાની પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ સરેરાશ સુમારે સાડાપાંચ આના, અને દર છોકરીની કેળવણી પાછળ સુમારે આઠ પાઈ ખર્ચે છે.

ઉત્તર ભાગ અને કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક નિશાળોની સંખ્યા નીચે મુજબ જણાય છે:—

	ઉત્તર ભાગ.	કાઠિયાવાડ.	કુલ.
છોકરાની પ્રાથમિક નિશાળો	૧,૮૫૭	૯૧૫	૨,૭૭૨
છોકરાની સંખ્યા	૧,૨૪,૨૯૧	૬૧,૮૦૪	૧,૮૬,૦૯૫
છોકરીઓની પ્રાથમિક નિશાળો	૧૯૪	૯૦	૨૮૪
છોકરીઓની સંખ્યા	૧૨,૮૧૨	૮,૧૯૦	૨૧,૦૦૨

ગુજરાતમાં પણ મરડીની અસર જણાઈ હતી, અને આગલા વર્ષને મુકાબલે વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘટી હતી. કાઠિયાવાડમાં તેવી ઘટ પડી નહોતી. છતાં વસ્તી જેતાં પ્રાથમિક કેળવણી વધારવાને હજી ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે. ડિરેક્ટર સાહેબ લખે છે કે, “ પૈસાની છૂટ જોઈએ તેવી ન હોવાથી ગામડાંમાં કેળવણી કેવી રીતે વધારવી એ મોટો સવાલ ધર્મ પડ્યો છે. દિન-દિન ખીળ ભાગોનાં કેળવણી ખાતાના રિપોર્ટોથી જણાય છે, કે ત્યાં પણ તે જ મુશ્કેલી નડે છે. ”

ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ પોતાના પ્રાંતની પ્રાથમિક નિશાળોના સમ્બંધમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“ આપણી લોકલ બોર્ડની શાળાઓ લોકોને વધારે પસંદ પડતી

જાય છે, તેનો પુરાવો એ છે કે જધા જિલ્લામાં ગામડાંના લોકો નવી નિશાળો માગે છે. થોડે ઠેકાણે લોકોની માગણી પૂરી પાડવામાં આવી છે, પણ ઘણું ઠેકાણું પૈસાની તંગીને લીધે તેમ જની શક્યું નથી. સુરત સિવાય મરઢી વાળા જધા જિલ્લામાં છોકરાની સંખ્યા ઘટી છે. સુરત જિલ્લામાં મરઢીની ધાર્મિક સંખ્યા પર માડી અસર થઈ નથી એ સંતોષકારક છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં મરઢી નહોતી, ત્યાં નિશાળોની અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી છે. આથી જણાય છે કે (આ વરસમાં) કેળવણીના વધારાને લોકો પહોંચાડનાર કારણ મરઢી છે; આપણી કેળવણીની ખામીથી તેમ જનું નથી. મરઢી જન સચેતી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા પાછી વધશે એવી સંપૂર્ણ આશા છે. લોકોને જોડી નિશાળોના જે મહેતાજીઓને મરઢીના કામ પર મોકલ્યા હતા તે જધાએ મરઢીના અમલદારોને સારી મદદ આપી હતી. ”

આ વિષય જન કરતાં મધ્ય ભાગના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે કરેલી ટીકમાંથી થોડો ઉતારો કરીશું:

“ ઘણું કરીને લોકોને જોડી અને મુનિસિપાલિટીઓની પ્રાથમિક શાળાઓમાં જલુ સારી રીતે કેળવણી અપાય છે તે જોઈ હું અકિત થયો હતો. સિન્ધમાં આવી સારી નિશાળો મહે જોઈ નહોતી. ખરેખરી ખરાબ જ કહેવાય એવી તે માત્ર એક જ નિશાળો મદારા જોવામાં આવી છે, ઘણી નિશાળો સાધારણ રીતે સારું કામ કરે છે, અને કેટલીક જલુ ઉત્તમ છે.

“ ઘણી વખત જલુ મુરકેલીઓ છતાં આતું કામ દીકામાં આવે છે, કારણ કે ગામડાંના મહેતાજીને ગામ લોકો સાથે જલુ સંભાળીને આલતું પડે છે. મહે એક નિશાળ તપાસી તેનું મકાન ખરેખર ઘણું સારું હતું, છતાં તેની ખાખતમાં વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. મહેને કહેવામાં આવ્યું હતું કે જારણમાં અન્ધારું પડે છે, અને ત્યાં જૂત રહે છે તેથી છોકરાં જલિએ છે. તજવીજ કરતાં યદી માલૂમ પડ્યું, કે એ મકાન એક વાણીયા પાસેથી માડે રાખ્યું હતું, અને તે વાણીયાનું ગામના મુખી પાસે દહેણું હતું તેથી મુખી મકાન જાખવ વાંધા મળે.

હતો. એક બીજા ગામમાં મહેતાજી ટપાલનું કામ કરતો હતો તેના ઉપર એક આગેવાન માણસે ખુશ્કો આરોપ મૂક્યો કે તે મદારા કાગળો ફેરો છે. તજવીજ કરતાં આ આરોપ કેવળ બિનપાયાદાર માલુમ પડ્યો. ગામના આગેવાનોને કાંઈ લખવાનું હોય તે મહેતાજીએ લખી આપવું જોઈએ એવી આશા રાખવામાં આવે છે, અને વાર તહેવારે જો તે નિશાળનો સામાન વાપરવા ન આવે તો તે પાછો ગણાય છે. દુકામાં મહેતાજી ગમે તેવો દુશિયાર હોય, તોપણ બધાને ખુશ કરવાનું તેને મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

“સારા મહેતાજીથી નિશાળ સારી થાય છે તે મહેને વારંવાર માલુમ પડ્યું છે. મહે કેટલીક નિશાળો જોઈ લાંના મહેતાજીઓને મ્હોટો પગાર મળતો હતો, છતાં તેમની સુસ્તીથી આસિસ્ટંટો અને છોકરા પર ગાઠી અસર થયેલી દીકામાં આવતી હતી. તેથી ઉલટું, સારા દુશિયાર મહેતાજીઓના હાથ નીચે યોગ આસિસ્ટંટો હોવા છતાં તેમનું કામ ધણું સારું જણાતું હતું. જો કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે અપવાદો માલુમ પડે છે, તોપણ એકન્ડરે અન્ટ્રેન્ડ અને સર્ટિફિકેટ વગરના શિક્ષકો કરતાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકો ધણું સારું કામ કરે છે....

“મદારે અહિં કહેવું જોઈએ કે મ્હોટી નિશાળોના મહેતાજીઓની જગાઓ ભરતાં મદારા ઉપ્યુટીઓ ખરેખરી દુશિયારી કરતાં જૂનવટ ઉપર વધારે ધ્યાન આપતા જણાય છે, વળી તેઓ ધરમ માણસોને વધારે મુદત રાખવાની મંજૂરી માગતાં અયોગ્ય દયા બતાવે છે, તેથી નિશાળો ખરાબ થાય છે, અને વધારે દુશિયાર તથા સારું કામ કરનારા જુવાન માણસોને નાસીપાસ થવું પડે છે.

“ઉપ્યુટીઓ પોતાના તાજાની નિશાળોની હકીકતથી સારી રહે વાકેફ છે તે જોઈ મહેને સન્તોષ થયો છે. જે ગામોમાં નિશાળો નહોતી છતાં લાં તે હોવી જોઈએ એમ મહેને લાગ્યું, લાં તજવીજથી જણાયું, કે ધણું કરીને તે દુકાળના કારણથી જન્મ કરવી પડી હતી અને પાછી હવાડવાને પૈસા નહોતા, અથવા ઘણી ધીરજ ભરી અન્નમાયશ પછી જ તે જન્મ કરવામાં આવી હતી. એક જ મ્હોટા ગામમાં લોકોની ઇચ્છા

છતાં નિશાળ નીકળી નહોતી, પણ લાંબા લોકો એવા આજસુ કે અગાન હતા કે તેમણે તે પાછી ઉધાડવાને અરજ કરી નહોતી.

“જે મ્યુનિસિપલ શાળાઓ મેં જોઈ તેમાં ધુળીઆ, શોલાપુર, અને અદમદનગરની નિશાળો બહુ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. અદમદનગરની પહેલા નમ્બરની નિશાળના હેડ મારતરે પોતાની નિશાળ તથા આસિસ્ટન્ટોને પૂર્ણ વ્યવસ્થામાં રાખ્યા હતા.

“જે કન્યા શાળાઓ મદારા જોવામાં આવી તેમણે મને તેટલો સન્તોષ આપ્યો નથી. શોલાપુર અને ધુળીઆની કન્યા શાળાઓ ટ્રેન્ડ સ્ત્રી શિક્ષકોના હાથ નીચે સારી હાલતમાં છે.....પણ કન્યા શાળાઓમાં ધણું કરીને પહેલાથી એથા ધોરણ સુધી માત્ર બે બે ત્રણ ત્રણ છોડીઓ જોવામાં આવે છે, બાકીની સઘળી બાળ વર્ગમાં હોય છે, અને તે કંઈ શીખતી જણાતી નથી. ધણું કરીને મ્હોટાં શહેરો સિવાય બીજાં ઠેકાણે છોડીઓ સમવાય તે હેતુથી આ બાબે તેમને નિશાળે મોકલતાં હોય તેવું લાગે છે.

“મરાઠી નિશાળોને મુકાબલે ઉરડુ નિશાળો બહુ નબળા સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે.....

“હલકી વર્ણની નિશાળો તથા વર્ગોની સ્થિતિ પણ બહુ સારી નથી. આ પ્રકારની સારામાં સારી નિશાળો મૂળા જિલ્લામાં છે, કારણ કે લાંબા ડેપુટી કમિશ્નર રા. સા. કેળકર મદાર અને બીજા સોદા નિશાળે આવે તે માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરે છે. છતાં આદિ પણ જોઈએ તેવા લાયક શિક્ષકોની ખોટ માલુમ પડે છે. હલકી વર્ણના વર્ગને પત્રક બાંધી આપ્યું, અને વર્ગ તરફ કોઈકોઈ વાર નજર કરી એટલે પોતાની ફરજ પૂરી થઈ, એમ બીચી વર્ણના ઘણા હેડ મારતરો સમજતા લાગે છે. મદારા વિચાર પ્રમાણે તેઓએ એ વર્ગોના કામ ઉપર ખારીક કેમરેખ રાખવી જોઈએ, કોઈ કોઈ વખત તેમને પોતે જાને શિખવવા જોઈએ, અને કલાકો નીમી તે વખતે પોતાના આસિસ્ટન્ટોને શિખવવા મોકલવા જોઈએ.....હલકી વર્ણની કેળવણીના સમ્બન્ધમાં પાઠરીઓ ધણું સારું કામ કરતા માલુમ પડે છે.

“ પૂના જિલ્લામાં અમેરિકન મિશનની નિશાળો મિ. વિનસરની ગેર-હાજરીને લીધે નબળી સ્થિતિમાં આવેલી જણાય છે ..... નગર શહેર અને જિલ્લામાં આ મંડળીની છોકરા તથા છોકરીઓની નિશાળો ઘણી સારી હાલતમાં છે. પણ મિ. બિસલ મૃત્યુને જણાવે છે કે હલકી વર્ણના લોકોના વિચાર બહુ વિચિત્ર છે. તેઓ દેશી ખ્રિસ્તીઓને બહુ ધિક્કારે છે, મિશનની શાળામાં આવવાથી પોતે કંઈ ઉપકાર કરતા હોય એમ ધારે છે, અને તે બદલ મિશનવાળાએ તેમની બધી અરજીઓ મક્કત લખી આપવી જોઈએ એવી આશા રાખે છે.....

“ આ લખાણ બંધ કરતાં મ્હારે દહેતું જોઈએ કે શેલાપુરની મોસરજી એકગણસની મિલના વહિવટદાર મિ. વીરચંદ દીપચંદનો પરા-પકાર બહુ જણાવા જોવો અને દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો છે. તેમણે મિલને લગતા એક મોટા ઓરડામાં મજેની નિશાળ સ્થાપી છે. મજૂરો જ્યારે મિલમાં કામ કરે છે, ત્યારે તેમના છોકરા તથા છોકરીઓ નિશાળમાં મક્કત જાય છે. નવ વરસની ઉપરનાં છોકરાંને બણવા ઉપરાંત ધોડું શીવણ, સુતારી કામ, તથા લુદારી કામ શિખવવામાં આવે છે. આથી તેઓ જ્યારે મિલમાં દાખલ થવા જોવી ઉમ્મરનાં થશે ત્યારે ઘણા સારા મજૂર નીવડશે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે મજૂરો વધારે સુખી અને દુશિયાર થવાથી મિલના માલિકોને પોતાની હદારતાનો બદલો મળી રહેશે. ”

સને ૧૮૯૮-૯૯ નો રિપોર્ટ બંધ કરતાં મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ લખે છે કે, “ એક પછી એક ત્રણ દુઃખનાં વરસોના રિપોર્ટ કરવાનું મ્હારે નસીબે આવ્યું છે. કોઈ કોઈવાર આપણી કેળવણીની પદ્ધતિના સંગીનપણા વિશે શક લઈ જવામાં આવે છે, પણ જ્યારે મરકીના કારણથી વરસ આખરે ૧૯૭ નિશાળો બંધ પડેલી જોઈએ છીએ, તથા ઇલાકાના એક જ પ્રાંતમાં જ્યારે ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીનાં મરણ થયેલાં માલુમ પડે છે, ત્યારે ટીકા કરવાનો માગ રહેતો નથી. આ બંધકર દુઃખોનો પાર ક્યારે આવશે તે કહી શકાતું નથી, અને હાલ જે વખત હું આ

લીટીઓ લખું છું તે વખતે પાછલી કરતાં પણ વધારે બગ ભરી મરડાથી પૂના અને એલગામની નિશાળો બન્ધ થતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં આશાની વાત કરવી એ નિર્થક છે, પરંતુ સેલોનાં ભયંકર દુઃખો વખત તેમને માટે દિલસોજી બતાવ્યા વિના, તથા જે ધીરજથી તેમણે એ દુઃખો સહન કર્યા છે તે ધીરજનાં વખાણ કર્યા વિના હું આ રિપોર્ટ બન્ધ કરી શકતો નથી. જેમને કેળવણી સાથે પ્રલક્ષ સમ્બન્ધ છે તેઓ ખાસ કરીને દિલસોજીને પાત્ર છે, કારણ કે નિશાળો ખાલી થવાથી તેમાંના ધણીની રોજ બન્ધ થઈ છે. ખીજ જે માણસો પગારના સમ્બન્ધમાં વધારે નસીબદાર છે, તેમને બાણાવવાનું શાન્ત કામ હોડીને મરફી ઉપર દેખ-રેખ રાખવાનું જોખમ ભર્યું કામ લેવું પડ્યું છે, અને ધણીને નિશાળો પાછી ઉઘડી છોકરા ભરાવાથી બિવિખની સારી આશાઓ બાંધતાં બાંધતાં જ પોતા ઉપર તથા પોતાની નિશાળો ઉપર ચયેલા મરડીના પહેલાં કરતાં વધારે સખત ઝપાટાનો કડવો અનુભવ લેવો પડ્યો છે.

“ શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓએ શાન્ત ધીરજ તથા આશા ભરી હિમ્મતથી પોતાનાં દુઃખ સહન કર્યા છે, તેથી હું એમ માનવાની હિમ્મત કરું છું, કે આ સહનશીલતા કેટલેક અંશે જે કેળવણીની પદ્ધતિ તેઓ ચલાવે છે તથા જે બન્દોબસ્તમાં તેઓ ઉછર્યા છે તેનું પરિણામ છે. ”

ઇંગ્લાન્ડમાં સ્કૂલ મિસ્ટ્રેસ નામે એક કેળવણીને લગતું પત્ર દર અઠવાડીએ પ્રસિદ્ધ થાય છે. તેના એડિટર તા. ૧ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં લખે છે, કે હમણાં હમારી પાસે એટલા બધા વિષયો એકઠા થયા છે કે લખનાર શુદ્ધ્યોએ દાસ યોડા દિવસ વધારે વિષયો મોકલવાનું મોકદ રાખવાની મહેરબાની કરવી.

હિન્દના કોઈ પત્રને આનું કહેવાનો વખત આવે છે ?

દાસમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઇંગ્લાન્ડ અને ટ્રાન્સવાલ વચ્ચે લઘઈ ચાલે છે તે સર્વેને ખબર છે. ઇંગ્લાન્ડની એક ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી પાસ થઈ ચોડી મુદતથી પ્રાથમિક મહેતાજી ચમેલો એક શુદ્ધ પોતાની અજમાય-

શની મુદત પૂરી થયા પહેલાં સ્વદેશ તરફથી લઢવા જવાને તૈયાર થયો છે. ઇંગ્લાન્ડની સરકારે તેને તેમ કરવાની રજા આપી છે, અને કેળવણી ખાતાએ તેને ખર્ચ આપી છે, કે તેની અજમાયશની મુદત પૂરી થઈ નથી, છતાં યોગ્ય વખતે તેને તેનું ટ્રેનિંગનું સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવશે.

લન્ડનના સ્કૂલ બોર્ડે પણ પોતાના તાજાના શિક્ષકોને સદરજુ સદાઈમાં જવા દેવાની રજા આપી છે. સદાઈની દરમ્યાન તેમનો પગાર, ખોરાક, વગેરે લસકરી ખાતા તરફથી ગળે છે, પરંતુ જો તેઓ પરજોલા હોય તો તેમનાં ખર્ચાં છોકરાંના પોપણ માટે સ્કૂલ બોર્ડે તેમના પગારના ત્રીસથી પચાસ ટકા જેટલી રકમ આપવાનો ફરાવ કર્યો છે. લન્ડનના પાંચ આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરો આ ફરાવનો લાભ સર્વ સ્વદેશ તરફથી સદાઈમાં ગયા છે.

દેશાભિમાનનું એક ખીલું દરિયાના એન્જીનેયરના રિવ્યુ નામના પત્રનો કેન્દ્રીજનો ખર્ચ પત્રી આપે છે. તે પોતાના ફેલોશરી માસના પત્રમાં આ મુજબ લખે છે: “ઇમેજ મહારાજ્યના ખીલ ખધા ભાગની પેઠે યુનિવર્સિટીઓનાં મન પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચાલતી મ્હોટી સદાઈમાં એટલાં ગુંચાઈ ગયાં છે, કે ખીલું કાંઈ વિચારવાનો વખત રહેતો નથી. યુનિવર્સિટીના પણ નૂના વિદ્યાર્થીઓ સદાઈમાં સામેલ થયા છે, અથવા ત્યાં જવાને નીકળી ચૂક્યા છે. હાલના ગુલાન વિદ્યાર્થીઓમાંથી પણ કેટલાક ખુદીથી સદાઈમાં લખલ થવાને તૈયાર થયા છે, અને તેમની એક કમ્પની ગયા મંગળવારે આફ્રિકા જવાને ઉપડી ગઈ છે. યુનિવર્સિટીના સત્તાધીશોએ ફરાવ્યું છે, કે આ દેશાભિમાની વિદ્યાર્થીઓને ડિર્ટી મેજવયામાં દરકત ન આવે તેવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.”

આવી રીતે સર્વત્ર દેશાભિમાનની લાગણી કેળવાયાથી અને દેશની સેવામાં જીવ પણ આપવાને તૈયાર થવાથી જ દેશ મ્હોટાઈ પામે છે.

યુરોપની સાળાઓ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૭૬ થી.)

૧૦. એક સુંદર ચિત્ર.

પચીસ વરસ ઉપર જે રથજમાં મહે સિદ્ધાન્તે પહેલો અનુભવ મેળવ્યો હતો ત્યાં એક વાર ફરીથી જવાનું મહેને મન થયું. તે એક ન્હાનું ગામડું છે, અને તેની આસપાસ બે તરફ થોડે છેટે બે કારખાનાંવાળાં નગરો આવી રહ્યાં છે. એ ગામડામાં ગાત્ર ખેડુત લોકોની વસ્તી છે, અને તેઓ શાક ખાજીની વાડીઓ કરે છે. દરેકની પાસે સરેરાશ દસ પંદર એકર જમીન છે. પાછલાં પચીસ વરસમાં આ ગામમાં જાણવા બેગ ફેરફાર થયો નથી. નિશાળની આગળ તે વખત જે બાગેડું ધરીતું પડે પગથીઆનું કામ કરતું હતું તે હજી પણ ત્યાં જ પડેલું છે, અને પહેલાંની પેઢે આજ પણ તેના બાકમાંથી ઘાસ બગી આવેલું જણાય છે. નિશાળનું મકાન પહેલાં જેવું જ, કદાચ તેથી જરા વધારે જુરજુ છે. દેવળના મિનારાનો કાંઈક સુધારો થયો છે, થોડાં નવાં ઘર બંધાયાં છે, અને બીજાં સમરાયાં છે. તે જ સુંદર લિન્ડનનાં કાંડો હજી નિશાળના વાડામાં છાયા આપે છે, અને ખરેખર જ્યારે નજીકનાં બે નગરોમાં કારખાનાં વધવાથી પચીસ વરસમાં વીસથી વધીને એંશી દુનર માણસની વસ્તી થઈ છે, ત્યારે આ રમણીય ગામ તેટલી લાંબી મુદત સુધી બાંધતી સુંદરીની નિદ્રામાં પડેલું જણાય છે.

મહારા વખતમાં જે ઝીડીઆ સ્વભાવનો મુખ્ય શિક્ષક હતો, અને જેનાથી હું બેઝર થયો હતો, તેનાથી જુદા જ સ્વભાવનો માણસ હાંક તે જગાએ છે. જર્મનીમાં ગામડાના મહેતાજીની છંદગી કેવી શાન્ત હોય છે, તેની અમેરિકાના માણસને કલ્પના પણ આવી શકતી નથી. જર્મન શિક્ષકની જગા કાયમ હોય છે. તેની પોતાની ગેરવર્તણૂક અથવા કામની બારે ગફલત વિના તેને કોઈ કાલી મૂકતું નથી. તેને મકાન બાંધું આપવાનું હોતું નથી. તે નિશાળના ઉપલા મેડામાં રહે છે, અને ત્યાં પાંચથી આઠ એરમ સુધી તથા બેચું કાતરીક તેના કબજામાં હોય છે. મથું

કરીને એક મ્હોટી વાડી પણ તેના કળજમાં દોષ છે. ઉપર કહેલા ગામના હાલના મહેતાજીની હવે વાત કરીએ.

આ શિક્ષકની જીંદગી ઘણી સુંદર નમૂના લાયક જણાય છે. તેના જુવાન આસિસ્ટન્ટો તેને પૂજે છે, તેના શિષ્યો તેને ચાહે છે, અને ગામના લોકો તેને ઘણું માન આપે છે, તેની કહાપણ ભરી સલાહ પૂછે છે, તથા તે સલાહ અક્ષરે અક્ષર માને છે. ગામના દરેક ઘરમાં તેને સારો આવકાર મળે છે. કુરસદના વળતમા તે બાગતું કામ કરે છે, અને તેનો ખાસ શોખ ગુલામ વાવવાનો છે મહારી જીંદગી દરમિયાન મ્હો ઘણું સુંદર ગુલામ લેયા છે, અને ગુલામ ઉછેરવાનું થોડું કામ મ્હો જાતે પણ કર્યું છે. પરંતુ મ્હો આ ગાળુસની ધીરજ તથા મહેનતનું કળ જોયું હારે મહારા અચખ્યાનો પાર રલો નહિ. તેની વાડીમા હજારો જાતનાં ગુલામ થયાં છે, અને તે સંકડો રગ અને સંકડો કાનનાં છે.

તેના જુવાન આમિસ્ટો તથા ઉપસા વર્ગના શિષ્યો તેના દૂલ ઉછેરવાના કામમાં તેને દિલોજનીથી મદદ કરે છે, એટલે તેને માત્ર સૂચનાઓ કરવાનું તથા દેખરેખ રાખવાનું જ કામ જાણી રહે છે. પણ હું પ્રથમ શિક્ષક અને પછી જાગવાન છું એવું તે કદી બૂલતો નથી. પહેલી ફરજ, અને પછી શોખ. એ ગાળુસ સુમારે ખ્યાસ વરસની ઉમરનો છે અને હજી પરણ્યો નથી.

૧૨. હરખાર્ટ વિરુદ્ધ પેન્ટેલોઝાઈ.

હાલમાં જર્મનીમાં મહા શિક્ષા શુક હરખાર્ટ અને પેન્ટેલોઝાઈના અનુયાયીઓની વચ્ચે બારે ઝપડો ચાલે છે. આ ઝગડાથી તુકમાન કરતાં ક્ષાપેદો થવાનો સમ્ભવ વધારે છે. જાને પક્ષો કેટલી આતુરતાથી એ ઝગડામાં ઉતરે છે તેનો જહારના લોકોને તો ખ્યાલ પણ આવે તેમ નથી. ડીનિય પ્રશિવામાં હરખાર્ટના પક્ષના શિક્ષકો સળાઓ બરે છે, અને તેનાં તથા તેના શિષ્ય ઝિયરનાં મૂળતરો તથા પદ્ધતિઓનું વિવેચન કરે છે. ચોપડીઓ વેચનારની દુકાનો પર એ વિવેચની પ્રુષ્ઠળ ચોપડીઓ, ચોપાનીઆં, વગેરે મળે છે. બીજા પ્રાનોમાં, ખાસ કરી

યુરિજીઆ અને સેક્સનીના પ્રાન્તોમાં પણ શિક્ષકોનાં મનમાં આ વિષય ઘોળાય છે.

હું હર્યાર્ટ પક્ષની એક સભામાં ગયો હતો, ત્યાં દસથી વધારે શહેરોના શિક્ષકો હાજર થયા હતા. હર્યાર્ટના માનસ શાસ્ત્ર તથા જિલ્લરની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે જે ઊંડા વિચારવાળું વિવેચન ચાલ્યું તેથી હું ઘણો અકિત થયો. આ વિવેચન સાંજના ત્રણથી આઠ વાગ્યા સુધી એટલે પાંચ કલાક પહોંચ્યું હતું. મને ખાસ ખુશી થવા જેવું એ લાગ્યું, કે ચર્ચાના દરમિયાન સભા પક્ષના કોઈ માણસનું ભૂંડું બોલવામાં આવ્યું નહિ, તેમજ પેરેટોલોઝાઈ કે બીજા કોઈ કેળવણીના સુધારક માટે અપમાનનો એક શબ્દ પણ કોઈના મોંમાંથી નીકળ્યો નહિ. સભા પૂરી થયા પછી હું ચોપડી વેચનારની દુકાનમાં પેડો, અને ત્યાં ચર્ચાતા વિષય ઉપર તરત પ્રસિદ્ધ થયેલાં સાઠથી વધારે પુસ્તકો, ચોપાનીઆં, મનોપત્ર પોથીઓ, વગેરે જોઈ મને ઘણો રસ ઉત્પન્ન થયો. એ દુકાનમાંથી બગલમાં માથે તેટલાં પુસ્તકો તથા ચોપાનીઆં ખરીદા વિના મહારાથી રહેવાયું નહિ, અને તેથી મહારા ગળવામાંથી સુમારે પચીસ રૂપિયા ઓછા થયા.

અમેરિકાના હજારો શિક્ષકોનાં મન બાર નિદ્રામાં પડ્યાં છે. ધણી કેળવણીનું કોઈ વર્તમાન પત્ર પણ વાંચતા નથી, શિક્ષણ સમાજોમાં તેમને કોઈ બોલવાનું જડતું નથી, નિયંત્રકારો તેમને શીખામણો આપે છે તે માત્ર તેઓ સાંભળી રહે છે, તથા નિશાળમાં તેમને હુકમ કરવામાં આવે તેટલું જ તેઓ કરે છે. આ બધી વાતનો હું બપોરે વિચાર કરું છું, અને જર્મનીના શિક્ષકો જે સાહિત્ય ચર્ચો ચલાવે છે તથા શાસ્ત્રીય વાદ વિવાદોમાં ભાગ લે છે તે જોઉં છું, ત્યારે મને એક થયા વિના રહેતો નથી.

૧૨. જર્મનીના શિક્ષકોની પરોણા ચાકરી.

ધનસાક્ષી ખાતર મહારે કહેતું જોઈએ, કે જર્મનીના શિક્ષકોમાં હું નેટલો પરોણા ચાકરીનો વહિવટ જોઉં છું, તેટલો અમેરિકા સિવાય બીજા કોઈ દેશમાં મદ જોયો નથી. અમેરિકામાં હું ઘણો ફર્યો છું,

અને ક્રાન્સ, હોલાન્ડ, તથા જર્મનીમાં પણ મુસ્લિમી દરવાઘો બધા દેશોના રિવાજોનો મુકાબલો કરવાનો મહેને પ્રસંગ મળ્યો છે. તેથી હું કહી શકું છું કે અમેરિકામાં પોરોણા ચાકરીનો રિવાજ ધણો છે. જર્મનીમાં પણ હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું, ત્યાં ત્યાં શિક્ષકો અમેરિકાના જેવી જ મ્હારી પોરોણા ચાકરી કરે છે.

૧૩. જડપણા સામે ઝઘડો.

સ્થળ હેમ્બર્ગની નિશાળનો એક વર્ગ. પાઠ બીજ ગણિતનો. શિક્ષક મધ્યમ વયનો, ધીરજવાન, ફિકરથી કરમાયલા અહેરાવાળો, પણ ખણી તીક્ષ્ણ આંખોવાળો, તથા ગણિતવેતા માટે કહેવાતા ચોખ્ખા કપાળવાળો. એક વિદ્યાર્થી ધણો જડ બુદ્ધિનો જણાય છે. “જડતાને કેવો પણ દરાવી શકતા નથી” એવું જ્યારે શિક્ષક કવિએ કહ્યું ત્યારે કદાચ આવો માણસ તેના ધ્યાનમાં દશે. + ૬ અને—૧૦ ની વચ્ચેનો તફાવત ૧૬ થાય એ આ વિદ્યાર્થીથી સમજાતું નહોતું. શિક્ષકે દસ સળોટા રમતમાં હારીએ અને છ ગજવામાં હોય તેનું દલાન્ત આપીને સમજાવવા માંડ્યું. છોકરાએ કહ્યું કે એ જે રૂકમોનો સરખાળો ૧૬ થાય, પણ તફાવત ૧૬ કેમ યર્ષ શકે ? તફાવત ૪ થવો જોઈએ. છોકરો તફાવત અને વ્યાક્રીની રકમ એ બેને ગુંચવતો હતો.

મહેને શિક્ષકની દયા આપી, અને આ જડતાની સામે તેણે જે ખાથ બીડી હતી તેનું પરિણામ શું આવે છે તે જોવાને હું બિભો રહ્યો. શિક્ષકે જોયું જોયું, ઝોરમાં આસપાસ નજર ફેરવી, ઉચ્છ્વતામાપક મન્ન ભીંતે લટકતું હતું તે તરફ એ દોડ્યો, તે લીધું, અને વિજયની આશાથી ચક્રાળી નજરે જડતા ઉપર હેલો થા ક્યો. તેણે ઉચ્છ્વતામાપક મન્ન છોકરાના હાથમાં આપ્યું, અને તેમાં શૂન્ય ઉપર ૬ અંશ તથા શૂન્ય નીચે ૧૦ અંશ ખેળાવી તેને વચ્ચેનો તફાવત કાઢવા કહ્યું. હવે છોકરો સમજ્યો કે + ૬ અને — ૧૦ નો તફાવત ૪ નહિ પણ ૧૬ થાય છે. આ હેક્કા ધારી જડતાનો પરાજય થયો. વધારે પ્રશ્નોથી જણાવું કે છોકરાએ આ વાત પાછી મદલ્ય કરી છે. શિક્ષકમાં વરતુના પ્રદર્શનથી કેની

ગૈદરકાર શિક્ષક બન્યો. ચતુર શિક્ષક ધણું કરીને પોતે કાંઈ જ નહિ કહે, પણ એવા પ્રશ્ન પૂછશે કે છોકરાંને સમજાવી દઈકત પોતાની મેળે જોણા કાઢીને કહેવાની જરૂર પડે. આમ કરવાથી છોકરાંની અવલોકન કરવાની તથા પોતાના વિચાર કહી અતાવવાની શક્તિ વધે છે, અને તેઓ પોતે જ સૌથી ઠાકે છે તે તેમને વધારે સારું યાદ રહે છે. આથી શિક્ષક પોતે કહી દેવા કરતાં છોકરાં યાસે જોણાવવાની પદ્ધતિ વધારે લાભકારી છે.

ખાળ વર્ગમાં સ્ત્રોટો બંધ કરી—ઉગ્રાંતમાં ખાળકોને સ્ત્રોટો, ચોપડીઓ, વગેરે સંદિલ નિશાળને ખરેખર પૂરું પાડવામાં આવે છે. સ્ત્રોટોના સમ્બંધમાં એક સ્ત્રી શિક્ષક લખે છે કે, “ ગઈસાલ ખાળકોમાં મળેલો રોગ આસતો હોવાથી હમને દાકતરો તરફથી સલાહ મળી કે સ્ત્રોટોનો ઉપયોગ સમૂળજો બંધ કરવો. તે પહેલાં જ હમે છોકરાંની થૂક વડે સ્ત્રોટો સાફ કરવાની ગંદી ટેવ નિર્મૂળ કરી હતી, અને છોકરાં પાસે ન્હાની સીસીઓમાં બીનાં ચીથરાં રખાવી તે વડે સ્ત્રોટો સાફ કરવાનો વહિવટ પડાવ્યો હતો. છતાં હજી સ્ત્રોટો બદલાવાથી રોગનાં જન્મુઓ એક છોકરેથી બીજા છોકરે જવાનો વહેમ કાપ્યું રહ્યો હતો. હમે દાકતરની સલાહ કબૂલ કરી, અને એક વરસ સુધી સ્ત્રોટોના બદલામાં પ્રુટિ પત્ર સાથે કાગળ અને સીસાપેનનો ઉપયોગ કર્યો પછી હમને આ નવો વહિવટ બહુ પસંદ પડ્યો છે.

- (૧) સ્ત્રોટો વહેંચતાં તે પડવાથી, અથવા પેન વડે લખતાં પહેલાં જ ખડખડાટ અને આવજ થતો હતો તે હવે થતો નથી.
- (૨) સ્ત્રોટો કરતાં કાગળના ઉપયોગથી ખરચમાં નહિ જવો જુનું વધારો થયો છે.
- (૩) શરૂથી જ છોકરાં કલમ પકડવાની સહેલી સ્વાભાવિક રીત શીખે છે, અને પાથર પેન સખત પકડવાની ટેવ પડતી નથી, એટલે એક વાર શીખેલું પાછું બૂલવાની જરૂર રહેતી નથી. આથી પકડવામાં નાજુકપણું શીખાય છે.
- (૪) કાગળ ઉપર એક વાર લખ્યું તે છેવટ સુધી કાયમ રહી દેખાય

કરે છે, અને બૂસ હોય તો તે ઉપર શિક્ષકના રાતા લીટા પડે છે, તેથી શક્ય જ છેકરાં વિચારીને ખરું લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

(૫) બૂસવાની ટેવ સમૂળગી બન્ધ થઈ છે, અને શિક્ષક પાટીઆ ઉપર લખે તે જોઈ તપાસીને પછી જ છેકરાં સમ્ભાળથી કાગળ ઉપર દોષી લખે છે.

(૬) કાગળ ઉપર કામ કરાવવા માંડ્યા પછી બૂસવાનું મળતું નથી, જોટસે વર્ગ શિક્ષક પણ ખડુ સમ્ભાળથી અને ધીમે ધીમે કામ કરાવે છે, તથા દેખરેખ વધારે રાખે છે. આ રીતે કામ ધીમે થવાથી વધારે સારું થાય છે. “ થોડું પણ સારું ” એ કહેવત મુજબ હવે કામ આસે છે.

(૭) રજેટમાં લખવાનો વહિવટ હતો. સારે બધી વાર બગડેલું બૂશી નાંખીને છેવટે જે સારું લખાયું હોય તે જ તપાસનારને જોવા મળતું હતું. હવે કાગળ ઉપર લખવાથી છેકરાંનું સધળું કામ, સારું ને નબળું બધું જોવામાં આવે છે.

(૮) આ પ્રમાણે છેકરાંને સારું અને નબળું બધું જ કામ બતાવતું પડે છે જોટસે કામ વધારે પ્રમાણિક દેખાય છે, અને છેકરાંની નીતિ પર સારી અસર થાય છે. રજેટના કામમાં લખનારે ગમે તેટલી વાર ઉતાવળ કરી હોય, ગમે તેવું ખોટું લખ્યું હોય, ગમે તેટલી વાર સુધાર્યું હોય, પણ તે બધું બૂશીને (સેતાડીને) છેવટે જે સારામાં સારું લખાયું હોય તેટલું જ શિક્ષકને બતાવીને તેનાં વખાણ મેળવવા રૂપી અપ્રમાણિકપણું જોવામાં આવે છે. બૂશી નાંખવામાં અને બદલવામાં દુશિયાર હોય તે છેવટની સમ્પૂર્ણ નકલ બતાવે છે, અને તેનું લખેલું નકલ કરવા ચોગ્ય મણાય છે, પણ આ ઉત્તરામણથી બાળકની નીતિ પર માડી અસર થાય છે.

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.

ગઈ ત્રિમાસિક સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે મુજબ છે:—

પ્રશ્ન ૧ લેા.—૯ જાણના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી નીચાભાઈ બાઈશંકર બટ, મહેતાજી મેળે વટાર તાલુકે પારડી જિલ્લે સુરતનાં ૩. ૨) ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૨ જો.—૫ જાણના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી મંગળજી હરજીવન ઝોઝા, રાજકોટ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાકિટસિંગ સ્કૂલના હેડ માસ્ટરને ૩. ૧) ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૩ જો.—૩ જાણના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી મંગળજી હરજીવન ઝોઝા, રાજકોટ પ્રાકિટસિંગ સ્કૂલના હેડ માસ્ટરને ૩. ૧), તથા લક્ષ્મીબાઈ જ્ઞેહાભાઈ, અમદાવાદ મ્યુ. સ્કૂલ નં. ૪ ના મહેતાજીને ૩. ૧) ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ત્રિમાસિકમાં નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી મોકલના:—

- (૧) બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં ઇંગ્લાંડનાં કારખાનાં તથા તેના વ્યાપાર વધારે છે તેનાં કારણ વિસ્તારથી લખો. આ કાગમાં કુદરતી બક્ષીઓ, ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ, અને લોકોનાં લક્ષણ કેવી રીતે સહાયબૂત થયાં છે તે પણ સમજાવો. ઇનામ ૩. ૨)
- (૨) શિક્ષકો બાળકોની સ્મરણ શક્તિ કેવી રીતે ખિલવી શકે ? ખરી અને ખોટી સ્મરણ શક્તિ કેને કહેવી ? કેવી રીતે કામ લેવાથી સ્મરણ શક્તિ નબળી પડે છે ? ઇનામ ૩. ૧)
- (૩) હિન્દની હાલની વસ્તીનાં લક્ષણો આર્યજાતનાં ગણતારો જગદ વસના ઐતિહાસિક ગનાવો કેવી રીતે મદદગાર થયા છે તે સમજાવો. ઇનામ ૩. ૨)

ટીપ—સ્પર્ધાના નિયમો માટે એપ્રિલ સને ૧૮૯૭ ના અંકમાં જોવા. તા. ૨૦ મી મે પછી આવેલા ઉત્તર લક્ષમાં લેવાશે નહિ.

સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રશ્નો.

(આલુ ૫૪૬૮૧ થી.)

પતું ૨૪ મું.

૧. આગસ્ટ ઝપિના વાયદા એટલે શું ? આ કહેવત શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ કહેવાય છે ?
૨. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ અને કેન્ઝાના રાજ વચ્ચે તેમ જ રાણી સરકાર અને રશિયાના ઝાર વચ્ચે શું સગપણ છે ?
૩. સુએજ કેનાલ ક્યારે ખુલ્લી થઈ, અને તેથી શા શા ફાયદો થયા તે લખો.

પતું ૨૫ મું.

૧. હાનમાં રશિયાના ઝારે શો દેસો પિટાઓ છે ? તે દેસો યુરોપનાં ખીજા રાજ્યોને ગમતો છે કે નહિ ?
૨. પ્રોફિસર રોન્ટગન, જ્યોર્જ વોશિંગટન, તથા સર જ્યોર્જ હેગિલ્ટન વિશે તમે શું જાણો છે ?
૩. હિન્દુસ્તાનની મુખ્ય રેલવે લાઇનો ગણાવો.
૪. ગિરનારની દૃકોનાં નામ ગણાવો.

પતું ૨૬ મું.

૧. ન્યાયાગેરાના ધોધનો શા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ?
૨. નીચેનાં ચિન્હો સમજાવો:—
કે. સી. એસ. આઈ., સી. એસ., એલ સી. ઈ., અને એલ. એલ. બી.
૩. હસ્તરેખા શાસ્ત્ર તથા મુસ્તક રેખા શાસ્ત્ર એટલે શું ?
૪. પરીક્ષામાં પામ થયાની ખબરનો પત્ર તમ્હારા પિતાને લખો.

દારણ કે તેને એક છેડે ઝીણી અણી હોય છે.

“ટાંકણીને બીજે છેડે શું હોય છે?” માથું.

“ટાંકણીને બીજે છેડે માથું શા માટે રાખવામાં આવે છે?” કેઈ વસ્તુમાં ટાંકણી ખોસતી વખતે આપણી આંગળીને ધગ ન થાય માટે.”

“ટાંકણીની અણી અને માથું એ બેની વચ્ચેના ભાગને ટાંકણીનું અંગ અથવા વચસો ભાગ કહે છે. આ વચસા ભાગનો આધાર કેવો છે?” ગોળ.

“જરા વિચાર કરીને જવાબ દો. તમે આંકણીના આધાર વિશે ખાણજી શું શીખી ગયા છો?” આંકણી નજાકાર છે.

“ત્યારે ટાંકણીના વચસા ભાગનો આધાર આંકણીને મળતો આવે છે, માટે તે કેવો કહેવાય?” નજાકાર.

“તમ્હારા હાથમાંની ટાંકણી બરાબર તપાસી જુઓ. તમે તેના વિશે બીજું શું કહી શકો છો?” તે ચળકતી, સીધી, લીસી, અને કઠણ છે તથા તેના ફંગ ધોળો છે.

“ટાંકણીને લીસી શા માટે બનાવે છે?” લૂગડાં, કાગળ, વગેરેમાં તે સહેલાઈથી આરપાર જઈ શકે માટે.

“સાર પછી શિક્ષકે એક સોય હાથમાં લઈપ્રશ્ન કે આ સોય અને ટાંકણીમાં શો ફેર છે?” સોયને ટાંકણીની માફક માથું હોતું નથી પણ નાકું હોય છે.

“સોયનું નાકું એટલે શું?” સોયની અન્દર ઝીણું લાકું.

“આ નાકું ક્યાં હોય છે?” અણીના સામેના છેડાની પાસે.

“નાકું શા કામમાં આવે છે?” લૂગડું શીવતી વખતે તેમાં દારો પરોવવામાં આવે છે.

“હવે સોય અને ટાંકણી ક્યો ક્યો બાબતમાં મળતી આવે છે તે તમે કહી શકો?” બન્નેને ઝીણી અણી છે, બન્નેનો વચસો ભાગ નજાકાર છે, તથા બન્ને સીધી, લીસી, કઠણ, અને ચળકતી છે.

“ જુઓ હું આ ટાંકણી વાળી શકું છું. પણ એવી જ રીતે સોય માળું તો શુ થશે ? ” સોય ભાગી જશે.

“ સોય વાળવાથી ભાગી જાય છે માટે તે કેવી કહેવાય ? ” અરક.

“ ટાંકણી વાળવાથી ભાગતી નથી માટે તે કેવી કહેવાય ? ” ભાગે નહિ તેવી.

આવી રીતે ટાંકણી અને સોય વિષે હકીકત કઢાવ્યા પછી શિક્ષકે સમને ઉપયોગ સમજાવે.

પ્રાણી વર્ણન.

(સાધણ પૃષ્ઠ ૮૫ થી.)

છંદુર.

મગ—કરોડવાળો. જાત—સ્તનવાળો. પ્રકાર—જીવડો ખાનારો.

છંદુરને કેટલાક લોકો એણે કહે છે. આ પ્રાણી ધણે ભાગે ઉંદરને મળતું આવે છે, અને તેના શરીરમાંથી એક પ્રકારનો વાસ નીકળે છે, તેથી પરદેશી લોકો તેને કસ્તુરીઆ ઉંદરના નામથી ઓળખે છે. જુદા જુદા ભાગનો છંદુરના આકાર, કદ, અને લક્ષણોમાં ફેર હોય છે, તેમ જ તેની કેટલીક જાતો પણ છે.

રંગ—છંદુરના શરીર ઉપરનો રંગ વાદળી ભૂરો અને પેટ આગળના ભાગનો રંગ શીકો ભૂરો હોય છે. કાઈ કાઈ છંદુરનાં રંગો ઉપર સ્તાશ પડતી છાંટ હોય છે. આ છાંટ પીઠના ઉત્તરતા ભાગ પર હોય છે. બચ્ચાનો રંગ તો ભૂખરો વાદળી હોય છે. છંદુરની આંચ, કાન, પગ, અને પૂંછડીનો રંગ માંસના રંગને મળતો છે. તેના પગ અને પૂંછડી પરના વાળ સફેદ હોય છે.

કદ અને રચના—તેના શરીર પરનાં રંગો રૂંધાં છે. તેની પૂંછડી મૂળ આગળ જડી છે. પગ અને પૂંછડી પર રંગો આછાં આછાં હોય છે. ઉંદરના કરતાં એની આંખ ઘણી ન્હાની, કાન ટૂંકા, પૂંછડી ટૂંકી, અને મોઢા લાંબું તથા છેડા તરફથી પાતળું કે અણીદાર હોય છે. પુખ્ત નરની કુલ લંબાઈ છઠ્ઠી સાત ઇંચ સુધીની હોય છે. તેની પૂંછડી સાઠ ત્રણ

ધન્ય અને પાછલા પગ એક ધન્ય લાંબા છે. નર કરતાં માદા કદમાં બહુ ન્હાની હોય છે.

વસ્તી—હિન્દુસ્તાન, સીલોન, અને બ્રહ્મદેશનાં શહેરોમાં ધર અને તેની આસપાસના ભાગોમાં આ પ્રાણી જોવામાં આવે છે. હિન્દી મહાસાગર માંહિના ટાપુઓમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. પણ તે વહાણમાં લાં ગયેલાં દરો એમ લાગે છે, કારણ કે તે લાંનાં અસલ વતની નથી.

લક્ષણ—વસ્તીવાળા ભાગોથી વધારે દૂર આ પ્રાણી જાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. આ પ્રાણી રાત્રે ધરની અંદર બધા ભાગોમાં ખોરાકની શોધમાં ફરે છે. વયલા ભાગોમાં ન આતાં તે ધણું કરીને ગીંતની કારે કારે ફરે છે. તે એટલું તો ચપલ અને નાસવામાં સ્વપ્ન વાળું છે કે જરા ખડખડાટ કે અવર જવર જણાતાની સાથે જ એકદમ દોડી જાય છે. દીવસે તે દર અને મોરીઓમાં બરાઈ રહે છે. તે માંસાદારી છે અને વંદા અને બીજાં જીવડાં ખાઈને રહે છે. તે કદી અનાજ કે બાજી પાત્રો ખાઈ જણાઈ નથી. કેટલાક સોકા કહે છે કે તે દાળ ખાત, રોટલી, વગેરે ખાય છે, પણ તેના ખાતરી લાયક પુરાવા મળ્યા નથી. આ પ્રાણી ધણું નિરપવાંધી છે, અને ધરમાંનાં નામાં જીવડાં ખાઈને એક રીતે માણસને ઉપયોગી થાય છે.

તેનું અંગ ખરાબ અને કરડી વાસ મારે છે. તે જ્યારે ખીજવાં મેલું હોય છે ત્યારે તેના શરીરમાંથી આ વાસ નીકળે છે, અને જે જે પદાર્થોને ઘસાઈને તે જાય છે તે તે પદાર્થોમાં આ વાસ આવે છે. ફૂલરાં, બિલાડાં, અને શિકારી પક્ષીઓને તેની વાસ ખરાબ લાગે છે, તેથી તેઓ તેને મારવા જતાં નથી. તેનું મ્હો લાંબું હોવાથી જીવડાંને તે દરમાંથી ખેંચી કઢાડીને ખાય છે. તે આંખે ચોડું દેખે છે.

જાતો—હહુંદરની પુંકળ જાતો આપણા દેશમાં છે. એક જાતને જળી હહુંદર કહે છે. તે હિમાલયમાં જ મળી પડે છે. નદીઓને તીરે દર કરી તેમાં તે રહે છે. તે પ્રાણીમાં સારી રીતે તરી શકે છે, અને જળમાં રહેતાં જીવડાં પર ચુમ્મરો કરે છે. એક બીજી જાત છે તેને ઇંચીમાં મોલ કહે છે. તે તેનું દર ધરની પેડે મેડા અને ઓરડા વાળું બનાવે છે. મોલ બહુ ઝુલ્હી છે.

અન્ધ શિક્ષણ.

(લખતાર ડા. ની. ડા. છત્રપતિ.)

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૬૦ થી.)

૧૧. અભાર લગીના અપંગ શિક્ષણને વાસ્તે જીભી કરેલી લિપિઓ દેખતાઓને હાથે તેમના તર્ક પ્રમાણે યોજવામાં આવી હતી. દેખતા ભોકોની લાગણી અપંગ પ્રત્યે ગમે એટલી સારી અને દિલસોજીભરી હોય, તથાપિ તે અપંગની ખરી અડચણ ન સમજે એ સ્વાભાવિક છે. આથી કરીને અભાર લગીનો દિલસોજી બરેસો પ્રયત્ન જોડાં મૂળ નાખી શક્યો નહિ. આંધળાઓના સુખાગ્રે એક પ્રતિષ્ઠિત ફ્રેંચ લશ્કરી અમલદાર પર કમનસીબનું જળમજ્જા વાદળું તુટી પડ્યું. તે વિચારે બન્ને આંખ ખોઈ ખેડો. અપંગ યતા પહેલાં તેને સરસ્વતી દેવીનો સમાગમ થયો હતો. અપંગ અવસ્થામાં સરસ્વતી દેવી કાંઈક અંશે તેનો સાગ કરતી દેખાઈ. આ વિરહ તેને અસહ્ય થઈ પડ્યો. આથી તે ક્રાન્સની એક અપંગ શાળામાં દાખલ થયો. સાર પછી તેણે ધણી શાળાઓ બદલી, પણ કોઈ પણ શાળાની લિપિ તેને રૂચતી આવી નહિ. તેને એમ લાગ્યું કે ઉપસેલા રોમન અક્ષરો અપંગને રૂચતા આવતા નથી. વળી તેને એવો વિચાર આવ્યો કે મીડાંની લિપિ અપંગને રૂચશે. તેનો આ વિચાર દિન પ્રતિદિન દૃઢ થતો ગયો, અને તેને એક નવી લિપિ જીભી કરવાનું મન થયું. તેણે છ મીડાં એક જીભી લીટીમાં ગોઠવ્યાં. તેમાંથી એક અથવા વધારે મીડાં મેલી દઈ જુદી જુદી તરેહની ગોઠવણથી તેણે કહો જો કહો. આવી રીતે જમા થયેલા કહાને પાછી એક અડચણ નડી. છ ઉપસેલાં મીડાંથી જીભી થયેલી અથવા તો તેમાંનાં એક અથવા વધારે મીડાં મેલી દઈ જીભી કરેલી સગા પર આંગળીનાં ટરવાંને એકી વખતે ફરી તે અક્ષરોથી સૂચવાતો અર્થ ગ્રહણ કરવાનું કામ મુશ્કેલ લાગ્યું. આટલે વધેલી આ યોજનામાં પડેલી અડચણ દૂર કરવાને ઈશ્વરે મહાત્મા લુઈ બ્રેલને મોકલ્યો. લુઈ બ્રેલ એક જીન બનાવનાર મેચીને ઘેર ક્રાન્સ દેશમાં જન્મ્યો હતો. ચાર વર્ષની ઉંમરે તે પોતાના આપની

દુકાનમાં રમતો હતો. રમતાં રમતાં એક આણીદાર દુધિયારથી તેની જમણી આંખને ધક્કા ધર્ધ. આ ધક્કાના પરિણામે તે બન્ને આંખ ખોઈ અર્ધજ થઈ બેઠો. તેનાં માતાપે તેને પારિસતી જ્યુઆનીસ એવેન્જલસ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં જણવા મેળ્યો. અહિંયાં તે સારી રીતે ભણ્યો, અને સારા વિદ્યાર્થી તરીકે તેણે શિક્ષકોની મહેરબાની અને મગતા મેળવી. આગળ જતાં તે આ જ શાળાનો પ્રિન્સિપાલ થયો. વિદ્યાર્થી અવરથા દરમ્યાન તે મૂળ લિપિના આધારે શીખ્યો હતો. એના સમજવામાં આવ્યું હતું કે આ લિપિ અર્ધજની આંગળીનાં ટેરવાને રચતી આવતી નથી. વળી બાહોશ ફ્રેન્ચ અમલદારની છ મીડાંવાળી લીટીની રીત તેના જણવામાં આવી હતી. આ રીતની અડચણ તે પૂરેપૂરી સમજ્યો હતો. આથી કરીને તેણે છ મીડાંની લીટી તોડી નાખી ત્રણ ત્રણ મીડાંની બે ઊભી લીટીઓ બનાવી. આવી રીતે ગોઠવેલી બે લીટીઓમાંનાં એક અથવા વધારે મીડાં રાખી અથવા મેલી દર્ધ ઉપસાવેલાં ચિન્હો તેણે ઉત્પન્ન કર્યાં. આવી રીતે બ્રેલ લિપિનો ક્રકો, આંકડાઓ, વિરામ ચિન્હો, મનોબાવસૂચક ચિન્હો, શબ્દના પ્રલયો, વગેરે ઊભા થયા.

આ લિપિએ કાલના સમયમાં યૂરોપ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝી-લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, વગેરે દેશોમાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં છે.

બ્રેલ લિપિ રૂપી જીજ્ઞાસાંથી કબીર વડે ઊભો થયો છે. તેની શાખાઓ અને ઘેરા શાખાઓના વિસ્તારથી દુનિયાના ઘણા ખરડ ભાગોના કમનસીબ અર્ધજો તેની શીતળ છાયા અનુભવી લગભગ દેખતા જેટલી લાગ્યશાળી જીન્દગી ભોગવે છે. એશિયા ખંડના સુપ્રસિદ્ધ સરસ્વતી પૂજક જાપાન દેશ પર બ્રેલ કબીર વડે પોતાની શાખાઓ કેટલાંક વર્ષ થયાં પાથરી છે, અને ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે તેની શીતળ છાયાનો લાભ ગુર્જર દેશના અર્ધજો થોડા વખતમાં ભોગવશે.

કોયેજી બ્રેલ ક્રકો અને આંકડાના વિવેચનમાં ન ઉતરતાં આપણે હવે એકદમ એ પરથી તૈયાર કરેલો હિન્દનો ક્રકો, આંકડા, ઉપસર્ગ, વગેરે પર આવીએ છીએ.

INDIAN BRAILLE.

हिन्दिना ब्रेल अक्षर.

LINE.	A	B	Chh	D	E	F	G	H	I, I'	J
लीटी.	अ	ब	छ	द	ए	फ	ग	ह	इ, ई	ज
1st	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠
१ली	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠
	K	L	M	N	O	P	Kh	R	S	T
	क	ल	म	न	ओ	प	ख	र	स	त
2nd	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠
२जी	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠
	U, U'	V	Ksh	Y	Z	A'	Bh	Dh	Dh	Th
	उ, ऊ	व	क्ष	य	झ	आ	भ	ड	ध	थ
3rd	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠
३जी	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠
	Ch	Gh	Sh	Th	N	D	Ai	L	An	T
	च	घ	श	ट	ण	ड	ऐ	ळ	औ	ट
4th	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠
४थी	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠	⠠

विसर्ग.

, ; : . ! ( ) " — "

Prefixes. उपसर्ग.

Suffixes. प्रत्यय.

Be Kam Dur An Pr Par Nār Pan A'sh
वे कम् दुर अण प्र पर नार पण आश

5th
५मी ⠠ ⠠ ⠠ ⠠ ⠠ ⠠ ⠠ ⠠ ⠠ ⠠

Sh.

Dhya.

શ્રી

Sign for numbers.

સંખ્યા સ્વચક.

Sign for end of line of Poetry.

કાવિતાનાં લીટીનો અંત સ્વચક.

Sign of Anuswar.

અનુસ્વાર.

Ri.

ઋ

6th
ઢઠી

∴	∴	∴	∴	∴	∴
∴	∴	∴	∴	∴	∴

N. B. Line 5 represents the signs of punctuation marks, bracket, as well as prefixes and suffixes. The third sign in line 5 represents the Visarga besides being a colon.

ટીપ. પાંચમી લીટીનાં ચિન્હ વિરામ ચિન્હો તેમ જ ઉપસર્ગ તથા પ્રત્યય સૂચક છે, તેથી તે વચ્ચેને તે તે ચિન્હો ઉપર મૂક્યાં છે. પાંચમી લીટીની ત્રીજી સંજ્ઞા કોલન ઉપરાંત વિસર્ગ પણ સૂચક છે, કે અંતઃકરણ જેવા શબ્દમાં તે ઉપયોગમાં આવી શકે.

સમજૂતી.

૧. ઇંગ્રેજી બ્રેલ કક્કો ઝમ્મો કરવામાં ૬ લીટીઓ વાપરી છે.
૨. આ લીટીઓમાં આપેલી સંજ્ઞાઓ ઝમ્મી કરવામાં વધારેમાં વધારે છ મીઢાં અને ઓછામાં ઓછું એક મીઢું વાપરવામાં આવ્યું છે. ઉપર જાડાં કાઢાં મીઢાં કર્યાં છે તે જ બ્રેલ કક્કાનાં મીઢાં સમજવાં. અત્રે વર્તવેલાં શીળાં મીઢાં તેમાં હોતાં જ નથી. તે માત્ર દેખતા લોકોને જાડાં મી-

ઢાંનાં સ્થળો દર્શાવવા સારુ અત્રે મૂક્યાં છે. બ્રેલ લિપિમાં
 ૬ શીળાં મીઢાંવાલી જગા રાલી રહે છે. ૬ લિપિમાં
 અત્રે વતાવેલાં જાડાં કાઢાં મીઢાંની જગા ૬ ઉપસાવેલાં
 મીઢાં હોય છે, તે ઉપર આંગળીનાં ઢેરવાં ફરવાથી કયો
 અક્ષર છે તે સમજાય છે.

૧. આ ઉપસેલાં મીઢાંને ત્રણ ત્રણ સ્થળોની બનેલી બે ઝમી
 હારોમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

૪. આથી કરીને ઢાવી ઝમી હારમાં પહેલું, ત્રીજું, અને પાં-
 ચમું ૬મ ત્રણ ૬કીસૂચક સ્થળો આવે છે; અને જમણી
 હારમાં બીજું, ચોથું, અને છઠ્ઠું ૬મ બેકીસૂચક સ્થળ આવે છે.

૬કીસૂચક સ્થળોમાં આવેલાં મીઢાંને પાછલી હારનાં,
 અને બેકીસૂચક સ્થળોમાં આવેલાં મીઢાંને આગલી હાર-
 નાં મીઢાં પણ કહે છે. આ બેકીસૂચક સ્થળનાં મીઢાંની
 જુદી જુદી તરેહની ગોઠવણ બઢે ઇંગ્રેજીમાં ૬ક સાતમી
 લીટી ઝમી કરી છે. આ લીટીની મદદથી શઢ્ધો ઢૂંકામાં
 દર્શાવવાની ગોઠવણ ઇંગ્રેજી ભાષામાં યઈ શકી છે. આ લી-
 ટીનો લાભ લેવાનો પ્રસંગ આપણા ઢેશમાં આવવાને
 હજી વાર છે.

૫. બ્રેલ કક્કાની પહેલી પાંચ લીટીમાં ઢસ ઢસ સંજ્ઞાઓ છે.
 અને છઠ્ઠીમાં છ છે.

ઉપરની સમજૂતી ઇંગ્રેજી બ્રેલ કક્કાની રચના વિષે સામાન્ય
 સૂચના આપે છે.

હિંદના બ્રેલ કક્કાની અને આંકડાની રચનાનો રૂપાલ.

૧. ફક્ત ઉપલાં ચાર સ્થાનનાં મીઠાંનો જુદી જુદી તરેહની ગોઠવણ કરવાથી પહેલી લીટીના દસ અક્ષરો જમા થાય છે.
૨. વીજી લીટી-પહેલી લીટીના અક્ષરો એક પછી એક લઈ તેમાં પાંચમા સ્થાનનું મીઠું ઉમેરવાથી વીજા દસ અક્ષરો જમા થાય છે.
૩. ત્રીજી લીટી-પહેલી લીટીના અક્ષરો એક પછી એક લઈ તેમાં પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્થાનનાં મીઠાં ઉમેરવાથી દસ અક્ષરની ત્રીજી લીટી તૈયાર થાય છે.
૪. ચોથી લીટી-પહેલી લીટીના અક્ષરો એક પછી એક લઈ એમાં એકલું છઠ્ઠા સ્થાનનું મીઠું ઉમેરવાથી ચોથી લીટીના દસ અક્ષરો વને છે.
૫. પાંચમી લીટી-આ લીટીની સંજ્ઞાઓની ગોઠવણ પહેલી લીટીના અક્ષરોના જેવી જ છે, પણ તે લખવામાં પહેલાં બે સ્થાનોને છોડી દર્શ ફક્ત ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, અને છઠ્ઠું એ સ્થાનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
૬. છઠ્ઠી લીટી-આ લીટીની સંજ્ઞાઓ ગોઠવવામાં કાંઈ નિયમ પાલવામાં આવ્યો નથી. એની ગોઠવણ માત્ર તાર્કિક છે.
૭. આ મુજબ પહેલી પરથી વીજી, ત્રીજી, ચારે લીટીઓ રચાઈ છે, એટલે સંજ્ઞાઓનો ક્રમ વધતી શકાય તેમ નથી, અને તે ઇંગ્રેજી મુજબ દેશી ભાષામાં પણ રહેવો જોઈએ. એ સંજ્ઞાઓને કયાં ઉચ્ચારણ જોડવાં એ પ્રશ્ન હવે ઊઠે છે.

ઇંગ્રેજીમાં A, B, વગેરે ક્રમમાં વર્ણો આવે છે; દેશી ભાષાઓમાં અ, આ, વગેરે ક્રમમાં આવે છે. એટલે પહેલી લીટીની વીજી સંજ્ઞાને આપણે આ કહેશું, તો તેની તે જ સંજ્ઞાને ઇંગ્રેજી ઘાંચતી વાંચતે B (બ) કહેવી પડશે, અને દેશી ભાષા ઘાંચતાં આ કહેવી પડશે. આથી ઇંગ્રેજી સ્પર્શી શીખેલા અથવા વન્ને ભાષાઓ શીખનાર અપંગોને ઘણી જ ગુંચવણ પેદા થશે. આ કારણથી સંજ્ઞાઓનાં ઉચ્ચારણ વનતા લગી ઇંગ્રેજી મુજબ જ રાખ્યાં છે. જેમકે, ઇંગ્રેજીમાં જે સંજ્ઞા A દર્શાવે છે તેનો અત્રે અ ઠરાવ્યો છે, ઇંગ્રેજી B વાલી સંજ્ઞાનો અહિં બ ઠરાવ્યો છે, વગેરે. જે ઇંગ્રેજી અક્ષરો હિન્દની ભાષાઓમાં લખના નથી તેમને સ્થલે વાકી રહેલા હિન્દના અક્ષરો મૂક્યા છે. વળી ઇંગ્રેજીમાં એક અક્ષરના ઘણા ઉચ્ચાર થાય છે, તેને વદલે અહિં દેશી ભાષાઓની પેઠે એક એક અક્ષરનો એક એક જ ઉચ્ચાર રાખ્યો છે. આથી દેશી તથા ઇંગ્રેજી વન્ને ભાષા શીખેલા લોકોને અઢચણ નહિ પડશે, છતાં આ અક્ષરોનો આજ્ઞા હિન્દની ગમે તે ભાષામાં ઉપયોગ કરી શકાશે.

૮. સધળા વ્યંજનો એકલા હોય ત્યારે સ્વર વિનાના સોઢા સમજવાના છે. જે વ્યંજનમાં સ્વર મળ્યો છે એમ દર્શાવેલું હશે ત્યાં વ્યંજન પછી તરત સ્વર મૂકાશે; જેમકે, ક્ષ અ લખાય ત્યારે ક સમજવો. શાસ્ત્રીય રીતે જ છે, છતાં ઘાલ ચાલતી પદ્ધતિએ અ જુદો લખ્યા વિના ક લખતાં શીખેલા દેશી લોકોને આ કદાચ વિચિત્ર લાગશે. પણ

કાનો, અંજું, વગેરે યોજ્યાં નથી, માટે થી અને ધંદ, લું અને લડ, વગેરેનો તફાવત રહેવા સારુ. એમ કરવાની જરૂર પડી છે. વઢી નવેસરથી શીખનારને જે પદ્ધતિ લઈએ તે સરસી જ છે. જે વ્યંજન જોડા જોડ આવે ત્યાં જોડા-ક્ષર સમજવો; જેમકે ક્લઅ=ક્લ.

૯. બ્રેલ લિપિમાં કાનો, માત્રા, અંજું, વરડું, રેફ, વગેરેની ગોઠવણ કરવી અઘરી પડે તેમ છે, એટલું જ નહિ, પણ આંધળાઓની આંગળી ઉપર નીચે વગેરે ઘણી વધારે જગ્યા પર ફેરવવાની જરૂર પડે ત્યારે તેમને અક્ષર પારસવાનું મુશ્કેલ થાય છે. તેથી રંગ્રેજીની માફક લખવાની યોજના રાસી છે. એટલે કી લખવી હશે ત્યારે કઈ લખાશે, કે લખવો હશે ત્યારે કયું લખાશે, વગેરે. મહેનત ઓછી કરવા માટે હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઇ-ઉનાં નિશાન એક જ રાખ્યાં છે. અનુસ્વારનું ચિન્હ જુદું આપ્યું છે (છટ્ટી લીટી, નિશાન પાંચમું). વઢી છાપવાનું સરચ વધી ન જાય તે સારું કવિતાની દરેક લીટી જુદી ન છાપતાં વધી લીટીઓ સહંગ છપાશે. દરેક લીટી વ્યાં પૂરી થાય છે તે જણાવવાને છટ્ટી લીટીનું ચોથું નિશાન યોજ્યું છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં વારંવાર શ્લોકો આપ સહંગ લખાય છે, અને દરેકની વચમાં જુદું પાઠનાર નિશાન મૂકાય છે.
૧૦. છટ્ટી લીટીના ત્રીજા નિશાનને પહેલી લીટીની સંજ્ઞાઓની અગાડી મેલવાથી અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, શૂન્ય, એમ અંકસૂચક સંજ્ઞાઓ બને છે.

તેઓને સંકરો રૂપ દિકારુડિસાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેટિંગ અને રેલ્વે
નો સર્વે ખર્ચ આપવામા આવશે । । । । ।

૨. ૨૦ થી ઓછી રૂપ નક્ક સુધી ભગવાનાને સંકેટ ૨૫ ટકાડિકા-
ઉંટ ગળશે, ૫૫ રૂપે, પેકિંગ, પોસ્ટ વગેરેના સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે

૩. માલ મોકલાવ્યા પછી તે રસ્તામાં જતા ડોઈ રાંતે ખરાબી થાય તથા તે ગાંધને નુકસાન પૂરે તના જોખમદાર માલ મગાવનાર છે.

૪ જ્યાં રેવેલ ન'હોય ત્યાં મોન 'કયે રસ્તે ગાને' ક્યાં મોકલાવવો
તેનો પૂરતો ખુનાસો 'માઘ મગાવનારે' લખ્યા જણાવવો રહેવે રટશનથી

ગળ માલ સઈ જવાતા ખર્ચ માલ મળીવનારને શિર 'સમજવો'
પિપ્પડી મોકલાવનારે ખરાબર દેઝાણું લખવું

५ लुब्धरात तथा क्षीणा नाड्यां सवे भास्तराने तथा शुक्लमेदीराने
विनति पूर्वकं जलपानं कृत्वा दस्तकारिणः कोपीशुकानीं साथे अभोज्ये

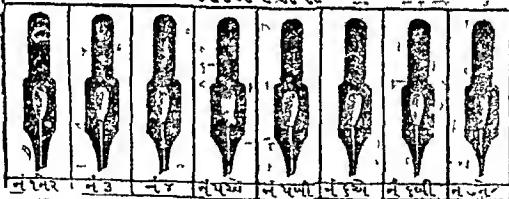
नमूना

ଆନ୍ତରାଳ ଶିବସିଂହ ଆଶିଷ

દિગ્ગજ શિવકંઠીપ્રી બુકોની

રૂટીલપેન્ડોના

પીજી કોઈ પણ ચુનરતી, તથા અમેજી બુકો, સેક્ટર ૧, એક દકાના ક. ૧
ગીચનાવી મોકધી આપતોની ગોઠવો કરી છે એક ૧ વખત દકામ પાડી
નેવાધા ખાતી યશી, પેદિગર્ભા એલો, ખચ યાપ તેમ કરીશુ નેઓની,
મરજી હોય તેઓએ નીચતે સરનામે લખવું.

नोटपेट कागज सीधामाध्यमसे नदि में फेंक

દરેક શિક્ષક કોપીખુમાના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા જદના અસ-
રને જ બ-ધબેસેલી રીતપેના આસં ઇસ-કેયી મહોરે અર્થે બનાવી મગાવી છે.
એટલીસપેના ગુજરાતી, અગાઠી, ઉર્દુ, અને ફારસી સખવાને ધણીસગ-
વડ ભરેલી છે. દરેક નોકમમો કાનન-૬ કિંમત રૂ. ૦૧ વેસુપે એબલથી ૧૫૫

બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના ૩ ઠાકુ વધારે માગશે બુલી જતા નહિ.
અને પૈસા પહેલા બોક્સવાથી ૧ થી ૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના માગશે.
આદરજી કાવસજી ભારતર, દરતક શિક્ષક કોપીયુકો તથા
સ્વીચબેનાના પ્રગટ કર્તા અને કમિશન એન્ટ ધોળીતળાવ મુખ્યધી.

મોતીશાલ મંગનલાલ શાહ બુકસેલર અને સ્ટેશનર.

૪. રીચીરોડ હાથ પોસ્ટ આર્થીસ સામે પુલ, હાથ, મુ અમદાવાદ.
૧ થડેડ અને પ્રવેશક પરાક્ષામાં બેશનારકેમેદવારોયોઉપયોગીગથા
માથી નીચે (૧) ગોપડીઓ દાલમાં તેમના માલેકો પાસેથી લાટખધખરીદીને
ચોડા, નફે પથે બહોળા વકરે ધારે વાળ સમજી, જૂજ, નકામી વેચવામાડી
છે તે જાણ થવાઆ નોટીસ કાઢવી, પડીછે, વાચી વાકેડ, થએલા ઉમેદવારોએ
પોતાના શાચીઓને ખબરઆપવી કે બીજેથી ખૂરાદતાતેઓ દગાના રહેશે
૨. મચરા દાલમાં ના. મીનારી વાળાફૂત નવી આરુતિમૂળ. ૧.

૩. ૧-૦-૦ દાલમાં ૦-૧૩-૦, સવાલસંગ્રહે થડેડના તથા મુજરાત રાજ-
કાટ, વડોદરા ટ્રેનિંગકોલેજના પ્રવેશકના સવાલ પત્રોને સમઢ-શાળાપત્રની
સચનાયાજ, કર્તાએ તે પ્રગટ કરી છે. મૂળ કી ૦-૫-૦ દાલમાં ૦-૪-૦,
મુમિતિ સ્કન્ધ ૧લાના મનોયજ્ઞનો સંગ્રહ શુ ટ્રે ડાલેજના સાત વરસ-
ના અનુભવથી રચનાર પી ત્રી. મેહેતા પરાક્ષામાં બુદ્ધિબળ જોવાનેબુનિતિ-
ના સિદ્ધતો હાથમાં આદરના સિદ્ધતો મિદ કરેલાને આપવામા આવે છે.
તેના સિદ્ધતોનો સમઢ-મેળ ઇમેજ ટેકસ્ટે મુક હાથમાં આરુતિ તથા સિદ્ધતો
સાથે છપાએલછે મૂળ કી ૩. ૧-૪-૦ દાલમાં ૦-૧૨-૦, બેલસરે ભારતર
ફૂત ટ્રિસ્યાનની-રાજ્યપદ્ધતિ મોટી-મૂળ કી ૦-૮-૦ દાલમાં ૦-૪-૦

૪. આરે સાથે, નડોલા કોમતપી, પોળી કીમતે આપવામા આવે છે
૩ લેલાં અ ૦ દેશાઈફૂત જે ટેકસ્ટયુક તરાકે ચલાવવાને મરકારે મંજુર
કર્તા, તેનો વહીઆવટ મારા પાસે છે કમિશન જ્યાખધ લેનારને વીસટકા

૪ તૈયાર છે. સરકૂત મુજરાતી માર્ગોપદેશિકા સુધીના વધારા સાથે
કી ૦-૬-૦ નિબંધ-રિપોર્ટ-દરેક જાતનો નિબંધ સારો રચતા આવડે તેવો,
સમજુતી, કી-ખુલાસાવારે નમુના આયે: વ સરકારી કે ખા એ મંજુર કર્યો
છે કી ૦-૮-૦ પો માફ આંકનીચોપડી નાના ખાળકોને માટે મોટા મોટા
જખરા આક્ષરમા સારા કાગળમા સફાખધ સો નગની કીમત ૦-૧૪-૦

૫. મુ ઈ કિ.ખા એ દનામ લાયઘેરિ માટે મજુર કરેલાં, જે પુસ્તકો
સામેટાં ખરીદીને સારા કમિશને વેચવા કાઢ્યાંછે, તેની ચાલી તથા કમિશન
ના ધારાલખી મોદલવામા આવે કે વળી મુજરાતદેનંગ કોલેજમાં ચાલતી
૬. પદેશો મળશે.
૭. હુલોસ્ત મકત.

લેલાં ભાગ ૫

૧ મુખ્યધી ઇલાકાની તમામ નિશોળોમાં ચલાવાને ટેકસ્ટ
યુકતરીકે મંજુર થએલાં, પોતાની જવાબદારી સમજે, જે
ભારતરની પોતાના સિબોને સિખરવાની જ મરજુ છે અને કામનો ફેદાનો.

પડીકાને ૩ પીઓ એક. પેકીમ તથા પોટેજ વધુ. પરદેશીનાં માહાકાને આડ પડીકાંથી ઓછાં મોકલવા રીવાજ નથી. જો બેયુએકા તથા લાલ શરીનાં મળીને આઠ જોડતાં હશે તો તેમ પણ મોકલવામાં આવશે.

કેળવણી ખાતામાં વપરાતી ચિપડીઓ, કોપીઓ, નકશાઓ, તથા બીજી વાંચવા લાયક ચોપડીઓ મળશે. મંગાવનારને વાળખી કમીશન કાપી આપીશું. પેટેજ બુદ્ધ.

સ. વંદવાણ, શહેર, શાહ નારણજી અમરેશી.

ગણિત ગમત-તૈયાર છે. વડોદરા રાજ્યમાં છ. માટે મંજૂર. પુસ્તકમાં ફીલાતી આધારે ગણિત તથા માપદરણની મરજી રીતે આપેલી છે. કો. ર. ગા. કર્તા જગનનાથ નરભેરામ જોષી આર્પન હાઈસ્કૂલ અમદાવાદ.

હેન્ડિસન રિમય, બનાડ રિમય અને હંડસન, ફેલેન્જો, ગોખલે, ધોપ, પેન્ડલબરી, લોક અને લેવીસ, સધાફેલ્ડ, ગડ્ડેસ્ટને, સુખારાવ, કોનવેલ અને શીએના ઈંગેલ અને લાલસંકરના ગુજરાતી એકગણિતમાંના તથા ધણી પરીક્ષાઓના સવાલમાંના અંકો દાખલો-કી-ખુતાસા સાથે. (સંખ્યા) માળા રીતસર કરી બતાવ્યા છે, કિમ્મત રૂ. ૧-૦-૦ પોરટેજ રૂ. ૦-૦-૦ હાલમાં કિમ્મત રૂ. ૦-૧-૩-૦ પાનાં ૫૨૨ ગેયા વેરસની પ. સ. પ. રીક્ષામાં આમાંના દાખલા ઓળખાવતા તે પ્રમાણે હર વર્ષે આવવાનો સંજાવ છે. ગણી જશે તે જરૂર પાસપો. પરબુદાસ નાગેરદાસ ત્રિનારાવાળા-મરચ.

એકગણિતની સમજુતી. કિમ્મત રૂ. ૦.૧૧ પોરટેજ સાથે. માંચે દશ; દસ; પંદર; વીસ; પીસ; અને પચીસ, પચીસ; ટકા કમિશન. વેલ્યુ પેએબલ ખર્ચ લેનારને શિર. ખુશાલિદાસ ગોરકેજીદાસ. મુમ્બઈ બેંક. અમદાવાદ.

સચિત્ર ગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી.

કાઠીગોવાડની શાળાઓ માટે મંજૂર થયેલી તૈયાર છે. કિમ્મત ૧ આનો કમિશન સેકડે ટકા ૨૦, મોકલવાનો ખર્ચ મંગાવનારને શિર છે. સદરહ, ચોપડી, જૂનાગઢમાં કર્તો પાસેથી, બાવનગરના આજમ તાલુકા, રૂલમાસ્તર, જુલવજી, મ્હાવજી, ગાંધી પાસેથી, તથા, વેરાવળના આજમ તાલુકા, રૂલ, માસ્તર, ડાહ્યાગાંધી, યલુનગ, પાસેથી લગળશે. મુંદરજી, મળીજી સોઠ, પ્રાથમિક શાળા સુવર્ણાચર સુ. જૂનાગઢ.

સરળ દેશીનામાની પ્રવૃત્તિ, આર્થિક તિયારમી કિમ્મત ૪ આના મુમ્બઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના મેહેરમાન ડિરેક્ટર સાહેબ આઠા હર ના ઇ. નં. ૪૪૯૦, તા. ૬-૧૧-૪૪ના ફાવ સિબળ શાળામાં વાપરવાને હરકત નથી. સરકારે, મુંબઈ કલેજ ગુજરાતી બાલ વ્યાકરણ, આર્થિક ચોપડી, કિમ્મત ૪ આના, પોરટેજ બનેલું માફ. કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦, નંગથી ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા વેલ્યુ પેએબલ ખર્ચ મંગાવનારને શિર છે. પ્રેમચંદ્ર કરમચંદ, શાહ-સખા ૩૯. જો. પ્ર. ગોહિલવાડ, મુ. રાણી, બાવનગર.

સૂચના.

આ પત્ર સમ્બન્ધી સર્વે લખાણુ ઓરિટર તરફ મોકલવું. તોટપેક કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપારો નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોક્કસે અક્ષરે કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસન્દ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બન્ધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળા ખાતાના ડેબીટી અને એસિસ્કન્ટ ડેબીટી સાહેબોને તથા મહેતાશ્રીઓને કેજવણી તથા નિશાળ વ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સમ્બન્ધી હુકીકત સ્કૂલ બોર્ડો તથા દર્શી રાજ્યોના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમ જ ખાનગી જાહેર ખખરો જે માસમાં છાપાવવી હોય તેના આગલા મહિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહોંચવી જોઈએ. હેન્ડલિંગો જે માસના અંક સાથે વહેંચવાં હોય તેના આગલા મહિનાની પચીસમી તારીખ સુધીમાં આવવાં જોઈએ.

મની ઓર્ડર મોકલનારે ફૂલ ઉપર ચોતાવું નામ, ઠેકાણું, અને શી બાબતના પૈસા છે તે ચોક્કસે અક્ષરે લખવું. તે વિના ભૂલ થવાનો સન્મ્ભવ છે. પોસ્ટની ટિકિટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકિટો લેવામાં આવશે નાહ.

આ પત્રની કિમ્મત આગાઉથી જ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે. પોસ્ટેજ માફ, છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અહીં આના. પદરના ખર્ચે સેનાર દશ રૂપીઆ સુધીના પગાર વાળા શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓને ટપાલ ખર્ચે સાથે ૦-૧૨-૦

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસન્દ પડશે તો તેની અગલ વજેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ સુધી આપવામાં આવશે, ચર્ચા પત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેર ખખરો છાપવાના ભાવ.

	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછીના અગીઆર મહિના સગી ખા ગણો ચાર્જ પડશે. બાર મહિનાથી ઓછી મુદત હશે તો પહેલે મહિને પૂરો ચાર્જ અને પછીને દરેક માહિને અર્ધો ચાર્જ લેવાશે.
૩.	લીટી.	
૧.....	૩	
૨.....	૮	
૩.....	૧૫	
એ ઉપરનંતનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ.		
બાર માસ સગી લાગલાગટ હશે		

હેન્ડલિંગો વહેંચવાના દર.

ખા તેલવા સુધીના રૂ. ૮-૦-૦, અર્ધો તોલા સુધીના રૂ. ૧૦-૦-૦ અને એક તોલા સુધીના રૂ. ૧૨-૦-૦. તે ઉપરનાને મારે હમને લખવું.

The Gujarat School-Paper.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

મે સને ૧૯૦૦

ચાનુકું મણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

માસ—નામદાર વાઘસરાય અને પ્રાથમિક કેળવણી.....	૧૨૯
વ્યાપાર ઉદ્યોગને ઉત્તેજન.....	”
બહેરા મુગની કેળવણી.....	૧૩૦
અન્ધ શિક્ષણ.....	૧૩૧
લક્કરી કૃષિ... ..	૧૩૨
પૂરોપની શાળાઓ—વાંચનની શરૂઆત.....	૧૩૩
લેખન.....	૧૩૪
પરચૂરણ સૂચનાઓ	૧૩૭
શિક્ષણ સમ્યન્ધી સૂચના.....	૧૩૮
વડોદરામાં સ્ત્રી કેળવણી.....	૧૪૧
પ્રાણી વર્ણન—વાગેળ	૧૪૪
નિશાળ અને નિશાળીઆ—નિશાળમાં જનતા આકરગાત.....	૧૪૬
નિશાળોનાં પુસ્તકોની પસંદગી.....	૧૪૭
ચર્ચા પત્ર	૧૫૭
કેળવણી ખાતાની ખજાના. {	
જોપડીની મંજૂરી	૧૫૮
પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષાની તારીખ... ..	૧૫૯
નિશાળોનાં ઇનામ પત્રક.....	૧૬૦

(કેળવણી ખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

યુનાઇટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

જાહેર સ્વરો.

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધે છે નમ્બર.

કેળવણી પાતાના એ. ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્ય ઇલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી પાતાના ધણા અનુભવી અમલદારોના મત સર્થ ગુજરાતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ શોધી શકી, તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા સખાણુ દબની ગોઠવણુ કરીને, હાલ ચલાવી સર્વ કોપીબુકો કરતાં ચઢીઆતી થવાની ખાત્રી થયા પછી, છપાવી જાહેર પાડી છે. સુચ શિક્ષકો આગળ સેકડો સર્ટિફિકેટો મૂકવા કરતાં એ કોપીબુકો ખીજી સાથે સરખાવતાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી કેટલીક સૂચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકા મળવા, અહિં મૂકવા વધારે યોગ્ય ધારીએ છીએ.

૧. કોપીબુકોની સફાઈને સુન્દરતા જળવવા માટે ત્રાંબાનાં પત્રાં (કાપરપેટ) કાતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેજ એક જ બાજુએ સુન્દર રંગની ચોઢીથી છપાય છે, આગળ અને ક્વર ઊંચાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૨. દરેક નમ્બરમાં એક જ જાતનાં અક્ષર રાખેલાં છે, જેથી બે જાતના અક્ષર લખવાની જુદી જુદી ક્લમ વાપરવાની દરકત. દૂર ધાય છે, તેમ જ એક જ વખત એક જ કદના અક્ષરનું આળકોને ખાકું જાન થાય છે.

૩. શરૂઆતમાં બાળકો પહેલો નમ્બર લખતાં પોતાની મેળે અક્ષર કાઢે સારે હાય મૂકે છે, ને શરૂઆતથી અક્ષર જગડી જવાની ધારતી રહે છે, માટે હમે હમારી કોપીઓનો ખરેખર નમ્બર માત્ર બાળકોને ઘુટવાનો રાખ્યો છે, ને હાય કરે તે પછી બીજા નમ્બરમાં એક લીટી ઘુટવાની ને તેની નીચે બીજી લખવાની છે.

૪. ચોથું ધોરણુ શીખી ધણા ઊંકરા પોતાને ધ-ધે વળગે છે, ને ધણા અંગ્રેજી શીખવા પણુ જાય છે, માટે તેટલામાં તેમને અક્ષરનું જાન થાય, તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, કારણ કે પછી અક્ષર સુધારવાનો તેમને વખત મળતો નથી.

૫. ઊંચાં ધોરણોમાં કોપી સાથે સખાણુ શીખવાની જરૂર છે તે જોઈ હમારી કોપીબુકોનો છઠ્ઠો નમ્બર ખાત્રી ભરેલાં રીતે પૂરી પાડે છે. કારણ કે તેમાં અક્ષરોમાં જણાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં સખાણુ દાખલ કરેલાં છે જે તમામ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિશાળોમાં પછાં જ પસન્દ પડેલાં છે. એ કોપીબુકો દેશાવરતા ખરાબ કરનારને સેકડે ત્રીશ ટકા કમિશનથી આપવામાં આવશે અને ૨૦૦ કોપી લેનારને રેલવે ખર્ચ આપીશું. પછી પોસ્ટ ખાસકતનું કે સ્ટેશનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સેકડે અર્ધો ટકા દરકાષ સર્થ મોડલી અર્ધપચા ગોઠવણુ રાખી છે, ઠેકાણું—આત્મારામ અને હલા-લાઈની હંમપની, રંગાપી સ્ટ્રીટ, મુમ્બઈ.

આત્મારામ અને હલામાઈની રંગાપી ર. હલામાઈ કારકાંસ દેશાઈ.

દી છે. આ સ્કોલરશિપો એક એક વરસ ચાલશે. લિવરપુલની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં દરિયાઈ પ્રાણીઓનો અભ્યાસ કરનાર માટે દર વર્ષે સાઠ સાઠ પાઉન્ડની (નવસેં નવસેં રૂપિયાની) બે સ્કોલરશિપો સ્થાપવામાં આવી છે. આ બે સ્કોલરશિપો બે બે વરસ માટે આપવામાં આવશે. પાંચ પાંચ પાઉન્ડની (પોણાસો પોણાસો રૂપિયાની) વીસ સ્કોલરશિપો જે માછી લોકો લિવરપુલની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં માછલાંની જીંદગી વિશે ખપ જોગો અભ્યાસ કરે તેમને માટે કાઢવામાં આવી છે. વ્યાપાર હલોળને લાભ કરવાનો આ સ્કોલરશિપોનો હેતુ છે. આપણા દેશનાં લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ આ ઉપરથી ધડો લેવાનો છે.

કલકત્તાની બહેરા મુગાની શાળાના પ્રિન્સિપાલ બાબુ જૈમિનિનાથ બાનરજીએ કાયરમ સમાચાર નામે પત્રમાં બહેરા મુગાની કેળવણી વિશે નિબંધ લખ્યો છે, તેમાંથી છંડિમન જર્નેલ ઓફ એજ્યુકેશન નામે પત્ર નીચેનો ઉતારો કરે છે. બાબુ જૈમિનિનાથ લખે છે કે—

“હિન્દમાં આપણને હજી રોખમલીના વિચાર જેવું ખાસ છે તે પશ્ચિમની વિદ્યાએ કપારનું પાર પાડ્યું છે. પશ્ચિમના બધા દેશોમાં બહેરા મુગાની નિશાળો ઘણી મુલતથી ચાલે છે. દુનિયામાં તેવી ૫૦૦ નિશાળો છે, તે પૈકી એસિયા ખંડમાં ફક્ત પાંચ જ છે. કેટલાક પશ્ચિમ તરફના દેશોના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

દેશ.	બહેરા મુગાની નિશાળોની સંખ્યા.	વિદ્યાર્થીની સંખ્યા.	શિક્ષકોની સંખ્યા.
બ્રિટિશ હીપો	૪૫	૩,૬૨૫	૩૩૬
ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી	૩૧	૧,૮૧૭	૨૩૦
ઇટલી	૫૧	૨,૧૩૮	૨૪૨
ફ્રાન્સ	૭૦	૩,૮૪૮	૫૧૫
જર્મની	૯૭	૬,૪૧૩	૮૦૬
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા.	૬૧	૯,૩૧૨	૯૮૮

“ ઉપરના દેશોમાં બહેરાઓ જાતી કળવણી પણ મેં છે. ” કેટલાંક વરસ પર એક ઇંગ્લાન્ડની નિશાળનો વિદ્યાર્થી લન્ડનની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો. વોશિંગટન શહેરની કોલેજિયા નામની બહેરા મુગાની શાળા સાથે મ્હોટી પાઠશાળા છે તેમાં વિદ્યાર્થીઓને જાતી કળવણી અભ્યાસ છે.

“ હવે હિન્દુસ્તાનનો વિચાર કરીએ, તો આખા દેશમાં યદ્યપિ બહેરા મુગાની ત્રણ જ નિશાળો છે, અને બધીમાં મળીને માત્ર ૬૦ વિદ્યાર્થી બેસે છે. હિન્દુસ્તાનમાં બહેરા મુગા લોકોની સંખ્યા ૨૦૦,૦૦૦ની છે. તે પૈકી બંગાળમાં ૭૦,૦૦૦, અને કલકત્તામાં ૨૦૦ છે. સને ૧૮૯૧ ના વરતી પત્રક મુજબ વાયવ્ય પ્રાન્તો અને અયોધ્યામાં બહેરા મુગાની સંખ્યા ૩૨,૮૫૫ ની છે, તે પૈકી ૨૧,૨૨૫ મરદ, અને ૧૧,૬૩૧ બેરો છે. પંદર વરસની ઉંમરની નીચેના બહેરા મુગા છોકરા ૨,૮૭૮, અને છોકરીઓ ૧,૩૩૯ છે. એકલા અલાહબાદ જિલ્લામાં ૭૫૪ બહેરા મુગા છે; હિન્દમાં જે ત્રણ શાળાઓ છે, તેમાંની એક મુમ્બઈમાં, એક કલકત્તામાં, અને એક મદ્રાસ ઇલાકાના દીનેવલી જિલ્લામાં પલમકોટામાં છે. મુમ્બઈ અને પલમકોટાની નિશાળો પાઠરીઓની છે, અને કલકત્તાની નિશાળ ખાનગી સાહસથી ચાલે છે”.

આંધળા લોકોને વાંચતાં લખતાં શિખવવા માટે ઉગ્રેશ બ્રેલ અક્ષરોનું ગુજરાતી બાપા માટે અનુકરણ કરીને હમારા ગયા અંકમાં ડોક્ટર નિલકંઠરાય ગદ્વાભાઈએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તે તરફ સઘળા વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચાયું હશે. સઘળા લોકોએ ગુજરાતી સાતમી ચોપડીમાં દ્વારા બિજમનની વાર્તા વાંચી છે. તે વખતે આંધળાને શિખવવાની જે પદ્ધતિ ચાલતી હતી તેમાં ઘણું સુધારો યદ્યપિ હાલની ઉપસેત્રાં મીડિયા વાળી બેલ પદ્ધતિ નીકળી છે. ઉગ્રેશ બ્રેલ સંચાઓનું ગુજરાતી અક્ષરો માટે હવે અનુકરણ યદ્યપિ થયું છે, અને તે મુજબ ડોક્ટર નિલકંઠરાય વાંચન ચોપડીઓ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમણે આંધળા માટે અમદાવાદમાં એક નિશાળ સ્થાપવાની શરૂઆત પણ કરી છે. આવી ન્હાની સરખી એક

નિશાળ અમૃતસરમાં એક પાટરી બાઈ ચલાવે છે, પણ તેમાં થોડાં ખિસ્તી છોકરાંને જ શિખવવામાં આવે છે. ડોક્ટર નિલકંઠરાયે અમદાવાદમાં જે નિશાળ શરૂ કરી છે તેને ચોગરદંભથી મદદ મળશે એવી હમે અંતઃકરણ પૂર્વક આશા રાખીએ છીએ. તેમ યશો તો આંધળાઓનું દુઃખ ઓછું કરવાને એક સારી સાર્વજનિક નિશાળ સ્થાપવાનું પહેલું માન અમદાવાદને મળશે. હજી આખા હિન્દુસ્થાનમાં આવી એક પણ સાર્વજનિક નિશાળ સ્થાપવાનું બાબતમાં નથી. આંધળાની મુશ્કેલીઓ આંધળા જ સમજી શકે છે, તેથી હાલમાં એક સિદ્ધાન્ત નક્કી થયો છે, કે આંધળાની નિશાળના શિક્ષક આંધળા જ હોવા જોઈએ. કમનસીબે થોડાં વરસ ઉપર ડોક્ટર નિલકંઠરાયની આંખો ગઈ, ત્યાર પછી તેઓ એક લિપિ શીખીને તે લિપિનાં ઇમેજ પુસ્તકો સારી રીતે વાંચી શકે છે, અને તેનો લાભ ગુજરાતના દુઃખી અર્ધગોને આપવાનો વિચાર રાખે છે એ બહુ સ્તુતિપાત્ર છે. તેમનો વિચાર આંધળાઓને ઇંગ્લાંડની માફક વાંચતાં લખતાં તેમ જ કાંઈક ઉદ્યોગો શિખવવાનો છે, કે તેઓ ખીન ઉપર બોળ રૂપ ન થતાં પોતાની રોજ પોતાની મેજ પેદા કરી શકે, અને તેમની પરાધીનતા કબી થાય. આવા પરાપકારના કામમાં સઘળા લોકો મદદ કરશે અને તેથી તે કામ ક્ષેત્ર પામશે એમ હમે અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ.

થોડો વખત થયાં સ્ટોટલાન્ડના કેળવણી ખાતાના ઉપરીએ લાંબાં સ્કૂલ બોર્ડોને નિશાળોમાં લશ્કરી ડ્રિલ શિખવવા બાબત એક સરકારી કાર્ય છે. લશ્કરી ડ્રિલ હવે કેળવણીનો અગત્યનો ભાગ ગણાય છે, કારણ કે તેથી તનદુસ્ત મનની સાથે શરીરનો બાંધો મજબૂત અને તનદુસ્ત થાય છે. શરીર મજબૂત થવા ઉપરાન્ત ડ્રિલથી ધ્યાન આપવાની, અવલોકન કરવાની, ખુશીથી એકદમ ઉપરીનો દુક્રમ માનવાની, એક બીજાને મદદ આપવાની, અને સમયસૂચકતાની ટેવ પડે છે. સ્કૂલ નિસ્દેશ પણ લખે છે કે, “જો ડ્રિલ શિખવવી જ હોય તો લશ્કરી ડ્રિલ શિખવવી એ સૌથી વધારે ઉપયોગી છે, કારણ કે તેથી શરીરના રનાપુઓ ખીસે છે અને મનની ઉપયોગી ટેવો પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેથી બંધિયમાં રેશના બંધાવ તથા બળમાં ધણો વધારો થાય છે.”

રૂઢિ નિસ્ક્રેસ પત્ર વિશેષ જણાવે છે કે, “ટ્રાન્સવાલ સાથેની લડાઈના કારણથી હવે પછી ઇંગ્લાન્ડ, સ્કોટલાન્ડ, અને આયર્લેન્ડની બધી નિશાળામાં લશ્કરી રૂઢિ શિખવવાની સૂચનાઓ થઈ છે. મ્હોટી ઉમ્મરના બધા વિદ્યાર્થીઓને બંદુક ફાટતાં શિખવવી એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે.”

યુરોપની શાળાઓ.

૧૪. વાંચનની શરૂઆત.

ધણું કરીને દરેક જર્મન નિશાળમાં ન્દાનાં છોકરાંને વાંચન શિખવવા માટે અક્ષરનાં પત્તાંની *પેટી આપેલી હોય છે. સુસાફરી કરનાર લોકો દવાની પેટી રાખે છે તેવી આ પેટી હોય છે. દવાની પેટીમાં શીશીઓ મૂકવાનાં ખાનાં હોય છે, તેવાં આ પેટીમાં ખાનાં પાડેલાં છે. દરેક અક્ષર માટે જુદું ખાનું હોય છે, અને તેમાં તે અક્ષરના બધા પ્રમાણે આછાં વધારે પત્તાં હોય છે. પેટીના ઢાંકણ ઉપર અક્ષરો ગોઠવીને શબ્દો બનાવી છોકરાંને વંચાવવામાં આવે છે. પ્રથમ આખો શબ્દ વંચાવી તેમાં આવતા અવાજોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે, અને તે ઉપરથી તે અવાજો શિખવાય છે. દાખલા તરીકે જાણે +અક્ષરો પાસે પાસે મૂકીને શિક્ષક

મગ

જેવો શબ્દ પ્રથમ બનાવે છે, અને તે આખો વાંચતાં શિખવે છે.

* આપણે અહિં રંગ આકારની પેટીમાં અક્ષરનાં પત્તાં હોય છે તેવાં આ પત્તાં જણાવે છે. આપણી પેટીમાં દરેક અક્ષર માટે બહુ પત્તાં હોતાં નથી. જર્મનીની અક્ષર પેટીમાં દરેક અક્ષરનાં પત્તાં ઘણાં હોય છે. આથી જુદી પેટી આપણે અહિં કરી હોય તો લાજ થાય. યુરોપની શાળાઓમાં આપણા જેવી ખાસખડી હોતી નથી. આપણી પેટીમાં ન્દાનાં છોકરાંને શિખવવા લાયક શબ્દો બની શકે તેવા ખાસખડી વાળા અક્ષરો પણ જોઈશે, અને તેમને માટે જુદાં ખાનાં રાખવાં પડશે.

+ અહિંના વાંચનારને સમગ્ર પડવા માટે દરે મૂળનાં દષ્ટાન્તોને બદલે સુમરની શબ્દોનાં દષ્ટાન્ત મૂક્યાં છે.

તે બરાબર વાંચતાં આવડ્યા પછી તેનું પૃથક્કરણ કરીને મ અને ગ એવાં ઉચ્ચારણો શુદ્ધાં શિખવવામાં આવે છે, અને તે ઉચ્ચારણોના અક્ષરોનું પાકું ઝોળખાણ કરાવવામાં આવે છે. પછી તે જગાએથી મ અક્ષર કાઢી લઈ સાં ય મૂકે છે, એટલે-

પગ

એવો શબ્દ બને છે. ગ ઉચ્ચારણ અને અક્ષરનું જ્ઞાન પહેલાં થયું હતું, અને હવે પ નું જ્ઞાન થાય છે. સાર પછી વળી મગ શબ્દનો એક એક અક્ષર બદલી મઠ, મધ, વગેરે શબ્દો બનાવવામાં આવે છે. આ રીતે છોકરાં પ્રથમ આખો શબ્દ વાંચી તથા તેનું પૃથક્કરણ કરી અક્ષરો ઝોળખતાં શીખે છે, અને પછી તે અક્ષરોને બદલી તથા એકઠા કરી નવા શબ્દો બનાવે છે. છોકરાં મઠપથી નવા નવા શબ્દો વાંચી શકે સાં સુધી આ રચના બદલ્યા કરવામાં આવે છે. આ રીતે પૃથક્કરણ અને સંયોગીકરણ બન્ને રીતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને છોકરાં બહુ આનંદથી પાકું શીખે છે. તેમને કંટાળો આવવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી.

એક શ્રી શિક્ષક આ પેટીનો ઉપયોગ કરતી હતી તેને મ્હેં પૂછ્યું, કે એ પેટી તમને ન આપી હોય તે તમે શું કરો? તેણે હલતાથી જવાબ આપ્યો, “ હું મ્હારી ટોપી ધરણે મૂકીને પણ પેટી લઈ આવું. આ અક્ષરો વિના મ્હારાથી વાંચન શિખવી શકાય નહિ.”

ઉપર ક્ષણ મુજબ સાધારણ શબ્દોનું અને તે ઉપરથી અક્ષરોનું જ્ઞાન થયા પછી પહેલી ચોપડી વંચાવવાનું શરૂ કરવામાં આવે છે. કટકેક ઠેકાણે પેટી સિવાય વાંચન શિખવવાની બીજી પણ મુક્તિઓ દાખલ થઈ છે, પણ તે બધીમાં મૂળતત્ત્વ ઉપર કંઈ તે જ છે.

આ પદ્ધતિએ શિખવવાથી નીચેના લાભ થાય છે:

- (૧) શરૂમાં ન્હાના બાળકની નજરે એક વખતે એક જ શબ્દ પડે છે. પહેલી ચોપડીમાં અથવા વાંચનના પૂંઝામાં ધણા શબ્દો સાર્યે છાપેલા હોવાથી એક જ શબ્દ ઉપર ધ્યાન ન રહેવાથી બાળકને જેવી ગૂંચવણ પેદા થાય છે તેવી એક એક શબ્દ શુદ્ધ તેની આગળ રજૂ થવાથી થતી નથી.

(૨) શબ્દગાંતો-એક જ અક્ષર બદલવાથી સ્હેલથી બીજો શબ્દ બને છે. આ ફેરફાર બાળકની નજર આગળ થાય છે, અને તે જુએ છે કે બાકીના અક્ષરો કાયમ રહે છે.

(૩) પહેલી ચોપડી કે પૂંદામાં અમુક શબ્દો. અમુક ક્રમમાં છાપેલા હોય છે તે બાળકને મોટે રહી જવાથી બાગક અક્ષરો ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના અથવા શબ્દ જોયા વિના મ્હોંએથી ચોપટની પેઠે જોશે છે. આ પદ્ધતિએ નવા શબ્દો બનાવીને વાંચતાં શિખવવાથી બાળકને ધ્યાન આપવું પડે છે, અને તે ધણા જુદા જુદા શબ્દો શીખે છે.

૧૫. લેખન.

મ્હે જમૈની, હોલાન્ડ, અને ફ્રાન્સની નિશાળો જોઈ, પણ ધણા વખત સુધી કોઈ ઠેકાણે કોપી બુકોનો ઉપયોગ થતો મ્હારા જોવામાં આવ્યો નહિ. છતાં બધે ઠેકાણે અક્ષરો ધણા સારા મરોડકાર હતા. પ્રશ્ન-માર્ગાં હેમખર્ગથી મેયન્સ સુધી સધળે ઠેકાણે મ્હે સારા જ અક્ષરો જોયા છે. કોપી-બુકો ન વાપરવા છતાં અક્ષરો કેમ સારા છે તે મ્હારાથી સમજાવું નહિ. આખરે હેમખર્ગ નજીક એક નિશાળમાં કોપી બુકો વપરાતાં જોઈ, ત્યારે મ્હને તજવીજ કરવાનું મન થયું. શિક્ષકનો જવાબ જોટલો સમજાવેલો તેટલો જ હસવા જેવો છે. તેણે કહ્યું:—

“મહેરજાન, મ્હારી નિશાળ દાલ સગ્ગ બોગવે છે. છોકરાઓને બેદરકારીની ટેવ પડી હતી, અને તેમણે નહારા અક્ષરે લખેલા નિબંધો તથા મનોપત્રો રજુ કર્યાં, તેથી સગ્ગ દાખલ મ્હે તેમને કોપી બુકો ખરીદીને અક્ષરોનો મરોડ સુધારવાની ફરજ પાડી છે. છોકરાઓ જાણે છે કે તેઓ અક્ષરની બાજતમાં ગુન્હેગાર બન્યા છે, અને અસલની આબર પાછી મેળવવાને તેઓ ધણી ગહેનત લે છે.

“સાધારણ રીતે હમે કોપી બુકો વાપરતા નથી. હમે એમ સમજીએ છીએ, કે છોકરાઓ બધી વખત જે કંઈ લખે તે સધળું ધીમે ધીમે સમજાવવાથી સારે અક્ષરે લખે, તે કોપી બુકો મારફત લેખનનું ખાસ શિક્ષણ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. એક નીચલા વર્ગથી એક ઉપલા વર્ગ સુધી બધા જ છોકરાને સધળું લખાણ સારે અક્ષરે લખવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે, અને લેખી કામમાં છોકરાઓને ઉતાવળ ન કરાવવા.

ની શિક્ષકો કાળજી રાખે છે. શિક્ષકો જાતે પણ કાળો પાટીઆ પર જે જે લખે છે તે કદી બેદરકારીથી સખતા નથી, તેથી છોકરાની નજરે સારા જ નમૂના પડે છે. આ વહિવટનું પરિણામ ધણું સારું આવે છે.

“કોપી બુકો માત્ર ખરાબ લેખનને ધારવાનું કામ કરે છે. અઠવાડીઆમાં બે ત્રણ વાર કોપી બુકના વખતમાં છોકરા સમજાણથી સારા અક્ષર લખે, અને બાકીનું આખું અઠવાડીક ઉતાવળ તથા બેદરકારીથી ગરોડ વિનાના નહારા અક્ષર લખે, તો કોપી બુકો વખરાય છે તેટલા જ કારણથી કદી સારા અક્ષર લખવાનો મહાવરો થશે નહિ. સતત મહાવરાથી જ સારા અક્ષર લખી શકાય છે. યોડો વખત ઠરાવીને કોપી બુક લખવી અને બાકીનો બધો વખત નહારા અક્ષર લખવા, એ ધર્મ અથવા નીતિનો બોધ આપતો હોય તેટલી ધડી ગત્તા, મામાણુ, આસામારક બનવું, અને બાકીને બધો દહાડો તોફાની, નહારા, અનીતિમાન થવું એના જેવું છે.”

આ જવાબ મૂકે એવો સન્તોષકારક લાગ્યો કે તે આખો મહેલતારી લીધો છે. પછી મહેલ પૂછ્યું, “તમે સુન્દર કારીગરીયાળા જુદી-જુદી ઢબના અક્ષરશિખવવાને શું કરો છો?” મૂકે જવાબ મળ્યો કે, “હમે એવા અક્ષરશિખવતા જ નથી, અને એવો પ્રયાન કરવાનો જ મારો હેતુ પણ નથી. હમારા કોઈ વિદ્યાર્થીને એવાં કારીગરીનાં રૂપો શીખવાં હોય તો તેણે તે શિખવનારી ખાસ શાળામાં જવું જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાએ પ્રાથમિક શિક્ષણ જ આપવાનું છે. સધળા ખાસ બાળકો તેમાંથી દર થવી જોઈએ.”

આ ઉત્તરથી જણાય છે, કે પોતે ક્યે રસ્તે જવું છે તથા ક્યો હેતુ પાર પાડવો છે તે શિક્ષક સારી પેઠે સમજે છે. સધળી જર્મન શાળાઓમાં એ વાત મહારા જોવામાં આવી. પોતે શો હેતુ પાર પાડવો છે તે સાંને દરેક શિક્ષક જરાજર જાણે છે. પોતે શું કરવું છે તે જ માન્ય સારી રીતે જાણે છે તે એ કામ કેવી રીતે પાર પાડવું એ બોળાદારી શકે છે. જર્મનીના શિક્ષકોને ધન્યાની એવી સારી કુળવધી મળેલી હોય છે કે તેઓને રસ્તો બોળી કાઢતાં કોઈ મુશ્કેલી પડતી નથી.

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(આશુ પૃષ્ઠ ૧૧૩ થી.)

શિક્ષકની રીત સાત.—બાળકોને કાંઈ નવું શિખવતું હોય ત્યારે તે ધીમે રહીને તેમના મન ઉપર હસે એવી રીતે બોલવું. તેમની આગળ જવા વિચાર રજુ થાય છે તે વખત તેમનું મન બહુ ધીમું માસે છે, માટે શિક્ષકે પણ ધીમે રહી કાગ કરવાની જરૂર છે. જે શિક્ષકે બહુ ઉતાવળ કરે છે તેમની સાથે હાકરાંનું મન હીંડી શકતું નથી અને શુંસવાઈ જાય છે.

લેખન.—બાળ વર્ગને નવો અક્ષર લખતાં શિખવવાની નીચેની યુક્તિ એક ઇન્સ્પેક્ટરને બહુ પસન્દ પડી હતી. એક ઇન્સ પહોળા-ઈની કાગળની એક એક ચીપ ફાડીને દરેક બાળકને આપવી, અને તે ઉપર શિખવવાને અક્ષર સારા મરોડથી લખી આપવો. આ ચીપ કાપીનું કામ કરશે. તે સ્લેટના ઉપરના બાગમાં મૂકવા બાળકોને કહેવું. પછી શિક્ષકે તે અક્ષર કાળા પાટીઆ પર લખી બતાવવો, અને તે કેવી રીતે લખાય તે સમજાવવું. પછી તે સ્લેટમાં લખવાને હાકરાંને કહેવું. પ્રથમ હાકરાંએ કાગળની ચીપ ઉપર લખેલો અક્ષર પાથર પેન વડે ધૂંટવો, અને ત્યાર પછી હાથ જોડો કરીને હવામાં અક્ષર લખતા હોય તેમ હાથ ફેરવવો. ત્યાર પછી કાગળની ચીપમાં જોઈને તે મુજબ સ્લેટમાં અક્ષર લખવો. શિક્ષકે વર્ગમાં ઝડપથી ફરીને લખેલો અક્ષર જોઈ લેવો, અને જે બૂલ હોય તે પાટીઆ પર સુધારી બતાવવી. ત્યાર પછી ઉપરની ચીપ હાકરાંએ સ્લેટમાં લખેલી પહેલી લીટીની ઉપર મૂકાવવી, અને તેની નીચે બીજી લીટી લખવા કહેવું. એ મુજબ એક પછી એક લીટી લખાવીને સુધારવી, ત્યાં તે ચીપ વડે ટંકાવીને નવી લીટી લખવા કહેવું. ઉપરની લીટી ઉપાડી રાખવાથી હાકરાં તે જોઈને પોતાની બૂલની નકલ કરે છે, તેથી બૂલ સુધરવાના બદલામાં દૃઢ થાય છે. ઉપરની લીટી કાગળની ચીપ વડે ટંકાવવાથી બૂલવાળી લીટીની નકલ ન થતાં ચીપ ઉપર લખેલા મરોડદાર અક્ષરની જ નકલ થાય છે.

ની શિક્ષકો કાળજી રાખે છે. શિક્ષકો જ્યોતે પણ કાળા પાટીઆ પર જે જે લખે છે તે કદી બેદરકારીથી લખતા નથી, તેથી છોકરાની નજરે સારા જ નમૂના પડે છે. આ વહિવટનું પરિણામ ધણું સારું આવે છે.

“કોપી બુકો માત્ર ખરાબ લેખનને છાવરવાનું કામ કરે છે. અઠવાડીઆમાં બે ત્રણ વાર કોપી બુકના વખતમાં છોકરા સમ્ભાળથી સારા અક્ષર લખે, અને બાકીનું આખું અઠવાડીક ઉતાવળ તથા બેદરકારીથી ગરોડ વિનાની નહારા અક્ષર લખે, તે કોપી બુકો વપરાય છે તેટલા જ કારણથી કદી સારા અક્ષર લખવાનો મદાવરો થશે નહિ. સતત મદાવરાથી જ સારા અક્ષર લખી શકાય છે. થોડા વખત ઠરાવીને કોપી બુક લખવી અને બાકીનો બધો વખત નહારા અક્ષર લખવા, એ ધર્મ અથવા નીતિનો ખોધ અપાતો હોય તેટલી ધડી બલા, માયાળુ, આચાર્ય રક બનવું, અને બાકીનો બધો દહાડો તોફાની, નહારા, અનીતિમાન થવું એના જેવું છે.”

આ જવાબ મ્હને એવો સતોષકારક લાગ્યો કે તે આખો મ્હં ઉતારી લીધો છે. પછી મ્હં પૂછ્યું, “તમે સુન્દર કારીગરીવાળા જુદી જુદી ઢમના અક્ષર શિખવવાને શું કરો છો?” મ્હને જવાબ મળ્યો કે, “હમે એવા અક્ષર શિખવતા જ નથી, અને એવો પ્રયત્ન કરવાનો કશો મારો હેતુ પણ નથી. હમારા કોઈ વિદ્યાર્થીને એનાં કારીગરીનાં રૂપો શીખનાં હોય તેા તેણે તે શિખવનારી ખાસ શાળામાં જવું જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાએ પ્રાથમિક શિક્ષણ જ આપવાનું છે. સધળી ખાસ બાબતો તેમાંથી દૂર થવી જોઈએ.”

આ ઉત્તરથી જણાય છે, કે પોતે ક્યે રસ્તે જવું છે તથા ક્યો હેતુ પાર પાડવો છે તે શિક્ષક સારી ચેડે સમજે છે. સધળી જર્મન શાળાઓમાં એ વાત મ્હારા જોવામાં આવી. પોતે શો હેતુ પાર પાડવો છે તે લોકો દરેક શિક્ષક બરાબર જાણે છે. પોતે શું કરવું છે તે જ માન્ય સારી રીતે જાણે છે તે એ કામ કેવી રીતે પાર પાડવું એ બોળા માત્ર શંક છે. જર્મનીના શિક્ષકોને ધન્યાની એવી સારી કેળવણી મળેલી હોય છે કે તેઓને રસ્તો બોળા શક્તિમાં શંક સુરકેલી પડતી નથી.

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(આશુ પૃથ ૧૧૪ થી.)

શિક્ષકની રીત સાત.—બાળકોને કંઈ નવું શિખવવું હોય તે ધીમે રહીને તેમના મન ઉપર હસે એવી રીતે બોલવું. તેમની ગળા બાજુ વિચાર રચુ થાય છે તે વખત તેમનું મન બહુ ધીમું ચાલે. ગાંઠે શિક્ષકે પણ ધીમે રહી કામ કરવાની જરૂર છે. જે શિક્ષકે ઉતાવળ કરે છે તેમની સાથે હાકરાનું મન હોંડી શકતું નથી અને યંચવાઈ જાય છે.

લેખન.—આજ વર્ગને નવો અક્ષર જખતા શિખવવાની નીચેની યુક્તિ એક ઇન્સ્પેક્ટરને બહુ પસન્દ પડી હતી. એક ઇન્ડિયન પહેલાની કાગળની એક એક ચીપ કાઢીને દરેક બાળકને આપવી, અને તે ઉપર શિખવવાનો અક્ષર સારા મરોડથી લખી આપવો. આ ચીપ કાપી કરશે. તે સ્લેટના ઉપરના ભાગમાં મૂકવા બાળકોને કહેવું. પછી ।

તે અક્ષર કાળા પાટીઆ પર લખી બતાવવો, અને તે કેવી રીતે લખાય તે સમજાવવું. પછી તે સ્લેટમાં લખવાને હાકરાંને કહેવું. પ્રથમ હાકરાંએ કાગળની ચીપ ઉપર લખેલો અક્ષર પત્થર પેન વડે ઘૂંટવો. અને સાર પછી હાથ જોડો કરીને હવામાં અક્ષર લખતા હોય તેમ હાથ ફેરવવો. સાર પછી કાગળની ચીપમાં જોઈને તે મુજબ સ્લેટમાં અક્ષર લખવો. શિક્ષકે વર્ગમાં ઘડપથી ફરીને લખેલો અક્ષર જોઈ લેવો, અને જે બૂલ હોય તે પાટીઆ પર સુધારી બતાવવી. સાર પછી ઉપરની ચીપ હાકરાંએ સ્લેટમાં લખેલી પહેલી લીટીની ઉપર મૂકાવવી, અને તેની નીચે બીજી લીટી લખવા કહેવું. એ મુજબ એક પછી એક લીટી લખાવીને સુધારવી, ત્યાં તે ચીપ વડે ટંકાવીને નવી લીટી લખવા કહેવું. ઉપરની લીટી લખાવી રાખવાથી હાકરાં તે જોઈને પોતાની બૂલની નકલ કરે છે, તેથી બૂલ સુધરવાના બદલામાં દર યાય છે. ઉપરની લીટી કાગળની ચીપ વડે ટંકાવવાથી બૂલવાળી લીટીની નકલ ન થતાં ચીપ ઉપર જેલો મરોડવાર અક્ષરનો જ મુજબ યાય છે.

બાળ ગણિત.—બાળ વર્ગને ૫ ને ૪ નો સરવાળો કરો, ૧ માંથી ૩ બાદ કરો, ૪ ને ૨ એ ગુણો, ૯ ને ૩ એ ભાગો, વગેરે રૂપમાં હમેશા પ્રશ્નો ન પૂછતાં નીચેના રૂપમાં પણ પૂછવા:—

પાંચ પૈસા મ્હારી પાસે હતા, અને આર પૈસા મામાએ આપ્યા, તેા મ્હારી પાસે કેટલા થયા ?

મ્હારી કને છ કેરીઓ હતી તેમાંથી ત્રણ ખાધી તેા કેટલી રહી? એક બીખારીને બે ઘેરથી આર આર રોટલીઓ ગળી તેા તેની પાસે કેટલી થઈ ?

મ્હારી પાસે નવ પૈસા છે, અને તે ત્રણ બીખારીઓને વહેંચવા છે તેા દરેકને કેટલા કેટલા મળશે ?

આ મુજબ પ્રશ્ન પૂછવાથી દરેકમાં સરવાળો, બાદબાકી, ગુણાકાર, કે ભાગાકાર કરવાનો છે તે છોકરાંને પોતાને બોલી કાઢવું પડે છે, તેથી તેમને વિચારવાની ટેવ પડે છે. અમુક રકમમાં અમુક રકમ ઉમેરેા અથવા તેમાંથી અમુક રકમ બાદ કરેા એમ કહેવાથી માત્ર મનની મા પ્રક વગર વિચાર્યું કામ કરવાની ટેવ પડે છે. બહુ મ્હોટી રકમો લેવા જરૂર નથી. ૨૦ ની અંદરની રકમો લેવાથી બસ થશે. જે હિસાબ કરાવવામાં આવે તે પણ ૨૦ થી વધારે જવાબ આવે એવા હોવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેટલી હદની અંદર સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, અને ભાગાકારના વિવિધ હિસાબ કરનાં બાળકોને મદાવરેા પાડવો જોઈએ. તેમ કરવાથી તેમની વિચાર શક્તિ ખીલશે, અને સાર પછીનું ગણિત શિક્ષણ મધ્ય સહેલું થશે.

શિક્ષણ સમ્બન્ધી સૂચના.

(બાળનાર ખાન સાહેબ નાનછપાણી.)

શિક્ષણ સમ્બન્ધી મુખ્ય દુષણ એ જેવામાં આવે છે, કે લગભગ આખીસ દેશ જેટલી રૂઝોમાં શિક્ષકો માત્ર પરીક્ષાનું જ કામ કરે તે પ્રયત્નથી સમજાવ્યા વિના રૂઝોમાં પાડે કરી લાવતે એવી સીધી અને બીજી દેશોમાં જ પ્રકારમાં આવેલા અથ

શબ્દના અર્થ પૂછે છે. કેટલાક શિક્ષકો ગણિતનાં દાખલા નિશાળમાં શિ-
ષ્યના વિનાં ધર આગળ કરી લાવવા કહે છે. ખીજે દહાડે તેઓ આ-
દાખલા માત્ર જોઈ જાય છે, જોડા હાથે તો સગળવતા પણ નથી. વ-
ળી ધર આગળ કરવાના દાખલા આપવામાં પણ તેઓ હદ રાખતા નથી.
એકદમ દસ બાર દાખલા ઘેરથી કરી લાવવા છોકરાઓને કહે છે. આ
બહુ બૂલ ભરેલું છે. એક કન્યા શાળામાં હતી જ્યાંને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો,
કે ખીજા ધોરણની ન્હાની છોકરીઓને સી શિક્ષકે એકદમ પંદર પાંદત્ર
શબ્દો ઘેરથી લખી લાવવા આપ્યા હતા. શિક્ષકને એટલો વિચાર ન થય-
યો, કે એટલા બધા પાંદત્ર શબ્દો લખતાં વખત કેટલો જશે, અને
એટલા બધા શબ્દો સારા અક્ષરે તથા કાળજીથી લખી જ કેમ શકાશે.
જ્યાં યુવવારે સવારની નિશાળ હોય છે તેવે ઠેકાણે પણ કોઈ કોઈ
શિક્ષકો મંગળવારની સાંજે પાઠ અથવા ગણિતના દાખલા ઘેરથી લખી
લાવવા કહે છે, પણ વિચારતા નથી કે સાંજના તો તેમને રજા મળે છે
અને વહાણમાં તો આવવાનું છે, તો પછી ઘેરથી તેઓ શી રીતે લ-
ખી લાવશે. બાળકોને રાત્રે લખવાની દુરજ પાડવી એ ધાતકીપણું છે.

પરીક્ષા થઈ રહ્યા પછી થણે ભાગે મહેતાશ્રીઓ એપરવા થઈ
બેસે છે, અને ફરીની પરીક્ષા પહેલાંના બે ત્રણ મહિના બચાવવામાં
ખૂબ ધમ્માયકડી કરી મૂકે છે. દેખીતી રીતે આ હાનીકારક છે. કંઈ પણ
હતાવળ વિના ગધ્યમસર દર રોજ કાળજીથી શિખવવું એ જ હત્તમ છે.

શી બાળતનો પાઠ આપવાનો છે, અને તે સમજવામાં અધરા
શબ્દો કે અધરી વાક્ય રચના કેવી રીતે સગળવ્યાથી શિષ્યોની અડચ-
ણો દૂર થશે, તે વિચારી તૈયાર થઈ વર્ગમાં જવાનો શ્રમ થોડા જ શિ-
ક્ષકો લે છે. ખાસ કરીને આ ટીકા ચોથા, પાંચમા, અને છઠ્ઠા ધોરણને
લાગુ પડે છે. પાંચમી ચોપડીમાં અખાં ભગતનું એક વચન છે, તે કોઈ
પણ શિક્ષકે બરાબર રીતે સમજાવેલું મ્હારા બાળકમાં આવ્યું નથી.
એ વચન સમ્બન્ધી શાળા પત્રમાં બે ત્રણ વાર ચર્ચા આવી ગયેલી છે,
છતાં શિક્ષકો બરાબર રીતે સગળવી શકતા નથી, અને તેઓ પોતે પણ
ભાગ્યે જ સમજે છે. "ખાતાં ખાંડ અને આવતાં રેત" આ એક જાણ
વિચારવાળું શીલસુરી ભરેલું વચન છે, અને ખરું પૂછાવો તો પાંચમી ચોપડી-

માં નહિ, પણ સાતમી ચોપડીમાં જોઈએ. ગાસ્તરો બહુ યુવાસાથી સમજાવે તો પાંચમી ચોપડીવાળા પણ સમજી શકે તેમ છે. મહેં ચાળીસથી પચાસ નિશાળોમાં છોકરાઓને પૂછ્યું હશે, કે ખાતાં ખાંડ જેવું લાગે અને ચાવતાં રેતી જેવું લાગે એટલે શું? માત્ર એક કે બે ઠેકાણે જ મહેંને ખરો જવાબ મળ્યો છે. ઘણે ખરે ઠેકાણે તો છોકરાઓ જ્યારે જવાબ આપી શકતા નહિ, ત્યારે મહેતાજીઓ તેમને સૂચના કરતા કે આપની લીટી સમજાવી જાઓ. એટલે છોકરાઓ ચોપટની પેડે બોલી જતા કે પેસો આવે છે ત્યારે ખાંડ જેવો લાગે છે, અને જ્યારે જાય છે ત્યારે રેતી જેવો લાગે છે. આ અર્થ જોટો છે. ખાવાની ક્રિયા શું અને ચાવવાની ક્રિયા શું? એ બેમાં શી ફર છે? આ પ્રશ્નો તરફ છોકરાઓનું લક્ષ ખેંચવું જોઈએ, અને તેમને અત્યંત જાવમાં આવેલી પ્રાજ્ઞતાનાં દષ્ટાન્ત આપવાં જોઈએ, છોકરાઓના મનમાં બહુ વાર આ પ્રશ્નો વિચારો આશા હશે: “ચોથા ધોરણમાં હું પાસ ચાઉં તો કેવું સારું! હું કેટલો બધો ભાગ્યશાળી ગણાઉં!” પાસ થતા પહેલાં આશા વિચાર આવે છે, પણ પાસ થયા પછી તે વિચારોનું વલણ ફરી જાય છે, અને પછી તે એમ ખ્યાલ કરે છે કે એમાં શું પાંચમું ધોરણ ખોસ કરું અને પછી જુઠામાં ફતેહમંદ થાઉં ત્યારે હું ખરેખરો ભાગ્યશાળી ગણાઉં. ફરી હું ધોરણ પાસ કર્યા પછી સાધારણ રીતે એમ વિચાર આવે કે એમાં શું વળ્યું? ખબ્લક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થાઉં તો નોકરી મળે. એવી જ રીતે ઇષ્ટ વસ્તુ મળતા પહેલાં કેવી રીતનો ઉમેગ અને આનંદ મનમાં હોય છે, અને તે સંપાદિત થયે માત્ર ક્ષણ વાર ટકી થી જઈ કેવી રીતે જતો રહે છે તે બતાવવાને વાસ્તે જ અખા ભગતે આ અમૂલ્ય લીટી પોતાના છપ્પામાં દાખલ કરી છે. એનો પૂરે પૂરો અને ખરો અર્થ એ છે કે સંસારી વાસનાઓ એવી રીતની છે કે ધારેલી વસ્તુ મળતા પહેલાં તે પ્રાપ્ત કરવા માટે અતિ ઉત્કંઠા તથા હર્ષ માણસને રહે છે. પણ કોણીઓ મહેમાં મૂક્યા પછી અને ચાવતા પહેલાં એટલે તે ગળ્યા પછી બહુ અલ્પ વખતમાં તે નિર્માલ્ય લાગે છે, અથવા તો તે પ્રાપ્ત થયાથી તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે સામું દુઃખ થઈ પડે છે. માયાનો આ ઠેકાણે બહુ વિસ્તીર્ણ અર્થ છે. માયા એટલે પેસો એવો અર્થ નથી પણ સંસારની બધી વાસનાઓનો માયા શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

વડોદરામાં સ્ત્રી કેળવણી.

તા. ૬-૨-૧૯૦૦ ને રાજ વડોદરાની શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને તથા કન્યા શાળાઓની બાળકીઓને છનામ આપવાના મેળાવડા વખતે મહારાણીથી ચિત્રનાજાઈનું બાપણ:—

વહાલી બહેનો તથા બાળકીઓ

આજના પ્રસંગને સ્ત્રી કેળવણી સાથે સમ્બન્ધ છે, માટે તે વિષય ઉપર હું એ શબ્દ બોલવા માગું છું તે તમે ધ્યાન દઈને સાંભળશો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ગા હહેલું છે કે જ્ઞાન જોવી પવિત્ર બીજ એકે ચીજ નથી, પણ જ્ઞાન મેળવવાને વિધાની જરૂર છે કારણ કે વિદ્યા જ્ઞાનનું મૂળ છે. ધર્મ, ધન, મન કામના તૃપ્તિ, અને મોક્ષને માટે દરેક માર્ગસંજી ઇચ્છા હોય છે, અને તે સર્વે માત્ર વિદ્યાથી જ મળે છે. આ પ્રમાણે વિદ્યાથી અનેક અને અમૂલ્ય લાભ થાય છે. દુનિયાના દરેક સુધરેલા રાજ્યમાં લોકોને આ લાભ આપવાને પ્રયત્ન થાય છે. હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં સ્ત્રીઓને આ લાભ આપવાને ઘણો પ્રયત્ન થાય છે, પણ આપણા રાજ્યમાં સ્ત્રી કેળવણીને જોટલું ઉત્તેજન મળે છે તેટલું બીજા કોઈ પણ રાજ્યમાં મળતું હોય તેમ મ્હને લાગતું નથી. આટલા બધા ઉત્સાહ અને ઉદારતાથી સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપનાર આપણા મહારાજ સાહેબ જેવા યોગ જ હશે. મહારાજ સાહેબની આગાધીન અને પ્રેમાળ પત્ની હોવાથી હું આ પ્રમાણે તેમનાં વખાણ કરું છું એમ નથી, પણ ખરેખર તેમનો આ બાબતમાં ઉત્સાહ અને ઉદારતા જોઈને મ્હને જોડો બધો આનન્દ થાય છે કે મહારાજી આ પ્રસંગે તેમનાં વખાણ કર્યા વિના રહેવાતું નથી. દરેક જણ જાણે છે, કે આ રાજ્યમાં વાંચવા લખવાતું તથા શીવણ અને પાઠ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ બાળકીઓને મફત અપાય છે. આ રાજ્યનું કેળવણી ખર્ચ મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રી કેળવણીની બાબતમાં માત્ર સ્ત્રીઓનાં જ લાભને માટે છે. તેથી રાજ્યને કંઈ ફાળો લાભ નથી. મહારાજ સાહેબ આવી અનુપમ ઉદારતાથી સ્ત્રી કેળવણીને જ ઉત્તેજન આપે છે તેને માટે તમે એકલાં તેમનાં આભારી છો એમ નથી, પણ મહારાજ સાહેબની દૈયતની હવે પછીની જોશાને પણ

માં નહિ, પણ સાતમી ચોપડીમાં નોંધ્યો. ગાસ્તરો બહુ ખુલાસાથી સમજાવે તો પાંચમી ચોપડીનાળા પણ સમજી શકે તેમ છે. મ્હેં ચાળીસથી પચાસ નિશાળામાં છોકરાઓને પૂછ્યું હશે, કે ખાતાં ખાંડ જેવું લાગે અને ચાવતાં રેતી જેવું લાગે એટલે શું? માત્ર એક કે બે ઠેકાણે જ મ્હેને ખરો જવાબ મળ્યો છે. ધણે ખરે ઠેકાણે તો છોકરાઓ જ્યારે જવાબ આપી શકતા નહિ, ત્યારે મ્હેતાજીઓ તેમને સૂચના કરતા કે આખી લીટી સમજાવી જાઓ. એટલે છોકરાઓ પોપટની પેઠે બોલી જતા કે પૈસો આવે છે ત્યારે ખાંડ જેવો લાગે છે, અને જ્યારે જાય છે ત્યારે રેતી જેવો લાગે છે. આ અર્થ ખોટો છે. ખાવાની ક્રિયા શું અને ચાવવાની ક્રિયા શું? એ બેમાં શી ફેર છે? આ પ્રશ્નો તરફ છોકરાઓનું લક્ષ ખેંચવું જોઈએ, અને તેમને અતુલ્યતામાં આવેલી આખતોનાં દદાન્ત આપવાં જોઈએ. છોકરાઓના મનમાં બહુ વાર આ પ્રમાણે વિચારો આપ્યા હશે: “ચોથા ધોરણમાં હું પાસ ચાઉં તો કેવું સારું! હું કેટલો બધો ભાગ્યશાળી ગણાઉં!” પાસ થતા પહેલાં આવા વિચાર આવે છે, પણ પાસ થયા પછી તે વિચારોનું વલણ ફરી જાય છે, અને પછી તે એમ ખ્યાલ કરે છે કે એમાં શું? પાંચમું ધોરણ પાસ કરું અને પછી છઠ્ઠામાં ફતેહમંદ થાઉં ત્યારે હું ખરેખરો ભાગ્યશાળી ગણાઉં. ફરી છઠ્ઠું ધોરણ પાસ કર્યા પછી સાધારણ રીતે એમ વિચાર આવે છે કે એમાં શું વળ્યું? પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષામાં પાસ થાઉં તો નોકરી મળે. એવી જ રીતે ઇષ્ટ વસ્તુ મળતા પહેલાં કેવી રીતનો ઉમંગ અને આનંદ મનમાં હોય છે, અને તે સંપાદિત થયે માત્ર ઘણું વાર ટકી ઘટી જઈ કેવી રીતે જતો રહે છે તે ખતાવવાને વાસ્તે જ અપ્પા ભગતે આ અમૂલ્ય લીટી પોતાના હૃદયમાં દાખલ કરી છે. એનો પૂરે પૂરો અને ખરો અર્થ એ છે કે સંસારી વાસનાઓ એવી રીતની છે કે ધારેલી વસ્તુ મળતા પહેલાં તે પ્રાપ્ત કરવા માટે અતિ ઉત્કંઠા તથા હર્ષ માણસને રહે છે. પણ કોળાઓ મ્હોમાં મૂક્યા પછી અને ચાવતા પહેલાં એટલે તે મળ્યા પછી બહુ અલ્પ વખતમાં તે નિર્માલ્ય લાગે છે, અથવા તો તે પ્રાપ્ત થયાથી તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે સાચું દુઃખ ચર્ષ પડે છે. માયાનો આ ઠેકાણે બહુ વિસ્તીર્ણ અર્થ છે. માયા એટલે પૈસો એવો અર્થ નથી પણ સંસારની બધી વાસનાઓનો માયા શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

લક્ષણ—દિવસે જાડની ડાળીઓએ સંખ્યાબંધ વાગોળો ઉધે માથે લટકેલી જોવામાં આવે છે. તેના પાછલા પગના પંજા ડાળીઓમાં બેરબી તે લટકે છે, અને તે વખતે પાંખોને શરીર ઉપર લપેટી રાખે છે, તેથી જાણે સૂકું મુઠ્ઠાલ પાંદડું લટકતું હોય તેવી દેખાય છે. એક જાડ ઉપર ઘણી વાગોળો લટકે છે. દિવસે જો તેને કોઈ છડે નહિ તો તે ઊડતી નથી. પણ સાંજ પડતાં વાર જ તેઓ હીલચાલ કરવા માંડે છે, અને એકે એકે કોઈ વાર જોડકાંમાં, અને કોઈકે વખત મ્હોટા જથ્થામાં ઊડીને ખોરાકની શોધ સારૂ જાય છે. જતી વખતે તળાવ, નદી, કે કોઈ જળાશય હોય છે ત્યાં ઉતરે છે. તે પ્રાણી પીવા ઉતરે છે કે નહિ તે નક્કી નથી. જ્યાં ફળવાળાં જાડો હોય છે, અને તેમાં યુષ્કત્વે કરી લીમડા, વડ, વગરનું અંજીર, અને બગીચાનાં ફળાઉ જાડો હોય છે, ત્યાં જઈ તે ફળ ખાય છે. તેને લીંણુ અને તેની જાતનાં ફળ ખાવતાં નથી. આમલી તેને બહુ આવે છે, તેથી ઘણે જાગે આમલીના જાડ પર રહેવાનું તે વધારે પસન્દ કરે છે. કેટલાક શોધકોને માલુમ પડ્યું છે, કે તાડના જાડ પર તાડી બેગી કરવા જે વાસણો બાંધેલાં હોય છે તેમાંથી તે તાડી પી જાય છે, અને તેના નીશા ચડવાથી ત્યાંથી તે સવાર થવા છતાં પણ ઊડી શકતી નથી. ખાસેની જગાઓમાં ફળ ન મળે તો ઘણે દૂર સુધી તે જાય છે. તેની ઊડવાની ઝડપ એટલી બધી છે કે સો સો માઇલ સુધી તે ફરતી જણાય છે. ફળને તોડી લઈને ખાવા સારૂ પાછલા પગનો એક પંજો ડાળે બેરબી ઉધે માથે લટકે છે, અને બીજા પંજામાં રાખેલા ફળને મ્હોટા ડાળીઓ ખાઈ જાય છે. સવાર થતાં તે પોતાને રહેઠાણે પાછી ફરે છે, અને જે પહેલી આવે છે તે જાડની જગ્યા ડાળી પર લટકવાનું પસન્દ કરે છે. તેથી જે મોડી આવે છે તે જ્યારે જાડની ડાળીએ લટકવા જાય છે, ત્યારે પહેલેથી ટંગાયેલીઓ તેને કાચના પંજાવતી મારે છે અને ચીસો પાડે છે. તેથી મોડી આવનારને ~~જાડની ડાળીએ જવું પડે છે.~~ આમ ઘણી વાર થયા પછી તેનું પડે છે. એક આખા જાડ પરની બધી વાગોળોને મ્હોટા પેરાદથી ઊડીને તે છેક શાન્ત થતા સુધીમાં આઠ નવ વાગે છે. સાર પછી તે ઝપે છે, અને સાંજ સુધી શાન્ત થઈને ટંગાઈ રહે છે. પણ કેટલીક વાર કાગડ તેમને દિવસે હેરાન કરે છે, ત્યારે વળી તે ચોડી વાર આમ તેમ ઊડી પાછી જગા શોધી ઉધે છે. ઉધતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે પોતાની પાંખો ફરડાવી

પવન ખાય છે. એક ઝાડ પર અસંખ્ય વાગોળો રહે છે, તેથી તે ઝાડને ઘણી હરકત પડે એ છે, અને ઘણી વાર તો તે ચૂકારી મરી જાય છે. ઉનાળાના ગરમ સૂકા પવનથી કેટલીક વાર સમ્પ્રાપ્ત વાગોળો મરી જાય છે. આ પ્રાણીના શરીરમાંથી એક જાતની વાસ નીકળે છે, તેથી તેનાં રહેઠાણુ ઝડ જડી આવે છે. એક તો વાગોળનું માંસ હલકી જાતના હિન્દુઓ ખાય છે, અને જે યૂરોપીઅનોએ તેનો અનુભવ કર્યો છે તેઓ પણ તેને સ્વાસ્થ્ય ગણે છે તેથી, અને ખીનું આ પ્રાણી ફોનોનો ખોડો કહાડી નાખે છે તેથી તેને ઘણા લોકો મારી નાંખે છે.

માદા માર્ય આખરે કે એપ્રિલની શરૂઆતમાં પિયાય છે. દર વેતરે તેને એક બચ્ચું આવે છે. આ બચ્ચાંને જૂન સુધી માદા પોતાની સાથે રાખે છે. પછી તે મોટું થયેલું હોવાથી પોતે છોડું પડે છે. પાળવાથી વાગોળ હળી જાય છે, અને પાંજરામાં તેને પાણી ને ખોરાક આપવામાં આવે છે તો તે ખુશીથી લે છે.

નિશાળ અને નિશાળીઆ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૮૭ થી.)

નિશાળમાં જનતા અકસ્માત.

જે ગામ અથવા શહેરની નિશાળો તળાવ, નદી, કે દરિયા કાંઠે આવી હોય છે ત્યાં કુળવાનો અકસ્માત જનવાનો સમ્ભવ છે. વાચ, સુરત, વડોદરા, વગેરે ઠેકાણે આવા જનારો અનેલા જનજીવામાં છે. અકસ્માત જનતાં હાકનાને કિનારે કાઢી તેનું શરીર લૂછી નાખવું, તેના કુળજનતાં બટન કાઢી નાખવાં, તેના મોઢા તથા નાક આગળ લાગેલી વસ્તુ લૂછી કાઢવી, તેને ભોંય પર બિનના કામગીરી પર સુવાડવો, અને એકદમ શ્વાસોચ્છવાસ ચલાવવા પ્રયત્ન કરવો. શ્વાસોચ્છવાસ ચલાવવામાં તે ચલાવનાર માણસે અથવા દાકતરે દરદીના હાથ પોંચામાંથી પકડી, તેના માથાની બે બાજુએ જોડેલાં લાંબે લઈ જવાય એટલે લઈ જઈ, કીમે કીમે પાછા છાતી પર લાવી, છાતીની બે બાજુએ બાહુ ખમવોની

તીટીમાં ઉતરવા દેવા. આવી રીતે દર મિનિટે સોળથી તે વીસ વાર લગી કરવું. આમ કરવામાં આડધા પેણા કલાક પણ મન્યા રહેવું. ગમ્યા રહેવામાં જીવ બચવાનો સમ્ભવ છે. આસોચવાસ ચલાવવામાં તે ચલાવનાર ઘટ થાકી જાય છે, વાસ્તે બીજા મિનિટે વારા ફરતી સાં ઉભેલા માથુસોએ એક બીજાને મદદ કરવી.

આસોચવાસ ચલાવવાની ક્રિયા બરાબર રીતે કરવાથી જીવ બચવાનો સમ્ભવ છે; વાસ્તે તે ક્રિયા બરાબર રીતે થાય છે કે નહિ તે વાત ઉપર સક્ષ આપવા જેવું છે. જો ચાર મિનિટ આ ક્રિયા ચલાવવાથી જો બાળક સજીવન થતું ન માલૂમ પડે, તો તે ક્રિયા મેલી ન દેતાં જારી રાખવી; કારણકે આડધા કલાક લગી ક્રિયા જારી રાખવાથી સજીવન ચલાવના દાખલા જાણવામાં તેમ વાંચવામાં છે.

નિશાળીઆના સમ્બન્ધમાં વારંવાર ખતો અકરમાત પેન્સલ થાયલા કલમ ઘડતાં આંગળી કપાય છે તે છે. આવે વખતે ધાવાળી જગ્યા પરની ચામડી બરાબર દળાવી દઈ તે પર ફરોળીઆનું ધોળું પડ અથવા બાળેલું રૂ લગાડવાથી લોહી બન્ધ થઈ જાય છે, અને ધા આપે આપ રહે છે. ચો-કાંથું ચિંચરૂ બીના પાણીમાં પલાળી વાગેલી જગ્યાએ લપેટી રાખવું એ પણ સારો ઇલાજ છે. જો લોહી વધારે જતું હોય તો આંગળીના મૂળ તરફ આંગળીની બન્ને બાજુએ સખત દળાવવાથી લોહી બન્ધ થશે. આવી રીતે બન્ધ કરી બીના ચિંચરાનો પાટો આંગળી પર વાંટી દેવો. ધણી લોકો ધામાં દારૂ, ધા તેલ, સિંદૂર, ધૂપ, વગેરે લગાડે છે. આમ ન કરવું. આમ કરવાથી ધા રૂઝતો ચાટકે છે ને ઇન્ન થયેલા માથુસને વધારે વખત ઇન્ન બોગવવી પડે છે.

નિશાળોનાં પુસ્તકોની પસન્દગી.

હિન્દ સરકારનો ઠરાવ.

૧. નિશાળોનાં પુસ્તકો પસન્દ કરવાના નિયમો હિન્દ સરકારે કેટલાંક વર્ષ ઉપર બહાર પાડ્યા હતા. આ નિયમો કેવી રીતે અગત્યમાં મૂકાયા છે તેની તપાસ કરતાં નામદાર વાઇસરોયને માલૂમ પડ્યું

છે કે હિન્દ સરકારના હુકમો ઉપર વારંવાર લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી, અથવા તો તેથી ઉલટી રીતે વર્તવામાં આવ્યું છે. આથી નામદાર સરકાર જૂના નિયમોને અનુસરીને નવા નિયમો ઘડી કાઢવા, અને આ નિયમો પરાંપર અમલમાં મૂકાય તેવો બંદોબસ્ત કરવા માગે છે. આ કારણમાં હિન્દ સરકાર માત્ર પ્રાથમિક અને બીજા દરજ્જાની સ્કૂલોની તંપા હાઈ સ્કૂલોનાં નીચલાં ધોરણોની ચોપડીઓ પસંદ કરવાના નિયમો આપવા ધારે છે. પણ આ નિયમો આપતા પહેલાં જે નિયમો હાલ અમલમાં છે તેનું દ્રેકામાં વિવેચન આપવું તેમને ઠીક લાગે છે.

૨. નિશાળોનાં પુસ્તકો નક્કી કરવાના વલિવટની તપાસ કરીને એક સામાન્ય યોજના ધડી કાઢવાને ઈ. સ. ૧૮૭૭માં એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ કમિટીની બલામજો ઉપર સ્થાનિક સરકારો સાથે વિચાર ચલાવી હિન્દ સરકારે તા. ૧૦મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૧ના હોમ ખાતાના કારણમાં નિશાળોનાં પુસ્તકો પસંદ કરવાના નિયમો બહાર પાડ્યા હતા આ નિયમો નીચે મુજબ:—

- (૧) નિશાળોમાં ચાલવાની ઇમેજ અને દેશી બાપાની ચોપડીઓ આખા રાજ્યને માટે નક્કી નહિ કરતાં દરેક પ્રાન્ત વાર નક્કી કરવી જોઈએ.
- (૨) આ ચોપડીઓ દરેક પ્રાન્તને માટે નક્કી કરવાનું કામ તે પ્રાન્તની સરકારે એક જાણુની કમિટીની મદદથી કરવું જોઈએ. પ્રાન્તના કેજવણી ખાતાના ડિરેક્ટરને તેના હોદ્દાની રૂએ આ કમિટીનો પ્રમુખ નીમવો જોઈએ.
- (૩) દરેક કમિટીમાં ધન્યા અથવા ખાતાના વલણથી ન દોરાય એવા કેટલાક સ્વતંત્ર મેમ્બરો હોવા જોઈએ.
- (૪) જુદા જુદા પ્રાન્તોની કમિટીઓ એક બીજાના અનુભવનો લાભ લઈ શકે માટે તેમજો એક બીજા સાથે વહેવાર રાખવો જોઈએ.
- (૫) મદદ લેનારી નિશાળોને સરકારી નિશાળો માટે મંજૂર કરેલી ચોપડીઓ ચલાવવાની રજા પાડવી નહિ.

૩. આ નિયમો અમલમાં મૂકવાને દરેક પ્રાન્તમાં શાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં તેની તપાસ કરીને રિપોર્ટ કરવાનું કામ કૅબલવૅલીના કમિશનને સોંપવામાં આવ્યું હતું. કમિશને પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું, કે સને ૧૮૮૧માં કરેલા નિયમોનો જરાજર અમલ થયો નથી. તે નિયમોમાં જણાવ્યા મુજબ કેટલાક પ્રાન્તની કમિટીઓમાં સ્વતંત્ર મેમ્બરો રાખવામાં આવ્યા નથી, તથા જુદા જુદા પ્રાન્તોની કમિટીઓ એકબીજા સાથે જોવાર પણ રાખતી નથી. વળી આ ઉપરથી કમિશને બલામણુ કરી, કે દરેક કમિટીમાં ખાતા સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા ન હોય એવા જુદા જુદા કામના લાયક ગૃહસ્થોને નીમવા જોઈએ, તથા દરેક પ્રાન્તની કમિટીએ પોતે પસંદ કરેલી ઇમેજ ચોપડીઓની યાદી ખીજા પ્રાન્તોની કમિટીઓ ઉપર મોકલવી જોઈએ. વળી જે પ્રાન્તોની દેશી ભાષા એક હોય ત્યાંની કમિટીઓએ દેશી ભાષાની ચોપડીઓની યાદી પણ એક ખીજાને મોકલવી જોઈએ. કમિશનની ખીજા બલામણુ સરકારના સને ૧૮૮૧ના ઠરાવ સાથે કંઈ સમ્બન્ધ ધરાવતી નથી. છતાં તેમાંની એક બલામણુ આ જગ્યાએ જણાવવાની જરૂર છે. આ બલામણુ એ હતી કે નિશાળોમાં ચાલવાની ચોપડીઓ કોઈ પણ કામની લાગણી દુખવે એવી ન જોઈએ. આ બલામણુ હિન્દ સરકારે કબૂલ રાખી અને ઠરાવ કર્યો, કે દરેક પ્રાન્તિક સરકારે કૅબલવૅલીના કમિશનના રિપોર્ટના ઉત્તર થી ૪૮૮ સુધીના પેરેગ્રાફમાં જણાવેલી હકીકત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું. આવી રીતે કમિશનની બલામણુ કબૂલ રાખ્યા પછી હિન્દ સરકારે નિશાળોનાં પુસ્તકો પસંદ કરવા સમ્બન્ધી કંઈ વિશેષ સૂચના બહાર પાડી નથી.

૪. માત્ર યોગ જ વખત ઉપર નાગદાર વાઇસરોયે ચોપડીઓ પસંદ કરવાના વહિવટની તપાસ કરાવી ત્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું, કે સને ૧૮૮૧માં ઠરાવેલા તથા ત્યાર પછી કમિશનના રિપોર્ટ ઉપરથી સુધારેલા અગત્યના નિયમો કેટલાક પ્રાન્તોમાં એટલે સુધી કોરાણે મૂકી દેવામાં આવ્યા છે, કે દાલમાં ચાલતો રિવાજ તે નિયમોથી તદ્દન જુદો પડે છે. આથી પરિણામ એ થયું છે, કે હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં ચોપડીઓ પસંદ કરવાનો વહિવટ એક સરખો રહ્યો નથી. વળી છેવટની

મંજૂરી આપવાનું કામ પ્રાન્તિક સરકારનું છે તે પછી કેટલાક પ્રાન્તોમાં કેળવણી આપાને અથવા તેા બુક કમિટીને સોંપી દેવામાં આવ્યું છે.

૫. પહેલ પહેલાં દરેક પ્રાન્તની બુક કમિટીનું બંધારણ કેવું છે તે જાણીએ. હિન્દ સરકારનો એવો હાથ હતો, કે દરેક પ્રાન્તમાં કેળવણી આપાના ડિરેક્ટરને બુક કમિટીનો પ્રમુખ નીમવો જોઈએ, અને દરેક કમિટીમાં કેટલાક સ્વતંત્ર માણસો સમાવે દેવા જોઈએ. વાયવ્ય પ્રાન્તો, પંજાબ, બ્રહ્મદેશ, મધ્ય પ્રાન્તો, અને આસામમાં કમિટીનો પ્રમુખ કેળવણી આપાનો ડિરેક્ટર છે. મદ્રાસમાં એક ખાનગી પાઠશાળાનો પ્રેસિડેન્ટ કમિટીના પ્રમુખનું કામ કરે છે. બંગાળમાં ત્રણ કમિટીઓ છે. મધ્ય ભાગની કમિટીનો પ્રમુખ બંગાળની દાર્ઝિલિંગ કોલેજનો એક ન્યાયાધીશ છે. બંદાર તથા જોદીઆમાં કમિટીનો પ્રમુખ અમલદાર વર્ગમાંનો નથી. દેલાહાદમાં બુક કમિટી નથી. મુઝાઈમાં પણ ખીજા દરજ્જાની નિશાળોની ચોપડીઓ પસંદ કરવા માટે કમિટી નથી, પણ પ્રાથમિક નિશાળોની ચોપડીઓ પસંદ કરવારી ફેનેડી, ગુજરાતી, મરાઠી, અને સિન્ધી એવી ચાર રેશી ભાષાઓને માટે ચાર કમિટીઓ છે. દરેક કમિટીનો પ્રમુખ વિભાગનો એન્ડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર છે. જુદા જુદા પ્રાન્તોની કમિટીઓના બંધારણમાં તથા મેમ્બરોની સંખ્યામાં પણ ધજો તફાવત છે. મદ્રાસની કમિટીમાં ૨૦ પૂરોપીઅન અને ૧૧ રેશી મળીને ૩૧ મેમ્બરો છે, તેમાંના ૧૦ સરકારી નોકર છે. બંગાળની ભાગની કમિટીમાં ૫ પૂરોપીઅન અને ૧૬ રેશી મળીને ૨૧ મેમ્બરો તેમાંના ૧૪ સરકારી નોકર છે. બંદારની સભામાં ૨ પૂરોપીઅન અને ૩૧ રેશી મળીને ૩૩ મેમ્બરો છે, તેમાંના ૧૨ સરકારી નોકર છે. મુઝાઈ હયાકાની જુદી જુદી કમિટીઓમાં ૧ થી ૧૩ સુધી મેમ્બરો છે, તેમના ધણા ખરા કેળવણી આપાના રેશી નોકર છે. બ્રહ્મદેશમાં ૫ પૂરોપીઅન અને બે રેશી મળી ૭ મેમ્બરો છે, તેમાંના ૪ સરકારી નોકર છે. વાયવ્ય પ્રાન્તો અને અયોધ્યાની કમિટીમાં ૪૦ મેમ્બરો છે, તેમાંના આઠમાં દોઢાની રૂએ નિમણ છે; ખાલીના ૨૦માંથી ૫ ને કેળવણી આપાનો ડિરેક્ટર નીમે છે, ૫ ખિસ્તી કેળવણી સમાજ તરફથી નિમણ

છે, અને ૧૦ સ્થાનિક સરકાર નીચે છે, આ વીસ મેમ્બરોની નિમણૂક દર વર્ષે થાય છે. ધન્યની કમિટીમાં ૩૦ મેમ્બરો છે, તેમાંના ૧૫ સરકાર તરફથી અને ૧૫ મુનિસિપલિટી તરફથી નિમાય છે. ગંધ્ય પ્રાન્તોની કમિટીમાં ૨૦ મેમ્બરો છે, તેમાંના ૧૮ હોદ્દાની રૂએ નિમાય છે, અને ૧૨ સરકારી નોકર છે. આસામમાં આસામી ભાષાની ચોપડીઓ પસંદ કરનારી કમિટીમાં ૧૦ મેમ્બરો છે, તેમાંના ૨ સરકારી નોકર છે. બંગાળામાં મંજૂર થયેલી બંગાળી અને ઇંગ્લેશ ભાષાની ચોપડીઓ આસામમાં પણ ચાલે છે.

૬. જુદા જુદા પ્રાન્તોની કમિટીઓના અધ્યક્ષોમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો જ તેમના કામમાં પણ તફાવત છે. બંગાળામાં જુદા કમિટી સ્થાનિક સરકાર તથા કેળવણી ખાતાની દેખરેખ નીચે નથી. ચોપડીઓ અનાવનારા અથવા પ્રસિદ્ધ કરનારા પોતાની ચોપડીઓ બારોબાર જુદા કમિટી ઉપર મોકલે છે. કમિટી પ્રાથમિક અને બીજા દરજ્જાની નિશાળોની ચોપડીઓ પસંદ કરે છે, અને ડિરેક્ટર તેમની બલામણો મુજબ ચોપડીઓની યાદી દર વર્ષે સુધારે છે. બંગાળાની નિશાળો માટે પસંદ થયેલી બંગાળી અને ઇંગ્લેશ ભાષાની ચોપડીઓ આસામમાં પણ ચાલે છે. મદ્રાસ પ્રલાકામાં ડિરેક્ટર પ્રથમ ચોપડીઓના અક્ષર, કાગળ, તથા સાધારણ રચના તપાસે છે, અને તેને પસંદ પડે તે ચોપડીઓ તે જુદા કમિટી ઉપર મોકલે છે. જુદા કમિટીની બલામણો ધ્યાનમાં લઈ જે ચોપડીઓ ડિરેક્ટર મંજૂર કરે છે તેના નામ સરકારી ગેઝીટમાં છપાય છે. મુખર્ષી પ્રલાકામાં કેળવણી ખાતાનો ડિરેક્ટર પ્રથમ કેળવણી ખાતાના ભાષાન્તર કર્તા ઉપર ચોપડીઓ મોકલે છે. ભાષાન્તર કર્તા જે ચોપડીઓ માટે બલામણુ કરે તે ઉપર જુદા કમિટીના અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે. જુદા કમિટીના અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લઈ ડિરેક્ટર છેવટની મંજૂરી આપે છે. વાઘવ્ય પ્રાન્તો અને અયોધ્યામાં દેશી શાળાઓની અને ઇંગ્લેશ નિશાળોનાં નીચલાં ધોરણોની ચોપડીઓ નક્કી કરવાની સત્તા જુદા કમિટીને આપેલી છે. પણ તેઓ જે ચોપડીઓ નક્કી કરે તેને માટે ડિરેક્ટરની મંજૂરી લેવી પડે છે. ડિરેક્ટર પોતે જે ચોપડીઓ મંજૂર કરે છે તેની ખચર સ્થાનિક સરકારને આપે છે. વળી

કાંઈ કાંઈ વખત કમિટીનો મત લીધા વિના પણ સરકારની મંજૂરીથી કેળવણી ખાતું કેટલીક ચોપડીઓ ચલાવે છે. પંજાબમાં નિશાળોમાં ચાલવાની ચોપડીઓ માટે કમિટી માત્ર જાણામણ કરે છે, કેળવણી ખાતું તે મંજૂર કરે છે. મધ્ય પ્રાંતોમાં કમિટીને કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલના દાવ નીચે કામ કરવું પડે છે. થઈદેશમાં કમિટી દેશી ભાષાની ચોપડીઓ પસંદ કરે છે તથા જનાવે છે, અને તે ચોપડીઓ મંજૂરી માટે મોકલે છે. વળી ને મંજૂર થયેથી ઇમેજ ચોપડીઓનું જાપાનતર પસંદ કરી આવવા તો જતે જનાવી મંજૂરી માટે મોકલે છે. કાંઈ કાંઈ વખત જે ઇમેજ ચોપડીઓ નિશાળોમાં ચલાવવાનો વિચાર હોય તેમના ગુણ દોષ વિશે તેમને રિપોર્ટ કરવો પડે છે.

૩. નિશાળોના દેડ માસ્તરો તથા વ્યવસ્થાપકોને મંજૂર કરેલી ચોપડીઓ ચલાવવા સમજાવી જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા મુકામ મળેલા છે. મદ્રાસમાં સરકારે ગાંધી કરેલી શાળાઓમાં ચાલવાની ચોપડીઓ મંજૂર કરેલી ચોપડીઓની યાદીમાંથી પસંદ કરવામાં આવે છે. તો પણ જો માત્ર મંજૂર કરેલી જ ચોપડીઓ ચલાવવી એવું કાંઈ જાન્યન નથી. મુમ્બઈ ઇલાકામાં સરકારી અને મદદ લેનારી નિશાળોના દેડ માસ્તરો તથા વ્યવસ્થાપકો ઇંગ્લાન્ડમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગમે તે ચોપડી ચલાવી શકે છે. કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરે આવી ચોપડીઓની એક યાદી સને ૧૮૯૪માં જદાર પાડી હતી. દાસમાં ફક્ત એટલું જાન્યન છે કે આ યાદીમાં દાખલ ન થઈ હોય એવી કાંઈ પણ ચોપડી નિશાળમાં ચલાવવાને દેડ માસ્તરને પોતાના વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરની મંજૂરી લેવી પડે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ઇમેજ ચોપડીઓ ડિરેક્ટર પસંદ કરે તો જ નિશાળોમાં ચલાવી શકાય છે. બંગાળાની મધ્ય ભાગની કમિટીએ કાંઈ સૂક્ષ્મમાં ચાલવાની ચોપડીઓની યાદી જદાર પાડી નથી. ત્યાં દરેક વિભાગનો ઇન્સ્પેક્ટર એક યાદી જદાર પાડે છે, અને તે વિભાગની સવળી સરકારી નિશાળોને તે યાદીમાં દાખલ થયેલી ચોપડીઓ ચલાવવી પડે છે. ખાનગી નિશાળોના વ્યવસ્થાપકોને આ યાદીમાંની ચોપડીઓ ચલાવવાની ફરજ નથી, છતાં પણ ખાનગી ને ચલાવે છે. પ્રાય-

ગ્રિક અને ખીન્ન દરજ્જાની નિશાળોમાં સ્કોલરશિપ પરીક્ષાઓ ગાટે કમિટીએ મંજૂર કરેલી યાદીમાંથી ચોપડીઓ દરાવવામાં આવે છે. સરકારી અને મદદ લેનારી નિશાળોના હેડ માસ્ટરો અને વ્યવસ્થાપકોને પોતાની નિશાળોમાં ચાલવાની ખીજ ચોપડીઓ પણ આ યાદીમાંથી પસંદ કરવી પડે છે. વાપવ્ય પ્રાન્તો અને અયોધ્યામાં સરકારી અને મદદ લેનારી કોઈ પણ નિશાળમાં ડિરેક્ટરે મંજૂર ન કરી હોય એવી ચોપડી ચલાવી શકાતી નથી. પંજાબમાં ફક્ત સરકારી અને લોકલ બોર્ડની નિશાળોમાં ચાલવાની ચોપડીઓ નક્કી કરવામાં આવે છે, ખીજ બધી નિશાળો ગમે તે ચોપડીઓ ચલાવી શકે છે. મધ્ય પ્રાન્તોમાં માત્ર મંજૂર કરેલી ચોપડીઓ ચલાવવી એવો કંઈ નિયમ નથી. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે નક્કી કરેલી ચોપડીઓ ખાતાના અધિકાર નીચેની સમગ્ર નિશાળોમાં ચાલે છે. વળી ખાતગી નિશાળોમાં પણ આ ચોપડીઓ ચાલે છે. જલ્લંદરમાં યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ ગાટે નક્કી કરેલી તથા સ્થાનિક સરકારે નિશાળોનાં પરીક્ષાનાં ધોરણો ગાટે અને શિક્ષકની લાયકાતની પરીક્ષા ગાટે મંજૂર કરેલી ચોપડીઓ માત્ર દરજ્જાત છે.

૮. સને ૧૮૮૧ ના હુકમો કાઢવામાં હિન્દ સરકારનો એવો હેતુ હતો કે સમગ્ર પ્રાન્તોમાં સામાન્ય નિયમોને અનુસરીને ચોપડીઓ પસંદ કરવામાં આવે. આ સામાન્ય નિયમો અમલમાં મૂકવાને સ્થાનિક સરકાર વિશેષ યોગ્ય કરી શકે. ઉપર જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે, કે હિન્દ સરકારનો આ હેતુ પાર પડ્યો નથી. આ કારણથી નામદાર વાઈસરોય હવે સને ૧૮૮૧ ના નિયમો ફરીથી જાહેસ કરવા, તથા તે નિયમો મુજબ ચોપડીઓ પસંદ કરવાનો વહેવટ ચાલે તેવો જન્ટોનરલ કરવા ગાએ છે. પણ તેમ છતાં પહેલાં પ્રાન્તિક કમિટીઓએ આદર્શ વર્ષ થયાં કેળવણીના કામમાં જે મદદ આપી છે, તેની સરકાર ખરા દિલથી કદર કરે છે. જે હેતુથી આ કમિટીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી તે હેતુ ધણે દરજ્જે પાર પડ્યો નથી, તે કારણથી તેમણે લોક હિતાયે પોતાની દરજ્જ સમજીને જે મદદ કરી છે તેની મહત્તા કોઈ પણ રીતે ઓછી થતી નથી.

૯. પ્રથમ નામદાર વાઇસરોયનો એવો વિચાર છે કે જુક કમિટીનો રચાનિક સરકાર અને કેંગવણી ખાતા સાથેનો દલે પછીનો સમ્બન્ધ નક્કી કરવો. જુક કમિટીએ નિશાળોમાં ચાલવાની સધળી ચોપડીઓ નક્કી કરવી એવી કદી સરકારની ધારણા નહોતી. આ ચોપડીઓના સમ્બન્ધમાં કમિટીએ માત્ર સરકારને પોતાના અભિપ્રાય જણાવવા જોઈએ, અને છેવટની મંજૂરી આપવાનું કામ રચાનિક સરકારે પોતાના હાથમાં રાખવું જોઈએ, તથા આવી રીતે મંજૂર કરેલી ચોપડીઓની યાદી સરકારના હુકમથી સરકારી ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ. વળી કોઈપણ માણસ જો તે ચોપડી કમિટી ઉપર મોકલે તે કમિટીને તપાસવી પડે તો કમિટીના જે યોગ સભાસદોને વધારે દુરસદ મળતી હોય તેમને માથે ચોપડીઓ તપાસવાનો સધળો બોલો પડે. આમ ન થાય માટે દિન્દ સરકાર એવો દરાવ કરવા માગે છે, કે મંથ કર્યાએ પ્રથમ પોતાની ચોપડી પ્રાંતના કેંગવણી ખાતાના ડિરેક્ટર ઉપર મોકલવી. ડિરેક્ટરે આ ચોપડી કમિટીમાં ફેરવવા સાચક છે કે નહિ તેની તપાસ કરાવવી, અને ફેરવવા જેવી લાગે તો તેમ કરવું. આ મોકલવૃત્તી કમિટીને ચિર દલ ઉપરાન્ત બોલો પડશે નહિ.

૧૦. જુક કમિટીના બંધારણું વિષે દિન્દ સરકાર એવો દરાવ કરવા માગે છે, કે દલે પછી દરેક પ્રાંતમાં કેંગવણી ખાતાના ડિરેક્ટરને જ જુક કમિટીનો પ્રમુખ નીમવો. જે પ્રાંતમાં એક કરતાં વધારે દેહી બાળાઓ ચાલતી હોવાથી દરેક બાળાની ચોપડીઓ નક્કી કરવાને પેટા કમિટીઓ નીમવી પડે, ત્યાં કેંગવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરને પેટા કમિટીનો પ્રમુખ અથવા સેક્રેટરી નીમવો. દિન્દ સરકારને હાલની પણી ખરી કમિટીઓમાં મેમ્બરોની શંખ્યા જોઈએ તે કરતાં વધારે લાગે છે. તેમને એવો મત છે કે દરેક પ્રાંતની કમિટીમાં પ્રમુખ સિવાય બીજા વીસ મેમ્બરો રાખવાથી મ્હોટામાં મ્હોટા પ્રાંતમાં પણ સધળા જગેના મુખ્ય ભાગે આવી રહેશે. વળી જો પેટા કમિટી નીમવી પડે, તો તેમાં પ્રમુખ સિવાય બીજા પાંચ મેમ્બરો જસ થશે. દિન્દ સરકાર આ જગાએ મુશ્કેલી કરે છે કે રચાનિક સરકારોએ મેમ્બરોની સંખ્યા એકદમ ઘટાડી નાખીને

આ પ્રમાણે રાખવાની જરૂર નથી, પણ જ્યારે જ્યારે હાલના ખોડમાં જગા ખાલી પડે ત્યારે ત્યારે તેમણે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. વળી હિન્દ સરકારનું એમ માનવું છે કે હાલની કેટલીક કમિટીઓમાં જોઈએ તેવા મેમ્બરો નથી. હિન્દ સરકારે ઇ.સ. ૧૮૮૧ ના ઠરાવમાં એવો વિચાર જણાવ્યો હતો, કે દરેક પ્રાંતની કમિટીમાં કેટલાક સ્વતંત્ર મેમ્બરો હોવા જોઈએ. આ ઉપરથી કેટલાક પ્રાંતોમાં સ્વતંત્ર મેમ્બરોની સંખ્યા જોઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે રાખવામાં આવી છે. આથી સરકારનું દિલ ખરાખર જળવાવું નથી. વળી કેટલીક કમિટીઓમાં સરકારી માણસો માત્ર કેળવણી ખાતાના ઉત્તરતા દરજ્જાના નોકરો છે, તેમનો સરકારનું દિલ ધ્યાનમાં લેવડાવવા જોગ બાર બોજ પડતો નથી. બીજા હાથ પર, કેટલીક કમિટીઓનું બંધારણ એવું છે કે તેમાં જુદા જુદા વર્ગનું દિલ ખરાખર જળવાવું નથી. આ ઉપરથી હિન્દ સરકાર એવો ઠરાવ કરવા માગે છે કે દરેક કમિટીમાં સરકારી નોકરો કરતાં સ્વતંત્ર માણસોની સંખ્યા ઘણી વધી જવી ન જોઈએ, તથા જુદા જુદા વર્ગનું દિલ ખરાખર જળવાવું જોઈએ. ઘણી જગાએ બુક કમિટીના મેમ્બર તરીકે કામ કરવાને હુશિયાર સરકારી અમલદારો ગણી આવશે. આ અમલદારો કદાચ કેળવણી ખાતાના નોકર નહિ હોય તોપણ કમિટીનું કામ ખરા દિલથી કરશે, અને કમિટી સ્થાપવાનો હેતુ ખરાખર જળવશે. કમિટી સ્થાપવામાં સરકારનો હેતુ એ છે, કે જે નિશાળોમાં અપાતી કેળવણીને માટે સરકાર પ્રસક્ત અથવા પદોક્ષ રીતે જવાબદાર છે, તે નિશાળોમાં ચાલવાની ચોપડીઓ એવી રીતની હોવી જોઈએ કે તેમની સામે કંઈ પણ વાંધો ઉઠાવી શકાય નહિ. આ બાબતમાં સરકારના હક અને સરકારના દિલ સમજાવી જવાબદારી હિન્દ સરકાર કોરાણે મૂકી શકતી નથી. જે સરકાર કોઈ નિશાળોને મદદ આપે તો તે નિશાળોનો અભ્યાસ નક્કી કરવાનો હક તેમણે પોતાને જ હાથ રાખવો જોઈએ; નહિ તો તેમની જવાબદારી માત્ર નામની જ રહેશે.

૧૧. સને ૧૮૭૭ની કમિટીએ એવી ખસામણ કરી હતી, કે દરેક પ્રાંતની બુક કમિટીએ નિશાળોમાં ચાલવાની ચોપડીઓની એક યાદી બનાવવી. આ યાદીમાં ચોપડીઓના એ વર્ગ પાડવા. પહેલા વર્ગમાં સરકારી તેમ જ મદદ સેનારી નિશાળોમાં ચાલી શકે એવી ચોપડીઓ દાખલ કરવી,

અને ખીન્ને વર્ગમાં સરકારી નિશાળો માટે મંજૂર થયેલી નહિ હોવા છતાં મદદ લેનારી નિશાળોમાં ચાલી શકે એવી ચોપડીઓ દાખલ કરવી. આ બધામધ્ય ઉપરથી સરકારે એવો દરાવ કર્યો હતો, કે મદદ લેનારી નિશાળોને સરકારી નિશાળો માટે મંજૂર કરેલી ચોપડીઓ ચલાવવાની ફરજ પાડવી નહિ. પણ સરકારી નિશાળોને માટે એક અને મદદ લેનારી નિશાળોને માટે એક એવી ચોપડીઓની બે જુદી યાદી બનાવવામાં આવી નથી. હાલમાં ચાલતો રિવાજ જોઈએ તો આ દરાવના હેતુ પેરેઆજમાં જણાવ્યા મુજબ થળા ખરા પ્રાન્તોમાં શુક કમિટીની બધામધ્ય ઉપરથી મંજૂર થયેલી ચોપડીઓ સરકારી તેમ જ મદદ લેનારી નિશાળોમાં ચાલે છે. છતાં હિન્દ સરકાર દ્વેષે પછી એવો દરાવ કરવા માગે છે, કે રથાનિક સરકારે મંજૂર કરી ન હોય એવી કોઈ પણ ચોપડી મદદ લેનારી કોઈ પણ નિશાળમાં ચલાવવી નહિ. સરકારી તથા સોહલ જોડેનાં નિશાળોમાં ચાલવાની ચોપડીઓની લાંબી યાદી બનાવવાની જરૂર નથી. આવી નિશાળોમાં તો દરેક વર્ગનો અભ્યાસ નક્કી કરવો જોઈશે, અને દરેક જાતના અભ્યાસને માટે ચોપડીઓ નક્કી કરવી પડશે. મદદ લેનારી નિશાળોમાં બપોરે છૂટ આપવાની જરૂર છે, તેથી મંજૂર કરેલી ચોપડીઓની યાદી એવી હોવી જોઈએ કે તેમાંથી તેમને આ છૂટ મળી શકે. પણ આ નિશાળોના બાવરચાપકોને એવી રીતે મદદ આપવી જોઈએ કે તેમણે રથાનિક સરકારે મંજૂર કરેલી યાદીમાં દાખલ ન થઈ હોય એવી કોઈ પણ ચોપડી સરકારની મંજૂરી રિવાજ ચલાવવી નહિ. હિન્દ સરકાર બેશક એમ ધારે છે, કે કોઈ મદદ લેનારી નિશાળનો બાવરચાપક મંજૂર થયેલી યાદીમાં દાખલ ન થઈ હોય એવી ચોપડી પોતાની નિશાળમાં ચલાવવાની રજા માગશે, તો રથાનિક સરકાર તે ચોપડી શુક કમિટી પાસે તપાસાવશે, અને જો તે નિશાળમાં ચલાવવા જેવી દશે તો તેને યાદીમાં દાખલ કરાશે. મદદ નહિ લેનારી નિશાળોમાં ચાલવાની ચોપડીઓ નક્કી કરવાનું હાલ સરકારનું નથી, છતાં આવી નિશાળોમાં અપાની કેળવણીમાં પણ સરકારનું દિવ રહેલું છે, તેથી હિન્દ સરકાર એવો દરાવ કરવા માગે છે, કે આવી કોઈ પણ નિશાળમાં સરકારે નામંજૂર કરી દશે એવી ચોપડીઓ ચાલતી દશે, તો તે નિશાળના રિવાજોએ સર્ટિફિકેટની મદદે પરીક્ષામાં અપવા

સ્કૅલરશિપની સ્પર્ધાની પરીક્ષામાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ. ઉપરે, ર્યાનિક સરકાર પોતાના પ્રાન્તની અને હિન્દ સરકાર ગમે તે પ્રાન્ત અથવા આખા બ્રિટિશ હિન્દની સરકારી અથવા મદદ સેનારી નિશાળોમાં કોઈ અમુક વિષય ઉપર અમુક ચોપડી દાખલ કરવાની સત્તા પોતાને, હાથ રાખે છે. આ સત્તાનો તેઓ કોઈક વખત ઉપયોગ કરશે, તો યશ્ચ આવી સત્તા રાખવાની હિન્દ સરકારને જરૂર લાગે છે. ડૉ. કર્નિંગહામની આરોગ્ય વિદ્યા ઇ.સ. ૧૮૭૯ માં અને ડૉ. રોબર્ટસની આરોગ્ય વિદ્યા ઇ.સ. ૧૮૯૧ માં સધળી નિશાળોમાં ચલાવવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો, તેવી જાતની ચોપડીઓ દાખલ કરવામાં આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

૧૨. નિશાળોનાં પુસ્તકો ખસન્દ કરવાના આ નવા નિયમો સધળી ર્યાનિક સરકારો કેવી રીતે અમલમાં મૂકે છે તેની માહિતી હિન્દ સરકારને મળે, તેટલા માટે દરેક ર્યાનિક સરકારે આ નિયમો આવી જાપ એવી કલમોનો ખરડો કરીને હિન્દ સરકારને મોકલવો, અને કુળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરે આ કલમોનો કેવી રીતે અમલ થાય છે તે પોતાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં જણાવવું.

ચર્ચા પત્ર.

જેઠાલાલ મોહનલાલ મહેતાજી પઢલી. માહે જન્યુઆરી સને ૧૯૦૦ ના માસના શાળા પત્રમાં જે પંચાંગ તારીખ તિથિવાર દાખલ કરેલું છે, તેમાં માહે ફેબ્રુઆરી માસ ૨૮ દિવસનો ગણ્યો છે. આ સાચું છે કે હસ્ત દોષથી થયેલું છે? જો સાચું હોય તો હોય કૃત શુભ છઠ્ઠી વાંચન ચોપડીમાં દાખલ કરેલી કવિતાની એક કડીથી વિરૂદ્ધ ગણાય.

ટીપ—સને ૧૯૦૦ નો ફેબ્રુઆરી માસ ૨૮ દિવસનો છે. છઠ્ઠી ચોપડીમાં જે કવિતા આપી છે તેની નીચેની કડી પ્રમાણે આ સાલનો ફેબ્રુઆરી મહિનો ૨૮ દિવસનો હોવો જોઈએ:—

પણ સૈકાના વર્ષમાં અઠ્યાવીસ ગણાય,
દર ચોથા સૈકા વિશે ઓગણત્રીસ લખાય.

છત્રી સન શરૂ થયો સ્વાસ્થી ચોથા સૈકાના છેલ્લા વર્ષમાં એટલે
સને ૪૦૦ માં, અને સ્વાસ્થીના દર ચોથા સૈકાના છેલ્લા વર્ષમાં એટલે
સને ૮૦૦, ૧૨૦૦, ૧૬૦૦, ૨૦૦૦, વગેરેમાં ફેબ્રુઆરી મહિનો ૨૯
દિવસનો તથા બાકીનાં સૈકાનાં છેલ્લાં વર્ષમાં ફેબ્રુઆરી મહિનો ૨૮ દિવ-
સનો થવો જોઈએ.

એક મહેતાજી—મુરત જિલ્લાના દરેક તાલુકામાં પરીક્ષા થઈ ગયા
પછી છેલ્લાં એક આઠવાડીઆની રજા આપવાનો વહિવટ હોવા છતાં
વલસાડ તાલુકામાં પરીક્ષક સાહેબે એવો નિયમ બાંધ્યો છે, કે ૩૩
ટકા રિઝલ્ટે ૧ દિવસ, ૫૦ ટકા સુધી ૨ દિવસ, ૭૦ ટકા સુધી ૩
દિવસ, ૮૦ ટકાએ ૪ દિવસ, ૯૦ ટકાએ ૫ દિવસ, અને ૧૦૦ ટકાએ
૭ દિવસની રજા પાળવી. આ પ્રમાણે વહિવટ આ વડે શરૂ થયો છે.

દીપ—વર્ધાપત્રી લખે છે તે મુજબ વહિવટ દોષ તો તે જ્ઞાતા-
કુલર મારફતે કાઢી નિરૂદ્ધ છે. કાઢમાં આપેલા નિયમ મુજબ સપગાએ
વર્તવું જોઈએ. પરીક્ષામાં પાસ થવાના ટકાને આટલું બધું અયોગ્ય
વજન આપવું એ પસન્દ કરવા જેવું નથી.

કેળવણી ખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

ઉ. નં ૪૪૫૪.

‘શુદ્ધ જ્ઞાનરેખા ડાબ્યુ. ઇ. એડરટનના જીવન ચરિત્રનું મુજબાતીમાં
બાબાન્ટર’ એ નામના પુસ્તકની કિંમત તેના કર્તા મિ. બગવાનલાલ
રજૌડિયાલ બાદશાહે પુટાડીને ૦-૧૨-૦ કરી છે, અને તે પુસ્તક મહેરમાન
ડિરેક્ટર સાહેબે હંનામ તથા લાઇબ્રેરીને માટે મંજૂર કર્યું છે.

અમદાવાદ, } J. OLIVER,
તા. ૧૪-૩-૧૯૦૦ } એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉ. જા.

પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પ્રીક્ષાની તારીખ, જાહેર ખબર.

(ઈ. નં. ૧૯૯, તા. ૨૩-૪-૧૯૦૦)

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૦૦ ના સપ્ટેમ્બર માસની તા. ૧૦ મી (સોમવાર) ને રોજ અને તે પછીના દિવસોએ હલકા દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવા માટેની પ્રીક્ષા ઉત્તર ભાગમાં નીચે લખેલાં મધ્ય સ્થળોએ સેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ,

ભરૂચ,

નડીઆદ,

સુરત,

ગાંધી,

થાણા.

૨. તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૫ ના મુખ્યઈ સરકારી ગઝેટના ૧ લા ભાગમાં પૃષ્ઠ ૪૯-૫૨ મે પ્રસિદ્ધ કરેલા મુધરેલા નિયમો અને સાર પછી થયેલા ફેરફારો* જે સને ૧૮૯૮ ના મુખ્યઈ સરકારી ગઝેટના ૧ લા ભાગમાં પૃષ્ઠ ૧૨૨ અને ૭૨૦ મે પ્રગટ થયેલા છે તે મુજબ પ્રીક્ષા સેવામાં આવશે.

૩. સને ૧૯૦૦ ના ઓગસ્ટ માસની તા. ૧ લીએ અથવા તે પહેલાં ઉમેદવારોએ પોતાની અરજીઓ વગેરે પોતાના મધ્ય સ્થળ ના પ્રમુખ સાહેબ તરફ મોકલવી. તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી સેવામાં આવશે નહિ.

૪. જે ઉમેદવારો થાણા મધ્ય સ્થળે પ્રીક્ષા આપવાના હોય તેમણે મુખ્યઈ સરકારી ગઝેટના જીભ ભાગમાં મધ્ય ભાગના મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે પ્રગટ કરેલી જાહેર ખબર વાંચવી.

અમદાવાદ,

J. OLIVER,

તા. ૨૩ મી એપ્રિલ ૧૯૦૦ }

એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

* જુઓ જુલાઈ ૧૮૯૫ ના શાળા પત્રનાં પૃષ્ઠ ૨૧૪-૨૨૩.

x " સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૮ " " ૨૮૧-૨૮૩.

પડીકાનો રૂપીઓ એક. પેટ્રોંગ તથા પોટેજ વધુ. પરદેશીનાં માદાકેને આઠ પડીકાંથી ઓછાં મોકલવા સીવાજ નથી. જે બંધુબંધુ તથા માલ સહીનાં મળીને આઠ ભેષતાં દેહેતો તેમ પણ મોકલવામાં આવશે.

કેળવણી ખાતામાં વપરાતી ચોપડીઓ, ટોપીઓ, નકશાઓ, તથા બીજી વાંચવા માપક ચોપડીઓ મળશે. મંગલનારને. વાજળી કમીશન દાખી આપીશું. પોટેજ જુદું.

મુ. વડવાણ શહેર. શાહુ નારણજી અમરશી.

ગણિત ગમત-તૈયાર છે, વડોદરા રાજ્યમાં છ. મારે મંજુર. પુસ્તકમાં સીલાગતી આધારે ગણિત તથા માપકરણની મંજૂરી રીતે આપેલી છે. કી. ર. વા કંતા. જગનનાથ નરભોગમ જોગી આપેલ હાઈસ્કૂલ અમદાવાદ.

હુબ્બલેન રિમય, બનાઉ રિમય અને હડસન. દેલેન્ડો, ગોખલે, ઘોષ, પેન્ડસબરી, લૉક અને સેવીસ, રાધાકૃષ્ણ, ગડેશ્વરન, સુભારાવ, કૉનવેલ અને શ્રીયના ઈંગ્રેજ અને લાલસંકરના ગુજરાતી અંકગણિતમાંના તથા બધી પરીક્ષાઓના સવાલમાંના અથવા દાખલા-દી-ખુલાસા સાથે.

(સંધ્યા દાખલા રીતસર દરી ગતાવ્યા છે. કિમ્મત રૂ. ૧-૦-૦ પોટેજ રૂ. ૦) ના દાલમાં કિમ્મત રૂ. ૦-૧૩-૦ પાનાં ૫૧૨) ગયા વરસની પ. સ. પરીક્ષામાં આગાના દાખલા આવ્યા હતા તે પ્રમાણે દર વર્ષે આવવાનો સંભવ છે. ગણે જશે તે જરૂર પાસપસી. પરબુદારા નાગરદાર કિનારવાળા-મરમ.

અંકગણિતની સમજુતી. કિમ્મત રૂ. ૦૫ પોટેજ સાથે. પાંચે દશ; દશે; પંદર; વીસ; અને જ્ઞીમે, પ્ત્તીસ; ટકા કમિશન. વેસ્ટ પેએબલ ખર્ચ લેનારને સિર. ખુશાલદાસ ગોકળદારા. મુખ્ય બેંક. અમદાવાદ.

સચિત્ર ગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી.

દાકીનાવાડની રાજાઓ મારે મંજુર થયેલી તૈયાર છે કિમ્મત ૧ આનો કમિશન ફેક્ટે ટકા ૨૦, મોકલવાનો ખર્ચ મંગાવનારને સિર છે. સદરજી ચોપડી જૂનાગઢમાં કંતા પાસેથી, બાવનગરના આજમ તાલુકા રફલગાસ્તર જાફરજી મદાવજી ગાંધી પાસેથી, તથા વેરાવળના આજમ તાલુકા રફલ માંજર ડાહ્યાનાથ પ્રભુનાથ પાસેથી મળશે. મુન્દરજી મળીજી રોક. પ્રાધામિક રાજા સુપરિન્ટેન્ડર મુ. જૂનાગઢ.

સરજા દેગીનામાની પદ્ધતિ, આદર્શિ આગી કિમ્મત ૪ આના મુખ્ય બેંક દલાલના કેળવણી ખાતાના મેહેરજાન ડિરેક્ટર સાહેબ બાદા. દુર ના છે. નં. ૪૪૯૦ તા. ૯-૧૧-૯૪ના દરમ મુજબ રાજામાં વાપરવાને દરકત નથી. સરકારે મંજુર કરેલ 'ગુજરાતી જાળ વ્યાકરણ.' આદર્શિ ચોપડી. કિમ્મત ૪ આના પોટેજ બંનેનું માર. કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦. નંગથી ૧૦-૧૫-૨૦-૩૫ ટકા. વેસ્ટ પેએબલ ખર્ચ મંગાવનારને સિર છે. પ્રેમચંદ કદમચંદ, શાહુ. મળ ૩. એ. ઈ. મોદિસવાડ, મુ રવારી. બાવનગર.

આ પત્ર સમ્બન્ધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. નોટપેઠ કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચેકબે અક્ષરે કાગળની એક ૮૪ બાંયુંએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસન્દ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બન્ધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે ગંગાવી લેવું.

શાળા ખાતાના ડેપ્યુટી અને એસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી સાહેબોને તથા મહિતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળ વ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સમ્બન્ધી હકીકત સ્કૂલ બોર્ડ તથા રૂટી ગવર્નમેન્ટના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે ખર્ચ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમ જ ખાનગી બહેર ખર્ચે જે માસમાં છપાવવી હોય તેના આગળ મહિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહેંચમી લેઈએ. દે-ન્યુઝિલો જે માસના અંક સાથે વહેંચવાં હોય તેના આગળ મહિનાની પંચમીસમી તારીખ સુધીમાં આવવાં લેઈએ.

મની ઓર્ડર મોકલનારે કૃપા કરી પોતાનું નામ, ઠેકાણું, અને શી બાબતના પૈસા છે તે ચેકબે અક્ષરે લખવું. તે વિના બૂલ થવાનો સ-મ્ભવ છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથી જ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રૂપી છે. પોસ્ટેજ માફ, છટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે બીજી આના પદરના ખર્ચે લે-નાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગાર વાગા સિરાક તથા વિદ્યાર્થીઓને ટપાલ ખર્ચ સાથે ૦-૧૨-૦

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ રપટ લખવું. વિષય પસન્દ પડશે તો તેની અગલ નજેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેરે પાને રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ સુધી આપવામાં આવશે. અંગ્રા પત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

બહેર ખર્ચે છાપવાના લાવ.

૩.	લીટી.	તો પ્રથમ પેરે ચાર્જ અને તે પ-
૧.....૩		છીના અગીઆર મહિના લગી
૨.....૮		પા બજો ચાર્જ પડશે. બાર મહિ-
૩.....૧૫		નાથી આઠી મુત્ત દશે તો પડેલે
એ ઉપરનાતો બાવ ઉપર પ્રમાણે જ.		મહિને પૂરો ચાર્જ અને પછીને
બાર માસ લગી લાગતાગટ દશે		દરેક મહિને અર્ધો ચાર્જ લેવાશે.

દેન્યુઝિલો વહેંચવાના દર.

પા તોલા સુધીના રૂ. ૮-૦-૦, અર્ધો તોલા સુધીના રૂ. ૧૦-૦-૦, અને એક તોલા સુધીના રૂ. ૧૨-૦-૦. તે ઉપરનાને માટે દબને લખવું.

The Gujarat School-Paper.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

જૂન સને ૧૯૦૦

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગાસ—ગંજૂર નદિ ધરેલી ચોપડીઓ.....	૧૬૧.
લન્ડનની પ્રાથમિક શાળાઓનું બજેટ.....	૧૬૩
અશિયાના વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મધાત.....	"
છગ્લાંડની પ્રાથમિક કેળવણી.....	"
યૂરોપની શાળાઓ—ધરની બુગોળ.....	૧૬૪
પરચૂરણ સુચનાઓ ..	૧૭૦
સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ—રોટલી.....	૧૭૨
વનસ્પતિ વર્ણન—મ્હા.....	૧૭૫
આપલોન્ડનું કેળવણી કમિશન—કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ.....	૧૭૮
આપલોન્ડમાં કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણ.....	૧૮૦
પરીક્ષક પત્ર—આમ્ય હમ્યારજો.....	૧૮૧
કેળવણી ખાતાની ખબરો.	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <div style="font-size: 3em; vertical-align: middle; margin-right: 5px;">}</div> <div> <p>દાઈ અને રપેસ્ચલ સ્કૂલ સ્કોલરશિપ પરીક્ષા. ૧૮૮</p> <p>ગિડલ " " " " " ૧૮૯</p> <p>અમદાવાદ હન્ડ-વ્રાઈટીંગ ક્લબ " " ૧૯૧</p> <p>જાહેર અબર (જેડા તથા બરમ્સ નિજાના મુસલ-માનો માટે) ..</p> </div> </div>

(કેળવણી ખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

મુનાબટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ ૯૬ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

પ્રેક્ષકરો, પ્રિન્સીપલો અને હેડમાસ્ટરો.

રા. સા.વામનરાવ આખાજી મોદક, બી.એ.માં હે.ગા.એલિફન્ટનદાઈરૂઠ.
ખા. ખા. જગશેદજી આરેશર, દવાલ, એમ. એ.એલ. એલ. બી.ગાયક-
વાડ કેળવણીખાતાનો ડિરેક્ટર અને ગુજરાતકેલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.
શેઠ હોસાભાઈ નસરવાનજી વાડીઆ, એમ. એ; પ્રિન્સિપલ, સર. જ
જી. પા. એ. ઇન્સ્ટિટ્યુશન, મુમ્બઈ.

ખા.ખા. જગશેદજી નવરોજજી બિનવાળા, એમ. એ, બાબનગર કેલેજ.
શેઠ. એદલજી દેગાજી તળાડી, બી. એ; અમદાવાદ દાઈરૂઠ.

શેઠ ફરુજનજી ચત્તરજી રતુર, એમ. એ; પ્રેક્ષકર, પૂના કેલેજ.

ખા. સા. હયાલીમ મદમદ સાપાની, બી. એ; હેડમાસ્ટર બરમદાઈરૂઠ.

રા. સા. માધવલાલ દરિયાલ દેસાઈ, પ્રિન્સિપલ, ટ્રેનિંગ કેલેજ અમદાવાદ.

ગિ. એ. એમ, જર્વિસ, સુન્દર મિશન સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ.

મિ. નિલિમજી બીટી. બી. એ; સુન્દર મિશન સ્કૂલના મેનેજર.

રા. સા. નવસરામ સદ્ગીરામ, રાજકોટ ટ્રેનિંગ કેલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.

શ્રીક. અહેરામજી ફરામજી પટેલ બી. એ. માજી હેડમાસ્ટર સુન્દર દાઈરૂઠ.

શેઠ હેરામજી જ્ઞાંતીર પ્રેમિયોટરી સ્કૂલના માલિક.

શેઠ. ફરામજી જામનજી માસ્ટર બી. એ. કોર્ટ દાઈ સ્કૂલના માલિક.

શેઠ. ગાલોજી બેજનજી કુપર ફોર્ટ દાઈ સ્કૂલના માજી હેડમાસ્ટર.

શેઠ બરજોરજી બરજોદજી શંભલા, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માજી માલિક.

શેઠ. નસરવાનજી બરજોજી નાનજી, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માજી માલિક.

શેઠ. જમશેદજી, અબ્દુલાસ, બી. એ. ડ્યુરેટર મર્વેમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુકડીપો

શેઠ. ગાલોકલા, અહેરામજી માસ્ટર, ગોલગદાસ તેજપાલ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર.

રા. રા. સદ્ગીરામ, દી, હેડમાસ્ટર આયરેડ દાઈ સ્કૂલ જૂન.

રા. રા. એમ. એમ. બક્ષાસી બી.એ.માં હેડમાસ્ટર, ગોધગ એ.વ.સ્કૂલ.

રા. રા. માનીલાલ મોદનલાલ, હેડમાસ્ટર, એંગ્લોવર્નાક્યુલરસ્કૂલ, બાબનગર.

રા. રા. ગાલોકલાલ અમૃતલાલ દલે, બોમ્બે આનન્દમદ દળીખાઈરૂઠ.

શેઠ. હસ્તગજી મહેસ્વાનજી માસ્ટર, હેડમાસ્ટર, ફરામજી પટેલ સ્કૂલ.

મુમ્બઈની ગુજરાતી સ્કૂલના હેડમાસ્ટરો.

મે. શુભાજીદાસ ચન્દરદાસ ચોકસી.

મે. પ્રાજીજીવનદાસ કદાનદાસ.

મે. દેવકિનદાસ લિંગલાલ.

મે. શિવશંકર કૃષ્ણજી બટ.

શેઠ. મહેસ્વાનજી શેરાજી દલાલ.

મે. કચીરજી શેરાજી મનોમના.

મે. ગાલોકલાલ શીરજીરામ અખાકે.

મે. આત્મારામ જીવનદાસ.

મે. મોદનલાલ પ્રમાદરાય.

મે. વજ્રલાલ પાનચન્દ.

મુમ્બઈ અને ગુજરાતના જાહેર છાપાના મતો:—અમ. પ્રે-
ક્ષકર, મુમ્બઈ સમાચાર, જામે જગમેદ, અખાકે મોજગર. દેવરેડિન્ડ
ગુજરાતી, ચન્દાં પદ્મ: રિપન રિપોર્ટર, ઇન્ડિયન એક્ટર, ગુજરાત મિત્ર,
પ્રજામિત્ર, સુપ્રપ્રકાશ, સુરત અખાકાર, દેશમિત્ર, જામ. સમાચાર, દિનેશ્વ.

હસ્તશિલ્પક કોળીજીડા નીચલી ચન્દોદી મજાદો.

૧. શેકડે કપીએ દેશવન્દી માસ મંગાવમામ માસરો તથા બા-
પારોઓ લેઓ, ઓછામાં ઓછી રૂ.૨૦૦ તથા તેથી વધારે તકત ખરીદશે

ગુજરાત શાળા પત્ર.

પુસ્તક ૩૯ મું.

જૂન

૧૯૦૦.

અંક ૬ ઠા.

માસ.

માહે વૈશાખ સંવત ૧૯૫૬ ના માસના કેળવણી પત્રમાં વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ એક વટ હુકમ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે તરફ ઇંગ્રેજ રાજ્યના શિક્ષકોનું પણ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. આ ખાખત આ પત્રમાં વારંવાર ચર્ચાઈ છે, છતાં એક વાર ફરી ચર્ચાવાથી લાભ થશે એમ માનીએ છીએ. મહેરબાન વિદ્યાધિકારી સાહેબ નીચે મુજબ લખે છે:-

“ નિબંધ ભાગ ૨ ની કલમ ૧૬૭ માં જણાવ્યું છે કે—“મંજૂર થયા વગરની કોઈ પણ ચોપડી નિશાળમાં ચલાવવી નહિ; વાંચન ચોપડીના શબ્દાર્થ, ઇતિહાસ જૂગોળના સંક્ષિપ્ત કે પ્રશ્નોત્તર, વગેરે ચોપડી-ઓનો ઉપયોગ નિશાળમાં કરવો નહિ”.

“ સદર કલમ ઉપર મળ્યાક શિક્ષકો પૂરતું લક્ષ આપતા નથી એવું કેટલીક શાળાઓની વિશિષ્ટ તથા તપાસણી વખતે જોવામાં આવ્યાનું જણાવી એ સમજાવે વટ હુકમ કરવા એક પ્રાન્તના રા. ખા. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી લખાઈ આવ્યાથી આ વટ હુકમ કરવામાં આવે છે, કે સદર કલમ મુજબ અમલ કરવા તમામ શિક્ષકોનું ફરી ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આઈદે એ પ્રમાણે થાય નહિ તે માટે વર્ગના શિક્ષકોએ, પહેલાં આસિસ્ટન્ટે, તથા શાળાના મુખ્ય શિક્ષકે તમનીજ રાખવી, અને તે માટે વખતે વખત વિદ્યાર્થીઓનાં દક્ષતરો વગેરે તપાસવાની કાળજી રાખવી.

“ જેમના તરફથી સદર કલમ મુજબ અમલ થશે નહિ તેમને જવાબદાર ગણવામાં આવશે. તા. ૧૩-૪-૧૯૦૦ ”

ઉપરની હકીકત ગાયકવાડી નિશાળોને જોટલી અગત્યની છે તેટલી જ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યની નિશાળોને પણ છે, અને તે કારણથી વ્હનાપુસર મહેતાજીઓના ધારા સંમહમાં નીચેનો નિયમ કરાવ્યો છે—

“આતાએ મંજૂર નહિ કરેલી કાઈ ચોપડી નિશાળમાં વાપરવા કે સાવવા દેવી નહિ”.

નિશાળોની નવી વિઝિટસેં જુદાના યુકાની અન્દરની બાજુએ ફટ-લાક નિયમો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેમાં પણ એક નિયમ નીચે મુજબ છે—

“નિશાળ આતા તરફથી મંજૂર થઈ ન હોય એવી કાઈ પણ ચોપડી કાઈ પણ સખબથી નિશાળમાં સાવવા દેવી નહિ”.

જેવણી આતાના ઉપરીઓ ઉપર મુજબ નિયમો બાંધે છે તથા વારંવાર તાકીદ કરે છે, હતાં હજી તેમનો બંગ થયેલો જોવામાં આવે છે એ બહુ જ દિલગીરી બરેલું છે, અને શિક્ષકોને નીચું જોવાયે છે. યોગ્ય અત ઉપર અમલવાદ શહેરની બે નિશાળોનાં હાઈસ્કોલ દફતરો તપાસતાં વગર મંજૂર થયેલી ફટલીક ચોપડીઓ મળી હતી, અને તેમાંની ફટલીક અર્થેની તથા ઇતિહાસ બુચોળની નોટોની હતી. બધે કેમણે ઉપરીઓ બરાબર તત્ત્વીજ કરે તો થણી નિશાળોમાંથી આવી ચોપડીઓ નીકળે એમ દમને લાગે છે, એટલે જે ક્યાંક વડોદરા રાજ્યના એક હન્ડરપેટર સાહેબ સાને મારે કરે છે તે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં પણ દખાત છે. એમ કહેવાય છે કે કમિશનની સાહચર્ય શિક્ષકો આવી ચોપડીઓને ઉત્તેજન આપે છે, અને તેથી કાઈ કાઈ ચોપડીઓની યુષ્કળ આવૃત્તિઓ થાય છે તથા દબરો નક્કો અપે છે તે જોતાં શિક્ષકો તરફનું ઉત્તેજન મળતું હોતું જોઈએ એવી ખાતરી થાય છે. હાઈસ્કોલ ગા બાપો એવાં ઉગ્રક નથી કે શિક્ષકની બલામણુ વિના નક્કી ચોપડીઓને મારે પેલા અરથે. પરન્તુ શિક્ષકોએ બાજુનું જોઈએ કે આવી ચોપડીઓને ઉત્તેજન આપવાથી તેઓ આતાના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી સગતને પાત્ર થાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ તેમના હાથમાં સોપેલાં બાળકોનું મલું અતરિત કરે છે. જે શિક્ષકો બાળકો તરફ પોતાની જવાબદારી સમજે છે તેઓ કદી આવી ચોપડીઓનો ઉપયોગ કરશે નહિ.

લન્ડનના સ્કૂલ બોર્ડે પોતાની પ્રાથમિક શાળાઓનું બજેટ પ્ર-
સિદ્ધ કર્યું છે તે આપણા સ્કૂલ બોર્ડોએ વિચારવા જોવું છે. તા. ૮૦
મી સપ્ટેમ્બરને રોજ પૂરા થતા ૭ માસમાં એ બોર્ડને ૯,૮૦,૩૭૭
પાઉન્ડ ખર્ચ થશે એમ એજન્સીમાં જણાવવામાં આવી છે. એના પેટામાં
સ્વાભાવિક રીતે સૌથી મોટી રકમ શિક્ષકોના પગારની છે, તેમાં
૬,૮૫,૦૦૦ પાઉન્ડ દાખલ કર્યા છે. કેટલું જરૂર શમ થાય છે તે આ
આંકડાથી સહેજ સમજાય છે. દર પાઉન્ડની કિંમત ૫-૬ર રૂપિયા ગણી-
એ, તો લન્ડન શહેર ૭ માસમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોના પગાર પેટે એક
કરોડથી વધારે રૂપિયા ખર્ચે છે. રાતની શાળાઓ માટે ૨૭,૦૦૦ પાઉન્ડ
ઠાઠપા છે. આ બધા ખર્ચ માટે લોકો પાસે કર લેવાય છે, અને સરકારની
પૃષ્ઠ મદદ આવે છે. લોકો પરનો કર જમીનો તથા મકાનોના બાડાના દર
પાઉન્ડે એક શિલિંગ, એટલે પાંચ ટકા જેટલો છે. રૂપિયામાં ગણીએ તો આ કર
બાડાને દર રૂપિયે સુમારે દસ પાઈ જેટલો થાય છે. સરકાર મદદની રક-
મ ૨,૩૬,૦૦૦ પાઉન્ડ થશે, અને શી માફ કરી મદદ ફળવણી આપવાની
દરજ પાડી છે તે બદલ સરકાર તરફના વળતરની ૧,૧૩,૦૦૦ પાઉન્ડ
આવશે. આ આંકડા બોધ આપે છે, કે આપણે આપણો ફળવણીનો
ખર્ચ વધારવો જોઈએ અને તેને સંગીન પાપા પર મૂકવી જોઈએ.

પ્રશિયાના વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મઘાત કરવાનો પરિચય વધતો જતો
જણાય છે. ગયાં દસ વરસમાં એ દેશની નિશાળોના ઠગ છોકરાઓ
અને ૭૬ છોકરીઓએ આત્મઘાત કર્યો હતો. નિશાળ વ્યવસ્થા સખત
હોવાથી, એટલે અભ્યાસની મહેનત વધારે અને બહાર ફરવાનું ઓછું
હોવાથી કે. પી. જી. કારણથી આ પરિણામ આવ્યું છે તે સરકારી રિપોર્ટ-
માં જણાવવામાં આવ્યું નથી.

ઇંગ્લાન્ડમાં અમુક દંદ સુધી પ્રાથમિક ફળવણી ફરજિયાત છે તે
સૌ જાણે છે. લાંબા ફળવણી ખાતાના નાથળ પ્રધાન કહે છે, કે લાંબો
ખાળકો વાંચતાં લખતાં શીખે છે તે પૈકી સંકેતે ૨૦ ટકા જેટલાં પાછ-

જ્યાં તે સમગ્રયું બૂલી જાય છે, અને બીજાં ૨૦ ઠંઠા જેટલાં હાથે પાતું વાંચે છે હતાં તેનો અર્થ સમજી શકતાં નથી. હજી ત્યાં કેળવણી માટે કેટલું કરવાનું બાકી છે તે આથી સમજાય છે. હતાં ત્યાંની કેળવણીને મુકાબલે આ દેશ દંઈ જ દિસાળમાં નથી.

યુરોપની શાળાઓ.

(આશુ ૫૪ ૧૩૬ થી.)

૧૬. ધરની બૂગોળ.

જર્મનીની નિશાળામાં ધર અને તેની આસપાસની જગ્યાથી એટલે પોતાના ગામથી બૂગોળની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. હેમ્બર્ગમાં એ

* હોય સાહેબની બૂગોળની પ્રસ્તાવનામાં પ્રથમ વર્ગના ઓરણનો તથા નિશાળાનો નકશો દોરવા પછી બૂગોળની શરૂઆત કરાવવાનું લખ્યું છે. આ પ્રમાણે આપણા કેટલા સિદ્ધાંતો કરે છે તેની અન્ને તત્ત્વીય કરવાની જરૂર નથી. બધા તેમ કરતા હોય, તોપણ નિશાળાના નકશાની સમજ પડી એટલે પછી એકદમ જિજ્ઞાસા નકશા ઉપર દોરવું એ બરાબર નથી. નિશાળાનો નકશો દોરવાથી નકશો એટલે શું તેની સમજ પડે છે. તે થયા પછી પોતાના ગામની બૂગોળ પ્રથમ ચિત્રાવરી લેઈએ, અને તેની સારી માદિતી થયા વિના દૂરના પ્રદેશની બૂગોળ પર કદી જવું નહિ. દૂરના પ્રદેશ હોકાઓએ જાને જોયા નથી, અને ધણીને તે જોવાનો પ્રસંગ પણ આવવાનો નથી. એટલે તે સમજાથી જે કહેવામાં આવે તેનું મગજમાં માત્ર કલ્પનાથી ચિત્ર ખડું કરવાનું રહે છે. અમુક પ્રદેશ, શહેર, નગરો ચિત્રવાચ તેનું મગજમાં આવું ચિત્ર ખડું ન થાય ત્યાં સુધી બૂગોળમાં જે ચર્ચો જોખાયા તે બધા નકામા છે. સિદ્ધાંતો તેનું ચિત્ર ખડું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે દૂરના પ્રદેશનું બાજકના મનમાં ચિત્ર ખડું થાય તે માટે પોતાના ગામની હકીકત નજરે જતાની મગજમાં ઉતારવી જોઈએ. નહકની હકીકત બરાબર ધ્યાનમાં આવી દશે તો તેને આધારે બાજકો દૂરના પ્રદેશનું ચિત્ર મગજમાં બીજું કરી શકશે. ધણી વખત આપણે બાજકોને બોલતા જોઈએ છીએ કે “અમુક કસબામાં મામલનગર અને ફોત્તાર રહે છે;

આ વિષયનું કટલાક પાઠ અપાતા જ્યાં અને તેથી મદને ધણી મમત પડી. તે પૈકી એક બે પાઠોનું હું આદિ વર્ણન કરીશ. જેમ જેમ પાઠ ચાલતો

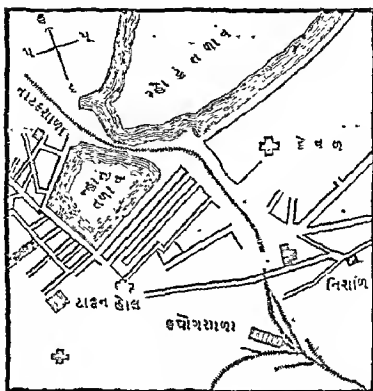
વગર". જે છોકરાંએ પોતાના ગામના ચોરામાં પટેલ તલાટી જે કામ કરે છે તે જોઈ નહિ હોય, તથા જેમનું ધ્યાન ગામમાં આવતા પોલિસના સિપાઈ કે તેના કામ તરફ દોરવામાં આવ્યું નહિ હોય, તેમને દૂરની મામલતદાર કે ફોજદારની કચેરી વિશે કંઈ ખ્યાલ આવશે નહિ, અને તે માત્ર વગર સમજના સબ્બો જોખશે. આ રીતે જાળકા દૂરની કલ્પના કરી શકે તે માટે પોતાના ગામની ભૂગોળ બહુ સારી શિખવવાની જરૂર છે. એ પૈકી કેટલુંક શિક્ષણ કાળા પાટીઆની મદદથી વર્ગના ચોરામાં અપાશે, અને કેટલુંક છોકરાંને ગામમાં અને ગામ બહાર તેડી જઈને આપવું પડશે. છોકરાંને ગામના તળાવ ઉપર તેડી જવામાં આવશે, તો લાં તેઓને પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી બૃશિર, દીપકદય, ખેટ, અખાત, ઉપસાગર, વગેરે ભૂગોળના ધણી સબ્બોની સમજ પાડી શકશે. ગામની નજીકમાં ટેકરા ખાડાવાળી જમીન હોય તો તે બતાવેથી તેઓ પર્વત, ખીણ, વગેરેનો ખ્યાલ કરી શકશે. ગામની પાસેની ખેડણ અને વગર ખેડણની જમીન તથા પાસે જંગલ હોય તો તે બતાવેથી જંગલ અને ખેડણનો ખ્યાલ આવશે, તથા વસ્તીનાં અને જંગલનાં ઝાડ જુદાં હોય છે તે સમજશે. જંગલનાં અને વસ્તીનાં જાનવર જુદાં હોય છે તે પણ તેથી સમજશે. વળી ખેડણ જમીનમાં જાંજરી, ઘઉં, ઝાંગર, રૂ, શેરડી, આદિ કેવે કેવે ઠેકાણે થાય છે તે બતાવવામાં આવશે, તો પછી પાછળથી દૂરના મુલકની ભૂગોળ શીખતાં અમુક ઠેકાણે અમુક જ પાક કેમ થાય છે તે જાળકા સમજી શકશે. અમુક અમુક મોસમમાં કયો પાક થાય છે તે બતાવવાથી પાછળથી દૂર દેશની હવા અને પાકનો સમ્બન્ધ શિખવવામાં આવશે સારે તેનો ખ્યાલ કરી શકશે. પાકનો અને વરસાદનો સમ્બન્ધ પણ બતાવવો. વરસાદ આવે સારે તેના પાણીનાં વહેણાંમાં કેમ બને છે, પાણી કેણી તરફ વહે છે, બધાં વહેણાંમાં મળીને મ્હોટા વહેણાં કેવી રીતે બને છે, તે બતાવવાથી નદી કેવી રીતે બને છે તેનો ખ્યાલ આપી શકાશે. ગામની નજીક નદી હોય તો તે બતાવવાથી પાણીનું મુખ કેમ મળે છે, ન્હાવા ધોવાની કેવી સવર પડે છે; ખેતીમાં તેથી કેવી મદદ થાય છે તે બધું સમજવાશે, અને ઘણું કરીને મ્હોટાં શહેરો નદી કિનારે શા માટે વસે છે તેનો ખ્યાલ

જનો હતો તેમ તેમ શિક્ષક પાઠીઆ ઉપર નકરો કાઢી નેમાં હકીકત દાખલ કરતો જતો હતો. પાઠ પૂરો થતાં પાઠીઆ ઉપર જે

બાળકોને આવશે. ગામમાં ન્હાતું ચાલું હોય તે તથા તેની કુકાનો, ગામના શાળાકારની હવેલી, મંદીર, વગેરે બતાવવાથી શહેરોનાં બાગર, હવેલીઓ, વગેરે કેવાં હોય છે તેની કલ્પના કરાવી શકશે. ગામના ખેડૂત શાળાકારને ત્યાંથી પૈસા ઉછીતા લાવે છે, તેનાં બળદ કે બી ખરીદે છે, ચુતારને ત્યાં હળ કરાવે છે, લળતી કાશ લુકારને ત્યાં ધડાવે છે, કાશ, જોતરાં, વાધરાં, વગેરેનું આમડું આગવીઆને ત્યાંથી લાવે છે, અને તે મોસાને ત્યાં શીવડાંવે છે, આ વગેરેની સગજ પાડવાથી ગામના બુદ્ધ બુદ્ધા ધંધાદારીઓનો એક બીજા ઉપર કેવા આધાર છે તે ધ્યાનમાં ઉતરશે. વળી ખેડૂત રોડ પાસે છે નેમાંથી આવે બેસો તેને દૂધ આવે છે, બળદ તેનું હળ ખેંચે છે તથા ગાડે જોડાય છે, બધાં જાનવરો તેને ખાતર પૂરું પાડે છે, જાનવરો મરે છે ત્યારે તેમનું આમડું, શીંગડાં, હાડકાં, વગેરે સમગ્ર ખપમાં આવે છે, આ બધાની સગજ પાડવાથી મનુષ્યનાં હંદગીમાં રોડ કુદસાં ઉપગોળી છે તે સમજશે. ખેડૂતનું અનાજ, રાયબુ, કેરીઓ, મરુડાં, વગેરે પાક છે એટલે તે ગાતાના બપ જોટલું સખીને બાકીનું ગામમાં જારીને પામેના ચહેર કે કસબામાં વેચવા જાય છે, અને ત્યાંથી પોતાને અમળા ગામના વાણીઆને માટે ખાંડ, કાપડ, નાળાઓ, જોળ, વગેરે બરી લાવે છે, એ વાતની સગજ પડવાથી ગામના આગક અને નિકાસ વેપારની સગજબુ પડશે, અને તેથી આગળ જતાં બાળકો દેશના વ્યાપારની કલ્પના બાંધી શકશે. ગામના મેલમાં સરકારી વચ્ચડા ઉપરાધવામાં આવે છે, ન્હાના શુભ કરનારને પટેલ મોરમાં લઈ જઈ તેની તપાસ કરે છે, કોઈ વખત ગામમાં તજલીજ કાઢકન, મામલતદાર, ફાજલદાર, વગેરે આવી તપાસ કરે છે, કોઈ કોઈ પાર ગામમાં ટપાલનો સિપાઈ કામગીરી વહેંચવા આવે છે, કોઈ ચોર ચીનગા કરનાર કાઢકન આવે છે, વળી ગામની નિયામતમાં હોકરાં જમે છે અને ડેપુટી સાહેબ તેમની પરીક્ષા લેવા આવે છે, આ બધું બાળકોને જાણવામાં આવશે, તે આમડાં ધોરણોમાં તેમને સગજના બનાવણનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે તેની મારી સમજ પડશે. હોકરાં ચહેરમાં રહેતાં દરેક ના ગામની ખુનિશિયાલિટી વિશે, તથા તેના નીકરો સગાં આક કરે છે, પાડી હરાવે છે, લીવા કરાવે છે, જાગર નગાવે છે, વગેરેની સમજ આપી શકાય.

નકશો તૈયાર થયો તેની નકલ મહે ઉતારી લીધી છે તે નીચે મુજબ છે:

દરિયા કિનારે ગામ હશે-તો, ભરતી ઓટ વિષે તથા વહાણ ભારત આગતા વ્યાપારનો કાંઈકે ખ્યાલ આપી શકશે. આ મુજબ ગામની સ્થિતિ પ્રમાણે જુદા જુદા ગામની નિશાળોમાં જુદું જુદું શિખવવામાં આવશે. પરંતુ એ રીતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવીને પોતાના ગામની સારી માહિતી આપવાથી ભવિષ્યમાં દરના પ્રદેશો શિખવતી વખતે બાળકો તેમને વિષે સારી કંપના બાંધી શકશે. આ કારણથી પોતાના ગામની ભૂગોળનું શિક્ષણ બહુ અગત્યનું છે, તેના ઉપર ભવિષ્યના સમગ્ર શિક્ષણનો આધાર છે, અને તે પાડું થતા પહેલાં તાલુકા કે જિલ્લાની ભૂગોળ ઉપર દોડવું તથા પોપટની પેડે તેનાં ગામો તથા નદીઓ ચોખ્ખાવાં એ મોટી ભૂલ છે. દરેક પ્રસંગે કટકું કાઢું ઉતારવું તે નક્કી કરવાને શિક્ષકમાં અતુરાર્થ જોઈ શકે. બાળકને ખ્યાલ ન આવે તેવી વાતો સેવી નકામી છે, પણ પ્રત્યક્ષ જોવાનું મળશે ત્યાં બાળકને ઘણી વાતોની સમજ પડી શકશે એ વાત નક્કી છે. —એડિટર.

જેમ પાક ચાલતો જતો હતો તેમ કડકે કડકે પાટીઆ પર ઉપર-
નો નકશો દોરતો જતો હતો. તે વખત શિક્ષક બાળકોને નીચે મુજબ
પ્રશ્નો પૂછતો હતો:—

શિક્ષક—આપણી નિશાળથી ન્હાનું તળાવ કઈ દિશા તરફ છે? એ
તળાવની દક્ષિણે કઈ શેરી છે? પૂર્વે કઈ શેરી છે? પશ્ચિમે શું છે? બન્ને
તળાવોની વચ્ચે શું આવ્યું છે? ત્યાં કયો પૂત્ર છે? મોટા તળાવથી દેવળ
કઈ તરફ છે? ઉદ્યોગ સાળા ક્યાં છે? નાટક સાળા કઈ તરફ છે? વગેરે.

પ્રશ્નો પૂછતાં જેમ જેમ દરેક વાત નિકળતી જતી હતી તેમ તેમ
તે પાટીઆ પરના નકશામાં દાખલ કરવામાં આવતી હતી, અને એ રીતે
કડકે કડકે નકશો વધતો જતો હતો, અને તેની છાકરાં પોતાની રસેટમાં
નકલ કરતાં જતાં હતાં. બાળકોનું ધ્યાન ઉત્તમ હતું. દરેક બાળક પોતાની
માહિતીની નવી વાત કહેવાને તથા નકશામાં ઉમેરાવવાને ઉત્સુક જણાતું
હતું. પાટીઆ ઉપર આવા નકશા દોરવામાં કોઈ જ મુશ્કેલી નથી, અને
મહેને નકશો દોરતાં નથી આવડતો એવું કોઈ શિક્ષકના મોઢામાંથી નિક-
ળતું ન જોઈએ.

ઉપર મુજબ સ્થળોનું શિક્ષણ પૂરું થયું એટલે શિક્ષક ખીજ તરેહના
પ્રશ્નો કરી રસમાં વધારો કર્યો. “નાટકસાળા કોની છે? નિશાળ કોની
છે? પૂત્ર કોણે બાંધ્યો?” વગેરે. આવા પ્રશ્નોથી બાળકોને બહુ જ
સ્વેચ્છાથી ગામની સાથેના સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટી, વગેરેના સમ્બંધની
માહિતી થઈ, અને આ રીતે બવિધના દલિદાસના શિક્ષણનો પાયો
નખાયો. “નિશાળ કોની છે” એ પ્રશ્ન પૂછતાં “તે (નિશાળ સામનનાર)
સિપાઈ મ. ની છે” એમ એક ન્હાના છાકરાએ જવાબ દીધો ત્યારે શિક્ષક
હસાદસ ચાલી.

એ જ નિશાળના ઉપલા વર્ગમાં દુર્ગમે ત્યારે ત્યાં જમીનીની ભૂગોળ
શિખવાતી હતી. શિક્ષણની પરતિ ઉપર મુજબ જ હતી. શિક્ષકે પ્રથમ
કાળા પાટીઆ ઉપર ફેટલીક લીટીઓ દોરીને મધ્ય પુરોગમાં સાળીઆ રૂપે
આવેલા પર્વતો દર્શાવ્યા. શરમાં મધ્યમાં આવેલા દ્વિમથ પર્વતો રોમાં,
અને સાર પટ્ટી દયાન તરફ જતો અર્ધ પર્વત, વાવવ્ય તરફનું કોનિયન
અને ચુરિચુઅન જંગલ, અમિ કોણ તરફનું બોનિમિયન અને બેનિમિયન

જંગલ, તથા નૈઋત્ય તરફ ફેંકેલિયન અને સ્વેનિયન જૂરા કાઢ્યાં. એ પર્વતોની કેટલીક ઊંચી ટેકરીઓનાં નામ દેવામાં આવ્યાં, અને પર્વતોનાં લક્ષણો પ્રભુ કહેવામાં આવ્યાં. દાખલા તરીકે, સેક્સનીની રૂપાની આણો, બોહિમિયાનાં ધાડાં જંગલો, સુરિનિયાનું સ્ટિ સૌન્દર્ય, જૂરાની ગુફાઓ, વગેરેની વાત આવી. બાળકોને કેટલું કહેવું અને ક્યાંથી આવેલું એ શિક્ષક સારી યેઠે સમજતો હતો.

એટલું થયા પછી શિક્ષકે દિવસ પર્વતોમાંથી નીકળતી ચાર નદીઓ (એન, સાલ, ધમર, અને નાખ) દોરી, અને કઈ મોટી નદીઓને તે મળે છે એ કાઢી બતાવ્યું. સાથીઓની આસપાસ આવેલા પ્રદેશો અને ધોડાં ચહેરાનું પ્રભુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે પછી કેટલીક હકીકત છોકરાંને પૂછીને તેમની પાસેથી કઢાવી, અને કેટલીક શિક્ષક પોતે કહી. એમ કરતાં પાઠીઆ ઉપર નીચે મુજબ નકશો તૈયાર થયો:—

આ રીતે પાઠીઆ ઉપર નકશો તૈયાર થયો એટલે આખા દેશનો છાપેલો નકશો કાઢીને ધોડી પર લટકાવવામાં આવ્યો, અને શિખવેલી હકીકત તેમાંથી બોળી કાઢવામાં આવી. એ નકશાઓનું મળતાપણું જોઈને, તથા એકમાંથી શખેલી હકીકત બીજામાં જડી આવવાથી છોકરાંને બહુ રસુ-જ પડી: કાઈ કાઈ ઠેકાણે પાઠીઆ પરનો નકશો ચોક્સ નહોતો ત્યાં તે છાપેલા નકશા પરથી સુધારવામાં આવ્યો. એટલું થયા પછી નવું શિખ-

નવાનું બન્ધ થયું, અને શિખવેલા પાદની પરીક્ષા ચાલી. હોકરાં પોપટની પેઠે ગોળેસે પાઠ બજાડી જતાં નહોતાં, પણ અનુભવથી શીખેલા વિચારવંત માણસની પેઠે જવાબ દેતાં હતાં તે જોઈ મને બહુ સારું લાગ્યું. ત્યાર પછી શીખેલા પ્રદેશ ઉપર દક્ષિણ મુસાફરી કરાવવામાં આવી, તે રૂપમાં કેટલીક વિશેષ હકીકત નીકળી, અને સાં જે ડુંગરો તથા બીજા દેખાવો મારૂંમ પડે છે તેમની છબીઓ બતાવવામાં આવી. જે હોકરાને ડુંગરો પ્રસક્ષ જોવાનો ધણું કરીને પ્રસંગ આવ્યો નહોતો તેમને આ દેખાવોથી બહુ આનન્દ થયો. ત્યાર પછી પાઠ સમગ્રમ કરવામાં આવ્યો.

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(આજુ ૫૪ ૧૭૮ થી.)

મહેડોના દિસાખ—બાળ વર્ગમાં અને ધોરજોમાં ન્દાની ન્દાની રક્ષોના સરવાળા બાદખાડી મહેડોએ કરવાનો ખૂબ મહાવરો કરાવવો જોઈએ. બધિબ્યનું ગણિત એથી ધણું સરળ થાય છે. સૌથી પહેલું એટલે બાળ વર્ગમાં દસની અન્દરના અંકોના સરવાળા બાદખાડી ખૂબ પાઠ કરાવવા જોઈએ—

૧+૧	૨+૨	૧—૧	૪—૩
૨+૧	૨+૩	૨—૧	૪—૪
૧+૨	૩+૨	૨—૨	૫—૧
૩+૧	૧+૪	૩—૧	૫—૨
૧+૩	૪+૧	૩—૨	૫—૩
		૩—૩	૫—૪
		૪—૧	૫—૫
		૪—૨	૫—૬

આ મુજબ હોકરાં મહેડોએ સરવાળા બાદખાડી કરે તેનો જલ્દખ ખરો છે કે નહિ તેની વસ્તુઓ મજાવીને વખતે વખત ખાતરી પણ કરવાની. હોકરાં દસની અન્દરના અંકોના સરવાળા બાદખાડી મહેડોથી વધાર

ભૂતે મ્હોએ ગણી સકે સાર પછી જ દસથી ઉપરની સંખ્યાઓ કમે કમે લેવા માંડવી. દાખલા તરીકે,—

$$\left. \begin{array}{l} ૧+૨=૩ \\ \therefore ૧૧+૨=૧૩ \end{array} \right\} \text{ ધસાદિ.}$$

સાર પછી નીચે મુજબના હિસાબ આવશે—

$$\left. \begin{array}{l} ૪+૫=૯ \\ \therefore ૧૪+૧૫=૨૯ \end{array} \right\} \text{ વગેરે.}$$

આ હિસાબો કરતા પહેલાં એકમ દશકની વસ્તુઓ વડે સારી સમજ આપવી, અને એકમમાં એકમ તથા દશકમાં દશક કેવી રીતે બળે છે તે બતાવવું. એ મુજબ કમે કમે ચલાવીને પહેલા કે બીજા ધોરણ સુધીમાં સો સુધીના બધા અંકોના સરવાળા બાદખાંડી વગર ભૂલે અને ઝડપથી મ્હોએ કરતાં આવડે તેમ કરવું. ઉપલાં ધોરણોમાં તેથી વધારે મ્હોટા આંકડા માટે તે જ અભ્યાસ ચાલુ રાખવો.

ખાળ વર્ગમાં રંગનું શિક્ષણ—એક શિક્ષક લખે છે, કે રંગ શિખવવાને હું જુદા જુદા રંગના કાગળોના સાથીઆ, તારા, કામઠાં, વગેરે જુદા જુદા આકાર કાપી રાખું છું, અને તે પાઠ વખત ટાંકણી વડે કાળા પાટીઆ પર ચોટું છું. પછી છોકરાં આવીને ભૂરા તારો, પીળો સાથીઓ, રાતું કામઠું, વગેરે બતાવી જાય છે. આથી છોકરાંને પાઠમાં ધણો રસ પડે છે. કોઈ કોઈ વાર હું એ આકાર ટાંકણીથી છોકરાંનાં અંગરખાંને ચોટું છું, અને પીળા તારાવાળા કે ભૂરા સાથીઆવાળા છોકરાંને ખેલાવીને વર્ગની સામે ઊભો રહેવા કહું છું. આથી છોકરાં રંગ જાણખે છે કે કેમ તેની પરીક્ષા થાય છે, અને તેમને ગમત પડે છે.

નિબન્ધ—એક બીજે શિક્ષક લખે છે, કે નિબન્ધ માટે કોઈ કોઈ વાર હું છોકરાંને તેમની નજરમાં આવે તે વિષયો પસન્દ કરવા દઉં છું. આથી તે તે વિષય ઉપર તેમને ચોપાનીઆં, પુસ્તકો, વગેરે વાંચી તેવાર થઈ નિબન્ધ લખવાની વૃત્તિ થાય છે, અને એકન્દરે તેમના જ્ઞાનમાં ધણો વધારો થાય છે, તથા તેમને વાંચવાનો શોખ વધે છે.

લેખન—એક ઇન્સ્પેક્ટર લખે છે, કે નીચલા વર્ગોમાં શિક્ષકો વારંવાર ડિક્ટેશન લખાવે છે અથવા ચોપડીમાં લેખને નકલ કરાવે છે. આ મનોમતનો ઉપયોગી છે, છતાં તેમાં વખત વખત ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. જેમનાં

શુદ્ધી શુદ્ધી રીતે શિક્ષણ અપાય તેમ વધારે ફાયદો થાય છે. કોઈ કોઈ વખત બાળકોને વર્ગના ઉત્કૃષ્ટતાનાં અથવા ચોતાનાં સગાંનાં નામ લખી લો-વવા કહેવું; કોઈ વખત નેટલાં ફળ તેમજ પૂલ અથવા પશુ પક્ષી તેમજ યાદ આવે તેમનાં નામ લખવા કહેવું; કોઈ વખત નેટલાં ગામનાં નામ આવડતાં હોય તેટલાં લખવા કહેવું. આ મનોમત્તો આપવાથી ઉત્કૃષ્ટતાની લખવાની સક્તિ વધવા ઉપરાન્ત ણીજી પણ શક્તિઓ કેળવાશે. તેમજ વધારે આંખો ઉઘાડીને જોવાની, તથા જોયેલું યાદ રાખવાની ટેવ પડશે. આ પ્રમાણે લખેલાં નામો આવે એવાં દુકાં વાક્યો રચાવવામાં આવશે તે વિશેષ ફાયદો થશે.

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ.

(આજુ ૫૪ ૧૧૯ પા.)

પાઠ ૧૪ મો.

રોટલી.

શિક્ષકે એક રકાળીમાં રોટલી મૂકી તે દરેક બાળકને જોવા આપતી.

શિક્ષકે નીચે મુજબ અનુક્રમે પ્રશ્ન પૂછ્યા:—

આ રકાળીમાં તમે શું દીધું ? રોટલી.

રોટલી શા દામમાં આવે છે ? ખાવામાં.

આ રોટલી તમે ખાશો ? ના સાહેબ.

તમે કહો છો કે એ ખાવાના દામમાં આવે છે ત્યારે કેમ ખાતા નથી વાર. સાહેબ; એ તો લુખી છે.

તમે કેમ લખ્યું કે એ લુખી છે ? સાહેબ, એના પર ધી ચોપડેલું જખાતું નથી.

ત્યારે રોટલી ક્યારે ખવાય ? તેનાં પર ધી ચોપડે ત્યારે.

રોટલીનો આકાર કેવો છે ? ગોળ.

રોટલીનાં બે પડ જુદાં પાડી પૂછવું કે રોટલીને કેટલાં પડ છે ? બે.

રોટલી કઢવામાં શું શું જોઈએ તે કહી શકશો ? લોટ.

લો આં લોટલી રોટલી બનાવો. નહિ બને.

કહો સારે રોટલી બનાવવામાં ક્યાં ક્યાં સાધનની જરૂર પડશે ? થાળી, પાણી, આડણી, વેલણ, શગડી, દેવતા, લોઢી, સાણસી, અને સોઈઓ.

સારે રોટલી બનાવવામાં કેટલાં સાધન જોઈશે. નવ.

કોઈએ રોટલી બનાવતાં જોઈ છે ? હા.

પ્રથમ લોટને શું કરે ? થાળીમાં નાખી પાણી રેડી તેની કણક કરે.

પછી શું કરે ? કણકતા નહાતા નહાતા લુચ્ચા કરે.

તે લુચ્ચાને શું કરે ? તેને અઠમણમાં દાખે.

અઠમણમાં શા માટે દાખે ? લુચ્ચા પર કોરો લોટ ન હોય તો વેલણ તેને ચોંટી જાય તે રોટલી વણાય નહિ.

અઠમણ અઢાળા પછી શું કરે ? આડણી પર નાખી ધીમે ધીમે વેલણ ફેરવી તેને ગોળ બનાવે એટલે રોટલી થાય.

એ રોટલી ખવાશે ? નારે સાહેબ, તે તો કાચી કહેવાય.

સારે તેને પકવવાને શું કરે ? તેને હાથમાં લઈ સળગતી શગડી ઉપર તાવી તપેલી હોય તે પર નાખે.

તાવી પર શા માટે નાખે ? રોકાવા માટે.

તાવી પર રોટલી નાખી એટલે તે રોકાઈ કે ? સાહેબ, એક તરફ રોકાઈ પણ બીજી તરફ રોકાવા માટે પાછી તેને ઉથલાવવી પડે.

એ પ્રમાણે એ તરફ રોકાવા પછી શું કરે ? સાણસી વતી તાવી પકડી તે ઉપાડી લે અને રોટલીને અંગારા પર થોડી વાર રોકાવા દે.

અંગારા પર રોકાતાં તમ્બારા જોવામાં શું આવે છે ? એ પડ જુદાં પડી તે ગોળ દહા જેવી બને છે.

અંગારામાંથી તેને શી રીતે કાઢે છે ? સોઈઓ ખોરી તેને કાઢી લે છે.

એ પ્રમાણે દરેક રોટલીને માટે કર્યું પડે છે ? હા.

સારે રોટલી બનાવતાં બહુ વાર યાય નહિ વાર ? નારે સાહેબ,
પહેલી રોટલી તૈયાર થયા પછી બીજી તેા અપાઠાબંધ
તૈયાર થાય છે.

એ રોટલીને પછી શું કરે છે ? તેને ખંખેરી પેટું અડામણ
ઉઠાડી મૂકે છે.

પછી શું કરે છે ? તે પર ધી ચોપડીને ખાય છે. ગરીબ
માણસો તેલ ચોપડીને પણ ખાય છે.

પાઠ ૧૫ મો.

રોટલી ભાગ ૨ નો.

નાતમાં રોટલીના જમણમાં રોટલી સાથે શું હોય છે ? ખાંડ, છુદ્ડ,
કે દળેલી સાકર.

વળી એની સાથે બીજું કંઈ કાંઈ પીરસે છે કે ? કેળાં, રસ, કે સેવ.

રોટલીની સાથે ઉપર કહી તે વસ્તુઓ મફવામાં આવે ત્યારે જમવાની
ખૂબ મજા પડતી હશે નહિ વાર ? હા સાહેબ, ખાવાની ખૂબ
મજા પડે છે ને તેથી રોટલી પણ વધારે ખવાય છે.

રોટલીની બધી વાત તમે કહી પણ કહો વાર તે કયા બનાજની
બને છે ? ઘઉંની.

બીજા કયાની રોટલી બને ખરી ? બાજરીની બને, પણ
તે ઘઉંના જેવી પાતળી ન બને.

આખા ઘઉંની રોટલી બને ? ના તેને ઘંટીથી દળવા જોઈએ.

ઘઉંને દળે એટલે તેનું શું થાય ? લોટ.

લોટને શા વડે ચાલે છે ? ચાળણીથી.

શા માટે લોટને ચાળવો જોઈએ ? તેમાં ધૂણું અગર દાણા હોય તે
લુદા પાડવા માટે.

પડે ક્યાં થાય છે ? ખેતરમાં.

આ વખતે સિંકડે બને તેા ઘઉંનો છેડ તથા ઘઉંની ઉબી ભાવી
છોડાને બતાવવાં. છેવટે બન્ને પાકનું પુનરાવર્તન કરાવવું.

વનસ્પતિ વર્ણન.

(આલુ પૃષ્ઠ ૬૧ થી.)

૨૬૧.

૨૬૧ પીવાની રસમ દિન પ્રતિદિન દુનિયામાં વધતા જાય છે. હાલમાં લગભગ આડધી દુનિયા તેને વાપરે છે. તે તે જ નામના ઊડનાં પાંદડાંની બનાવાય છે.

ચીનમાં તેને સેંકડો વર્ષથી ઉછેરે છે. ચીનાઓની દંતકથામાં તેા તે ઇ. સ. પૂ. ૫૫૦ માં કનફ્યુસિયસના વખતમાં પણ હતી એમ કહેવાય છે, પણ તેનો કાંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો મળતો નથી. સોયુ નામના ઇતિહાસ ક્રાંતના લખાણથી જણાય છે કે તે છઠ્ઠા સૈકામાં ચીનમાં વપરાતી હતી, અને આઠમા સૈકામાં તેનો ઉપયોગ એટલે વધી પડ્યો હતો કે ઇ. સ. ૭૯૩ માં ત્યાંની સરકારે તે પર કર નાખવા ધ્યાન ખેંચાણું હતું. ૧૩ માં સૈકામાં તે જાપાનમાં દાખલ થઈ અને પહેલી ક્રીસ્તુ એટમાં વવાઈ. છેક આલુ સંદીની શરૂઆત સુધી આ એ દેશ સિવાય ખીજે કોઈ ઠેકાણે તે થતી નહોતી. સને ૧૫૧૭ માં ચીન અને પોર્ટુગલ વચ્ચે સમ્બંધ થયો તે પહેલાં યૂરોપમાં ૨૬૧ને કોઈ ઓળખતું નહોતું. પોર્ટુગીઝ સૌકે તેને યૂરોપમાં દાખલ કરવાને કોઈ યત્ન કર્યો નહિ, પણ સત્તરમા સૈકામાં કેટલાક વસંદા એન્ટામમાં જઈ રહ્યા તેમને ચીનાના સમાગમથી ૨૬૧ પીવાની ટેવ પડી, અને તેઓ તેને યૂરોપમાં લાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઇંગ્લાન્ડના રાજને બરોર ને નવટાંક ૨૬૧ની એટ આપી તે પછી ધીમે ધીમે તે બજારમાં આવવા લાગી. શરૂઆતમાં ત્યાં તે ૬ થી ૧૦ પૌન્ડે શેર વેચાતી. શેર વિલિયમ એન્ડીકના વખતમાં તેને હિન્દુસ્તાનમાં વાવવા માટે એક કમિટી નિર્માઈ, અને એક અમલદારને ૨૬૧નાં બી અને કેટલાક ચીના મજૂરોને લેવા સાથે ચીન મોકલ્યો. પહેલ વહેલાં તેને આસામમાં વાવી અને સને ૧૮૨૬ માં પહેલ વહેલી એક શેર હિન્દી ૨૬૧ ઇંગ્લાન્ડ ગઈ. પછી અનુક્રમે ઉદેરાગ, કુમાઉન, ઇર્લેલિંગ, કાચર, કાંગરા, હજીરાગ, ચીતાગાંગ, ટેરહી અને નીલગિરિ પર તે વવાવા માંડી. આસ્ટ્રેલીઆ, બ્રાઝીલ, અને યૂરોપ ખંડના દક્ષિણ ભાગમાં તેને વાવવા માટે અજમાયશ કરવામાં આવી, પણ

મળૂરી મોંથી પડવાથી ત્યાં તે ઉલોગ ભાગી પડ્યો.

સ્થાનો છોડવો સહવન છે, એટલે બારે માસ લીસો રહે છે. મીનમાં તે ત્રણ ચાર હાથ ઊંચો થાય છે. પાંદડાં બે ત્રણ તમ્બુ લાંબાં, એકથી થોડ તમ્બુ પહોળાં, ચણીદાર, અને ઘણા લીલા રંગનાં થાય છે. તેમની કાંદે ત્રીણાં ત્રીણાં દાંતા હોય છે. ડાળી પર તે સામસામી બાબુએ ઊંચાં નીચાં અને ઘણાં થાય છે. ટૂલ ધોળાં અને સહેજ મુગંધીદાર હોય છે. વલૂ ન્હાતું અને સુંવાળું, પાંખડી પાંચથી નવ અને નીચલા ભાગમાં ભેડાયેલી હોય છે. ફળ ત્રણ ખીવાળાં થાય છે.

મીનમાં સ્થાની બે જાતો થાય છે, કાળી અને લીલી. પહેલાં એમ મનાતું કે એક જાતના છોડમાંથી કાળી અને ખીજ જાતનામાંથી લીલી સ્થા થાય છે, પણ તપાસ કરવાથી જણાયું છે કે દરેકમાંથી જન્મે જાતની સ્થા બનાવાય છે. સ્થાના કુદરતી રીતે ઊગેલા છોડ મીનમાં કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યા નથી, પણ આસામનાં ભેજવાળાં ધાડાં ભંગલમાં મારૂમ પડ્યા છે. ત્યાં તે પન્દર વીસ ફુટ ઊંચા થાય છે. તેનાં પાંદડાં નવ ઇંચ લાંબાં, મુવાળાં, ભંડાં, અને ચીકણાં હોય છે. સ્થાની બધી જાતો આ જાતમાંથી થઈ છે એવું ઘણા વનરપતિ વેતાઓનું માનવું છે. હિન્દુસ્તાનમાં મળ આસામી, ચીની, અને તે જન્મે જાતોના સંગોમથી ઉત્પન્ન કરેલી જાતો વાવવામાં આવે છે.

આ છોડ ઘણી રસાળ જાતનામાં થાય છે. પોચી અને પાણી પચી રહે તેવી જાતનામાં તે સારા થાય છે. સમઘાટી બેજ અને ગરમીવાળા તથા વરસાદ ધણો અને લાંબા વખત મુધી થોડો થોડો પડે તેવા પ્રદેશ તેને માફક આવે છે. મીનનું અનુકરણ કરી હિન્દુસ્તાનમાં પણ તેને ટેકરીઓ અને ખડકોના રસાળ ભાગ પર વાવે છે. છોડ ત્રણ વર્ષના થાય ત્યાં મુખી પાંદડાંને ચુંટતા નથી. તે સમયે તેમને ફળા નિહો છે તેમનાં ફળમાં પાંદડાંની સ્થા સૌથી સરસ ગણાય છે. મળૂરો ચુંટતી વખતે ફળમાં અને સ્થાનાં પાંદડાં જુદાં પાડતા નથી, પણ સ્થા તૈયાર થયા પછી ચાળણીઓથી ચાળી તેના વર્ગ પાડવામાં આવે છે. મીનમાં પાંદડાંને એપ્રિલની શરૂઆતમાં, મેને એને, તથા જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બરમાં એમ વરસમાં ચાર વખત વીણી ને છે.

પહેલા ફાલ કરતાં તેની પછીના ફાલનાં પાંદડાં ઓછા કસવાળાં થાય છે, અને છેવટનાં મ્હોટાં પાંદડાં તો નહિ જેવા કસવાળાં હોય છે. હિન્દુસ્તાનના મ્હાના બગીચામાં ઘણો મુધારો કરવાથી એક વરસની મોસમમાં દરેક છોડ પરથી આસરે વીસ વખત પાંદડાં ઉતારે છે. એક છોડ પરથી ૬ શેર મ્હા થાય છે અને એક એકરમાં ૧૫૦૦-૧૬૦૦ છોડ થાય છે, એટલે તેટલી જમીનમાં ૩૦૦-૩૫૦ રતલ મ્હા થાય છે.

કાળી, લીલી, અને મોસમનાં એવી તેની ત્રણ જાતો છે. કાળી મ્હા બનાવવા માટે પાંદડાંને પહેલાં તડકે સૂકવે છે, અને ચીમળાઈ નખ ત્યારે ટેબલ પર નાંખી માણસો હાથે અમળાવીને ગોળ વાળે છે. પછી તેને એક કલાક તડકે રહેવા દઈ દેવતા પર લોકાના પેણામાં સારી પેટે શેકે છે. આ રીતે તૈયાર થયેલી મ્હાના ચાળીને વર્ગ પાડે છે. લીલી મ્હા બનાવવા માટે પાંદડાંને સહેજ તડકે ગરમ થવા દઈ વાળવા માંડે છે. તેને ફરીથી સૂકવી થોડી વારે વળી વાળવા માંડે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરી તેને તડકે રહેવા દઈ છેક કાળી થવા દે છે. પછી તેને ધણા ગરમ પેણામાં નાખી હાથે ઝાલતાં દઝાય તેટલી ગરમ થવા દઈ કાચળામાં બરી ખૂંકે છે, અને આખી રાત તેમાં જ રહેવા દે છે. બીજે દિવસે ફરીથી દેવતા પર સાત આઠ કલાક તપાવ્યા કરે છે. તે વખતે તેનો લીલો રંગ થઈ નખ છે. મ્હોટાં પાંદડાં, ડાખળાં, વગેરેનો ખૂંકો કરી તેમાં કાંઈ સુગંધીદાર પદાર્થ નાખી મ્હાનાં મોસમનાં ચીનના ઉત્તર ભાગમાં બનાવે છે. મધ્ય એશિયાની ધણી જાતો દૂધ, માખણ, વગેરેમાં વધારી તેને સાક તરીકે ખાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં ફક્ત કાળી મ્હા બનાવે છે, કારણ કે એટલિટન વગેરે મૂરોપ ખંડના દેશોમાં આ જાત વપરાય છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોક લીલી મ્હા પસન્દ કરે છે, અને તે સઘળી જાપાન પૂરી પાડે છે.

જુદા જુદા દેશના લોકમાં મ્હા પીવાની રીત જુદી જુદી છે. ચીના લોક ગરમ પાણીમાં પાંદડાં નાખી મોળી મ્હા પીએ છે. એટલિટન અને અમેરિકાના લોક તેમાં દૂધ કે ગળપણ અગર બને નાખે છે. આપણે દેએન્જેનું અનુકરણ કરી તેમની જ માફક પીએ છીએ. મૂરોપ ખંડના કેટલાક દેશોમાં તેમાં રિપરિટ નાખી પીએ છે, અને રશિયામાં તેમાં લીંબુનો રસ નાખે છે.

ઢઢા પહેલી પૂરોપમાં દાખલ યદ્ધ ત્યારે ધણા વિદ્વાનના મત તેની વિરુદ્ધ હતા. સને ૧૭૨૨ માં એક દાકતર લખે છે કે " આજ દાલ દાખલ થયેલી નવાઈની ચીજોમાં એક એવી છે કે જે જલદજમી અને બેચેની ઉત્પન્ન કરી છન્દગી પર ફંટાણો ઉપજાવે છે. તેને ધણું કરીને ઢઢા કહે છે. તે ફેટલાંક વરસથી આપણા ખેતરક અને રમત ગમતના મેળાવામાં ધીમે ધીમે પગ પેસારો કરતી જાય છે, પણ આદીધુ અને ખીજન ફેટલાંક પદાર્થો કે જેમને ત્યજવાનું આપણે યોગ્ય ધારીએ છીએ તેમના કરતાં આ મનુષ્યની છન્દગી અને પૈસા ટકાને ઝાઢી નુકસાનકારક નથી. " આ મત દાલમાં જલદાઈ ગયો છે અને કુરોડો રૂપીઆની ઢઢાં દર વર્ષે વપરાય છે. આખી દુનિયામાં સૌથી વધારે ઢઢા પીનાર આસ્ટ્રેલીઆના વિઠોરિયા પ્રાન્તના લોકો છે. ત્યાં સરેરાશ દર માણસે એક વર્ષમાં ૧૨ શેર ઢઢા જોઈએ છે. તેથી ઉતરતી ઇંગ્લાન્ડમાં દર માણસે ૫ શેર જોઈએ છે. ચીનમાં દર વર્ષે બે અબજ પૌન્ડ ઢઢા વપરાય છે, અને ગણતરીથી આવૂમ પડે છે કે આખી દુનિયામાં અઢી અબજ પૌન્ડ કરતાં પણ વધારે ઢઢાનો ઉપયોગ થાય છે. ઢઢાના શુધ્ધ વિશે દતિદાસ કર્તા લોખુ લખે છે કે " તે મગજને શાન્ત કરે છે તથા મનને આનંદી બનાવે છે, શુરતી ઉઠાડે છે તથા યાક ઉતારે છે, વિચાર શક્તિ જાગૃત કરે છે તથા ઉલ્લેખ નાશ કરે છે, અને ચરીરને જુસ્સો આપી સમજ શક્તિને તેજ બનાવે છે. "

આયર્લેન્ડનું કેલવળી કમિશન.

યોગ્ય વખત ઉપર આયર્લેન્ડ દેશની પ્રાથમિક કેલવળી વિશે તપાસ કરી તેમાં સુધારા સરવવા માટે એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. તે કમિશને તજનીજ કરીને જે સામાન્ય બલાગણા કરી છે તે દમે આગળ આપી ગયા છીએ. પરન્તુ કમિશનના રિપોર્ટમાં ખીજ પછી જાણવા જેવી દરીકત હોવાથી તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય બાબતો એક પછી એક અમે આપવાનો વિચાર રાખીએ છીએ. કમિશન પ્રથમ કિન્ડરગાર્ટન વિશે લખે છે.

૧. કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ.

ફ્રાંબેસે કિન્ડરગાર્ટન રાજ્ય કેલવળીના કોઈપણ વિષયના સમજાવમાં

વાપર્યો નથી. છોકરાંને બાળ વયમાં કેળવણી આપવા સાર તેણે એક રીત શોધી કાઢી છે તે રીતને તેણે કિન્ડરગાર્ટન નામ આપેલું છે. નીચેની અગત્યની બાબતો ધ્યાનમાં લઈને તેણે આ રીત રચી છે:—

૧. કેળવણી આપવાની રીત એવી હોવી જોઈએ કે તેથી બાળકોની શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિઓ ખીણે; કારણકે એન્સુકેશન (કેળવણી) એ શબ્દનો અર્થ બાળકોની બધી શક્તિઓની ખિલવણી એવો થાય છે.

૨. કેળવણી-આપવાની રીત એવી હોવી જોઈએ કે તેથી બાળકોને નીતિનું શિક્ષણ મળે.

૩. શિક્ષકે બાળકોના મગજમાં દરેક ખીના ભરી ઉપરચોટીલું જ્ઞાન આપવું નહિ, પણ તેમના આગળ સાહિત્યો રજુ કરી તે વડે તેમની પાસે અક્ષયથી ધંધારત ચણાવવી.

૪. શિક્ષકે આ સાહિત્યો તાંતાબંધ ક્રમમાં એવી રીતે રજુ કરવાં કે તેથી શિક્ષણનાં પગથિયાં એક પછી એક સ્વાભાવિક રીતે આવે.

૫. શિક્ષણની પદ્ધતિ દરેક બાળકના સ્વભાવ તથા શક્તિને અનુસરવી જોઈએ.

આ ઉપરથી સદજ ખ્યાલ કરી સકારો કે ક્રોબેલની કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ માત્ર છોકરાંની રમત ગમત માટે નથી, પણ બાળકોની કુદરતી શક્તિઓ ખિલવવા માટે છે. જે શક્તિઓ વડે બાળકોને આગળ જતાં જ્ઞાન મેળવવાનું છે તે શક્તિઓને તે મોખ્ય કસરતથી કેળવે છે અને મજબૂત કરે છે. કિન્ડરગાર્ટન શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ તપાસવાથી આ વાતની ખાતરી થાય છે. કિન્ડરગાર્ટન એ જર્મન ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ (કિન્ડર=છોકરાં; ગાર્ટન=વાડી) છોકરાંની વાડી એવો છે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે એમ અનુમાન થાય કે પ્રથમ આ પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવાની જગાને વાડી ગણી આ નામ આપ્યું હશે, અને પાછળથી તે નામ તે પદ્ધતિને મળ્યું હશે. પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. ક્રોબેલે તેનો બહુ ઉડો અર્થ લીધો છે. વાડીનો આ જગાએ તેણે સાપ્તશિક્ષિક અર્થ લીધો છે. શિક્ષકના ઠામની પરિસીમા તે વાડી અને તેના દાય નીચે

શિક્ષણ લેતાં છોકરાં તે વાડીમાંના છોડવા એવાં અર્થ દોઝેલે લીધે છે. હવે જેમ વાડીના આળી પોતાની વાડીના છોડવાને પાંદડાં તથા ફળ પૂલ બહારથી લાવીને ચોરાડતો નથી, પણ તેમને સંભાળથી ઉછેરે છે, તે સારા ખીલે તેટલા આટ પોતાની ચતુરાઈ વાપરે છે, અને તેમને નુકસાન કરે એવી તથા તેમની કુદરતી ખિચવણી અટકાવે એવી વસ્તુઓ દૂર કરે છે, તેવી જ રીતે કિન્ડરગાર્ટનના આળી (શિક્ષક) પોતાના કુખ્યા છોડવા (બાળકો) ને કેળવે છે.

હવે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવાની રીત તપાસીએ. આ પદ્ધતિમાં દરેક બાળકના સ્વભાવ અને શક્તિને અનુસરીને શિક્ષણ આપવાનું છે, એટલે તેમાં શિક્ષણ આપવાની અનેક રીતો છે. ગાપન તથા જુદી જુદી ભાષાની રંગોળી, કુદરતી વસ્તુઓ અને કુદરતી દેખાવની મદદથી, આકૃતિઓ વડે, તથા અનેક સાદાં હાથની કારીગરીનાં કામોથી આ શિક્ષણ આપાય છે.

ફોર્મલનું જોગ કહેવું છે કે બાળક યોગ્ય મદિનાનું માથ ત્યારથી આ શિક્ષણ ધરમાં તેની માતાએ શરૂ કરવું. પછી બ્યારે તે ત્રણ વરસનું થાય ત્યારે તેને કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં મૂકવું, અને ત્યાં ૭ સાત વરસનું થાય ત્યાં સુધી રાખવું. આ દરમ્યાન તેને વાંચન, લેખન, આદિ નિશાળના કાર્ષ પણ વિષય ચલાવવો નહિ. આવી રીતે કિન્ડરગાર્ટન સ્કૂલમાં કેળવણે બાળક આગળ જતાં નિશાળના વિષયોમાં ધણું સારું નીકળશે.

૨. આપસોન્ડમાં કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણ.

આપસોન્ડના પ્રાથમિક કેળવણીના કમિશનના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે સને ૧૮૯૬ માં તે દેશની ૩૫૭ શાળાઓમાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપાનું હતું. તે વર્ષમાં તે દેશમાં શાળાઓની કુલ સંખ્યા ૮૬૦૬ હતી. આવી રીતે પ્રક્ટ રહેડે ચાર ટકા જેટલી શાળાઓમાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ હાખલ થવાનું કારણ એમ જણાય છે, કે ત્યાંના એજ્યુકેશન બોર્ડે માત્ર એ ભાષાની શાળાઓમાં આ પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવાનું મંજૂર કર્યું છે. આ બે ભાષાની શાળાઓ (અ) સારી અવર્યાવાળી બાળ શાળાઓ અને

(ચ) જુદા બાળ વર્ગવાળી શાળાઓ છે. જુદા બાળ વર્ગવાળી શાળાઓમાં બાળ વર્ગને જુદા ઓરડામાં બેસાડવામાં આવે છે, અને તેમના શિક્ષકો પણ જુદા જ હોય છે. સને ૧૮૯૬માં પહેલી જાતની શાળાઓ ૪૪૫ હતી, તેમાંની ૧૨૯ માં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિએ શિક્ષણ અપાતું હતું. બીજી જાતની શાળાઓ ૨૪૮ હતી, તેમાંની ૨૨૮ માં તે પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી.

ઉપર જણાવેલી શાળાઓમાં ફોએલની યોજનાને બરાબર અનુસરીને શિક્ષણ અપાતું નથી; અને તેમ કરવાનું બને તેમ પણ નથી. કારણ કે (૧) ફોએલની યોજનામાં વાંચન લેખન, આદિ નિશાળના શરૂઆતના વિષયો બાતલ કર્યા છે, અને આયર્લેન્ડ તથા ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, વગેરે દેશોમાં છોકરાંની કેળવણી વાંચન, લેખન, ગણિત, વગેરે વિષયોથી શરૂ થાય છે; (૨) ફોએલની યોજનામાં દરેક બાળકની શક્તિ તથા સ્વભાવને અનુસરીને શિક્ષણ આપવાનું છે. આવી રીતે શિક્ષણ આપવાને છોકરાંની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઘણા શિક્ષકો જોઈએ. ફોએલની યોજનાને અનુસરીને માત્ર જર્મનીની ફેટલીક સ્કૂલોમાં શિક્ષણ અપાય છે.

જોકે આયર્લેન્ડમાં તેમ જ ઇંગ્લેન્ડ તથા સ્કોટલેન્ડમાં ફોએલની યોજનાને બરાબર અનુસરીને કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણ અપાતું નથી, છતાં તે પદ્ધતિ સાંની બાળ શાળાઓમાં દાખલ થઈ છે તેથી તે શાળાઓને ખૂબ લાભ થયો છે.

પરીક્ષક પત્ર.

મહેરબાન શાળા પત્રના અધિપતિ સાહેબ,

બાળ વર્ગના જણાવેલા દોષો વારંવાર સુધારી લખી આપેલા હોવા છતાં જૂના મહેતાજીઓ તેમ જ હાલના નવા દે-ડ શિક્ષકો ધ્યાનમાં લેતા નથી, અને પરીક્ષાના પત્રકોમાં પણ સડે છે. શાળા પત્રમાં દાખલ થાય અને કદાપિ ચોક્ખા તાબ અક્ષરો તેમનું ચિત્ત ખેંચે તો કંઈ લાભ થાય એમ સમજું તેમાંના ફેટલાક નીચે આપું છું. 'કુમળું આડ જેમ વાળીએ તેમ વગે' એ સૌ સમજે છે, 'પણ જેમ વાળનારા થોડા જ નરો હશે.

ધણા વર્ષથી બાગ વર્ગમાં વાર્તાઓ કહેવાય છે અને સંબંધાય છે, પણ બાગ-
કની બાપામાં જરાએ સુધારો જણાતો નથી. એના એ જ શબ્દો છા
ધોરણ સુધી એવાને એવા રૂપમાં વણા આવે છે, અને માસ્તરો તથા શિ-
ક્ષકોને દેખાડતાં તેઓ લગ્નવાદને ઊભા રહે છે. પ્રથમનો પ્રથમ જસદી
અને સારા અસરકારક નિવડે છે, માટે આશા છે કે પ્રથમથી સારા
શિક્ષક આ બાબત પર લક્ષ આપશે.

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
હીચકી.	ખીચકી.	લ્યો, જઈ, લ્યું.	ગયો, ગઈ, ગયું.
આંહો.	આંખો.	આં.	હયાં.
આયો, આપી,	આયો, આપી,	હોડો.	હિડો.
આયું.	આયું.	ફાડલાવી.	ફાસલાવી.
એની.	કેની.	પછે.	પછી.
નેહારે.	નિરાળે.	પેદવા.	પેસવા.
ચમ.	કેમ.	નેકરશે.	નીકળશે.
વજાયા.	વજાયા.	આપડે.	આપણે.
રમ્યું.	રમ્યું.	નેકરે.	નીકરે.
હો.	હ.	બલાડી.	બિલાડી.
છમ.	એમ.	નાંહયું.	નાંખું.
મલાડી.	બિલાડી.	દેવ યદ્દને.	અદિ યદ્દને.
હારું.	સારું.	ડોડો.	ડોસો.
હને.	એને.	ચીડી.	છીડી.
જાણ.	જાણી.	પાડે.	પાસે.
ફુઈ ગયો.	ફુઈ ગયો.	શોર.	છેર.
મી.	મ્હે.	હા છે.	હરે છે.
ગધાકું.	ગધેકું.	કરવાં.	કરવાં.
માંણુદ.	માંણસ.	કાચેડો.	કાંકીડો.
લોટલા.	રોટલા.	મયડી.	મરડી.
હાચો.	સાચો.	દું.	ધું.
સેવાં.	ઉવાં.	પટોંખા.	પટોંખા.

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ધને પાઠે.	એની પાસે.	પરોડી.	પિછોડી.
દી કે.	હલે કે.	કાદેવ.	હાદવ.
શુધી.	શુખી.	સોંપડો.	છાંપડો.
સેવે.	(રૂએ) રડે.	શેતર.	ખેતર.
અદવા.	હસવા.	ગીવા.	ગયા.
સાખું.	સખું.	મૂઢે.	મોઢે.
સોઠરો.	છોઠરો.	ચાંકધી.	હલોની.
તીનો.	તેનો.	રોંગાં.	શીંગડાં.

31st May 1900.

G. V. PATAK.

ટીપ—મિ. પાઠક જેવા વિદ્વાન પરીક્ષક અધિકારીએ નિશાળોમાં લેગેલી ખામીઓ સુધારવાના હેતુથી આ પત્ર લખ્યો છે તે કામના કરતાં હમને ધણો આનન્દ થાય છે. હમે પરીક્ષક અધિકારીઓને આવા પત્ર લખી મોકલવાની વારંવાર વિનંતિ કરીએ છીએ, પણ બહુ જ યોગ્ય અધિકારીઓએ હમારી આજ્ઞા ધ્યાનમાં લીધી છે. હવે આશા રાખીએ છીએ કે વધારે અધિકારીઓ તે તરફ લક્ષ આપશે. હમને ખબર છે કે યશ્વા પરીક્ષકો પરીક્ષા વખત જેવામાં આવતી ખામીઓ પરીક્ષાનાં પત્રકો ઉપર નોંધે છે. પરંતુ તેમાંથી મુદ્દાની દ્રષ્ટિકોણે તેઓ સાચા પત્ર તરફ મોકલશે તો તે ધણા મહેતાજીઓના જેવામાં આવી સુધારો થવાનો સમ્ભવ વધશે. હમે એમ પણ જાણીએ છીએ કે પરીક્ષકોને કામ થવું હોય છે, અને તેમને ગામેગામે મુસાફરી કરવી પડે છે. છતાં પાછલાં યોગ્ય વરસમાં આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી સાહેબોની સંખ્યા વધી છે, અને દરેક અધિકારીને વરસમાં એક બે પત્ર લખી મોકલવા જોઈતી પણ કુરસદ ન મળે એ ગાની સહાય તેવું નથી. પરીક્ષક અમલદારોની સંખ્યા હાલમાં એટલી છે કે દરેક જણ વરસમાં એક એક બે બે પત્ર લખી મોકલશે તો પણ સાચા પત્રમાં જગ્યા કરી સહાય તેટલા પત્રો મળશે, અને જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા અધિકારીઓને માલુમ પડેલી ખામીઓ અથવા ખૂબી-જોખી સમજા મહેતાજીઓ વાકેફ થઈ નિશાળોને લાભ થશે. દ્રાઈ અધિકારી વધારે પત્રો મોકલશે ને ને પણ હમે બહુ ખુશીથી સ્વીકારીશું. આવા પત્રોમાં

દિન્દીમાં પણ દુ નો નુ જને છે; જેમકે—સં. શક્તિ-દિ. ચચ્છર, ચછર—ચ. અખચર, સં. લક્ષ્મણ-દિ. લક્ષ્મણ-ચ. લખમણ, વગેરે. પરંતુ ચરેતરમાં જેમ ધ, એ, ય ની અસરથી ર. ગ, ધ નો ચ, જ, ક થાય છે, તેમ આંછરો વગેરેમાં પણ ખૂનો છ થયો હશે એમ માનવું વધારે વાસ્તવિક લાગે છે.)

(૨) કોઈ વખત ઈ, એ, ય મળ્યા વિના પણ કંઈપનો તાલવ્ય વ્યંજન થાય છે; જેમકે—

દીચરો (દીકરો), જઈ (ગઈ), વગેરે.

(૩) ઉપરના નિયમથી ઉત્પન્ન કોઈ વખત તાલવ્ય વ્યંજનનો કંઈ વ્યંજન થાય છે; જેમકે—

પરોંકયા (પરોંચ્યા), પોકાડીને (પહેંચાડીને), વગેરે.

(૪) રૂ, ય, સૂ નો તૂ જોડાય છે; જેમકે—

નેહારે (નિશાબે), હારું (સારું), ઢૂઈ (સૂઈ), માખુદ (માખુસ), હાવો (ચાવો), બહવા (હસવા), પેલવા (પેસવા), નેહરે (નીચરે), ડોંહો (ડોચો), પાહે (પાસે), હું (શું), ફાહલાવી (ફાસલાવી), વગેરે.

(૫) જી, ડ નો રૂ થાય છે; જેમકે—

નેહારે (નિશાબે), વરન્ધા (વળન્ધા), નેહરો (નીચરો), કરવાં (કર્યાં), વગેરે.

(૬) તેથી ઉત્પન્ન રૂ નો લ પણ થાય છે; જેમકે—

લોટલા (રોટલા), વગેરે.

(૭) છ નો રૂ, સૂ થાય છે; જેમકે—

સૈયાં (હૈયાં), સેટે (હેટે), પછેડી (પિછેડી, પહેડી), સાંપ-ટો (છાંપટો), જોહરો (હોહરો), વગેરે. ચુન્નચીમાં જ્યાં છ હોય છે સાં મરડીમાં પણ ધણી વખત સૂ જોવામાં આવે છે; જેમકે—

ચુ. છાંપ—મ. સાંચ; ચુ. છોડવું—મ. સોહજો, વગેરે.

(૮) ખૂ ને જાહે પળ કોઈ વખત રૂ જોડાય છે; જેમકે—

શેતર (ખેતર). (આ ફેરફાર મૂળના ક્ષેત્ર શબ્દ ઉપરથી થયો છે. ક્ષેત્રનાં ચુન્નચીમાં ખેતર, હેતર અને શેતર એ બધાં રૂનો જને છે)

(૯) રૂ ને જાહે જી જોડાય છે; જેમકે—

રમ્બું (રમવું), જમ્બા (જમવા), વગેરે. (આ શબ્દોમાં મ માંના અ નો ઉચ્ચાર થતો નથી. શબ્દમાં કો કો રખો અ

આખો હોય તો તેનો ઉચ્ચાર યતો નથી તે બાબત હમે આ પહેલાં નિયમો આપેલા છે તે જોવા.)

(૧૦) કોઈ કોઈ વાર વ્યંજનોનો લોપ ચવાથી તેમની જગાએ પ્રાકૃતની માફક ય જોલાય છે; જેમકે—

આપી (આપી), મયડી (મરડી), ધયડી (ધરડી), ધયડો (ધરડો), મયણું (મરણું), ચામણી (ચાળણી), ખાંચણી (ખાંડણી), જોધડી (જોરડી), વગેરે.

(૧૧) ઈ નો શુણ્ઠ કરીને તેને ડેકાણે એ જોલે છે; જેમકે—

નેહારે (નિશારે), હેંડો (હીંડો), પછે (પછી), નેકરશે (નીકળશે), નેહરે (નીસરે), શંગડાં (શીંગડાં), વગેરે.

(૧૨) ઉપરના નિયમથી ઉત્તરું કોઈ વખત એ ને જદલે ઈ જોલાય છે; જેમકે—

ઇમ (એમ), ઇને (એને), મીં (મ્હં), ઇને પાહે (એની પાસે), કીં છે (કહે છે), તીનો (તેનો), વગેરે. (આમાંનાં કેટલાંક ઉચ્ચારણો પ્રાચીન ગુજરાતીમાં જોવામાં આવે છે.)

(૧૩) કોઈ વખત આ અને એ એક બીજાની જગાએ મૂકાય છે; જેમકે—

ગધાડો (ગધેડો), કદારો (કહેરો), પેણુવલ્લવં (પ્રાણુવલ્લભ), વગેરે.

(૧૪) આ ને જદલે કોઈ કોઈ વાર એ, એ, ઇ જોલાય છે; જેમકે—

હો (છ), કાદેવ (કાદવ), ગીવા (ગમા), વગેરે.

(૧૫) ઇનો અ પણુ ચાય છે; જેમકે—

જલાડી (જિલાડી), જલાડો (જિલાડો), જચારો (જિચારો), વગેરે.

(૧૬) ઉનો શુણ્ઠ યઈ એ જોલાય છે; જેમકે—

રોવે (રો, રવે), વગેરે.

(૧૭) તેથી ઉત્તરું એ ને જદલે ઉ જોલાય છે; જેમકે—

મૂટે (મોટે), વગેરે. (કંઘચ એમ પણુ હોય કે હાલમાં શુદ્ધ ગાણુતા ગુજરાતીએ મૂળના ઉ નો એા ક્યો, અને ચરેતરમાં મૂળનું ઉ કાયમ રહ્યું. મૂળનો સંસ્કૃત શબ્દ મુલ છે, પ્રાકૃતમાં મુહ ચાય છે, હું પ્રત્યય લાગતાં મુહહું બને છે, અને હ અને હ બોગા મળતાં મૂહું શબ્દ બને છે.)

(૧૮) આપડે અને આપણે એ બન્ને રૂપો વપરાય છે.

(૧૯) નાન્યતર જાતિ બહુ વચનના સંસ્કૃત પ્રસાદ જાનિ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં આરં, અને પછી ગુજરાતીમાં આં પ્રત્યય મળે છે,

ખેડાં મધ્ય સ્થળોએ બુધવાર તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૦ ને રોજ અને તે પછીના દિવસોએ દરેક મધ્ય સ્થળે ૭ ૭ મિત્ર સૂક્ષ્મ રોક લરશિયો આપવા સાર સ્પર્ધાપાઠક પરીક્ષા લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ.

સુરત.

નડીઆદ (ખેડા જિલ્લો).

ગાધરા (પંચમહાલ).

ભરૂચ.

ધાણા.

૨. હમાંની જે રોકલરશિયો માટે બધા ઉમેદવારો સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા કરી શકશે; જે લોકો ઉમેદ કેળવણીમાં પાછળ છે, જેવા કે, બેની-ઇઝરાયલ, કણ્ણી, અને કણ્ણી કરતાં જે લોકો વધારે પાછળ છે તેવા જ્યોડોની સ્પર્ધા માટે જે રોકલરશિયો ગ્રંથવામાં આવશે, અને જે રોકલરશિયો મુસસમાનો માટે ગ્રંથવામાં આવશે.

૩. દરેક મધ્ય સ્થળે કમિટી મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે, દાર્ઝ સૂક્ષ્મના હેડ મારફત કમિટીના પ્રમુખ યશે.

૪. સ્પર્ધા કરવાની (પરીક્ષા આપવાની) પરવાનગી મળવા સાર કરાવેલા હોયલા ફાર્મ પર અરજી કરવી. તે ફાર્મની નકલો નીચે સહી કરનાર પાસેથી અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ પાસેથી મફત મળશે. ઉમેદવાર જે નિલાનો હોય તે નિલાની કમિટીના પ્રમુખ તરફ અરજી મોકલવી. તા. ૧ શી એપ્રિલ સુધી અરજીઓ તથા શી કમિટી ભેરો; તે તારીખ પછી ફાર્મ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.

૫. ઉમેદવારની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, રોકલરશિયોની રકમ અને સુદત, કેટલી શી આપવાની છે તે, વગેરે બાબતની સઘળી વિશેષ દલીલ તા. ૧૭ મી મે સને ૧૮૮૮ ના મુખ્ય સરકારી ગઝેટના ભાગ ૧ માં ને ૪૩૧ ને પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થયેલા “ હામ ચલાક નિયમો ” માંથી મળી આવશે. નીચે સહી કરનારને અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજી કરવાથી આ ધારણા નકલો મફત મળશે. ઉત્તર ભાગની તમામ મુખ્ય સરકારી અને મદદ લેનારી ગુજરાતી નિશાળોમાં વહેર ખબરો મોકલવાનાં પાટીઆં ઉપર પણ તેની નકલો મોકલવામાં આવી છે.

અમદાવાદ. તા.

૨૧-૪-૧૯૦૦ }

J. OLIVER,

એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તરભાગ.

અમદાવાદ ઇન્ફન્ટીસાઇક ઇન્ડમાંથી સ્કોલરશિપો આપવા માટે પરીક્ષા.*

ઇ. નં. ૫૪૮ તા. ૮-૫-૧૯૦૦.

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે અમદાવાદ ઇન્ફન્ટીસાઇક ઇન્ડમાંથી અમદાવાદ જિલ્લાના લેકડા તથા હડવા કલુખીની ન્યાતાના વિદ્યાર્થીઓને હાઈ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલોમાં પાંચ પાંચ રૂપિયાની ચાર સ્કોલરશિપો આપવા સાર તથા મિડલ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલોમાં ત્રણ ત્રણ રૂપિયાની ત્રણ સ્કોલરશિપો આપવા સાર અનુક્રમે તા. ૩ ૭ તથા ૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૦ ને રોજ અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલના મકાનમાં રેપીડ-ત્યાહક પરીક્ષા લેવામાં આવશે. તા. ૧૧ મી મે સને ૧૮૯૯ ના મુખ્યઈ સરકારી ગઝેટ બા. ૧ લા ને ૧૧૨ મે પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમોની ઉ તથા ફ કલમોમાં જણાવેલી શરતો પ્ર મુજબ આ પરીક્ષા લેવાશે.

૨. પરીક્ષામાં દાખલ થવાની ચારજીઓ તથા ફી અમદાવાદ મધ્ય સ્થળની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ તા. ૧ લી ઓગસ્ટ સુધીમાં લેશે.

અમદાવાદ. } J. OLIVER,
તા. ૨૧-૪-૧૯૦૦. } એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

જાહેર ખબર.

(ખેડા અને ભરૂચ જિલ્લાના મુસલમાનો માટે.)

૧. ખેડા અથવા ભરૂચ જિલ્લાના જાણના વતની હોય એવા મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓમાંથી જે કોઈ તા ૩૧ મી માર્ચ સને ૧૯૦૧ અથવા બીજી ખબર આપવામાં આવે તે પહેલાં ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલમાં દાખલ થશે (મુજરાતી અથવા ઉર્દુ એવા ધોરણના બધા વિષયોમાં પાસ થઈને અને બાર વરસની ઉંમરની અંદર) તેને ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલની ચોપડીઓ ખરીદવા માટે રૂ. ૩) આપવામાં આવશે. વળી એવો કોઈ વિદ્યાર્થી સ્કૂલની ફી આપવાને અશક્ત જણાશે, તો તેને દર માસે ફી જેટલી સ્કોલરશિપ પણ આપવામાં આવશે (જે તેને સ્કૂલમાં માસીમાં દાખલ રહેવામાં નહિ આવે તો), તથા દાખલ થવાની અને પહેલા મહિનાની ફી પણ આપવામાં આવશે. સ્કોલરશિપ પાછળથી આપવામાં આવશે, એટલે, દાખલ

* જુઓ તા. ૩ ૭ મે સને ૧૯૦૦ નું મુખ્યઈ સરકારી ગઝેટ બા. ૨ ને, ૫૪ ૧૩૬.

× જુઓ શાળા પત્ર પુસ્તક ૩૮, ૫૪ ૧૯૦.

તરીકે, જાન્યુઆરીની સ્કોલરશિપ ફેલોઆરીમાં આપવામાં આવશે, અને તેને માટે વિદ્યાર્થીની ટાન્કરી, મહેનત, અને સાલ દર મહિને સારાં હોવાં જોઈશે.

૨. વળી ઇંગ્રેજ સ્કૂલમાં બાળુનારા હુર કોઈ મુસલમાન વિદ્યાર્થીને (અ) સારી ટાન્કરી માટે અને (વ) સારી મહેનત માટે નીચે પ્રમાણે ધનામ આપવામાં આવશે:—

(અ) સારી ટાન્કરી માટેનું ધનામ પ્રત્યેક ત્રણ માસને માટે એક મહિનાની ફી જેટલું આપવામાં આવશે. પ્રત્યેક ત્રણ માસમાં છટીના દિવસ તથા મુસલમાનોને માટે મંગલ કરેલા તહેવારો બાદ ૯૪તાં વિદ્યાર્થીએ છ કરતાં વધારે દિવસ જાનગી કામ, ખિમારી, અથવા બીજા કોઈ પણ કારણથી ગેરહાજર રહેવું જોઈએ નહિ.

(વ) સારી મહેનત માટેનું ધનામ સારી ટાન્કરી માટેના ધનામ જેટલું જ આપવામાં આવશે. જે ધનામને માટે વિદ્યાર્થીના વર્ગમાં પ્રત્યેક ત્રણ માસમાં સરાસરી જેટલા ઊંચા હશે તેના તૃતીયાંશથી તેની સરાસરી રેન્ક નીચે હોવી જોઈએ. પણ એ સરાસરી સંખ્યા જે ૧૨ની અંદર હશે તે અમુક ત્રણ માસમાં વિદ્યાર્થીએ ખરેખર સારી મહેનત કીધી છે એવું સર્ટિફિકેટ જે તેના હેઠા માસ્તર સાદેખ આપશે તે જ તેને એ ધનામ મળશે.

૩. જેમને બીજા કોઈ સ્કોલરશિપ મળતી હશે તેમને ઉપર પ્રમાણે સ્કોલરશિપ કે ધનામ આપવામાં આવશે નહિ.

૪. ધનામને માટે હેઠા માસ્તરોએ એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર, અને જાન્યુઆરી માસના પહેલા અઠવાડિયામાં રિપોર્ટ મોકલવા.

૫. ઇંગ્રેજ પહેલા ધોરણના બધા વિષયોમાં જે વિદ્યાર્થી પાસ થઈને બીજા ધોરણમાં જશે તેને બીજા ધોરણની મોપડીએ માટે ર. ૪) આપવામાં આવશે, અને પૂરેપૂરો પાસ થયા વગર ઉપલા ધોરણમાં ચલશે તે એનાથી અડધી રકમ આપવામાં આવશે. એ જ પ્રમાણે દરેક ઉપલા ધોરણમાં એકેક રિપોર્ટ વધારે આપવામાં આવશે.

મુ. શાલાપુર,

તા. ૧૭ મી મે ૧૯૦૦ } દ'આલીમ મદમદ સાયાળી,
જેનેજર તથા ટ્રસ્ટી, ખેડા અને બહમ મદોમેન
એન્જુકેશન ડેપ્ટ.

તેઓને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેકિંગ અને રેલ્વે નો સર્વે, ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨. ૨૦૦ થી ઓછી ૨૫ નકલ સુધી મંગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ મળશે, પણ રેલ્વે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

૩. માલ મોકલાવ્યા પછી તે રસ્તામાં જતા કોઈ રીતે ખરાબ થાય તથા તે માલને નુકસાન પૂગે તેના જખમદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલ્વે ન હોય ત્યાં માલ કયે રસ્તે અને ક્યાં મોકલાવવો તેનો પૂરતો ખુલાસો માલ મંગાવનારે લખી જણાવવો. રેલ્વે સ્ટેશનથી આગળ માલ લઈ જવાનો ખર્ચ માલ મંગાવનારને સિર સમજવો.

૫. ફૂડી મોકલાવનારે ખરાબર ઠેકાણુ લખવું

૬. ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના સવ માસ્તરોને તથા ખુકસેલરોને વિનિતિ પૂર્વેક જણાવવાનું કે દરેક શિક્ષક કોપીખુકોની માથે અંગ્રેજી

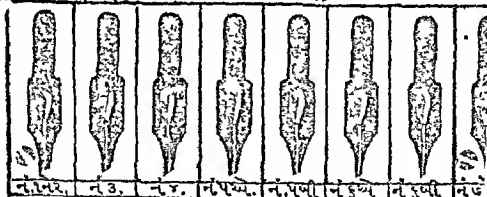
નમુના

આદરજી કાવસજી માસ્તરજી

દરેક શિક્ષક કોપી ખુકોની

રટીલ પેનોના

ખીજ કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ખુકો સેંકડે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપવાની ગોઠવણો કરી છે એક વખત કાગ પાડી લેવાથી ખાતરી થશે, પેકિંગમાં ઓછો ખર્ચ થાય તેમ કરીશું જેઓની મરજી હોય તેઓએ નીચલે મરનામે લખવું.

નોટરોડ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

દરેક શિક્ષક કોપીખુકોના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના આસ-પાતે જ જાન્યવેરની રટીલ પેનો આમ છઠ્ઠ-૭ થી બોલે ખર્ચે જાનાની મંગાવી છે. એરટીલ પેનો ગુજરાતી, અરાહી, ઉર્દુ, અને ફારસી લખવાને કાપી રાગ-વડ ભરેલી છે. દરેક બોલમગાડજન-૬ કિમ્મત રૂ. ૦૧ વેલ્યુએ એમલયા ૧ થી ૬

પડીકાંનો રૂપીઓ એક. પેકીંગ તથા પોલિશ વધુ. પરદેશીનાં માદાકાને આઠ પડીકાંથી ઓછાં મોકલવા રીવાજ નથી. જે બ્લ્યુબ્લેક તથા લાલ શાદીનાં મળીને આઠ ભેષતાં હોય તો તેમ પશુ મોકલવામાં આવશે.

કેળવણી ખાતામાં વપરાતી ચોપડીઓ, કોપીઓ, નકશાઓ, તથા બીજી વાંચવા લાયક ચોપડીઓ મળશે. મંગાવનારને વાળખી કમીસન કાપી આપીશું. પોલિશ વધુ.

સુ. વઢવાણ શહેર. શાહુ નારણજી અમરશી.

ગણિત ગમત-તૈયાર છે. વડોદરા રાજ્યમાં છ. ગાટે મંજુર. પુસ્તકમાં હીસાવની આધારે ગણિત તથા ગાપકરબુની સરળ રીતે આપેલી છે. કી. રૂ. ૦૧ કરતાં. જગનનાથ નરસિંહજી એવી આર્યન હાઈસ્કૂલ અમદાવાદ.

હેમિબ્લન રિગ્થ, બનાડ રિગ્થ અને લડસન, દોલેન્ડો, ગોખતે, ધે.ય, પેન્ડલમરી, લોક અને લેવીરા, રાધાકૃષ્ણ, ગડફરટન, સુખારાવ, દોનવેલ અને શીચના ઇંગ્રેજ અને લાલસંકરના સુન્દરાતી એકગણિતમાંના તથા પશુ પરીક્ષામાંના સવાલમાંના અધર દાખલા-કી=ખુલાસા સામે-

(સમજા દાખલા રીતસર કરી બતાવ્યા છે. કિમ્મત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦)-ના લાલમાં કિમ્મત રૂ. ૦-૧૩-૦ પાનાં ૫૧૨) મયા વરસની પ. સ. ૫-૧૧-૧૯૨૦માં આમાંના દાખલા આવ્યા હતા તે પ્રમાણે દર વર્ષે આવવાનો રીતસર છે. ગણી જશે તે જરૂર પાસવશે. પરબુદાર નાગરદાર કિનારીવાળા-મરચ.

એકગણિતની સમજા. કિમ્મત રૂ. ૦૧ પોસ્ટેજ સાથે. પાંચે, દસ; દશે, પંદર; વીસે; વીસ; અને પચીસે, પચીસ; દસ કમિશન. વેલ્યુ પેમેન્ટ બંને લેનારને શિર. ખુલાસાદાર એકગણિત. મુખ્યમ ટેક. અમદાવાદ.

સરળ દેશીનામાની પદ્ધતિ, આદિતિ યાગી કિમ્મત ૪ આના. મુખ્યમ દલાલના કેળવણી ખાતાના મેટેમૅટિકલ રિસેલ્ટર સાહેબ જાહ દુર ના છે. નં. ૪૪૯૦. તા. ૯-૧૧-૯૪ના દરોજ મુજબ શાળામાં વાપરવાને લરકત નથી. સરકારે મંજૂર કરેલ 'સુન્દરાતી બાળ વ્યાકરણ'. આદિતિ ચોથી. કિમ્મત ૪ આના. પોસ્ટેજ બંનેનું માત્ર. કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦. નંગથી ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ દલા. વેલ્યુ પેમેન્ટ બંને અર્થે મંગાવનારને શિર છે. પ્રેમચંદ કંઈમચંદ, શાહુ, સગ કે. એ. ઇ. ગોવિંદપાઠ, મુ. રાણી. લાલનગર.

જુલાઈ.

દેર, સ્વરો.

પોતાનાં છોકરાંને બળવાનને નિયમિત કરવાં હોય તો નિશાળોમાં ચલાવવા માટે સરકારે મંજૂર કરેલું સચિત્ર કવાયતનું પુસ્તક વાંચો. આ પુસ્તક સ્કૂલ લાયબ્રેરી તથા ઇનામને માટે મંજૂર કર્યું છે. આથી દરેક નિશાળમાં એક સરખી રીતે કવાયત ચાલશે. બરોબર સમજવા સાફ લખાણની સામેજ ચિત્ર આપેલાં છે. કીમત રૂ. ૦-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૦-૬ વે. પે. ખર્ચ લેનારને શિર. કમિશન સેક્ટરે ૨૦ ટકા. લલ્લુભાઈ છોટાલાલ પટવા. હેડ માસ્ટર નં. ૫૨ અ. મ્યુ. ટે. અમદાવાદ તક્ષીયાની પોળમાં મહાદેવ આગળ.

સારાં અને સસ્તાં પુસ્તકો.

આર્યાચરિત્રાવલી—કાન્તા, કૃષ્ણા, વદા, પદ્મા, મીરાં, તારા, મુંદરખા, સરદારખાઈ, ૪૯ ચરી—સતીઓનાં આહુત્ય ચરિત્રો રૂ. ૧૧

ચોરાશી આસન—યોગનાં ૯૭ મુંદર ચિત્રોનો સમજસહિત ગ્રંથ. રૂ. ૧૧

છાત્રમકાવ્ય—વડોદરા સુરત, મુળધ, ઈલાદિ સ્થળે ગવાતા રસીક ગરખા, છંદ, પદ, ઇ. રૂ. ૧૧ કહ્લાનકાવ્ય—ભક્તિ, નીતિ, જ્ઞાન, વ્યવહાર, કળેકુ, હુલ્લક, ઇ. વિગયપર. ઘણી કવિતાઓ. રૂ. ૧૧

અધ્યાત્મભજનમાળા—કબીર નઝીર, ગોરખ, તુલસી, ઇ. ૧૧૬ ભક્તોએ રચેલાં છમે ભજનો. રૂ. ૧૧ સાહિત્યસંગ્રહ—કવિ, ગગ, ગિરધર, ગંગાલ, ઇ. ૧૪૪ કવિચરોક્ત નવરસયુક્ત હિંદી કાવ્યોનો મોટો સંગ્રહ. રૂ. ૨૧

શ્રીરામગીતાભાષાપાનુવાદ—કર્તા શ્રીહરિકુવરખાઈના ચિત્રચરિત્ર તથા પદ-પદ્ય-ભાવાર્થ સાથે. પાકુ રેશમી પુકું છે. રૂ. ૧

અનુભવપ્રકાશ—અસાર સંસારનું વિવેચન; ગદ્ય-પદ્યમાં. રૂ. ૧૧

પરાશરસહિતા—સ્ત્રીપુરુષનાં વ્રતચરણ, અગમ્યાગમન અને અભક્ષ્યભક્ષણાદિ સર્વ પ્રાપોની શુદ્ધિ, સતક, ધાનક, વ્રેતક વિધવાવિવાહ ઇ. ના વિવેચન સાથે. રૂ. ૧૧ અધ્યાત્મપ્રકાશ—તત્ત્વમસિતું વર્ણન, ન્યાય, સાંખ્ય, મીમાંસા-ઈ. ના રહસ્યસાથે. રૂ. ૧૧ પરમપદ્યોધિની—યોગ-શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા તથા કર્તા ગહાત્માના ચિત્ર-ચરિત્ર ઇ. સાથે. રૂ. ૧૧

સતોપશતક—વિવેચન તથા ચિત્ર ચરિત્ર ઇ. સાથે. રૂ. ૧૧

પરાકરણ વિદ્યા—ખાસ સ્ત્રીઓને માટે. રૂ. ૧૧

વાસવદત્તા—પ્રેમની વાર્તા રૂ. ૦) માટે દોડા નાટક. રૂ. ૦.૧૧

ઈલાદિ ગ્રંથો વગેરે નીચે લખેલે સ્થળેથી મળશે

કહ્લાનક ધર્મસિલ્સ. કાવ્ય, કાળ્યાદેવી પોસ્ટ—મુળધ.

સરળ દેશીનામાની પદ્ધતિ, આદૃતિ મારમી કિમ્મત ૪ આના-

મુખ્ય ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના મેહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબ ખાહા.

દુર ના છે. નં. ૪૪૯૦ તા. ૯-૧૧-૯૪ના ઠરાવ મુજબ શાળામાં

વાપરવાને હરકત નથી. સરકારે મંજૂર કરેલ 'ગુજરાતી બાળ

વ્યાકરણ.' આદૃતિ ચોથી. કિમ્મત ૪ આના. પોસ્ટેજ બંનેનું માફ.

કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦. નંગથી ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા વેલ્યુ પેન્ડ.

બલ ખર્ચ મેળાવનારને શિર છે પ્રેમચંદ કરમચંદ; શાહુ સંગ રૂ.

ઓ. ઇ. ગોહિલવાડ, મ્યુ રાશી. ભાવનગર.

સખનકળા કાપીબુકા.

ગુજરાતી અને આંગળોધ નમ્બર.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્યમંત્રી ઇલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને અંગૂર કરી છે.

કેળવણીખાતાના ધણા અનુભવી અગલદારોના મત લઈ ગુજરાતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ ચોથી ઘાંટી, તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ તથા સખાણુ ઢળની ગોઠવણુ કરીને, દાક્ષ માલતી સર્વ કો-પીબુકા કરતાં ચઢીઆતી યથાનીઆતી યથા પછી, છપાવી બહાર પાડી છે.

સુગ્ર શિક્ષકો આગળ સંકડો સર્વિક્ષકો મૂકવા કરતાં એ કાપીબુકા ખીજ સાથે સરખાવતાં પ્યાનમાં લેવા જેવી કેટલીક સૂચનાઓ, તેમના અનુભવી વિચારને ટેકા મળવા, અર્થ મૂકવા વધારે યોગ્ય ધારીએ છીએ.

૧. કાપીબુકાની ચકાઈને સુંદરતા બળવવા માટે ગ્રાંથાનાં પત્રાં (કાપરપ્લેટ) કાતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેજ એક જ જાણુએ સુંદર રંગની સાઢીથી છપાય છે, આગળ અને કવર ઊંચાં ટકાઉ વાપરેલાં છે.

૨. દરેક નમ્બરમાં એક જ જાતના અક્ષર રાખેલા છે, જેથી જે જાતના અક્ષર સખવાની જુદી જુદી ટલગ વાપરવાની તરકત દૂર થાય છે, તેમ જ એક જ વખત એક જ દરના અક્ષરનું બાળકોને માનું માન યાય છે.

૩. શરૂઆતમાં બાળકો પહેલો નમ્બર સખતાં પોતાની એજે અક્ષર કાઢે સારે હાથ મૂકે છે, ને શરૂઆતમાં અક્ષર બગડી જવાની ધારતી રહે છે, માટે હમે હમારી છાપીઓનો પહેલો નમ્બર માત્ર બાળકોને શ્યુટવાનો રાખ્યો છે, ને હાથ દરે તે પછી બીજા નમ્બરમાં એક લીટી શ્યુટવાની ને તેની નીચે ખીજ સખવાની છે.

૪. એણું ધોરણુ શીખી ધણા હોકરા પોતાને ધન્યે વળગે છે, ને ધણા અંગ્રેજી શીખવા મથુ જાય છે, માટે તેટલામાં તેમને અક્ષરનું માન યાય, તેવાં અક્ષરનાં કદ રાખેલાં છે, દારણુ કે પછી અક્ષર સુધારવાનો તેમને વખત મળતો નથી.

૫. ઊંચાં ધોરણોમાં કાપી સાથે સખાણો શીખવાની જરૂર છે તે ખોટ હમારી કાપીબુકાનો છઠ્ઠો નમ્બર આત્રી બરેલી રીતે પૂરી પાડે છે. કારણુ કે તેમાં વ્યવહારમાં ધણું ઉપયોગમાં ચર્મ પડે તેવાં સખાણો દાખલ કરેલાં છે જે તમાગ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી નિયાલોમાં ધણું જ પસન્દ પડેલાં છે. એ કાપીબુકા દેશાવરતા ખરાઈ કરનારને સંકડે નીસ ટકા દુર્ગિતનથી આપવામાં આવશે અને ૨૦૦ કાપી સેનારને રેતારે ખર્ચ આપીયું. પણ પોરટ મારફતનું કે રેસનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કાપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો સંકડે અર્થે ટકા દરવાજા લઈ મોઢલી આપવા ગોઠવણુ રાખી છે તેકણું—આત્મારામ અને દલા-સાઈની કમ્પની, રૂંચારી રૂંચીટ, મુખ્યમંત્રી.

આત્મારામ અને દલાસાઈની કમ્પની દ. દલાબાઈ દારદાંદામ દેવ.ઈ.

ભારે વખાણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.

આદરજી કાવસજી માસ્તરના.

દસ્કત શિક્ષક કોપીખુકો.

આઠ ભાગમાં.

કેળવણી ખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની કેળવણીમાં આગેવાન બાણીતા ગૃહસ્થો, પ્રોફેસરો, પ્રિન્સિપલો, હેડમાસ્તરો અને શિક્ષકો, મુખ્યમંત્રી તથા મુજરાતના સર્વે બહેર બાપા તરફથી એકે અવાજ તારીફ કરતાં અતિસન્તોષકારક ખાત્રીપત્રકો,

મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન માણી ઇન્સ્પેક્ટર. ઇ. બર્મહસ સાહેબે દસ્કત શિક્ષક કોપીખુકોને સઘળી ભૂખૂર કરેલી કોપીખુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને લખે છે કે સારી સ્કૂલો આવી સરસ કોપીખુકો બાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે. મુખ્યમંત્રી તથા સુરત, ભરૂચ, નડીઆદ, અમદાવાદ વગેરે શહેરની બેઠાં સ્કૂલકમિટિના અનુભવી સદ્ગૃહસ્થોએ પણ સઘળી કોપીખુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દસ્કતશિક્ષક કોપીખુકોને જ સર્વે કોપીખુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને તેમના તાબાની સર્વે સ્કૂલોમાં એ જ કોપીખુકો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો છે.

આ કોપીખુકો માટે જ સદ્ગૃહસ્થો તરફથી સર્ટિફિકેટ મળેલાં છે તેમનાં નામ વાચવાથી ખાત્રી થશે. તેમાંથી યોગ્ય નીચે પ્રમાણે ડિરેક્ટર સાહેબ તથા એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો. કે. એમ. ચેટરજી. એમ. એ. માણી ડિરેક્ટર આર્થ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન. ટી. બી. કર્પોમ. મધ્ય વિભાગના કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર. ઇ. બર્મહસ. ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાના માણી ઇન્સ્પેક્ટર. આ. સા. દોરાબજી એદલાજી ગીમી. બી. એ. હા. પિ. ના. માણી એ. એ. ઇ. અને સુરત. હાઈ સ્કૂલના હેડમાસ્તર. રા. બા. ગોપાળજી સરખાઈ દેશાઈ, કપિ ના કેળવણી ખાતાના માણી આ. ઇ. રા. બા. હરગોવિન્દલાલ દ્વારકાદાસ કાંટોવાળા, વડોદરા કે. ખાતાના માણી ડિ. રા. સા. દલપતરાગ પ્રાણજીવન અખ્ખર, કચ્છના માણી એ. ઇન્સ્પેક્ટર.

દેશની કેળવણીમાં બાણીતા આગેવાન ગૃહસ્થો.

આનરેબલ. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર શાસ્ત્રિક.

આનરેબલ. કાશીનાથ ત્ર્યબલક તેલમ એમ. એ.,- એલ. એલ. બી. સી. આઈ. ઈ. મુખ્યમંત્રી હાઈ કોર્ટના માણી જજ.

રા. બા. શંકર પાંડુરંગ પંડિત, એમ. એ; માણી એનિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, રા. રા. નગીનદાસ તુળશીદાસ મારફતીઆ બી. એ. એલ. એલ. બી. મુખ્યમંત્રી હાઈ કોર્ટના વકીલ તથા યુનિવર્સિટીના મુજરાતીના પરીક્ષક. દિ. બા. મણિભાઈ જશભાઈ, દિવાન બહાદુર, વડોદરા.

રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી, રમે. કો. કોર્ટના જજ. અમદાવાદ

રા. સા. હરિલાલ મનમુખરાગ, બારીઆ સ્ટેટના કારભારી.

રા. બા. જગજીવનદાસ ખુશાવદાસ માણી ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર તથા સેશન્સ

બાળ અને સુરત મુનિસિપલ સ્કૂલ કમિટિના પ્રમુખ.
 રા. સા. ગનસુખરાગ ચુરેરાગ, ત્રિપાઠી, જૂનાગઢ સ્ટેટના એજન્ટ.
 રા. સા. રણછોડભાઈ હર્દયરાગ, કચ્છના નાયબ દિવાન.
 મહેમુ રા. બા. જોખાનાથ સારાભાઈ.
 રા. રા. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી. આઈ. ઈ.
 બા. સા. બગનજી એદલજી મોદી, એમ. એ; ડેપુટી કલેક્ટર અને
 સ્કૂલ કમિટિના મેરમેન, બાવન.
 રા. રા. કાળાભાઈ લલ્લુભાઈ વઢીલ, સુરત સ્કૂલ બોર્ડનાં પ્રમુખ.
 શેઠ કેપસર એદલજી મોદી, બી. એ, સુરત સ્કૂલ બોર્ડના મેમ્બર.
 મહેમુ રા. રા. કવિનર્મદાશંકરલાલશંકર, જોખેના ધર્મેષાતાના માજી સેક્રેટરી.
 કેળવણી ખાતાના હાલના તથા માજી ઇન્સ્પેક્ટર.
 રા. બા. મોતીરામ રામરાગ, માજી ડે. એ, ઈ, સુરત.
 રા. સા. ગણપતરાગ ગીરીશંકર સામી, ડે. એ. ઈ. અમદાવાદ.
 રા. સા. શિવરાગ સદાશિવ નાડકરની, બી. એ; ડે. એ. ઇ. રત્નાગિરિ.
 રા. સા. મજરાય સન્તોકરાય દેસાઈ, બી. એ; માજી, ડે. એ. ઇ. મુમ્બઈ.
 રા. સા. કૃષ્ણલાલ ગોવિન્દલાલ મહેતા, ડે. એ. ઇ; આલાપરાપ્રાન્ત, કાઠિયાવાડ.
 રા. સા. હરિવલ્લભ મુળાજી વિક્રમ, માજી, ડે. એ. ઇ; આલાપરાપ્રાન્ત, કાઠિયાવાડ.
 રા. રા. ગણપતરાગ અનુપરાગ ત્રિવેદી, ડે. એ, ઇ; સોરાઠ પ્રાન્ત, કાઠિયાવાડ.
 બા. સા. કરગચાલી રવીમચાલી નાનજીઆની, બી. એ; ડે. એ. ઇ, એમ.
 રા. સા. આર. એસ. તાંકી, બી. એ; ડે. એ. ઇ, મરાઠી સ્કૂલ, મુમ્બઈ.
 રા. સા. મનસુખલાલ યુગલલાલ યુનશી, બી. એ. એલ. એલ. બી.

દાઈ કોર્ટના સોલિસિટર, મુમ્બઈ.

રા. સા. ગોકળદાસ કદાનદાસ પારેખ, બી. એ. એલ. એલ. બી.
 શેઠ. જહાંગીરજી હોરમજી પન્થડી, જી. ઇ. સ્કૂલના સેક્રેટરી.
 રા. સા. જગનલાલ દરિલાલ પંડ્યા, બી. એ; જૂનાગઢના નાયબ દિવાન.
 રા. સા. ગણિલાલ નજુભાઈ બી. એ. જાવનગર કોલેજના માજી પ્રોફેસર.
 રા. સા. ગોવિન્દ બલવન્ત લખાટે, બી. એ.
 રા. સા. મોહનલાલ રજુડાડાસ ઝવેરી.

મુમ્બઈની જોઈન્ટ સ્કૂલ કમિટિના સદ્યદરયોએ પસન્દ કરેલી અને બીજી
 કોપીશુકા સાથે સરખાવ્યા પછી પોતાના તાજાની સૂક્ષ્મમાં એજ કોપીવાપરતી
 જે. ડોક્ટર રોગસ જલેની.

મે. કેપસર નવરોજજી કાજરાજી. | મે. એટર્ન જમરી.
 મે. અમદાવાદ મીરચાની ધરમશી. | મે. પ્રોફેસર આર. જી. આકમનદામ
 મે. ગણેશરામ નીલકંઠ નાડકરની. | મે. કાચીનાથ વ્યમ્બક તેલંગ.

મે. નવરોજજી નસરવાનજી વાડીઆ, સી. આઈ. ઈ.

મે. ન્હાનાભાઈ નસરવાનજી સેક્રેટરી સ્કૂલ બોર્ડ.

સુરત જોઈન્ટ સ્કૂલ કમિટીના સદ્યદરયોએ પસન્દ કરેલી અને સામાં રૂ. ૨૫
 લેખવેલી અને પોતાના તાજાની સૂક્ષ્મમાં વાપરવાની યહી ખુશી રેખાવેલી.

મે. રેવરન્ડ જી. ધિસેડી. | મે. બાનુચંદર નારાયણકર.
 મે. ગંધારાગ મેલાભાઈ. | મે. દરિલાલ જગજીરામ મજ.
 મે. સૈયદ મોસવી અમદાવાદ. | મે. નનુમીઆં. બનુમીઆં સેન

गुजरात शाळा पत्र.

ਪ੍ਰਤੀਕ ੩੮ ਖੰ.

જુલાઈ

၃၂၁၀.

અંક ૭ મે.

मास.

ઉત્તર પ્રાન્તના એન્જ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ મિ. જોન્સ ઓલિવર-
નો તા. ૨ જૂન સને ૧૯૦૦ ને રોજ કાળ થવાથી હમને ધણો ખેદ થાય
છે. મરનારનો જન્મ તા. ૨ જુન ૧૮૪૭ ને રોજ થયો હતો,
એટલે મરણ સમયે તેમની ઉંમર સુમારે ૫૩ વર્ષની હતી. તેઓ તા. ૪
થા સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૪ ને રોજ ૨૬ વર્ષની વયે મુમ્બઈની એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ
સ્કૂલના પહેલા આસિસ્ટન્ટ તરીકે કેળવણી ખાતાની નોકરીમાં જોડાયા હતા.
એ જગા પર યોગ્ય મહિના રહ્યા પછી તેઓ પ્રથમ નાણાની અને સાર
પછી કરાંચીની હાઈ સ્કૂલના હેડ માસ્ટર થયા હતા. તે પછી તેમની નિગમ-
શુક પાછી એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ સ્કૂલમાં વાઇસ પ્રિન્સિપાલ તરીકે થઈ હતી,
અને તે જગ્યાએ તેમનો કામ થક હતો. તે દરમિયાન તેમણે એલ્ફિન્સ્ટન
હાઈ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ તરીકે તથા એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે
કામચલાઉ નોકરી બજાવી હતી. સને ૧૮૮૮ માં તેઓ યોગ્ય મુદત
માટે કોલ્કાતાની કોલેજમાં ગયા હતા. તા. ૧ જૂન સને ૧૮૯૧ ને રોજ
તેમણે અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલનો ચાર્જ લીધો હતો, અને સને ૧૮૯૩ માં તે-
ઓ ઉત્તર પ્રાન્તના એન્જ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર બન્યા હતા. આ હોદ્દો તે-
મણે મરણ પર્વત બોગવ્યો હતો. મિ. ઓલિવર સાહેબનો અમલ તેમની
પહેલાંના ઇન્સ્પેક્ટરો જેવા તેજ ગણાયો નથી, છતાં તેઓ ધણા બધા અને
દયાળુ સ્વભાવના હતા, અને તેમણે કદી કોઈને નકામે ઉપદ્રવ કર્યો નથી.
તેઓ ખસખસ નેહતા અને એકંદરે તરફ ચાલિને અત્યુત્કૃષ્ટતા જા-
તા, તથા સલાહ મંપથી કામ ચાલ તેણે હમેશા ઇચ્છતા હતા. વિદ્યા પર
તેમને ધણો પ્રેમ હતો, અને તેઓ પુસ્તકોનો સંગ્રહ મારો કરતા હતા.
તેમને મેસી, ડિન્કસ્ટાની, સિન્કી, આદિ ફ્રેન્ચીશ ખાસાએનું જ્ઞાન પણ

હતું. ગયા મે ભાસના પાછલા બાગમાં તેમને બિમારી થવાથી તેઓ
હકની રજા લઈ માથેરાન ગયા હતા, અને રજા પૂરી થયેથી નોકરી પર
પાછા આવવાની ઉમેદ રાખતા હતા. પણ ઈશ્વરની ધારણા જુદી જ હતી,
અને રજા પર ગયા પછી એક જ અઠવાડીયામાં તેમનો ફિલગીરી બરેલો
કાળ થયો હતો. ઈશ્વર તેમના આત્માને શાન્તિ આપ્યો, અને પર લોકમાં
તેમને તેમના બાપાપણનો તથા દયાનો બદલો મળ્યો, એવી રૂઢે અંતઃકરણ
પૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ. મુન્દરાતના કેળવણી ખાતા પર આવા બાપા
અને દયાળુ અમલદાર યોગ જ થયા હશે.

કેળવણી ખાતાના એક ખીન્ન માણ અમલદારના આકાશ મૃત્યુની
ખબર આપતાં પણ દમને બદલે થાય છે. મિ. હર્ફડામને જન્મ તા. ૨૨ મી
મે સને ૧૮૩૯ ને રોજ થયો હતો, અને તેઓ તા. ૨૧ મી જૂન સને ૧૮૬૨ ને
રોજ પૂનાની હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્ટર થઈ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. ચાર વરસ
પૂનામાં નોકરી કર્યા પછી તેમને મુમ્બઈની એલિફન્ટાન હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ
બનાવવામાં આવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી સને ૧૮૭૩ માં તેઓ
એલિફન્ટાન કોલેજમાં ઇંગ્લેન્ડ બાબાના અધ્યાપક બન્યા હતા. સને ૧૮૮૩
ની સાલમાં તેમને મધ્ય ભાગના એન્ડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની કાયમી જગા
મળી હતી, અને તે તેમણે સને ૧૮૯૮ માં પેન્શન લીધું ત્યાં સુધી જોગ-
વી હતી. તે ઇન્સ્પેક્ટર હતા તે દરમિયાન વિજ્ઞાપત રજા ઉપર જવાનું થ-
તાં તે તકનો લાભ લઈ તેમણે એલિફન્ટાની પરીક્ષા આપી તે પદ લીધું
હતું, પણ તેઓ તે ધન્યમાં ઘણા થયા નહોતા. કેળવણીને લગતાં
શાઓમાં પણ તેમની પ્રવીણતા ધણી હતી, અને કેળવણી ખાતાને
કાયદાને લગતી કિંવા કેળવણીનાં મૂળતત્ત્વોને લગતી સલાહની તરફ
પડતી ત્યારે તે મિ. હર્ફડામને પૂછવામાં આવતી હતી, અને પણ
કરીને તેમની સલાહ મુજબ કામ લેવામાં આવતું હતું. ઉપરાંત
માં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ કેવી રીતે આપાય છે તેની તત્ત્વીય કરીને રિપોર્ટ
કરવા માટે સને ૧૮૮૬ ના વરસમાં તેમને ખાસ કામગીરી પર વિજ્ઞાપન મોક-
લવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૮૯૩ માં મુમ્બઈની ધારા સભામાં મુખ્ય
થયો અને સભાસભોની સંખ્યા વધી ત્યારે સભા રખાઈ વખતે વખત કે-

પણાન લગતા હકીકત રજુ કરવાના હેતુથી તેમને સરકારે ધારા સભાના સંભાસદ નીમ્યા હતા. આ રીતે. વક્ષાદરીથી સરકારનું કામ બળવતાં છતાં લોક સેવામાં પણ તે ચૂક્યા નથી. તેઓ મુખ્યત્વે હતા તે દરમ્યાન ત્યાં જરિટસ ઓફ ધ પીસ અને મ્યુનિસિપાલિટીના મેમ્બર તરીકે લોક સેવા બળવતા હતા, અને એ બન્ને સમાજોમાં તેમના વિચાર ધણા પ્રખ્યાત અને વજનદાર ગણાતા હતા. ઇન્સ્પેક્ટર યયા પછી પણ એક વખત તે પૂનાની મ્યુનિસિપાલિટીના મેમ્બર હતા, અને ત્યાંના લોકોની સારી સેવા બળવી હતી. દેશી લોકો સાથે તેમની મિલનસારી એટલી બધી હતી, કે તે સને ૧૮૯૮ માં પેનશન ઉપર ગયા ત્યારે પૂનાના લોકોએ હિરા બાગમાં ખાસ સજા બરીને તેમને ઘણું માન આપ્યું હતું. પેનશન લઈને સ્વદેશ ગયા પછી પણ લોક સેવા બળવવાનું તેઓ જારી રાખશે, અને વિલાયતમાં રહ્યા છતાં આ દેશના લોકોને મદદ કરતા રહેશે એમ ઉમેદ હતી. પરંતુ ઈશ્વર ઇચ્છા તેવી નહોતી, અને એ ઉમેદ બર આવી શકી નહિ. વિલાયતમાં તેમને દમને આજાર લાગુ પડ્યો, અને છેવટનાં બાગમાં તેઓ એ દરદથી એટલા હેરાન હતા, કે થોડા રોજ ઉપર એક સવારે તેમણે મેડાની બારીએથી પડતું મૂકી આત્મઘાત કર્યો એવો તેમના મરણ બાબતની તજ્જવીજ કરનાર પંચનો અભિપ્રાય થયો છે. તેમના દીકરાનું ધારણું એમ છે કે બારી ઉઘાડવા જતાં તે અચાનક પડી ગયા હશે. તેઓ આ રીતે પોતાની પાછળ એક વિધવા અને દીકરા દીકરીઓનો વસ્તાર મૂકી ૬૧ વર્ષની વયે સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે. ઈશ્વર તેમના આત્માને શાન્તિ આપે, અને આ દેશની જે સેવા તેમણે બળવી છે તેનો તેમને બદલો મળે, એવી હમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. તથાસ્તુ.

મિ. સદાશીવરાવ મોરેશ્વર દેવારકર અને અમદાવાદ શહેરની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ નં. ૧૨ ના હેડ માસ્ટર મિ. લક્ષુભાઈ છોટાલાલ પટવાએ નિશાળોના ઉપયોગ માટે બનાવેલું ક્ષામતરું પુસ્તક હમને મળ્યું છે. મહેતાશ્રીએને રસ્તો દેખાડવા માટે ચુજરાતી ભાષામાં આવા પુસ્તકની ઘણી જરૂર હતી, અને તે પૂરી પડેલી જોઈ હમને આનન્દ થાય છે. ચૂરાપની નિશાળોમાં ફિલ અને શરીર કેળવણીને કેટલાં મહત્વનાં ગણુ-

વામાં આવે છે તે હમે એક કરતાં વધારે વખત કહ્યું છે. આપણી નિશાળોનાં છોકરાં ધણી વાર નળાં, લોહી વિનાનાં, દિમાપલાં જોવામાં આવે છે. તેમનાં શરીર મજબૂત કરવાને તેમને કસરત અને શૈક્ષિક ખોરાકની ધણી જરૂર છે. પ્રાથમિક નિશાળોનાં ન્દાનાં બાળકોને ચેરમેલ બાફે, હોરિઝોન્ટલ બાર, વગેરે સાહિત્યો ઉપર કસરત કરાવવી દુરસ્ત નથી. તેથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ થાય છે. તેવાં ન્દાનાં છોકરાં મારે ડ્રિલ વધારે ઉપયોગી છે, અને તેથી છોકરાંના સ્નાયુઓ ખીલી તેમનું શરીર મજબૂત થવા ઉપરાંત તેમને તરત કુકમનો અમલ કરવાની, સમ-હમાં કામ કરવાની, અને બીજી સારી ટેવો પડે છે. મિ. દેવારકર અને લક્ષ્મીભાઈનું પુસ્તક આવાં બાળકોને ક્વાયત કેવી રીતે અને કેવા ક્રમમાં કરાવવી એ બહુ સારી રીતે બતાવે છે, અને એ પુસ્તક મુળ્ય આસવાથી મહેતાજીઓની સવડ ધણી વધશે. પુસ્તક કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કર્યું છે, અને કિંમત આઠ આના જેટલી જુનું રાખવામાં આવી છે. હમે આશા રાખીએ છીએ કે મુજરાતના શિક્ષકો આ ન્દાના પુસ્તકનો ઉપયોગ કરશે, અને તે મુળ્ય ડ્રિલ કરાવી બાળકોની શરીર સમ્પત્તિ વધારશે, તથા ઉછરતી પ્રજાના હલ્લાયુમાં ઉમેરો કરશે. કોઈ પણ દેશની આબાદીનો આધાર લોકોની તનદુરસ્તી અને શરીર સમ્પત્તિ ઉપર રહે છે, અને શિક્ષકોએ સમજવું જોઈએ કે એ તનદુરસ્તી અને શરીર સમ્પત્તિ વધારવાં એ તેમની એક બહુ અગત્યની ફરજ છે. છોકરાંને ઇતિહાસ જુગોળ કે વ્યાકરણ ગેખાવી પરીક્ષામાં સેકેડે ૮૦ ટકા માસ કરાવેથી મહેતાજીઓની ફરજ પૂરી થતી નથી. તેમજ બાળકોનાં શરીર અને મન બન્ને પૂરી રીતે કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શરીર નળાં હશે તો મનની કેળવણીમાં પણ ધણી દરહત નહીં. બાળકોનાં શરીર કેળવવામાં ખંતી મહેતાજીઓને આ પુસ્તક ધણી મદદ કરશે એમ હમને લાગે છે. તે અમાવાદમાં હતા પાસેથી મળી શકશે.

ડાહટર નિલકંઠસયે અમદાવાદમાં રૂઝ દરેલી અન્ન શિક્ષણ કાગ્ગ નિર્ણે હમે ગયા મે માસના અંકમાં કસારો કર્યો હતો. ત્યાર પછી અમદાવાદ મ્યુનિ-સિપાલિટીએ એ કાગ્ગને ૨૨ વર્ષે રૂ. ૧૦૦) ની મદદ આપવાનો ફાવ કર્યો

છે તે બાણી હમને ધણી ખુશી થાય છે. આખા હિન્દમાં આ પ્રકારના પરો-
પકારના કામમાં મદદ આપવાનું પહેલું માન અમદાવાદની મ્યુનિસિપા-
લિટીને ધટે છે. હમે આશા રાખીએ છીએ કે એ શાળાને બીજી તરફથી
પણ ધટતી મદદ મળશે, અને તે પૂર જોરમાં ચાલી દુઃખી આદિવાસીઓનું
દુઃખ ઓછું કરશે. એ શાળા વિષે જેમને માહિતી મેળવવી હોય તેમણે
ડોક્ટર નિકલંડરાય ડાલાભાઈને લખવું. તેમનું ઠેકાણું અમદાવાદમાં ખાડી-
આમાં અમરતલાલની પોળમાં છે.

યૂરોપની શાળાઓ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૧૭૦ થી.)

૧૭. સાહિત્યનું શિક્ષણ.

હુમ્બર્ગની સામાન્ય શાળાઓમાં સાત વર્ષનો અભ્યાસ ક્રમ હોય છે.
છાકરીઓની નિશાળોમાં એક વર્ષ વધારે અભ્યાસ ચલાવવાને એક ખાસ
વર્ગ હોય છે. આ વર્ગમાં મ્હેં એક સાહિત્યનો પાઠ અપાતો જોયો તે
અત્રે નોંધવા જેવો છે. છાકરીઓ પાસે સાહિત્યના ઇતિહાસનું પુસ્તક
નહોતું. તેમની પાસે માત્ર ઉત્તમ જર્મન કાવ્યો તથા ગદ્ય લખાણોમાંથી
સારા સારા ભાગના લાંબા ઉતારા કરેલી એક ચોપડી હતી. તેમાંથી
તેમણે વોસ કૃત “ સિત્તેરમી વરસ ગાંઠ ” નામના કાવ્યનો કાંઈકે જાગ
વાંચ્યો. વાંચન ધણું સારું હતું. સ્વાર પછી શિક્ષકે તેમને વાંચેલા ભાગની
ઈખાસત વિષે પ્રશ્નો પૂછ્યા. કાવ્યમાંના વિચારો તેમણે ગદ્યમાં બહુ ચોક્ક-
સાઈથી કહી બતાવ્યા, અને તેમ કરતાં જે શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો તે
પણ બહુ ચોક્કસ હતા.

કાવ્યની ઇખાસત તેમને ખરાબર આવડે છે એમ માલુમ પડ્યું,
એટલે તે કઈ જાતનું કાવ્ય છે તે વિષે પ્રશ્નો સર મયા. અનુભવ રૂપી
ઝાડ પરથી ખરતાં પાકાં ફળોની માફક તેમના મ્હેંમાંથી મહા કાવ્ય,
સંગીત કાવ્ય, આદિ શબ્દો નીકળવા માંડ્યા. ચોપડીમાંનાં કાવ્યોનો એક
બીજા સાથે મુકાબલો કરાવીને આ હકીકતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવામાં
આવતો હતો. આવી કેટલીક સામાન્ય વાતો થયા પછી કાવ્યનાં પાત્રો

(ધરડો મહેતાણ, તેની સ્ત્રી, વગેરે) નાં સક્ષણો વિશે ચર્ચા ચાલી, અને દરેક સક્ષણના પુરાવા દાખલ તેમનાં વચનો અને દાખોનાં દર્શાવો રજૂ કરવામાં આવ્યાં.

હવે કાવ્યના હંદ વિશે ચર્ચા શરૂ થઈ, તેના બાગો તપાસવામાં આવ્યા, અને શીખી ગયેલાં કાવ્યોના હંદો સાથે મુકાબલો કરવામાં આવ્યો. આ મુકાબલાથી શિક્ષણ મળ્યું ફળદાયી થયું. સાર પછી સાદિસના કતિદાસનાં દર્શન દરાવવા ખાતર કાવ્યના કતો વિશે કટલીક વાત ચીત ચાલી. શિક્ષકે તેનું ટીકાન્ત કર્યું, અને તેની આસપાસની હકીકતથી તેના પર શી સારી યા માહી અસર થઈ* તે વિશે ચર્ચા ચલાવી. આ રીતે

* દરેક ગાળુસના ઉપર તેની આસપાસની દેશ, કાળ, રાજ્ય, ધર્મ, ખોરાક, સંસારી રીત બાત, સદવાસ, ધરતું સુખ દુઃખ, વગેરે હકીકતોની અસર થવા વિના રહેતી નથી. આ નિયમમાંથી કવિઓ મુક્ત નથી. આપણે જ્ઞાણીએ છીએ કે નરસિંહ મહેતાના મન પર બાળીના મહેવાની જાળ પર અસર થવાથી તે મહેતા બહત બન્યા. પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ સામે વેર બંધાયું તેની અસર તેમનાં કાવ્યોમાં જોવામાં આવે છે. તેમનામાં શુદ્ધતાની બાળાનો ઉદાર કરવાનું સ્વદેશાભિમાન કેવી રીતે શા કારણથી પ્રગટ થયું તે સ્પષ્ટ જણાયું નથી. તે કાળમાં સ્વદેશાભિમાનનો પવન વાતો દતો, શિવાજી મુઘલમાનોને દબાવી દિન્દુ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતો દતો, ઉત્તરમાં શીખ લોકો પણ મુસલમાનોની સામે થતા દતો, એ બધા પવનની અસર તો પ્રેમાનંદ સુધી નહિ પહોંચી હોય ? પરન્તુ પ્રેમાનંદનું સ્વદેશાભિમાન સંકુચિત હતું. તેમનાથી દિન્દી, મરાઠી, આદિબાણો શુદ્ધતાથી આગળ વધે એ ખગાતું નહોતું, અને તે કારણથી સઘળા અર્ધગીન બાણોથી શુદ્ધતાને ઊંચી બનાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન દતો. અંગદ વિદિ એ સાગળ બરતું એક હાંચા પ્રકારનું કાવ્ય ગણાય છે. તેમાં રામ જોયો આવતારી રામ રાવણ જોવા મહેતા રાજ્ય કર્તા તરફ અંગદને ગંભીર અને કાળો જાણી વિદિ કરવા મોકલે છે. આવે પ્રસંગે રામ રાજ્યાશ્રની રીત પ્રમાણે વિવેક અને સૂચવતાથી વાત ચીત થવાની આપણે આદ્ય રાખીએ. તેના જાણમાં અંગદ, પ્રતિદાર, સામદ, રાવણ, એ સઘળાના મોંમાં

સ્વર્થાઓના જ્ઞાનની મર્યાદા વિસ્તાર પામી. સાહિત્યના ઇતિહાસનું સમગ્ર જ્ઞાન તેમને થોડા નામાંકિત કવિઓ ઉપરથી આપવામાં આવ્યું હતું.

એક કલાકનો પાઠ હતો તે પૂરો થતા પહેલાં એક થીજી કાવ્ય લેવામાં આવ્યું. હરહર કૃત "દુઃખી બાળક" એ નામનું કાવ્ય બધી

વિ ગોલા ધાંચીના જેવાં અસભ્ય અને મહેણાં મારનારાં વચનો મૂકે છે. થોડા દાખલા બસ થશે.

અંગદ—ઓળખે નહિ અડધા મૂઠ મૂરખ મને, ભાર ખોવા અડધા ભૂર બાળે;
દાઘ દીકા નથી હોંસશું માહરા, ચોરદા તેહનો સ્વાદ ચાખે.

પ્રતિદાર—વડો મુરખ હું વાંદરા, વડી વડી કરતો વાત.

× × × ×
પોદાર ક્યો પ્રતિદાર, ધીર ઉપર તે ધાગો;
સીધી ગાળા દસ વીસ, પૂછ શત્રુએ સાચો.

અંગદ—કોણ રંગએ રાવણો જનમિયો, જશ્વિડી સર્પશી (કા) હરણ કૃતી;
કુરકુડી, મરકુડી, કે અળ અરબડી, જૂઠું જપે તે તો ખાત્ર જૂતી.

× × × × ×
સામદ—લંબ પૂછ અડધા લંડ લવરી કરે, મૂરખા મન સમી ગોજ માણે;
કાસદા દારાડા લેખ લખી લાવીઓ, નીચ નિર્માસ્ય ગુણ
માન બનશે.

× × × × ×
ઉધિ કર્મો અડધા અભાગિયા વાનરા, ચેત રે ચેત ચોપદા ચિત્તે.

× × × × ×
રાવણુ—મૂરખ મૂઠ અગમણુ, જૂઠું જોલે ક્ષમ જાણું. વગેરે.

સગ દરજારમાં આવી વાત ચીત અલાવવી શોભતી નથી, છતાં સામજી જેણે સાસુ કનિએ એમ કમ. કમું હસે તે સિવાયજ નેહું છે. રાવણુ અને તેના નોકરોને કદાચ હલકા સદાસ ગણ્યા હોય, પણ અંગદને તો ડાહ્યા બન્યા સમે ખાત્રખાં વિદિ કરવા મોકલ્યો હતો, ચોટલે તેના મોઢામાં આ વચનો દીપતાં નથી. કદાચ કવિના ઉપર તેમની આસ પામના ભોડાની તો અસર નહિ થઈ હોય? હમે સામજી બટનાં કાવ્યો વાંચીએ છીએ ત્યારે હમને હમેશ સિદ્ધજનો ચોરો યાદ આવે છે, અને

છોકરીઓએ સાથે વાંચ્યું, તે વિશે પણ પહેલા કાવ્યની જેમ જ વિવેચન ચાલ્યું, અને તેની આસપાસ વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન એકદં હરવામાં આવ્યું. છતાં-રત અને રચના બન્નેમાં આ કાવ્ય પહેલા કાવ્યથી જુદું હતું, તેથી બન્નેનો મુકાબલો કરીને તેમના તફાવત ખોળવાનો બહુ સારો કામ મળ્યો. અગ્રગત આવું શિક્ષણ આપનાર શિક્ષક સાહિત્ય અને તેના ઇતિહાસથી પૂરો વાકેફગાર હોવો જોઈએ, અને તેમાંથી મળતું શિક્ષણ લાગુ પાડવાની તેનામાં આવડ હોવી જોઈએ. બીજા માણસનું તેમાં કામ નહિ.

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૧૭૨ થી.)

અમદાવાદના મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ બોર્ડને પોતાના તાબાની નિદાઓ તપાસતાં જુદે જુદે ઠેકાણે દેટલીક શિક્ષણ, વ્યવસ્થા, વગેરેની ખામીઓ માલૂમ પડેલી, તે સુધારવા માટે બોર્ડે એક સરમુલક રજૂ છે. તે સરમુલકમાં બાપેલી સૂચનાઓ અમદાવાદની બહારના શિક્ષકોને પણ ઉપયોગી બાણી અત્રે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

૧. બીજા વર્ગમાં આખા વરસમાં ચર્ચિને સામાન્ય જ્ઞાનના ખાટો, વાર્તાઓ, અને ગીતો ક્યાં ક્યાં ચિખવવાં તે મહેતાજીએ વરસની શર-આતમાં નક્કી કરી તેમની યાદી બાળ વર્ગના દક્ષાસમાં પાટી પર ચોટી રાખવી, અને તે પ્રમાણે ચિખવવાને તે દક્ષાસના શિક્ષકને હોવું.

ત્યાં જાણે રખીદાસ પટેલ અને બીજા બાપા બાપડાઓ બેઠા છે, કમુંગા લેખાય છે, શેરડીઓ ઇલાય છે, દુધા ગરગટે છે, ગામ ગપ ચાલે છે, તેટલામાં એક જાણ “ હાં કવિ કાંઈ લલકારો ” એમ કહે છે, કવિ તેમને ખુશ કરવાને લલકારે છે, અને બધા તેમને વાદ વાદના પોકારથી વધારી લે છે, આવું ચિત્ર ખડું ચાય છે. સામગ્ર ઉપર ખમ્મસ તેની આસપાસના ભોટાની અસર થયેલી દેખી જોઈએ. આ મુજબ લેખકની આસપાસની દક્ષીણતથી તેના મન પર શી સારી માહી અસર ચાય છે, અને તેથી તેના લખાણ પર કેવી છાયા પડે છે, તે સાહિત્યના વિદ્યાર્થીએ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ.—એડિટર.

૨. બાળ વર્ગમાં જોડલા આંક શિખવવાનું ધોરણોમાં ઠરાવ્યું છે તે ઉપરાંત વધારે શિખવવા નહિ. આંક હમેશાં વસ્તુઓ અને એરિથમેટિકનના લખોટા ગણ્યવીને શિખવવા. ઉપલાં ધોરણોમાં પણ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

૩. બાળ વર્ગ છેલ્લા શિક્ષકના હાથમાં ન મૂકતાં વધારે અનુભવી શિક્ષકના હાથ નીચે સોંપવો. બાળ વર્ગનો દરેક છોકરો જુદું જુદું શીખે એ ઠીક નથી; સઘળો વર્ગ સાથે ચાલે તેમ કરવું.

૪. આખો દિવસ બાળ વર્ગમાં જોડલા આંક જ શિખવવાના બદલામાં તે વર્ગને માટે ઠરાવેલો બધો અભ્યાસ ટાઇમ ટેબલ પ્રમાણે ચલાવવો. ધોરણ બહારનો વર્ગ જુદો રાખવો નહિ. હાલ ધોરણ બહારમાં રખાતા બધા છોકરા બાળ વર્ગમાં હોવા જોઈએ.

૫. વાંચન શિખવતી વખતે શિક્ષકે છોકરાઓને વાંચી બતાવવું, અને ત્યાર બાદ તેમની પાસે વંચાવવું. છોકરાઓને ઘેરથી વાંચી લાવવા કહી ફક્ત તેમની પરીક્ષા લેવી બસ નથી; શિક્ષકે જાને વાંચી બતાવીને વાંચતાં શિખવવું જોઈએ. ઘણી વખતે છોકરા ગાતા હોય તેમ વાંચે છે તે રેવ મૂકાવવી. વાંચન ચાલતાં બધા છોકરા ચોપડીમાં નજર રાખે તેવી શિક્ષકે તજવીજ કરવી.

૬. વાંચનમાં કે બીજા ગમે તે પાઠમાં જે શબ્દો છોકરાઓને બરાબર બોલતાં ન આવડે તે કાળા પાટીયા પર લખી બતાવવા, અને તેમની પાસે તે વારંવાર બોલાવી તથા તેમાંના અક્ષરો તરફ ધ્યાન ખેંચી તેમના ઉચ્ચાર શિખવવા.

૭. શિક્ષકે પાઠ લેતી વખતે નિશાળની લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓ વાપરવી; કેઈ છોકરા પાસેથી ચોપડીઓ લેતી નહિ.

૮. અંકગણિતમાં સંખ્યા પરિમાણ ધોરણમાં ઠરાવ્યા પ્રમાણે ચલાવવું; ધોરણ કરતાં વધારે આગળ જવું નહિ. બીજા ધોરણમાં શુણ્યાકરના દાખલા એવા કદી ન મંગાવવા કે તેમનો જવાબ ધોરણમાં ઠરાવેલા પરિમાણ કરતાં મોટો હોય.

૯. મોઢાના હિસાબના પેટામાં છોકરાઓને મોઢે ન્હાના સરવાળા

બાદબાકી કરવાની ખુબ ટેવ પાડવી. તેવા સરવાળા બાદબાકી તેમજે મનમાં ગણવા જોઈએ; આંગણીઓના વેદ્ય ગણવાની ટેવ પડવા દેવી નહિ.

૧૦. ચોરસ વાર, ચોરસ કુટ, ચોરસ ઇન્ધ, વગેરેનું કોષ્ટક શિખવવામાં આવે ત્યારે છોકરાઓને પાકો ખ્યાલ આપવા માટે શિક્ષકે તેમની આકૃતિ પાટીઆ પર દાઢીને બતાવવી. દાખલા તરીકે પાટીઆ ઉપર એક ચોરસ કુટ દોરી તેમાં ચોરસ ઇન્ધ જેવડાં ખાનાં પાડવાથી તે ૧૪૪ થાય છે એ છોકરા સ્પષ્ટ જોઈ શકશે, તેથી એક ચોરસ કુટના ૧૪૪ ચોરસ ઇન્ધ થાય એ સારી રીતે સમજી શકશે. બીજાં કોષ્ટકો શિખવતાં પણ વસ્તુઓ અને આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરાવવો. સમ્યાઈ શિખવતાં છોકરાઓ પાસે મપાવવું, વજનનું કોષ્ટક શિખવતાં છોકરાઓ પાસે જાતે તોળાવવું. નાણાંના કોષ્ટકમાં છોકરાઓને નાણાં બતાવવાં. આ રીતે પ્રદર્શનથી શિક્ષણ આપવું. બીજા ધોરણમાં તથા તે ઉપરના દરેક ધોરણના વર્ગમાં છોકરાઓથી દેખાવ તેવી રીતે બીજાં પર એક વાર સાંખી એક જાડી લીટી દોરી રાખવી, અને તેના ત્રણ કુટ જેવડા ત્રણ ભાગ કરવા. વળી તે પેડી એક કુટના બાર ઇન્ધ જેવડા બાર ભાગ કરવા. ત્યારે ત્યારે સમ્યાઈની વાત નીકળે ત્યારે ત્યારે આ લીટી તરફ છોકરાઓનું લક્ષ્ય ખેંચી જે સમ્યાઈની વાત આણતી હોય તેનો તે સાચે મુકાબલો કરાવવો.

૧૧. અંકગણિતની વખતે છોકરાઓને સામગ્રી દિસાળ સંખાવવા નહિ, પણ એકેક સંખાવીને દરેક દિસાળ ન આવડનાર છોકરાને તે પાટીઆ પર સમજાવવો, પછી નવો દિસાળ સંખાવવો.

૧૨. દિસાળ વગેરે કોઈ પણ પાઠ આણતો હોય તેમાં છોકરાઓ બીજાની સ્લેટમાંથી કોઈ ન કરે તેવો બંદોબસ્ત રાખવો.

૧૩. ત્યારે શિક્ષક ડિક્ટેશન વગેરે જોતો હોય ત્યારે છોકરાઓને કંઈ કામ સોંપવું, કે તેઓ તવડા પડી ગરબડ કરે નહિ, અને વર્ગનો ચેરબંદોબસ્ત થાય નહિ.

૧૪. કોઈપણ કે બીજું કંઈ સખની વખતે છોકરા આંગણીઓ દાખલ કરે નહિ, લૂગડાં બગાડે નહિ, જમીન પર કલમ ખેંચેલી કાપા પાડે નહિ, વગેરે બાબતની શિક્ષકે કાળજી રાખવી. દરેક રીતે સ્વચ્છતાથી કામ કરવાની ટેવ પાડવી.

૧૫. ભૂગોળમાં જે જે દેશ શિખવાતા હોય તેમને વિષે હાલ ચાલતી ખીનાથી છોકરાઓને વાકેફ કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે હાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં લઘાઈ ચાલે છે. જે વર્ગમાં તે દેશની ભૂગોળ ચાલતી હોય ત્યાં એ સમ્બન્ધી વાત છોકરાઓએ જાણવી જોઈએ. તેવી જ રીતે ખીજા દેશોના સમ્બન્ધમાં સમજવું. ખીજા ધોરણના વર્ગમાં જમીન પર ચૂનાનો બધા છોકરા દેખે તેવો એક ઉત્તર દક્ષિણ લાંબો લીટો દોરી કાયમ રહેવા દેવો, કે બ્યારે બ્યારે એક સ્થળ ખીજા સ્થળથી કઈ દિશા તરફ છે તેની વાત થાય ત્યારે છોકરાઓને દિશાને સમ્બન્ધે ખરેખરે ખ્યાલ કરવાનું બની આવે. કોઈ કોઈ વખત બધા વર્ગોમાં નકશા ભોંય પર પાથરીને બતાવવા. તે વખત નકશાનો ઉત્તર ભાગ ઉત્તર દિશા તરફ રાખવો. એશિયા કે યુરોપની સૌથી ઊંચી જગા કઈ તે પૂછતાં છોકરાઓએ એક કરતાં વધારે વખત ઉપરની લાકડી અગાડી આંગળી મૂકેલી જોવામાં આવી છે. છોકરા નકશો હમેશ ધોડી પર લટકાવેલો જુએ છે તેથી તેવી જૂલ કરે છે. નકશો ભોંય પર પાથરીને પછી તેમાંથી જ્યાં નીચાં સ્થળો કોઈ કોઈવાર જોખાવવાથી આવી જૂલ થતી અટકશે. દરેક દેશમાં જ્યાં નીચાં સ્થળો ક્યાં છે, તેથી નદીઓના પ્રવાહ કઈ તરફ જાય છે, અને તેથી હવા, પાક, વસ્તી, વગેરે ઉપરની અસર થાય છે તે છોકરાઓને ખરૂંસ સમજાવવું જોઈએ. નકશાના સ્કેલ તરફ પણ છોકરાઓનું ધ્યાન ખેંચી છેટાં મપાવવાનો વહિવટ રાખવો. અમદાવાદ જિલ્લાનો તથા ગુજરાતનો એ જે નકશા પાસે પાસે ટાંગી પૂછતાં ગુજરાત કરતાં અમદાવાદ જિલ્લો મોટો છે એવા જવાબ છોકરાઓ તરફથી મળ્યા છે. સ્કેલ તરફ ધ્યાન ખેંચી મપાવવાનો વહિવટ રાખ્યો હોય તો આવી જૂલ થાય નહિ.

૧૬. છોકરાઓને ખરાબર ફિલ શિખવવી, અને બંને ત્યાં લગી સધળું કામ ફિલ સુજળ કરાવવું. છોકરા એક ઓરડામાંથી ખીજા ઓરડામાં જાય, વર્ગ બદલે, બહારથી નિશાળમાં આવે, અથવા નિશાળ છોડી ઘર તરફ જતાં મકાનમાંથી બહાર નીકળે, સારે તેઓએ દાર બન્ધ વ્યવસ્થિતપણે હોંડવું જોઈએ, અને તે પર સિદ્ધકે દેખરેખ રાખવી જોઈએ.

૧૭. દરેક પાઠમાં કાળા પાટીઆનો ઉપયોગ કરવો. ભૂગોળ તથા

ક્રતિકાસ શિખવતાં કાળા પાટીઆ પર શિક્ષકે નકશો દોરવો, અને જેમ જેમ લક્ષીકૃત શિખવાની જાણ તેમ તેમ તેમાં તે દાખલ કરતા જાવી. જ્યાં પાઠ શિખવતાં ચિત્ર દેખાડવાની જરૂર હોય ત્યાં પાટીઆ પર ચિત્ર કાઢીને બતાવવું. જ્યાં દક્ષિણે, અથવા શબ્દ, દિસાજ, વગેરે લખવાની જરૂર હોય ત્યાં તે કામ પાટીઆ ઉપર કરવું. એમ દરેક પાઠમાં પાટીઆનો ઉપયોગ કરવો.

૧૮. અને તેટલા બધા પાઠોમાં નિશાળમાં રાખેલા પદાર્થ સંગ્રહનો ઉપયોગ કરવો, અને નિશાળોમાં જે જે પિકચરો આપેલાં છે તેમનો પણ ઉપયોગ કરવા ચૂકવું નહિ. પાઠો આપતાં વસ્તુઓ અને ચિત્રોનો જેટલો વધારે ઉપયોગ થશે તેટલો વધારે ફાયદો થશે. દરેક વર્ગમાં લટકાવેલાં ચિત્રોની તો તે વર્ગના છોકરાઓને પૂરી માહિતગારી દેવી જોઈએ.

૧૯. દરેક શિક્ષકે દર રોજના પાઠ ઘેરથી તૈયાર કરીને નિશાળે આવવું. ઘેરથી પાઠ તૈયાર કર્યા વિના વર્ગમાં જનાર શિક્ષક બરાબર શિખવી શકતો નથી એ બધાએ ધ્યાનમાં રાખવું.

૨૦. છોકરાઓના ફક્ત પરીક્ષક યાદીએસવાના બદલામાં બધા શિક્ષકોએ બધા પાઠ નિશાળમાં જ શિખવવા. છોકરાઓને ઘેરથી કરી લાવવાનું કામ જેમ અને તેમ ઝાણું આપવું. નીચલા વર્ગોમાં તેવું કામ બિલકુલ આપવું નહિ. પ્રાથમિક નિશાળોનાં બાળકો છોકરાંનો ઘર આગળનો મુજો ખરો વખત રમવામાં જાય અને શીખવાનું કામ નિશાળમાં જ થાય એવી વ્યવસ્થાની છોકરાઓની તનદુરસ્તીની ખાતર જરૂર છે. છોકરાં નજાં, લોટી બિનાનાં, દિમાપલાં અને એ સન્તોષકારક નથી.

૨૧. મંજૂર નહિ થયેલી આર્થની કે બીજી કોઈ પ્રકારની ચોપડીઓ ચલાવવી નહિ, તેમ જ છોકરાઓને તે નિશાળમાં સાનવા દેવી નહિ. જે શિક્ષકના વર્ગમાંથી તેવી ચોપડીઓ નીકળશે અથવા જે શિક્ષક તે વેચતો કે તેમને ઉત્તેજન આપતો આવુંમ પણે તેને સખ સખ કરવામાં આવશે. હેઠ માર્ગરોએ આ બાબત બહુ દેખરેખ રાખવી, વખતે વખતે છોકરાઓનાં દેહર તપાસવાં, અને તેવી ચોપડીઓ ના તેમ તેમને બોધ કરવો.

૨૨. દરેક વર્ગમાં તે વર્ગને લગતા ટાઇમ ટેબલ તથા અભ્યાસ પત્રકની નકલ ચોઢવી. હેઠ માસ્તરના વર્ગમાં તે વર્ગ ઉપરાન્ત આખી નિશાળનું એકત્ર ટાઇમ ટેબલ તથા અભ્યાસ પત્રક પાઠીઆ પર ચોઢી લટકાવવું.

૨૩. ઊકરાંનાં મ્હો શિક્ષક અને કાળા પાઠીઆની સામે આવે એવી રીતે વર્ગ ગોઠવવો. તેમને બાજુ પર બેસાડવાં નહિ, કારણ કે તેમ થવાથી તેમના ઉપર શિક્ષકની બરાબર નજર દરતી નથી, અને તેઓ કાળા પાઠીઆ પર લખેલું દેખી શકતાં નથી.

૨૪. અને ભાં લગી ઊકરાંને વર્ગમાં એવી રીતે ગોઠવવાં કે તેમનાં મ્હો તથા આંખો ઉપર સામું અજવાળું પડે નહિ. શિક્ષકોએ જાણવું જોઈએ કે તેમ થવાથી ઊકરાંની આંખો બગડે છે. કાળા પાઠીઆ ઉપર તથા ઊકરાંની ચોપડી ઉપર અજવાળું આવવું જોઈએ, પણ ઊકરાંના મ્હો પર સામું પડવું ન જોઈએ. કદાચ ઊકરાં ખાસ દૂધી નજરનાં જણાય, તો તેમને અંધાર પડવું હોય તેવે દેકાણે ન બેસાડતાં અજવાળાવાળી જગાએ બેસાડવાં, કે બાંચતી લખતી વખતે તેમને આંખો ખેંચવી ન પડે. ઊકરાંની ડાબી તરફથી અજવાળું આવે એ ગોઠવણુ સૌથી હિતમ ગણાય છે, તેથી જ્યાં બની શકતું હોય ભાં ઊકરાંને બારી બારણાંની સન્મુખ ન બેસાડતાં બારી બારણાં તેમને ડાબે પડખે આવે તેવી રીતે વર્ગ ગોઠવવો.

૨૫. શિક્ષકે ચોતાનાં લૂગડાં સ્વચ્છ રાખવાં, અને ઊકરાંને ટાકીને તથા તેમનાં મા બાપને કહીને તેમને સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ પાડવી. નિશાળમાં પાણીનું કુંડું બરી રાખવું, અને જે ઊકરાંનાં હાથ મ્હો મંદાં હોય તેમની પાસે તે તરત ધોવરાવી નાંખવાં. ઊકરાંનાં લૂગડાં ફાટેલાં હોય અથવા બોરીઆં તૂટેલાં હોય તો તે પણ તરત સન્ધાવવાની તાકીદ આપવી. વખતે વખત શિક્ષકે ઊકરાંનાં દક્તર તપાસવાં, અને તેમાં ફાટેલી કે પાનાં નીકળી ગયેલી ચોપડી હોય તે તરત સન્ધાવવા તથા બન્ધાવવાની તાકીદ આપવી. ચોપડીઓમાં ઊકરાં દીવેલના, સાહીના, કે બીજા કાંઈ ન પાડે તેવી પણ તાકીદ આપતા રહેવું. દૂકમાં દરેક રીતે ઊકરાંને સ્વચ્છતા, ચોકસાઈ, અને વ્યવસ્થાની ટેવ પડે તેવી દરેક શિક્ષકે

કાળજી રાખવી. હેડ માસ્તરોએ પણ એ જાણત પર ધ્યાન આપવું, અને વખતે વખત જુદા જુદા વર્ગોનાં છોકરાંના હાથ, મોઢાં, લગડાં, દરતર, ચોપડીઓ, વગેરે તપાસતા રહેવું. છોકરાં વ્યાકરણ કે ભૂગોળ ગોખે તેના કરતાં પણ તેઓ સારી રેવે શીખે એ વધારે અગત્યનું છે.

૨૬. નિશાળના કમ્પાઉન્ડની બાજા સાફ રાખવી, તેમ જ નિશાળનું મકાન તથા સઘળો સામાન સ્વચ્છ રાખવો. ભીંતે કે છાપરે ધૂળ, જળાં, વગેરે ચોટેલાં ન જોઈએ, તથા ખૂજે ખોચરે કે ગેસેરી નીચે કચરા પડેલા હોવા ન જોઈએ. દરેક શિક્ષક પોત પોતાના વર્ગની સફાઈ માટે જવાબદાર ગણાશે, અને મહેતાજી આખી નિશાળ માટે જવાબદાર ગણાશે.

૨૭. શિક્ષકોએ નિયમિતપણે કામ કરવું, અને શિષ્યવ્યાના વખતમાં બહારના માણસોને અથવા પોતાના બાઈબિન્ધોને વર્ગમાં આવવા દેવા નહિ, તેમ તેમની સાથે વાતો કરવામાં વખત ગાળવો નહિ. નિશાળના વખતમાં સઘળું ધ્યાન નિશાળનું કામ કરવામાં આપવું જોઈએ.

૨૮. પોતાનો વર્ગ છાટીને કોઈ પણ શિક્ષક બહાર જવું નહિ. કોઈ ખાસ કારણસર જવું પડે, તો ખીન્ન શિક્ષકને વર્ગ ચોખીને જવું કે તેમાં ગેરવ્યવસ્થા ન થાય.

૨૯. નિશાળ બરાબા પછી એક કલાકે હુકમ મુજબ હાજરી પૂરવામાં કસર કરવી નહિ.

૩૦. નિશાળમાં કેટલા છોકરા હાજર કે ગેરહાજર છે તે એકદમ જાણવા માટે દાક્તર સાધન નથી, માટે નીચેના નમના મુજબની છાપેલી ચોપડી દરેક નિશાળમાં ગ્રોકલ્પવામાં આવશે, તેમાંનું દર રોજનું પત્રક દર રોજ બરાબરનું. નિશાળ શરૂ કર્યા પછી એક કલાકે દરેક વર્ગના શિક્ષકે પોતાના વર્ગની હાજરી પૂરતી એવો હુકમ છે. તેમ સંબંધી તત્ત્વ આ ચોપડી બધા વર્ગોમાં ફેરવવી, એટલે દરેક શિક્ષક તેમાં પોતાના વર્ગની હાજરી દાખલ કરશે, અને પાંચ મિનિટમાં આખી નિશાળની હાજરી મારૂમ પડશે. આ ચોપડીનું દર રોજનું પાનું નીચેના કોરમ મુજબ છે:—

નિશાળનું નામ.
તારીખ.

ધોરણ અને વર્ગનું નામ.	હાજર ઓકરાની સંખ્યા.	રજા ઉપર રહેલાની સંખ્યા.	માંદગીની રજા ઉપર રહેલાની સંખ્યા.	વગર રજાએ ગેરહાજરીની સંખ્યા.	વર્ગની કુલ સંખ્યા.	વગર રજાએ ગેરહાજરી રહેલાનાં નામ.	વર્ગ શિક્ષકની ડૉ. સહી.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
ધો. ૬ દુકડી સ.	૨૫	૨	૧	૧	૨૯	મોતી બાણા	ક. જ.
નિશાળનું કુલ.	૩૫૦	૪૦	૨૦	૧૦	૪૨૦		ધી. ૬

સૂચના—નિશાળનું કામ શરૂ થયેથી એક દલાકે દરેક વર્ગની હાજરી પૂરવાનો હુકમ છે. તે થયેથી તરત આ પત્રક મુખ્ય મહેતાશ્રમે બધા વર્ગોમાં ફેરવીને બરાબી મંગાવવું, તથા નિશાળના કુલની સામે ચોતાની દુકડી સહી કરવી. વગર રજાએ ગેરહાજરી રહેલાં ઓકરાંની બાબત હેઠાં માસ્તરે તથા વર્ગના શિક્ષકે પાઠી ચોકસાઈ રાખવી.

૩૧. જે ઓકરા રજા વગર ગેર હાજરી હોય તેમના મા બાપને મળીને અથવા બીજી રીતે વર્ગના શિક્ષકે તેમની બાબત તબીબી કરવી નોંધવું. દરેક શિક્ષકે ઓકરાંનાં મા બાપ સાથે ઓળખાણ કરવું, અને ઓકરાં વિષે તેમને વાકેફ રાખવાં. બનતા સુધી નિશાળનો બન્દોબસ્ત એવો સુધારવો, કે કોઈ ઓકરા રજા વગર ગેરહાજરી રહે નહિ. બનાં ઓકરા વગર રજાએ ગેરહાજરી રહેતા નથી લાંબો બન્દોબસ્ત ઉત્તમ ગણાય છે.

૩૨. દસસાલી હાજરીનું પત્રક હુકમ મુજબ પાડીઆ પર ચોટી રાખવું.

૩૩. તહેવારોની રજાનું વિસ્તૃત પાડીઆ ઉપર ચોટવું નોંધવું.

૩૪. કોઈ આસિસ્ટન્ટ શિક્ષકે ઓકરાને શરીરની સજા કરવી નહિ. ઓકરાએ મ્હોરો ગુન્હો કર્યો હોય અને અંગતી સજાની જરૂર પડે, ત્યારે તે પ્રકાર મુખ્ય મહેતાશ્રમે પડે કરવી. જે નિશાળમાં આવી સજા કરવાની.

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.

૧૩૨ પડતી નથી તે નિશાળ ઉત્તમ બન્દોબસ્તવાળી ગણાય છે. કાર્ધ છોકરાને શરીરની સજ્જ કરવી પડે તો તે તારીખ તથા કારણ સાથે સોગ ખુકમાં નોધવી. આથી તે ઉપર સ્કૂલ બોર્ડની નજર રહી શકશે.

૩૫. મુખ્ય મહેતાશ્રમે પોતાની ગેરહાજરીમાં નિશાળ બરાબર વ્યવસ્થિત આસે તેમ ગોઠવણ કરતા જવું. નિશાળના બધા કામથી પહેલા આસિસ્ટન્ટને વાકેફ કરવો, કે મહેતાશ્રમની ગેરહાજરીમાં તે બરાબર નિશાળ ચલાવી શકે.

૩૬. મહેતાશ્રમોનો નવો કોડ શાળા પત્રમાં છપાયો છે તે હમેશ મહેતાશ્રમે પાસે રાખવો કે ખપ પડેથી તરત જડે. બધા શિક્ષકોએ કોડ વાંચીને વાકેફ થવું જોઈએ.

૩૭. બને ત્યાં સુધી દરેક શિક્ષકે ઊભા ઊભા પાઠ આપવા. એમ કરવાથી સખગતાથી શિખવાશે, અને વર્ગની જનશ્રુતિ પણ વધશે. યાદ સામે ત્યારે સ્કૂલ કે ખુરશી પર બેસીને કામ કરવા હરકત નથી. પણ કાર્ધ શિક્ષકે સ્કૂલ પર લાંબા પગ નાખી તથા પાધડી ઉતારી ચૂતા દોષ તેમ ખુરશીમાં પડવું નહિ. આયું કરનાર શિક્ષક છોકરાંને સાફ શિખવી શકતો નથી, અને વર્ગને દાખલો પણ સારો આપતો નથી. તા. ૨૭-૩-૧૯૦૦.

શિક્ષકોની ત્રિમાસિક સ્પર્ધા.

માહે એપ્રિલ સને ૧૯૦૦ની ત્રિમાસિક સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રશ્ન ૧ સો—૯ જાણ તરફથી આ પ્રશ્નના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી મંગળશ્રદ્ધ હરજીવન ઝોઝા, શબ્દકોટ મે. ટે. કોસેજના આ. માસ્તરને રૂ. ૧) નું, તથા અમનમાલ કેશવમાલ, મહેતાશ્રમોનો સંખલપુર તાબે ગાયકવાડ રોટનાને રૂ. ૧) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૨ જે—૬ જાણ તરફથી આ પ્રશ્નના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી નિલાબાઈ બાઈશંકર, વટાર તાલુકે પારડીના મહેતાશ્રમે રૂ. ૧) નું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન ૩ ને—૨ જાણ તરફથી આ પ્રશ્નના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી ચ-
મનલાલ કેશવલાલ, મહેતાજી મોજે સંખલપુર તાળે ગાય-
કવાડ સ્ટેટનાને રૂ. ૨) તું ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ત્રિમાસિકમાં નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી મોકલવા:—

(૧) રામાયણ અને મહાભારત કાળની કેળવણીની પદ્ધતિનું વર્ણન
કરો. તે વખતના કેળવણીના વિષયો ગણાવો. હાલની અને તે
વખતની પદ્ધતિમાં શો ફર છે? (આ બે પુસ્તકોનાં ચુજરાતી
આધ્યાત્મિક થયાં છે તે જોઈને ઉત્તર લખવા હરકત નથી).

ઇનામ રૂ. ૨)

(૨) મહી નદી ભૂખથી મુખ મુખી જે જે પ્રદેશમાં થઈને વહે છે તે-
મનું તથા તેની આસપાસના દેખાવોનું નક્કા સાથે વર્ણન કરો.
તે પ્રદેશની ભૂમિ, રસાળપણું, ત્યાં વસતા જુદી જુદી જાતો-
ના લોકો, તેમના ઉદ્યોગ, રીત ભાત, વગેરેનું પણ વર્ણન કરો.
મહી નદીને કંઈ વસનાર લોકો વિષે એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે

વાલોડપિ ચૌરસ્તરુણોડપિ ચૌર: ।

ચૌરં વિના નૈવ પ્રસવન્તિ નાર્ય: ॥

(અર્થ—બાળકે ચૌર, જુવાન ગાણુસ પણ ચૌર; ત્યાં નારીઓ
ચૌર વિના જીવ કાઈને જન્મ જ આપતી નથી). વળી
“ઉતર્યા મહીને યયા સહી” એવી પણ કહેવત આજે છે. આ કહે-
વતો કેટલે દરજ્જે ખરી છે, અને ખરી હોય તો શા કારણથી
તે સમજાવો. સાબરમતી કે નર્મદા કરતાં આ બાળતમાં મહી
નદીની ખ્યાતિ કેમ વધારે થઈ હશે? તે સમ્બન્ધમાં જે
કુદતી કે ઐતિહાસિક કારણો હોય તે લખો. ઇનામ રૂ. ૩)

ટીપ—ગાહે એપ્રિલ સને ૧૮૯૩ ના રાજા પત્રમાં રૂપધાના
નિયમો જોવા. તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટ પછી આવેલા ઉત્તર-લક્ષમાં
સેવાશે નહિ.

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૧૭૪ થી.)

પાઠ ૨૬ મો.

ધી.

આં પાઠ શિખવતી વખતે જોઈતી વસ્તુઓ—એક ખ્યાસમાં ધી,
રાગડીમાં દેવતા, તથા બરફ.

શિક્ષકે નીચે મુજબ પ્રશ્ન પૂછ્યા:—

ગયો પાઠ શા વિશે હતો ? રોટલી વિષે.

ભૂખી રોટલી તમે ખાશો કે ? ના સાહેબ.

રોટલી પર શું ચોપડીએ છીએ ? ધી.

ધી તમે દીકું છે ? હા સાહેબ.

ધીનો રંગ કેવો છે ? ઘોળો.

ધીને તાપ ઉપર મૂકીએ તો શું થશે ? તે ઓગળી જઈ પાતળું

ઓગળેલું ધી બરફ પર મૂકીએ કે ટાટમાં રાખીએ તો શું થશે ?
સાહેબ, તે ઠરી જશે.

ધી સાચી ઠરે છે અને સાચી ઓગળે છે ? હાક લાગવાથી ઠરે
છે અને તાપ લાગવાથી ઓગળે છે.

જુઓ આ ખ્યાલો જરીને દરેકું ધી છે, તેને હું દેવતા પર મૂકું છું
તો શું થાય છે ? તે ઓગળી જાય છે અને ખ્યાલો ઉપર થઈને
હલકાર્થ જાય છે.

સારે ઓગળેલા ધી કરતાં તેટલા જ દરેલા ધીને રહેવાને ઓછી
જગ્યા જોઈએ કે વધારે ? ઓછી જગ્યા જોઈએ સાહેબ.

તમે ધી શા કામમાં લો છો ? રોટલી ચોપડવાના તથા
લાતમાં ખાવાના.

બીજા કાઈ ઉપયોગમાં લો છો ? સાહેબ, યાદ નથી.

તમે લાકું ખાધો છે ? હા સાહેબ.

લાડુ બનાવવામાં કપી કપી વસ્તુઓ જોઈએ છે ? લોટ, ગાળ, અને ધી.

તમે પૂરી ખાધી છે ? હા છ.

પૂરી શાની બને છે ? લોટની કણકની.

લોટની કણક ખાંધી પૂરી વણી એટલે તે ખવાય કે ? ના સાહેબ, એને ધીમાં તળવી જોઈએ.

લાપશી અને શીરામાં ધી આવે કે ? હા સાહેબ, લાપશી તે ધી વગર ખવાય જ નહિ, અને ધી નાખ્યા વિના શીરા બને જ નહિ.

હવે તમે કહી શકશો કે ધી શા શા કાગમાં આવે છે ? સાહેબ, આપણાં બધાં જમણમાં ધી આવે છે.

ધી વગર તમારે ચાલે કે નહિ ? નારે સાહેબ, એ વગર તો ખાવાની મજા જ ન પડે.

મગન, તમે ધી બનાવતાં દીકું છે ? હા છ, મહારી પાડોશમાં ત્રીકમ પટેલ છે તેને ઘેર ધી બનાવે છે.

તમે ધી બનાવતાં જોયું છે તો કહો કે તે શી રીતે બનાવવામાં આવે છે ? માખણને તાવીને તેતું ધી બનાવવામાં આવે છે.

માખણ શાનું બને છે ? એક મહોટા ગોળામાં દહીં નાખી તેમાં પાણી રેડે છે; પછી તેને વાંસવતી ખૂબ વલોવે છે, એટલે દહીંની છાશ થાય છે અને તે ઉપર માખણ તરી આવે છે.

દહીં શાનું બને છે ? એક ગોરસામાં દૂધ નાખી તેમાં થોડી છાશ નાખીએ એટલે બીજે દિવસે તેતું દહીં થાય છે.

દૂધ ક્યાંથી લાવે છે ? લેંશ, ગાય, બકરી, તથા ઘેટીને દૂધે એટલે તેના આંચળમાંથી દૂધ નીકળે છે.

લેંશ, ગાય, વગેરે જનાવરો કોણે બનાવ્યાં છે ? ઇશ્વરે.

શા માટે બનાવ્યાં છે ? માણસના ઉપયોગને માટે.

ત્યારે આપણે ઇશ્વરનો પાઠ માનવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછી શિક્ષકે તેના જવાબ છાત્રાં પાસે કઢાવવા.

૧૪૨ પડે તો પ્રયોગ કરી સમજૂતી આપવી. હવે પાઠનું પુનરાવર્તન કરવું.

જર્મનીની શાળાઓ.

વિદ્યેલ્મીના મોર નામની એક અમેરિકન સ્ત્રીએ જર્મનીની કેટલીક નિશાળોની મુલાકાત લઈ લાંબા શિક્ષકો અને શિક્ષણ સમ્બન્ધી જે જે જોયું તેની નોંધ લીધી છે. તે લખે છે કે—

“મ્હારે ધણા શિક્ષકો સાથે મુલાકાત થઈ અને તેમાંના કેટલાક સાથે મ્હારે ઘણું સારું ઓળખાણ થયું. તેઓ અમેરિકાના શિક્ષકો જેવા વર્ષની આખરે હંટાળી ગયેલા જણાતા નહોતા, પરંતુ તાજા અને ઉત્સાહી જણાતા હતા. તેઓ શુદ્ધિવાન, ઊંચી કેળવણી પામેલા, અને પોતાના ધન્ધાને માટે બરાબર તૈયાર થયેલા હતા. જર્મનીમાં શિક્ષકો આવા દોશિયાર અને ખંતીલા હોવાનું કારણ મને એમ જણાવવામાં આવ્યું, કે લાંબા વિદ્યાર્થીને દસ વર્ષની ઉંમરે ધન્ધો પસંદ કરવો પડે છે, અને સારથી તેને તે ધન્ધાનું શિક્ષણ મળે છે. જો તે શિક્ષકનો ધન્ધો પસંદ કરે તો તેને તે ધન્ધાને માટે દરેકેલો અભ્યાસ પૂરો કરવો પડે છે, અને સાર પછી સરકારે નીમેલી પરીક્ષક કમિટી રૂબરૂ હાજર થવું પડે છે. તેને ઉમેલવાર તરીકે કાબજ કરવામાં આવે તે પહેલાં જુદા જુદા વિષયોમાં તેનો વર્ગમાં અભ્યાસ કેવો હતો તે જોવામાં આવે છે. તે સન્તોષકારક હોય તો જે ધન્ધો તેણે પસંદ કર્યો છે તેને માટે તે લાયક ગણાય છે. સાર પછી શિક્ષણ કળા અને શિક્ષણ યાત્રામાં તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. આ પરીક્ષા એક અઠવાડિયું ચાલે છે. આ પરીક્ષામાં પાસ થાય તો અનુબંધી શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે તેને અજામણરી નોકરી મળે છે. પછી કામને માટે લાયકાત અને વર્ગનો અન્વેષણ રાખવા જેટલી દોશિયારી તેનામાં માલુમ પડે છે ત્યારે તેને કામમ નોકરી આપવામાં આવે છે. સાર પછી તેને કોઈપણ પરીક્ષા આપવી પડતી નથી. શિક્ષકની નિમણૂક સરકાર કરે છે અને તેને પગાર પણ સરકાર આપે છે. ત્યારે તે કામ કરવાને અચકત માલુમ પડે છે ત્યારે તેને તેની નોકરીનાં વર્ષના પ્રમાણમાં પેન્શન આપવામાં આવે છે. ત્રીસ વર્ષની નોકરી પછી તેને હવતા સુધી પેન્શન પેટે પૂરો પગાર મળે છે. મંદગાડમાં પણ તેને પૂરો પગાર મળે છે, અને

તેની જગ્યાનું કામ કરવાને સરકાર પોતાને ખર્ચે ખીજે માણસ રાખે છે. જે શિક્ષકને પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાને માટે રજા બેઠ્ઠી હોય તો તેને બર પગારે એક વર્ષની રજા મળે છે. શિક્ષકોને આવી રીતે લાભ થતો હોવાથી તેઓ ખન્તથી કામ કરે છે.

“ નિશાળના ઓરડામાં શિક્ષક પોતાના કામથી જરાબર તૈયાર થયેલો જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ શિક્ષક હાથમાં ચોપડી લઈને શિખવતો નથી. શિક્ષકો શાન્તપણે કામ કરે છે. અમેરિકાના શિક્ષકોની માફક તેમનામાં કોઈ જ્વલતી ગભરામણ અથવા ઉતાવળ જોવામાં આવતી નથી. કામ કરવાને અને તે સારું કરવાને પૂરતો વખત છે એમ જાણીને તેઓ કામ કરે છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાને માટે તૈયાર કરતા નથી. ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવવા માટે ત્યાં પરીક્ષા લેવામાં આવતી નથી. છાત્રો ઉપલા ધોરણમાં ચાલી શકે એવો છ કે નહિ તે શિક્ષક પોતે જ નક્કી કરે છે. શિક્ષકને ચાર વર્ષ સુધી પોતાના વર્ગની સાથે ઉપલા ધોરણમાં મૂકવામાં આવે છે. શિક્ષણનો હેતુ શુદ્ધ ખિલવવાનો છે, છાત્રાનાં મગજ અવ્યવસ્થિત બિનાથી ભરી નાખવાનો નથી એમ શિક્ષકો સારી પેઠે સમજે છે.

“ જર્મનીમાં શરીર કેળવણી પર ઘણું લક્ષ આપવામાં આવે છે. ત્યાંની દરેક શાળામાં દસરતને માટે બેઠ્ઠી સાંકળો સાથે અખાડો હોય છે. હવા અનુકુળ હોય છે ત્યારે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને લઈને ખેતરોમાં તથા જંગલોમાં ફરવા જાય છે. આરામની રજામાં શિક્ષકો જતે રમે છે અને છાત્રોને રમીએ છે. દરેક ક્લાસને છોડે થોડા મિનિટ શિક્ષક અને છાત્રોએ વર્ગની બહાર જાય છે. આ વખતે છાત્રોએ વ્યવસ્થિતપણે બહાર નીકળે છે અને મિસ્ટ્રસ અવાજ કરતા નથી.

“ મેં કેટલીક નિશાળોમાં શિક્ષકોને જુદા જુદા વિષયો શિખવતાં જોયા. દરેક વિષય છાત્રોના મગજમાં જરાબર રહે એવી રીતે શિખવતો હતો. ફ્રેન્ડેર્ટની રીચર્સ સૂચના એક નીચલા ધોરણમાં શિક્ષક ઇતિહાસ શિખવતો હતો. ઇતિહાસના વિષયની કેવળ શરૂઆત હતી. વર્ગનાં છાત્ર-

રાં સાત આઠ વર્ષની ઉંમરનાં હતાં. પ્રથમ છોકરાં શીખેલી વાર્તાઓ દુઃકામાં અને સરળ ભાષામાં કહી ગયાં. વાર્તાઓમાં જે જે જગાઓનો સમ્બન્ધ આવતો તે છોકરાં નકશામાં બતાવતાં હતાં. સાર પછી શિક્ષક જે સિત્તેર વર્ષની વયનો હતો તેણે એક નવી વાર્તા કહી. આ વાર્તા તેણે એવી રસીક બનાવી કે છોકરાંએ તે એક ચિત્રે સાંભળી અને તે તેમના મગજમાં બરખૂર હતી. આવી રીતે શરૂઆતનું શિક્ષણ જે વર્ષ સુધી અપાય છે. ત્યાર પછી ઇતિહાસનો મુખ્ય વિષય શરૂ થાય છે, તે પછી એ જ દબે શિખવાય છે. લઘુઓ તથા ઐતિહાસિક બનાવો ચિત્રોની મદદથી સમજાવવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક સ્થળો ગામની નજીક આવેલાં હોય તો ત્યાં છોકરાંને લઈ જઈ તેમનો સમ્બન્ધ સમજાવવામાં આવે છે. (અપૂર્ણ.)

પ્રાણી વર્ણન.

(સાંધણ ૫૪ ૧૪૬ પી.)

માંસાહારી વાગોળ.

વગ—કરાડવાળાં. જાત—સ્તનવાળાં. પ્રકાર—દાઘ અને પાંખવાળાં.

માંસાહારી વાગોળને વેમ્પાયર વાગોળ કહે છે. સાધારણ વાગોળ અને વેમ્પાયર વાગોળમાં ફેર એટલો જ છે કે સાધારણ વાગોળો મજે ભાગે વનસ્પતિ ખાય છે, અને વેમ્પાયર વાગોળો માંસ અને ભોરી ખાય છે. વેમ્પાયરનું મોઢો મોઢું અને મોઢાની ફાડ પડેલી હોય છે. મોઢાના ઉપરના જણા હેઠળના જણામાં બબ્બે છાતીઓ હોય છે, તે છેક બહાર આવેલી હોય છે. તેના કાન મોટા તથા લાંબા હોય છે, અને મોઢા તરફ ઊભા કરેલા હોય સારે મોઢાથી પણ આગળ વધેલા દેખાય છે. તે મૂળ આગળથી થોડે સુધી એક બીજા સાથે જોડાયેલા હોય છે. તેના છેડા ગોળ છે. મોઢાના નાક ઉપર જેમ ચીંગડું હોય છે તેમ આ વાગોળના નાક ઉપર પાંદડાના આકારનો એક અવયવ હોય છે. આ અવયવની

લગ્યાઈ કરતાં પહેળાઈ વધારે હોય છે. આ વાગોળના શરીરની રચના અને પાંખો સાધારણ વાગોળના જેવી જ હોય છે. તેના શરીર પરનાં રંગ લાંબાં અને સુંવાળાં છે.

રંગ—તેના શરીરના ઉપલા ભાગોનો રંગ કાળાશ પડતો ખાખી અને નીચલા ભાગોનો રંગ સફેદ અથવા ખાખી હોય છે.

કદ—મ્હો અને મારું મળીને તેની કુલ લગ્યાઈ સાડા ત્રણ ઇંચ હોય છે. તેના હાથ કે આગળા પગ આસરે આઠી ઇંચ લાંબા છે.

વસ્તી—ઉત્તર દક્ષિણ દક્ષીણથી તે કન્યા કુમારી તથા છેક સિલોન સુધી અને પૂર્વ પશ્ચિમ કલકત્તાથી કનંચી સુધી આખા હિન્દુસ્તાનમાં આ પ્રાણીઓ વસે છે. ચીન અને મધ્ય તથા દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ તેમની વસ્તી છે.

લક્ષણ—આ પ્રાણી દિવસે કાતરો, ખંડેરો, અને વસ્તીવાળાં મકાનોનાં છાપરામાં સન્તાઈ રહે છે, અને રાત પડતાં બહાર નીકળી ખોરાકની શોધમાં આમ તેમ ગડખા કરે છે. વઢા, તમરાં, તીક, દેડકાં, અને વળતે જોયી મ્હોટાં જનાવરોનો તે શિકાર કરે છે. આ વાગોળો કોઈ કોઈ વખત ખીંચ ન્હાની વાગોળો અને આમાચિડિયાનો પણ શિકાર કરે છે. શિકારથી જ્યારે તેમનું પેટ ભરાતું નથી ત્યારે અશક્ત અને ઉધતાં પ્રાણીઓના શરીરમાં ધા કરી તેમાંથી લોહી ચુસીને તે નિભાવ કરે છે. કોઈ કોઈ વખત ઉધતાં માણસોનાં મ્હો અને આંગળાં તે કરડી ખાય છે. તેના દાંતના ધા જો કે આમડી જેટલા ઊંડા થાય છે તોપણ પાછળથી ધાવાળા ભાગ સુથ્ર આવી તેમાં દરદ થાય છે. ખીજાં પ્રાણીઓનું લોહી ચુસતી વખત અને તેમને ઠરડતી વખત તે પોતાની પાંખો વલી વા નાખે છે, તેથી તેઓ જગી જાડતાં નથી. આ વાગોળ સુંવાળી આમડીનાં યોપમાં જનાવરોને બહુ હેરાન કરે છે. ન્હાનાં વાછરડાંનો તે ધણી વાર પ્રાણ લે છે. મરધાંના ખડામાં પેસી જઈ તેમની માંજરાનું લોહી તે ચુસી લે છે. માદા કરતાં નરની સંખ્યા વધારે દીકરામાં આવે છે. માદાને શિયાળા આખરે બચ્ચાં આવતરે છે. તેને દર વેતરે એક બચ્ચું આવે છે. બચ્ચાંને મ્હોટાં થતા સુધી માદા પોતાની સાથે રાખે છે. હિન્દુસ્તાન

પ્રાણી વર્ણન.

કંરતાં અમેરિકાની વેમ્પાયર વાગોળો કદમાં મ્હોટી અને પ્રાણીઓને બહુ નુકસાન કરનારી છે.

ચામાચિડિયું.

ચામાચિડિયું એ વાગોળની જાતનું ન્હાનું પ્રાણી છે. તેના કાન ચિકાણાકાર, અને લાંબા કરે ત્યારે આંખ અને નાકની વચ્ચેના ભાગ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા છે. તેના મ્હોની અણી જૂડી છે, અને તેની બન્ને જાણુએ માંસની ઉપસેલી ગાંઠો જેવા ભાગ છે. તેના કપાળ અને માથા ઉપર રૂવાંતો ગુચ્છો હોય છે, પણ મ્હો, આંખો, અને કાન ઉપર બિલકુલ રૂવાં હોતાં નથી. તેના પગ બહુ ન્હાના છે. ચામાચિડિયાની ધબ્બી જાતો છે. સઘળી જાતનાં ચામાચિડિયાંની પાંખો માત્ર પાતળી નરમ ચામડીની બનેલી છે. એ ચામડી આગલા પગનાં અન્દરનાં ચાર આંગળાંને સાંધે છે, અને ત્યાંથી પાછલા પગ સુધી પહોંચી પૂંછડી સુધી ગયેલી હોય છે. જેની રીતે આપણે જાતી જન્મ કરીએ છીએ તેવી જ રીતે તે પાંખો ઝબ્બાની માફક તેના શરીરની આસપાસ વીંટાળી દે છે.

ફંગ—તેના શરીરના ઉપલા ભાગોનો ફંગ કાઢો આસમાની અને નીચલા ભાગોનો ફંગ આછો આસમાની છે.

કદ—માથું અને શરીર મળીને તેની કુલ લગભગ લમગમ બે ઇન્ચ થાય છે. તેની પૂંછડી દોઢ ઇન્ચ અને આગલા પગ સવા ઇન્ચને આસરે હોય છે.

વસ્તી—સાધારણ ચામાચિડિયું દુનિયાના દરેક ભાગમાં જોવામાં આવે છે. અને જે ચામાચિડિયાનું વર્ણન લખ્યું છે તે ચામાચિડિયું આખા હિન્દુસ્તાન, સિસોન, અને ઝમ્બેઝમાં વસે છે. પદાર્થો પર ચાલ દબરે પુટની ઊંચાઈએ પણ તેમની વસ્તી છે. ઉન્દાગામાં આ જાતનાં ચામાચિડિયાં પૂરેપૂરું ખંડના મધ્ય ભાગમાં અને ઉત્તરમાં છેક રીંગન સુધી જોવામાં આવે છે.

લક્ષણ—દિવસે તે ઝાડની અખેલો, ખડેડો, ધરનાં છાપરાં, અ.પ.ન

ઝોરડાઓ, અને વખારોમાં બરાઈ રહે છે. તે એક જાતનો ઝીણો અવાજ કરે છે. તેના શરીરમાંથી એક જાતની ખરાબ વાસ નીકળે છે. સાંજ પડતાંની સાથે જ તે પોતાને બરાઈ રહેવાની જગાએ આમ તેમ ઊડવા માંડે છે, અને પછી બહાર આવી પોતાને રહેવાના રહેઠાણની આસપાસ ઊડવા કરે છે. તે જીવડાં ખાય છે, અને તેની શોધમાં ઝડપથી આમ તેમ ઊડવા કરે છે. વારંવાર તે ઘરોની અંદર પેસે છે અને વળી બહાર નીકળે છે. આપણા કાન પાસે થઈને તે બેઠે છે સારે પવનનો જરા અપારો લાગે છે. જે જગાએ એકાદ પણ જીવડું દીકામાં આવ્યું હોય તે જગાની આસપાસ ઘણા વખત સુધી તે બટક્યા કરે છે. શિયાળામાં આગાચિડિયાં સુષુપ્ત અવસ્થા ભોગવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં આ વાતની ખાતરી થતી નથી, તેમ છતાં એટલું તો ખરું જ છે કે નવેમ્બરથી તે ફેબ્રુઆરીની આખર સુધી તે દીકામાં આવતાં નથી. આ કાણી હળી શકે છે, અને પોતાના પાળનારના હોઠ પર બેઠેલી માખીઓને પણ તે ખાઈ જાય છે. તેની નજર બહુ સારી નથી, પણ તેની સંભળવાની, સુંઘવાની, અને લાગવાની ધંદીઓ બહુ ખીસેલી હોય છે. માદાને દર વેતરે બે બચ્ચાં આવતરે છે.

ચર્ચા પત્રના જવાબ.

(લખનાર મિ. ઉમેદશાહી કરીમમહમદ મુનશી.)

સને ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુઆરી ગાસના રાજા પત્રમાં મિ. લહેરાભાઈ જીવજીદાસે પૂછેલા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર મહેતાજી ગુલામજી અમરજી તરફથી સદરદુ પત્રના જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ના અંકમાં પ્રગટ થયો છે, પણ તે બરાબર હોય એમ મને લાગતું નથી, અને આજ દિવસ સુધી કોઈના તરફથી સુધારો રજુ થયો નથી માટે અમે એ બાબત લખવાની જરૂર જણાય છે.

આમત્ર પ્રશ્નમાં ચોથી ચોપડીના પાક ૧૪૨ ની કવિતામાંથી નીચે લખેલી લીટીઓમાં જણાવેલા ત્રણ દરવાજા સમજાવી ખુલાસો માગ્યો છે:—

સ્વર્ગ નહિ આ લોકના, સધળા રસ્તા સહેજ;

તે મળવાના ત્રણ જુઓ, આ દરવાજા એ જ.

મહેતાજી શુભાળજી ઉત્તર આપે છે કે, “ દારૂની પૂર્વ તરફ છે તે જ આ ત્રણ દરવાજા સમજવા. ઉત્તર તરફને દરવાજેથી હાઈસ્કૂલમાં જવાય છે, ત્યાં સીબેથી માણસ સ્વર્ગ જેવા સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે. દક્ષિણ તરફને દરવાજેથી બદના કેદખાનામાં જવાતું હતું, એટલે ત્યાં નહિ જેવું દુઃખ ભોગવવાનું હતું. મધ્યમાં આ લોકનો દરવાજો છે”.

ઉપરનો અર્થ બન્ધ બેસતો નથી. આ લીટીઓ સખવામાં દિવિ રાજનો શો બાવાર્ય હશે એ વાતનો તેઓ પોતે દિવા ઈશ્વર જાણે. આપણે તો સારી સમજ શક્તિ વાપરી બન્ધ બેસતો અર્થ કરી શકીએ. જે મહેતાજી શુભાળજીનો કરેલો અર્થ સ્વીકારીએ તો તેમાં કશું છે કે ઉત્તર તરફના દરવાજેથી નીકળતાં હાઈસ્કૂલમાં જવાય છે, ત્યારે શું દક્ષિણ તરફના દરવાજેથી નીકળીએ તો તે જ સ્કૂલમાં ન જવાય ? તેમ જ ઉત્તર તરફના દરવાજેથી નીકળતાં બદના કેદખાનામાં પણ જઈ શકાય. પણ હાઈસ્કૂલ સાથે સ્વર્ગનો સમ્બન્ધ નથી, કેમકે દુનીયાના સુખનું સાધન મેળવવાને માથે હાઈસ્કૂલમાં જવાનું છે. દરવાજામાંથી નીકળી રીપું બદના કેદખાનામાં પણ જવાય નહિ, વચમાં ત્યાં જવા લાગકે બનવાની યોડી દિવા કરી પડે. આવી રીતે મહેતાજી શુભાળજીનો અર્થ ખરો લાગતો નથી. એ લીટીઓનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઘડી શકે:—

આ લોકને સ્વર્ગ અને નહિ મળવાના ઉપાયો સહેલા છે અને આ બન્ને તરફ જવાનો એક જ રસ્તો “ ત્રણ દરવાજા ” છે. મતશબ્દે સ્વર્ગ જવાની સાગતી બેઠેલી હોય તો ત્રણ દરવાજેથી રીપું પશિમ તરફ બદશાહી માતા તરફ જવાય અને ત્યાં દર્શન કરી પરમેશ્વર પાસેથી મારી મગાય. પંચોદે આખજ જલ્લ સમજાવેલ નહિ આતે છે, ત્યાં મારી પોઈ પશિમ બની શકાય અને બે ઘડી બેસી ઈશ્વરની આરાધના કરાય. મુસલમાન હોય તો ત્રણ દરવાજેથી તે જ દિશા તરફ જતાં અલીશની મસ્જિદ આવે છે ત્યાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની સારી ભોગવાઈ છે. આગળ જતાં લાલ દરવાજા તરફ ચોલીઆ (ઈશ્વરના બહનો)ના રોજ આવે છે, ત્યાં જઈ તેમની કબરોની શુભાકાત લેવાથી માણસને બોધ મળે છે, કે મોટા મોટા

ધર્મિના બહુતો પણ મરણને શરણુ ચલા છે, માટે તેને ધર્મિની બહિત કરવાનું અને દુનીઆમાં સુકૃત્યો કરવાનું મન થાય છે. વધારે આગળ જતાં સામ્યમતિ નદી આવે છે ત્યાં જોકાન્તે નિમાજ પડવાની (ધર્મિર બહિત કરવાની) તક મળે છે. ખીજી તરફ, એ જ તથા દરવાજાને રસ્તે કોઈને નહિ જવાની સામગ્રી જોઈતી હોય તો તે પણ નૈમાર છે, દારણુ કે ત્યાંથી પશ્ચિમતરફ નીકળતાં કસાઈ લોકોની દુકાનો અને દારણું પીકું આવે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં “પત્થર કુવો” એ નામનો લતો આવે છે, ત્યાં દરેક જાતનાં કુકમો થાય છે, અથવા આગળ થતાં એવું માનવામાં આવે છે. આવી રીતે સ્વર્ગે અથવા નહિ જવાની સામગ્રીઓ મેળવવા માટે જવાનો એક જ રસ્તો “તથા દરવાજા” છે એવો કવિ રાજનો બાવાર્ય હશે એમ દીશે છે. આ ઉપરાન્ત નહિ જવાના સમ્બન્ધમાં કવિ રાજનો હસારો તથા દરવાજાની પૂર્વ તરફની દુકાનોની મેડીઓ ઉપર આગળના વખતમાં દલકો ધન્ધો કરનારી સ્ત્રીઓ રહેતી હતી તેમની તરફ પણ કદાચ હોય. ઉપરની લીટીઓમાં રસ્તા બહુ વગન છે અને તેનો અર્થ ઉપાયો થાય છે.

ટીપ્—ધણીનાર ટીકાકારો કવિના સ્વભાવમાં પણ ન આત્મા હોય તેના અર્થ તેના કાવ્યમાંથી કાઢે છે. સંસ્કૃત કવિઓના સમ્બન્ધમાં આવું પારંપાર મળેલું છે, અને ઉપરની લીટીઓના સમ્બન્ધમાં પણ તેવું જ થતું જણાય છે. એ લીટીઓ લખી ત્યારે તથા દરવાજાની આસપાસના લતા-માંથી સર્ગ કોને મળ્યું, નર્ક કોને મળ્યું, અને આ લોક કોને મળ્યું, તથા તથા દરવાજા પૈકી કયે દરવાજાથી કયાં જવાય, એનો આલ કવિએ બાગ્યે જ કમો દશે. દમને લાગે છે કે જાને ચર્ચા પત્રીઓ કવિના ધાર્યા કરતાં ધણા વધારે આગળ જાય છે. અત્યંત એ લીટીઓ લખતી વખત કવિના મનમાં શું હતું તે ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ, પણ આ દષ્ટાન્ત સર્વદેશી હોય એમ દમને લાગતું નથી. “જાણે કે સ્વર્ગ, નર્ક, અને આ લોકમાં જવાના રસ્તા એક ઠેકાણે મળવાના દરવાજા ન હોય તેમ આ તથા દરવાજા એકા આવેલા છે” એવો સામાન્ય બાવાર્ય કવિના મનમાં હશે એમ દમે પારીએ છીએ. આસપાસની સમગ્ર વિગતોનો કવિએ જાગ્યે જ વિચાર કમો દશે. —એરિહર

કેળવણી ખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

રાજકોટ બાર્ટન પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા.

સને ૧૯૦૦-૧૯૦૧.

૧. કાઠિયાવાડ વિભાગની તમામ નિશાળાના માસ્તરો, આસિસ્ટન્ટો, અને સ્ત્રી શિક્ષકોને ખબર આપવામાં આવે છે, કે રાજકોટ બાર્ટન પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થવા જે બાઈઓ ઉમેદ રાખતી હોય તેમની ઉમ્મર, અભ્યાસ, વગેરે લક્ષીકરતું પત્રક (સને ૧૮૯૩ ની સાલના ગુજરાત રાજાના પત્રના પૃષ્ઠ ૨૪૬ મે છાપેલા નમૂના પ્રમાણે) જતાવી તેમાં માગેલી લક્ષીકર જરાબર પૂરી આ જાહેર ખબર પહોંચે કે જેમ બને તેમ તાકીદે હમારા પર મોકલવું. તા. ૧૦ મી ઓગસ્ટ પછી આવાં પત્રકો સેવામાં નહિ આવે. દરારેલી તારીખ બીતી ગયા પછી ફેટલાંક પત્રકો આવે છે, પરંતુ ઓણ સાલ તો મોડાં આવેલાં પત્રકો ઉપર બિલકુલ લક્ષ આપવામાં આવશે નહિ.

૨. બાઈઓની ઉમ્મર પંદર વર્ષથી ઓછી ન જોઈએ તેમ જ પગીસ વર્ષથી વધારે ન જોઈએ.

૩. પ્રવેશક પરીક્ષા દ્વયા રાજાના પાંચમા ધોરણ પૂરાની સેવામાં આવશે. જે બાઈઓને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવશે તેમને પહેલા, બીજા, ત્રીજા વર્ષના વર્ગમાં અમુક રૂપિયાની સ્ટેન્ડરશિપ દર મારે ગણશે. પરંતુ પ્રવેશક પરીક્ષામાં પહેલે નખ્ખરે પાસ થનારને લોંગ સ્ટેન્ડરશિપ તરીકે પાંચ રૂપિયા વધારે એટલે દર મારે અગીઆર રૂપિયાની સ્ટેન્ડરશિપ પહેલા વર્ષના વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા સુધી ગણશે.

૪. દાખલ થવા ઉમેદ રાખનાર બાઈઓએ સારી સાલનું સર્ટિફિકેટ સૂઝ કમિટીનું અથવા સાત જાણીતા આખરદાર ગૃહસ્થોનું પત્રક સાથે મોકલવું. ઉમેદવારમાં શરીર સમ્બન્ધી કોઈ પણ જાતની બોડ હોવી ન જોઈએ.

૫. કોલેજ કમિટીના ધારા પ્રમાણે દલકી જ્ઞાતિની બાઈઓની પ્રવેશક પરીક્ષા સેવામાં નહિ આવે.

૬. પ્રવેશક પરીક્ષા તા. ૩ જી માહે સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૦ (સોમવાર)ને દિવસે સવારના સાડા દસ વાગે કોલેજના મહાનમાં થઈ થશે.

૭. આવેલી અરજીઓમાં જે બાઈઓ કોલેજમાં દાખલ કરવા યોગ્ય માલૂમ પડશે, તેમને તે બાબતની ખબર મહેતાજીઓ મારફત આપવામાં આવશે, એટલે તેમણે પ્રવેશક પરીક્ષા આપવા સાર કરાવેલા વખત પ્રમાણે હાજર થવું.

૮. કોલેજમાં દાખલ કરવા યોગ્ય જે બાઈઓ માલૂમ પડશે તેમની તનદુસ્તી બાબતની ખાતરી ગઈ સાલ મુજબ કરવામાં આવશે.

રાજકોટ. } E. CORKERY,
તા. ૧૩ મી જૂન ૧૯૦૦ } લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ.

નહેર ખબર.

મહાલક્ષ્મી ક્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા.

ઉત્તર ભાગની તમામ નિશાળોના માર્સ્ટરો, એસિસ્ટન્ટો, અને સ્ત્રી શિક્ષકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે આ કોલેજમાં દાખલ થનાર સ્ત્રીઓની પ્રવેશક પરીક્ષા તા. ૧ સી માહે નવેમ્બર સને ૧૯૦૦ ને રોજ સદરજી કોલેજના મહાનમાં સવારના ૧૧ વાગે લેવામાં આવશે. માટે જે સ્ત્રીઓને એ પરીક્ષામાં દાખલ થવું હોય તેમને ખબર આપી મોકલવા બંદોબસ્ત કરશે.

પરીક્ષા પાંચમા ધોરણ પૂરાંની લેવામાં આવશે. દાખલ થનારની ઉંમર ૧૫ વર્ષથી ઓછી નહિ જોઈએ, તેમજ ૨૫ વર્ષથી વધારે નહિ જોઈએ. દાખલ થનાર ઉમેદવારે આ સાથેના નમૂના પ્રમાણે એક પત્રક ભરીને, સપ્ટેમ્બર માસ સુધીમાં જિલ્લાના મહેરબાન ડેપુટી એન્જીનેયરના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના અભિપ્રાય સાથે હમારી તરફ મોકલવું. અરજદારની સારી ચાલ ચલગતનાં જે આખરદાર ગૃહસ્થોનાં સર્ટિફિકેટ પણ મોકલવાં.

પાસ થનાર પૈકી મહેતાજીની, આસિસ્ટન્ટની, અને મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના સ્ટોલરોની સ્ત્રીઓ પ્રથમ પસંદ કરવામાં આવશે.

મહાલક્ષ્મી ક્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, } R. Mc Afee,
અમદાવાદ. } લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ.

નમૂના.

સા.નં.

તાલુકા.

જિલ્લો.

નામ.	જાત.	રોજીની ઉંમર	પરજીવી દોસ તે તેના મણી- ને મળે તથા ના નામ અને ફા- વારી દોસોને ના જાણતા મ- ગી તથા નામ	કન્યા શાળા- કન્યા શાળાના રૂપ પરજીવી દોસોની રૂપ પરજીવી દોસોની રૂપ અભ્યાસ, સર્વેની પરીક્ષામાં પાસ	છરીમાં કર્કણોની રૂપ ખાંખાની રૂપ કર્કણોની રૂપ	સાબલ સામ તે સાબલના સાસ પાસ કર્કણોની રૂપ	સાબલ સામ તે સાબલના સાસ પાસ કર્કણોની રૂપ	વિશેષ દલીલ
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯

સાબલનારની સલી,

નિશાળોનાં ઇનામ પત્રક.

રેવાકાંઠા વિભાગ. છોટા ઉદેપુર કન્યા શાળા. મે. પોલિટિકલ
એજન્ટ સાહેબ ર. ૬-૧૦-૯ એજન્ટ ના. સ્કૂલ સ્ટેટ તરફથી
ર. ૨૧-૧૧-૬ એજન્ટ ઉરફુ સ્કૂલ. એજન્ટ ર. ૫-૭-૦ એજન્ટ
કન્યા શાળા. એજન્ટ ર. ૧૦-૧૦-૬ એજન્ટ ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલ. એજન્ટ
ર. ૧૦-૬-૦

સોરઠ વિભાગ. જાકાખાડ મે. નવાળ સાહેબ ર. ૨૫-૦-૦
હરજીવન ધારથી ર. ૪-૦-૦ જાકાખાડ કન્યા શાળા. મે. નવાળ
સાહેબ ર. ૨૦-૦-૦ વઢેરાં એજન્ટ ર. ૩-૦-૦ લાંઠપુર. એજન્ટ
ર. ૫-૦-૦ જેતપુર ધ્રાંચ. દેસાઈ જીવરાજ હેમચંદ ર. ૪-૦-૦
હુણસાપુર. જંજીરા સ્ટેટ ર. ૩-૦-૦ વાંઠ. એજન્ટ ર. ૩-૦-૦
ખાટવા. મેમણ તેવળ ઇસા સુલેમાન ર. ૩-૨-૦ ખીલખા. જુનાગઢ
સ્ટેટ ર. ૨-૦-૦ ખગસરા. શેઠ હરખચંદ રામચંદ ર. ૫-૦-૦
ખગસરા કન્યા શાળા. એજન્ટ ર. ૨-૦-૦ ખાટવા. વઢીલ લાલશંકર
હરિસિંહ ર. ૩-૨-૦ જેતપુર મુખ્ય સ્કૂલ. નામદાર તાલુકદારો ર. ૩૪-૪-૯
એજન્ટ ધ્રાંચ. એજન્ટ ર. ૩૩-૧૨-૬ એજન્ટ પાઠશાળા. એજન્ટ
ર. ૩-૦-૦ એજન્ટ કન્યા શાળા. એજન્ટ ર. ૬-૦-૦ જાકાખાડ.
શેઠ હરજીવન ધારથી ર. ૩-૪-૦ માણાવઢર. સ્ટેટ તરફથી ર.
૨૧-૪-૯ એજન્ટ કન્યા શાળા. એજન્ટ ર. ૭-૧૦-૦ જેતપુર ધ્રાંચ.
વઢીલ નાગજી હેમરાજ ર. ૬-૦-૦ ખીલખા. કુમારશી બહાલા બીમા
ર. ૧૩-૦-૦ ખાટવા. મે. વિનાયકરાવ સાહેબ ર. ૧૧-૩-૧ વસાવડ.
દેસાઈ રૂપશંકર રામશંકર. ર. ૩-૦-૦

ઝાલાવાડ માનત. વઢવાણ કેમ્પ ગુ. સ્કૂલ. મે. ડે. પો. એ-
જન્ટ સાહેબ ર. ૨૫-૮-૦ એજન્ટ કન્યા શાળા. એજન્ટ ર. ૨૫)
ધ્રાંગધ્રા કન્યા શાળા. મહારાજ સજ સાહેબ ર. ૪) માધક રણા
મી અગુના ર. ૩-૮-૦, રણા શ્રી રોસાભાઈ ર. ૪), તથા પટેલ
કાળીદાસ ર. ૫)

ખેડા જિલ્લો. નડીયાદ ખાત્ય નં. ૧ લો. પટેલ-છોટાભાઈ
નલવભાઈ ર. ૩૭-૫-૩ એજન ખાત્ય નં. ૨ જો. તલાટી ભોગી-
ભાઈ ગોવરધનદાસ ર. ૪૫-૦-૦ ની ચોપડીઓ, ચા. છોટાભાઈ મુંગજ
ર. ૨-૦-૦ એસ. ચક્રાચારીની નિસાળના મહેતાજી કદાનદાસ ડુંગર
ભાઈ ર. ૧૪)

અમદાવાદ જિલ્લો. અમદાવાદ મ્યુ. સ્ટુ. નં. ૧૫. રૂલ ૬-
મિટીના મેખરો ર. ૩-૮-૦ અમદાવાદ મ્યુ. સ્ટુ. નં. ૬. રૂલ
કમિટીના મેખરો ર. ૨-૮-૦ અમદાવાદ મ્યુ. સ્ટુ. નં. ૧૬.
રૂલ કમિટીના મેખરો ર. ૧) અમદાવાદ મ્યુ. સ્ટુ. નં. ૧૧. રૂલ
કમિટીના મેખરો પેકી શેઠ જોસંગભાઈ દમીભાઈ ર. ૧-૭-૦ તથા શેઠ ભોગી-
ભાઈ હગનજીભાઈ ર. ૧-૭-૦ અમદાવાદ મ્યુ. સ્ટુ. નં. ૧૩. શેઠ મં-
ગળદાસ ગીરધરભાઈ ર. ૮-૦-૦, શેઠ રણજીભાઈ ગીરધરભાઈ ર.
૪-૧૨-૦, તથા વેલ્લોરા પ્રાણસંકર ગવરીસંકર ર. ૧-૮-૦ અ-
સામવા. પટેલ શીવાભાઈ ઈશ્વર ર. ૩) ઓ. જા. નાવ મુંગાભાઈ
દમીરભાઈ વગેરે ર. ૩) નાનીજોડ. મે. ઉનેલીઆ દાકાર સાહેબ
ર. ૭-૦-૦ પાટડી. મે. દાકાર સાહેબ સુરંગસિંગજી ભોગવસિંગજી ર.
૫૦-૫-૬ બદરખા. તલાટી સદુભિયાં ફેવુભિયાં ર. ૭) તથા ચા.
બીઆભાઈ ધર્મચંદ ર. ૩)

ભરૂચ જિલ્લો. ભરૂચદા. પટેલ વસી અસભાઈ વગેરે ર. ૫)
ઝાડેશ્વર. પટેલ કાશીભાઈ જવેરભાઈ વગેરે ર. ૧૨-૩-૬ રૂલ
ત્રીથ. દાકાર દિમ્મતસિંગજી લક્ષ્મણજી વગેરે ર. ૩) ચાગરા.
ચોલીસ પટેલ લક્ષુભાઈ હરિભાઈ ર. ૫)

રેવાકાંઠા પંચમહાલ વિભાગ. રૂસ્તમપુરા. ખા. સા. ખમ-
નજી અરદેસરજી દલાલ દર મહિને ર. ૫) ના બાકીના બન્યુઆરીથી મા-
ર્ચ સુધી ફેવગડ. મે. દરબાર સાહેબ ર. ૧૮) નાં પત્રામાં છુટાવાલા.
મહારાજ સાહેબ ર. ૨૪-૬-૦ માંડવા. મહારાજા પી જીસિંહજી ર. ૧)

પ્રોફેસરો, પ્રિન્સીપલો અને હેડમાસ્ટરો.

રા. સા.વાગનરાવ આળાજી મોદકે, બી.એ. માજી હે.ગા.એલિફન્ટનહાઈસ્કૂલ.
ખા. ખા. જમશેદજી અરદેશર, દલાલ, એમ. એ. એલ. એલ. બી; ગાયક-
વાડ કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર અને ગુજરાતકોલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.
શેઠ ડોસાભાઈ નસરવાનજી વાડીઆ, એમ. એ; પ્રિન્સિપલ, સર. જ.
જી. પા. એ. ઇન્સ્ટિટ્યુશન, મુંબઈ.

ખા.ખા. જમશેદજી નવરોજજી લીનવાળા, એમ. એ, ભાવનગર કોલેજ.
શેઠ. એદલજી દોરાબજી તળાડી, બી. એ; અમદાવાદ હાઈસ્કૂલ.
શેઠ. ફરફુનજી મનચેરજી દસ્તુર, એમ. એ; પ્રોફેસર, પૂના-કોલેજ.
ખા. સા. હયાલીગ મદમદ સાયાની, બી. એ; હેડમાસ્ટર બરચદાઈસ્કૂલ.
રા. સા. ગાયવલાલ દરિલાલ દેશાઈ, પ્રિન્સિપલ, ટ્રેનિંગ કોલેજ અમદાવાદ.
ગિ. એ. એસ, જર્વિસ, સુરત મિશન સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ.

ગિ. વિલિયમ બીટી. બી. એ; સુરત મિશન સ્કૂલના મેનેજર.
રા. સા. ત્રવણરામ લક્ષ્મીરામ, રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.
શેઠ. બહેરામજી ફરામજી પટેલ બી. એ. માજી હેડમાસ્ટર સુરત હાઈસ્કૂલ.
શેઠ હોરમજી જ્ઞાંગીર પ્રોપ્રાયેટરી સ્કૂલના માલિક.
શેઠ. ફરામજી જાગનજી માસ્ટર બી. એ. ફાઈ હાઈસ્કૂલના માલિક.
શેઠ. માણેકજી બેજનજી કુપર ફાઈ હાઈ સ્કૂલના માજી હેડમાસ્ટર.
શેઠ જામશેરજી જામશેદજી સોમણી, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માજી માલિક.
શેઠ. નસરવાનજી જામશેદજી નાનજી, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માજી માલિક.
શેઠ. જમશેદજી, ખંડુળાસ, બી. એ. ક્યુરેટર ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુકડીપો
શેઠ. માણેકશા, બહેરામજી માસ્ટર, એકબાસ તેજપાલ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર.
રા. રા. લક્ષ્મીદાસ, દી, હેડમાસ્ટર આલ્ફ્રેડ હાઈ સ્કૂલ જૂજ.
રા. રા. એમ. એમ. બલસારી બી.એ. માજી હેડમાસ્ટર, ગોધરા એ.વ.સ્કૂલ.
રા. રા. માતીલાલ મોહનલાલ, હેડમાસ્ટર, ઍંગ્લોવર્નાક્યુલરસ્કૂલ, ભાવનગર.
રા. રા. માણેકલાલ અમૃતલાલ દવે, બોબ ખાનમદમદ ડબ્લીયુ.આઈ સ્કૂલ.
શેઠ. રસ્તમજી મહેરવાનજી માસ્ટર, હેડમાસ્ટર, ફરામજી પટેલ સ્કૂલ.

મુંબઈની ગુજરાતી સ્કૂલના હેડમાસ્ટરો.

મે. ગુલાબદાસ સુન્દરદાસ ચોકશી.	શેઠ. કશીરજી સોરાબજી મદ્રોધના.
મે. પ્રાણજીવનદાસ કહાનદાસ.	મે. માણેકલાલ ધીરજીરામ અધ્યાર.
મે. હરકિષનદાસ શિજલાલ.	મે. આત્મોદય જોષિવનદાસ.
મે. સિવશંકર કૃષ્ણજી ભટ્ટ.	મે. મોહનલાલ પ્રસાદરાય.
શેઠ. મહેરવાનજી સોરાબજી દલાલ.	મે. વજલાલ પાનાચન્દ.

મુંબઈ અને ગુજરાતના જાહેર છાપાના મતો:—રાસ્ટ ગો-
દતાર, મુંબઈ સમાચાર, જામે જમશેદ, અખબારે સોદાગર, ફેસરેલિન્દ
ગુજરાતી, વજાં પરસ્ત; રિપન રિપોર્ટર, ઇન્ડિયન રિપોર્ટર, ગુજરાત મિત્ર,
પ્રજાગિત્ર, સૂર્યપ્રકાશ, સુરત અખબાર, દેશગિત્ર, બરચ સમાચાર, દિતેન્દ્રુ.
દસ્કતશિક્ષક કોપીબુકો નીચલી સારતોધી મળશે.

૧. રોકેટ રૂપીએ દેસાવરથી માલ મંગાવનારા માસ્ટરો તથા વ્યા-
પારીઓ જેઓ, યોગમાં યોગી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નફા ખરીદશે

નથી તેઓ પોતાની નિશાળની દરેક ક્લાસમાં આજ મોપડીઓ મલાવીને પદ્ધતિ ગૃહજી કરે છે—

આજી પુસ્તક જવાબસહિત, કાચાપુંદાનું ૩ બાજી; પાકાપુંદાનું ૩ બાજી; છૂટા ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, કિંમત રૂ ૦.૦૦, ૦.૦૨, ૦.૦૧, ૦.૦૩, ૦.૦૨,

નીચે લખેલાં સ્થળોએ મળશે:

[જયાબંધ ગ્રાહકોને મેહેતાજીઓને કમીશન ટકા ૨૦]

મુરબાઈ. મારતર ગ્રંથકલાલ મોતીરામ મ્યુ ૦ રૂ ૦ મુગજી નેહાની માર્કિટ પાસ તથા વિદ્યુતવાડીના નાકે જી. સે. બાળકૃષ્ણ લદમજી પાક. મુરત, મનચેરજી જગશેઠજી નાણાવટ જાનર. જાણમાઈ જગવાનદાસ ગોપીપુરા. વડોદરા. દોસતરામ મગનલાલશાહ દેસરીપુરા. રાજકોટ. મારતર લખામીચંદ ઉત્તમચંદ જુકસેલર. ભાવનગર વોરા અણદુલભુસેન આદમજી જુકસેલર તથા, શા. પાન ચંદ તેજભાઈ જુકસેલર. નડીઆદ. મોહશી દલસુખ બીરાચંદ તથા ત્રીકમલાલ રજીછોડદાસ મ્યુ ૦ જુકડીપો તથા મા. રતર કાશીભાઈ ઝવેરભાઈ. બીરમગામ. ઈશ્વર મોતીલાલ જુકસેલર તથા પારેખ જુગલ રામભાઈ જુકસેલર. જામનગર. જાણસાળી નયુ દેવરામ જુકસેલર. વડવાળ. નારાયણજી ડોસા જુકસેલર. બુનાગઢ. દરે વાદલજી કાદાનજી જુકસેલર તથા ચૌરાટ જુકડીપો જાનરનાં પટેલ. કાદાનજી રજી. છોડ પુરગોતમ રાવજી કાકાને મુકામે. નાંદોદ. ગીરધરચિવલાલ જુકસેલર. અમદાવાદ. અધા જુકસેલરોની દુકાને.

મૂખ્ય ઓજટ મહાદેવ રામચંદ્ર જાણુદે જુકસેલર.

ગમ્મ દરવાજા—અમદાવાદ.

મોતીવાડીના મૂળતત્વની પાકમાળા ભાગ ૧ લો.

મુખાઈ ઇલાકાના સરકારી કેજવજી ખાતાએ તથા નામદાર. માયાવાડ સરકારના કેજવજી ખાતાએ પ્રાધઝ તથા સાધેચરી જુક તરિકે મંજુર કરી છે, તેમજ એ ચિંતયના અનુભવી વિદ્વાનો એ તથાસીને બદ્દ ઉચા અભિપ્રાય આપ્યા છે. કિંમત રૂ ૦-૮-૦ પાંચ દરતાં ગધારે પ્રતો રાખનારને સંકે ૨૦ ટકા કમીશન; મોકલવાને ખર્ચ મેંભાવનારને શીર. મગનલાલ નરૌત્તમ દાસ પટેલ, મુ. આંબલીગાદા—કચ્છવજી પોષ્ટ. અમદાવાદમાં રોનીસેડ ઉપર જુકસેલર શા. મોતીલાલ મગનલાલ પાચેચી ૫જી ને શાને મળશે.

હેન્રીબલન રિંગમ, બર્નાર્ડ રિંગમ અને લડસન, કોલેન્સા, એબિસે, ધીપ, પેન્ડલજરી, લોક અને સેવીસ, રાધાકૃષ્ણ, ગડેશ્વરન, મુનારાવ, કોનેલોલ અને શીયના ઈંગેજ અને લાખસંકરના મુજરાતી એન્કરબિતમાંના તથા ધણી પરીક્ષાઓના સવાલમાંના અધરો દાખલા—કી=જુગસા સાચે.

(સધગા દાખલા રીતસર કરી જતાવ્યા છે. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦) ના દાક્ષમાં કિંમત રૂ. ૦-૧૩-૦ પાનાં ૫૧૨) ગયા વાસની પ. સ. ૫-રીક્ષામાં આમાંના દાખલા આવ્યા દ્વા તે ધમાએ દર વર્ષે આવવાનો સમય છે. મળી જશે તે જરૂર પાસામે. પદ્મદાસ નાગરદાસ કિનારીવાળા—જામ.

એકગણિતની રામજીતી. કિંમત રૂ. ૦૦ પોસ્ટેજ સાથે. પાંચ. દર: દરો. પંદર; વીશે; વીસ; અને પચીસે, પચીસ; ટકા કમીશન; નેલુ પેએજમ અર્થ સેનારને શિર. જુગસાલદાસ ગાકજીદાસ. મુરબાઈ ને. અમદાવાદ.

સૂચના.

આ પત્ર સમ્બન્ધી સર્વે લખાણુ ઓરિટર તરફ મોકલવું. તોરપેઠે કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોકળે અક્ષરે કાગળની ઝોટ ન બાબુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસન્દ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બન્ધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળા ખાતાના ડેપુટી અને એસિસ્ટન્ટ ડેપુટી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને ફેળવણી તથા નિશાળ વ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સમ્બન્ધી લઘુકલ સ્કૂલ બોર્ડ તથા દર્શી શાળાના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમ જ ખાનગી જાહેર અળરો જે માસમાં છપાવવી હોય તેના આગલા મહિનાની પંચમી તારીખ પહેલાં પહોંચવી જોઈએ. હેન્ડલિંગો જે માસના અંત સાથે વહેંચવાં હોય તેના આગલા મહિનાની પંચમી તારીખ સુધીમાં આવવાં જોઈએ.

મની ઓર્ડર મોકલનારે ફપન ઉપર પોતાનું નામ, ફેક્ટણું, અને શી બાબતના પૈસા છે તે ચોકળે અક્ષરે લખવું. તે વિના ખૂદ થવાનો સન્મત્ય છે. પોસ્ટની ટિકિટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકિટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથી જ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે. પોસ્ટેન્ડ માફ, છટક નકલના પોસ્ટેન્ડ સાથે અડી આના. પદરના ખર્ચે લેનાર દર રૂપીઆ સુધીના પગાર વાળા શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓને ટપાલ ખર્ચ સાથે ૦-૧૨-૦

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુદી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસન્દ પડશે તો તેની આગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેને પાને રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ સુધી આપવામાં આવશે. ચર્ચા પત્રનો એમાં સમાવે થશે નહિ.

જાહેર ખજાનો છાપવાના ભાવ.

રૂ.	લીટી.	તે પ્રચલ પૂરે ચાર્જ અને તે પછીના આગીઆર મહિના સુધી ખા મળે ચાર્જ પડશે. બાર મહિનાથી ઓછી મુદત દરે નો પડે મહિને પૂરે ચાર્જ અને પછીને દરેક મહિને અર્ધો ચાર્જ લેવાશે.
૧.....	૩	
૨.....	૮	
૩.....	૧૫	
એ ઉપરાંતનો શાવ ઉપર પ્રમાણે જ.		
બાર માસ સુધી લાગલાગટ દરે		

હેન્ડલિંગો વહેંચવાના દર.

ખા તોલા સુધીના રૂ. ૮-૦-૦, અર્ધો તોલા સુધીના રૂ. ૧૦-૦-૦, અને એક તોલા સુધીના રૂ. ૧૨-૦-૦. તે ઉપરાંતને માટે ઉપરના લખવું.

The Gujarat School-Paper.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

ઓગસ્ટ સને ૧૯૦૦

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

માસ—કેળવણીનાં કોન્ફરન્સો.....	૨૨૫
કોષ્ઠમ શિક્ષકોની પરીક્ષા (દેશી ભાષામાં).....	”
લેન્ડનમાં વિદ્યાર્થીઓની આખોની તપાસ.....	૨૨૬
ઇંગ્લાન્ડમાં કેળવણીનાં કોન્ફરન્સો.....	૨૨૭
આરોગ્યતા અને ઘેર કરવાના પાઠ.....	૨૨૮
ધૂણેપની શાળાઓ—આખી પ્રભુ નિશાળ.....	”
પ્રાણી વિષે પાઠ.....	૨૨૯
પરચૂરણ સંસ્થાઓ.....	૨૩૬
સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ—ભાષી અને ખેત.....	૨૩૮
ગુદર અને સરેસ.....	૨૩૯
જર્મનીની શાળાઓ ..	૨૪૧
પ્રાણી વર્ણન—રાત્રી પાઠો.....	૨૪૨
પરીક્ષક પત્ર	૨૪૫
કેળવણીનાં કોન્ફરન્સો—સરકારી કરાવ.....	૨૫૦
કેળવણી ખાતાની અચરો. } રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા ..	૨૫૪
	કોષ્ઠમ શિક્ષકોની પરીક્ષા (દેશી ભાષામાં)...
	નિશાળોના છનામ પત્રક.....

(કેળવણી ખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

યુનાઇટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

પોતાનાં છાકરાંને બળવાન અને નિયમિત કરવાં હોય તો નિશાળોમાં ચલાવવા માટે સરકારે મંજૂર કરેલું સચિત્ર ક્વાયત્ત પુસ્તક વાંચો. આ પુસ્તક સ્કૂલ લાયકેરી તથા ધર્મામતે માટે મંજૂર કર્યું છે આથી દરેક નિશાળમાં એક સરખી રીતે ક્વાયત્ત ચાલશે. ખરોખર સમજવા સાડે લખાણની સામેજ ચિત્ર આપેલાં છે. કીમત રૂ. ૦-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૦-૬ વે. પે. ખર્ચ લેનારને શિર. કમિશન સેંકડે ૨૦ ટકા. લલ્લુભાઈ છાટાલાલ પટવા. હેડ માસ્ટર નં. ૧૨ અ. મ્યુ. સ્કૂલ. ટે. અમદાવાદ તલીયાની પોળમાં મહાદેવ આગળ.

સારાં અને સસ્તાં પુસ્તકો.

આર્યાચરિત્રાવલી—કાન્તા, કૃષ્ણા, ચદા, પદ્મા, મીરાં, તારા, સુંદરણ્યા, સરદારબાઈ, ૪૯ શ્રી-સતીઓના અદ્ભુત ચરિત્રો રૂ. ૧૧

ચોરાશી આસન—યોગનાં ૯૭ મુંદર ચિત્રોનો સમજસક્ષિત ગ્રંથ. રૂ. ૧૧

છાટમકાવ્ય—વડોદરા સુરત, મુળધ, ઇલાહિ સ્થળે ગવાતા સ્તીક ગરબા, હંદ, પદ, ઇ. રૂ. ૧૧ કહ્લાનકાવ્ય—ભકિત, નીતિ, શાંત, વ્યવહાર, કળેડું, હુલ્લડ, ઇ. વિષયપર. ઘણી કવિતાઓ. રૂ. ૧૧

અધ્યાત્મભજનમાળા—કપીર નગીર, ગોરખ, તુલસી, ઇ. ૧૧૬ બકતોએ રચેલાં છએ બજતો. રૂ. ૧૧ સાહિત્યસમૃદ્ધ—કવિ, ગગ, ગિરધર, બાલ, ઇ. ૧૪૪ કવિશ્વરોદૃત નવરસયુક્ત દિદી કાવ્યોનો મોટો સમૃદ્ધ. રૂ. ૨૧

શ્રીરામગીતાભાષાનુવાદ—કર્તા શ્રીહરિકુવરબાઈના ચિત્રચરિત્ર તથા પદ-પદાર્થ-ભાવાર્થ સાથે પાકુ રેશમી પુસ્તક છે. રૂ. ૧

અનુભવપ્રકાશ—અસાર સંસારનું વિવેચન; ગદ્ય-પદ્યમાં. રૂ. ૦૧

પરાશરસહિતા—સ્ત્રીપુરુષનાં વ્રતાચરણ, અગમ્યાગમન અને અભક્ષ્યમક્ષણાદિ સર્વ પાપોની શુદ્ધિ, સૂતક, ધાતક, પ્રેતક વિધવાવિવાહ ઇ. ના વિવેચન સાથે. રૂ. ૧૧ અધ્યાત્મપ્રકાશ—તત્ત્વમસિતું વર્ણન; ન્યાય, સાંખ્ય, મીમાંસા-ઈ. ના રહસ્યસાથે. રૂ. ૦૧ પરમપદ્યોધિની—યોગશાસ્ત્રની પ્રક્રિયા તથા કર્તા મહાત્માના ચિત્ર-ચરિત્ર ઇ. સાથે. રૂ. ૧૧

સંતોપશતક—વિવેચન તથા ચિત્ર ચરિત્ર ઇ. સાથે. રૂ. ૦૧

વશકરણ વિદ્યા—ખાસ સ્ત્રીઓને માટે. રૂ. ૦૧

વાસવદત્તા—પ્રેમની વાર્તા. રૂ. ૦૧ માટકોલા નાટક. રૂ. ૦૧

ઇલાહિ ગ્રંથો વગેરે નીચે લખેલે સ્થળેથી મળશે.

કહ્લાનકાવ્ય ધર્મસિદ્ધાન્ત, કાન્હેવ, કાળજાદેવી પોસ્ટ—મુળધ.

સરળ દેશીનામાની પદ્ધતિ, આવૃત્તિ આરમી કિમ્મત ૪ આના-મુખ્ય ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના મેહેરજાન ડિરેક્ટર સાહેબ ખાદા. દુર ના ઇ. નં. ૪૪૯૦ તા. ૯-૧૧-૯૪ના ઠરાવ મુજબ શાળામાં વાપરવાને હરકત નથી. સરકારે મંજૂર કરેલ 'ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ' આવૃત્તિ ચોથી. કિમ્મત ૪ આના. પોસ્ટેજ બંનેનું માફ. કમિશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦. નંગથી ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા. વેલ્યુ પેગેન્ગવ ખર્ચ મંગાવનારને શિર છે. પ્રેમચંદ કરમચંદ, શાહુ, સખા ડે. એ. ઇ. ગોદાલવાડ, મુ. સ્વારી. લાવનગર.

જળ અને સુગત મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ કમિટિના પ્રમુખ.

રા. સા. મનસુખરામ સુર્યરામ, ત્રિપાઠી, જૂનાગઢ સ્ટેટના એવન્ટ.

રા. સા. રજુછોડલાલ હલયરામ, દમ્કના નાયબ દિવાન.

મદદગ રા. બા. જોજાનાથ સારાભાઈ.

રા. રા. કવિ હનુમાનરામ ગણાભાઈ, રા. આઈ. ઈ.

ખા. સા. બમનજી એલસજી મોદી, એમ. એ; ઉચ્ચતી કલેક્ટર અને સ્કૂલ કમિટિના ચેરમેન, બરુચ.

રા. રા. દાળાભાઈ લલુભાઈ વઢીલ, સુરત સ્કૂલ બોર્ડના પ્રમુખ.

શેઠ કેપસર એલસજી મોદી, બી. એ, સુરત સ્કૂલ બોર્ડના મેમ્બર.

મદદગ રા. રા. કવિ નરમદાશકન્ધાલચંકર, જોતેના ધર્મખાતાના ગાંધી સેક્રેટરી. કેળવણી ખાતાના હાલના તથા માજી ઇન્સ્પેક્ટરો.

રા. બા. મોતીરામ રામરામ, ગાંધી ડે. એ, ઇ, સુરત.

રા. સા. મધુપતરામ ગોંડીચંકર સામી, ડે. એ. ઈ. અમદાવાદ

રા. સા. શિવરામ સદાશિવ નાડકરની, બી. એ; ડે. એ. ઇ. રાનાગિરિ.

રા. સા. મગરામ સન્તોષરામ દેસાઈ, બી. એ; માજી, ડે. એ. ઇ. મુમ્બઈ

રા. સા. કૃષ્ણલાલ ગોવિન્દલાલ મહેતા, ડે. એ. ઇ; જામાવાડ પ્રાન્ત, કાઠિયાવાડ.

રા. સા. હરિવલ્લભ મૂળજી વિજય, માજી, ડે. એ. ઇ; હાસાર પ્રાન્ત કાઠિયાવાડ.

રા. સા. મધુપતરામ અનુપરામ ત્રિવેદી, ડે. એ. ઇ; સોરઠ પ્રાન્ત કાઠિયાવાડ.

ખા. સા. કરમચંદી રવીમચંદી નાનજીઆની, બી. એ; ડે. એ. ઇ, ખેડ.

રા. સા. આર. એસ. તાંકી, બી. એ; ડે. એ. ઇ, મરાઠી સ્કૂલ, મુમ્બઈ

રા. સા. મનસુખલાલ મુગટલાલ મુનશી, બી. એ. એલ. એલ. બી.

હાઈ કોર્ટના સોસિયલિટર, મુમ્બઈ.

રા. સા. જોહનલાસ દલાનલાસ પારેખ, બી. એ. એલ. એલ. બી.

શેઠ. જહાંગીરજી હોરમજી પન્થડી જી. ડા. ૦ સ્કૂલના સેક્રેટરી.

રા. સા. હનુમાન દરિયાલ પંડ્યા, બી. એ; જૂનાગઢના નાયબ દિવાન.

રા. સા. મણિલાલ નણુભાઈ બી. એ. જાવનગર કોલેજના ગાંધી પ્રોફેસર

રા. સા. જોવિન્દ બલપન્ત નસવાટે, બી. એ.

રા. સા. મોહનલાલ રજુછોડલાલ જવેરી.

મુખ્યધની જોઈન્ટ સ્કૂલ કમિટિના સદ્યદરયોએ પસન્દ કરેલી અને બીજી

કોપીબુકો સાથે સરખાવ્યા પછી પોતાના તાખાની સ્કૂલોમાં એજ કોપી વાપરવી

મે. ડોક્ટર ટોમસ બેની.

મે. એટન જીયરી.

મે. કેપસર નવરોજજી કાળસજી.

મે. પ્રોફેસર આર. જી. આકમનદામ.

મે. અખદુલા મીરચંદી ધરમશી.

મે. દારીનાથ ત્ર્યમ્બક તેલંગ.

મે. મણેશરામ તીલકે નાડકરની.

મે. નવરોજજી નસરવાનજી વાડીઆ. રા. આઈ. ઈ.

મે. ન્હાનાભાઈ નસરવાનજી સેક્રેટરી સ્કૂલ બોર્ડ.

સુરત જોઈન્ટ સ્કૂલ કમિટિના સદ્યદરયોએ પસન્દ કરેલી અને મેમાં કેદ

લેખવેલી અને પોતાના તાખાની સ્કૂલોમાં વાપરવાની ધણી ખુશી દેખાવેલી

મે. રેવરન્ડ જી. શિલેડી.

મે. બાનુચંકર નારાયણચંકર.

મે. મંહારામ પેલાબાઈ.

મે. દરિયાલ મુગળરામ ધર.

મે. સૈયદ મોમી અખદુલ દાદર.

મે. નનુમીઆ, જમુમીઆં રોખ.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

પુસ્તક ૩૯ સું.

ઓગસ્ટ

૧૯૦૦.

અંક ૮ મો.

માસ.

આ અંકમાં હમે નં. ૭૦૨ નો મુખ્યર્ધ સરકારનો ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ તેથી જણાશે, કે સને ૧૮૯૬ ના ઓક્ટોબર માસમાં બરવામાં આવ્યાં હતાં તેવાં કેળવણીનાં સામાન્ય કોન્ફરન્સો આ ધલાકાના ચારે પ્રાન્તોમાં તેમ જ મુખ્યર્ધ શહેરમાં આવતા ઓક્ટોબર માસમાં બરવામાં આવશે. ગુજરાત પ્રાન્તનું કોન્ફરન્સ આવતી તા. ૧ લી ઓક્ટોબરને સોમવારને રાજ અમદાવાદ મુકામે બંધાશે. તે વખતે મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતી નિશાળોનાં ધોરણો સુધારવાનો વિચાર કરવામાં આવશે. એ ધોરણોમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે એ વાત હવે કેળવણી ખાતાએ કબૂલ કરી છે. મહેરજાન ડિરેક્ટર સાહેબના શબ્દો ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. તે સાહેબ લખે છે કે “ધોરણોમાં એવો ફેરફાર થવો જોઈએ કે તેથી નવાં ધોરણો ચાલતા જમાનાને અનુસરતાં તથા ઇંગ્લાન્ડનાં તે જોતનાં ધોરણોને કેટલેક દરજ્જે મળતાં થાય”. પ્રાથમિક ધોરણો વિષે વિચાર કરતાં જ વખત બચશે તેમાં કોન્ફરન્સ ખીમ દરજ્જાની સાળાઓનાં ધોરણોનો વિચાર કરી શકશે. હમે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતની કેળવણીનું હિત ધ્યાનમાં રાખી સોડા એ કોન્ફરન્સમાં ભાગ લઈ તેના શુભ હેતુમાં મદદ કરશે. અનુભવી શિક્ષકો અને વ્યવસ્થાપકો તેમાં સારો ભાગ લે એ ધ્યાનમાં રાખવું છે. જમને એ જાણતની વિશેષ ખજાર જોઈતી હોય તેમણે ઉત્તર ભાગના મહેરજાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને લખવું.

વળી આ અંકમાં હમે મહેરજાન ડિરેક્ટર સાહેબના નં. ૨૦૫૧ તા. ૨૮-
—૧૯૦૦ ના ઇમેઇલ પત્રનું બાયાન્તર પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. સને ૧૮૯૭

પહેલાં ટ્રેનિંગ કોલેજના અથવા બીજા કોઈ સેકન્ડ એડ ગ્રેડમાં પાસ થયેલા ઉમેદવારો ગ્રેડિંગ શિક્ષકની પરીક્ષા છૂટથી આપી શકતા હતા, અને તે મુજબ કોઈ કોઈ માણસોએ તે પરીક્ષા આપી પણ હતી. એ વરસમાં ગ્રેડિંગની પરીક્ષાને લગતા નવા ધારા થયા, તેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું, કે ગ્રેડિંગ શિક્ષકની પરીક્ષા આપનારે પોતાનાં ગ્રેડિંગોની સાથે તે સમ્બંધી ઇમેજ બાપામાં નોંધ લખીને પરીક્ષકને રજુ કરવી. આ ધારો થવાથી ઇમેજ નહિ જાણનાર વિદ્યાર્થીઓને એ પરીક્ષામાં જવાનું બંધ થઈ ગયું. હમે એ ધારા સામે સખ વાંધો લીધો હતો, પણ તે વખત એ ઉપર કાંઈ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહોતું. પરંતુ હવે મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે સદરજુ નોંધ દેશી બાપામાં લખવા દેવાની છૂટ આપી છે તે જણાવવાને હમને બહુ ખુશી ઉપજે છે. આથી ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં રહીને સેકન્ડ એડ ગ્રેડિંગની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ ગ્રેડિંગ શિક્ષકની પરીક્ષા આપી શકશે, અને તેથી તેમને કાપડો થવા ઉપરાંત મુજરાતી નિયામોને આજે પગારે સારા ગ્રેડિંગ શિક્ષકો મળી શકશે. હમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે તેવા ધણા વિદ્યાર્થીઓ ગ્રેડિંગ શિક્ષકની પરીક્ષા આપશે. તે જાખતના ઇમેજ માસ તા. ૧૪ મી જોગસ્ટ સને ૧૮૯૩ ના મુખ્યઈ સરકારી ગેઝીટમાં, અને તેમનું બાપાન્તર માટે નવેમ્બર સને ૧૮૯૩ ના શાળા પત્રમાં માલૂમ પડશે.

સંડનના સ્કૂલ બોર્ડે પોતાની નિયામોના શિક્ષકોને આગકોની આંખો તપાસવા માટે નીચે મુજબ હુકમ કાઢ્યો છે:—

“ હોદરાની નિયામોનાં, હોદરીઓની નિયામોનાં, મિત્ર શાળાઓનાં, અને બાળ શાળાઓનાં મીરઘુનાં હોદરાંની આંખો વરસમાં એક વખત તપાસવી. આ માટે મહેતાજીઓને પરીક્ષા કરવાના અધિકારવાળાં બે મોટાં કાઠો પૂરાં પાડવામાં આવ્યા છે, એક દૂધી નન્દરવાળા માટે, અને બીજું લાંબી નન્દરવાળા (એટલે ગ્રીણી વસ્તુ નહિ દેખનાર) માટે. એ કાઠોને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે તેમના ઉપર હાથેયું છે. મહેતાજીઓએ એ કાઠો બહુ સમ્માજથી રાખવાં, અને ત્યારે તેમનો ઉપયોગ કરશે ત્યારે જ બહાર કાઢવાં. સારા અન્તવાળામાં જ તેમનો ઉપયોગ કરવો. હોદરાંની આંખો તપાસનાં જેઓ પરીક્ષામાં અગત્ય ન હતે તેમની ગિલ્ડે ને વારી.

ઓ બનાવવી. એક યાદીમાં જેમની આંખો થોડી બગડી હોય તેમનાં, અને બીજીમાં જેમની આંખો બહુ બગડી હોય તેમનાં નામ લખવાં. જેમની આંખો વધારે બગડી જાય તેવાં છોકરાંનાં મા આપોને તેમને નેમ વેંચોને ખતાવવાની સલાહ આપવી, કે તેમને સાફ થટાં ચશ્માં ખરીદ કરવામાં આવે.

“ બીજી યાદીનાં (એટલે આંખો વધારે બગડી હોય તેવાં) બધાં છોકરાંને હમેશ પહેલી હારમાં બેસાડવાં. પહેલી યાદીમાંનાં છોકરાંને જગા હોય ત્યાં મુઠી પહેલી હારમાં બેસાડવાં, અને ત્યાં જગા ન હોય તો બીજી હારમાં બેસાડવાં.

“ છોકરાંને ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવવામાં આવે સારે નીચલા વર્ગના શિક્ષકે ઉપલા વર્ગના શિક્ષકને બન્ને યાદીઓમાંનાં નામ ઉતારી આપવો.

“ કન્યા શાળાના અને બાળ શાળાના શિક્ષકોએ શીવણ કામ ચલાવતાં સમજાળ રાખવી કે છોકરાંની આંખો બગડે નહિ. તે કામ વખત તેમને પૂરતા અનુયાયીમાં બેસાડવાં, અને કેળવણી ખાતાએ દરાવ્યા કરતાં વધારે ઝીણું કામ કરાવવું નહિ. શીવણમાં દર ઇન્ચે કેટલા ટાંકા બરાબરા એ કેળવણી ખાતાએ શીવણ કામનાં ધોરણોમાં દરાવ્યું છે. ”

ઉગ્રાન્ડનું એજ્યુકેશનલ ટાઇમ્સ પત્ર લખે છે, કે “ ગયા જાનેવારી માસમાં સધળા પ્રકારના શિક્ષકો એક વાર ફરીથી ખૂબ કામમાં લાગ્યા હતા. એ માસમાં સધળા જાતનાં કોન્ફરન્સો થયાં હતાં. હેડ માસ્ટરો, હેડ મિસ્ટ્રેસો, આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરો, આસિસ્ટન્ટ મિસ્ટ્રેસો, પ્રાથમિક શિક્ષકો, બીજા દરજ્જાના શિક્ષકો, કોલેજો, અને સમાજો, સધળાં વિચાર કરવામાં, ચર્ચા કરવામાં, દરખાસ્તો કરવામાં એટલાં રોકાયાં હતાં, કે નવાજની રાતમાં તેમને પૂરો આરામ મળ્યો હશે કે કેમ તે બાબત શંકા રહે છે. આટલા બધા ઉદ્યોગની કેટલાક બેઠકો મસ્કરી બનાવે છે, અને એક લખનાર પૂછે છે, કે ‘ શિક્ષકો શિખવે છે કે વાતો કરે છે ? અને વાતો કરવા આડે તેમને વર્ગમાં શિખવવાનો વખત રહે છે કે કેમ ? ’ ખરું જોતાં શિક્ષકો શિખવવાને બદલે વાતો કરતા નથી, પણ શિખવવાના વખતની

વચ્ચમાં વાતો કરે છે. તેઓ વાતો કરે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમના કામને સગતી રીતિ સુધરે, અને શિક્ષણના ધન્યતાની ખામીઓ દૂર થાય. અરેખર શિક્ષકો આ બાબત દરકાર નહિ રાખે, તો આ દેશની કેળવણી માટે બહુ આશા રાખવા જેવું નથી, કારણ કે સોફોનો ઘણો ભાગ તે વિષે બેદરકાર છે. શિક્ષકો દરકાર રાખે છે, તેથી જ તેઓ પોતાનો આરામ ખોઈને જાનેવારીમાં વાતો કરે છે. ”

આપણા શિક્ષકો આટલી દરકાર રાખે છે કે તેઓ યોગ્ય વસ્તુ ઉપર કોઈકે જમ્યા હતા, પણ તેમને પાછી ઊંઘ આવી ગઈ છે.

એડિનબર્ગના બીજા દરજ્જાના શિક્ષકોની સમાજ રૂબરૂ દાકતર જે. સ્ક્રાકને “ આરોગ્યતા અને ધૈર્ય કરવાના પાઠ ” વિષે નિબંધ લખ્યો હતો. તેમાં તે કહે છે, કે “ છોકરાંને ધૈર્યથી કરી લાવવાને પાઠ આપવા એ બહુ નુકસાનકારી છે અને તે બંધ થવું જોઈએ. ધૈર્ય કરવાના પાઠ આપવાથી નિશાળ માટે જે લાંબો વખત નીમ્યો છે તેમાં એક બે કે વધારે કલાકોનો વધારો થાય છે. વળી ધૈર્ય આપેલા પાઠ ધણું કરીને રાત્રે કરવા પડે છે, તે વખતે બાળકો કામ કરવા જેવી રીતિમાં હોતાં નથી, અને કુદતની વિરુદ્ધ જઈ તે રાત્રે કરવાથી બારે નુકસાન થાય છે. નિશાળના કામ ઉપરાંત ધૈર્ય પાઠ કરાવવાથી બાળકોની તબદુસ્તી બગડે છે, અને તેમની આંખો પણ ખરાબ થાય છે. હાલમાં મગજ ઉપર વધારે બોલો નાખવાથી માંડપણના બનાવ વધવા લાગ્યા છે તે તરફ સાગતા વળગતાઓએ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. ”

યુરોપની શાળાઓ.

(આલુ પાને ૨૦૦ પા.)

૧૮. આખી પ્રજા નિશાળ.

જર્મનીમાં જુદી જુદી કેળવણીની તથા શાસ્ત્રીય સંસ્થાઓ એક બીજાને જે મદદ કરે છે તે દુ જોઈ છે. સારે લાંબી નિશાળો માટે મદારો મળે ઘણા જ ઊંચો થતો જાય છે. દાદન નદી પર આવેલા ફ્રાન્કફર્ટ

નગરમાં સામાન્ય શાળાઓને તેમ જ છોકરા છોકરીની હાઈસ્કૂલોને લાંબી ચિત્ર શાળા, ચિત્ર સંગ્રહ, પ્રાણી સંગ્રહ, વનસ્પતિ શાસ્ત્રને લગતો ખાગ, વેધ શાળા, પુસ્તક શાળાઓ, કસરત મંડળો, અને નાટક શાળા, ટૂંકામાં નિશાળના કામમાં મદદ કરી શકે તેવી બધી સંસ્થાઓ સાથે નિકટનો સમ્બન્ધ છે. છોડો વિષે પાઠ આપવાના હોય છે ત્યારે વનસ્પતિ શાસ્ત્રના ખાગમાંથી છોડ મંગાવવામાં આવે છે. પ્રાણીઓના સંગ્રહ સ્થાનમાં વર્ગને પ્રાણીઓનું અવલોકન કરવા માટે જવાને અમુક કલાક મુકરર કરવામાં આવ્યા છે, અને તે બદલ કાંઈ ફી લેવામાં આવતી નથી. ફ્રેંચ કલાસો ચિત્ર સંગ્રહ જોવા જાય છે, અને લાં ઉપલા વર્ગોનો શિક્ષક દર મહિને એક ખાસ પાઠ આપે છે. નિશાળના ઉપરીની ચિઠ્ઠી રજુ કરેથી વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક શાળામાંથી વાંચવા માટે મફત પુસ્તકો મળે છે. સાહિત્યના વર્ગો શિક્ષક સાથે નાટક શાળામાં જાય છે, અને લાં પ્રાચીન ગ્રીક સમયનાં નાટકો જુએ છે. નિશાળોમાં જે પદાર્થ સંગ્રહો છે, તે ચારસપરસ એક બીજાને ઉપયોગ માટે આપવામાં આવે છે. ગામના સંગ્રહ સ્થાનમાંથી પણ શિક્ષણ માટે પદાર્થો ઉછીતા મળી શકે છે. એ રીતે નિશાળને મદદ કરી શકે તેવી બહારની સઘળી સંસ્થાઓ શિક્ષણના કામમાં મફત સહાય આપે છે.

જર્મની વિશે જમ હું વધારે માહિતી મેળવું છું, તેમ જ જો આખી પ્રજા એક કેળવણીનું સ્થાન હોય તેવું મને લાગે છે. નિશાળનાં છોકરાં માટે દેવળોમાં ખાસ જુદી બેઠકો રાખેલી હોય છે; નાટક શાળાઓ તેમને માટે પ્રાચીન સમયને લગતા ખાસ ખેલો કરે છે; ખાગો અને વાડીઓ જોવા જવાની તેમને છૂટ હોય છે; તેમની રમવાની જગ્યામાં પૂલો વાવવામાં આવે છે; તેમના ઉપયોગ માટે ખાસ કસરત શાળાઓ બાંધેલી છે; ટૂંકામાં, કેળવણીને ઊંચાં પાયા પર મૂકવાને તથા તેનો એક વધારવાને બની શકે તેટલા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. આપણે અમેરિકનોએ આ-
“ જંગલીઓ ” પાસેથી હજી ઘણું શીખવાનું છે.

૧૯. પ્રાણી વિષે પાઠ.

જર્મનીની એક નિશાળના છઠ્ઠા વર્ષના વર્ગમાં મેં એક પાઠ જોયો

તે નમૂના લાપક' હતો. મ્હને સંક્ષિપ્ત લેખન આવડતું નથી, જોડસે હું આખો પાઠ શબ્દે શબ્દ ઉતારી શક્યો નથી. મ્હને યાદ રહી છે તે મુજબ હું પાઠની મુખ્ય મુખ્ય ધજારત આપું છું. પાઠની રચના કદી ચમત્કારિક ન લાગે તો તેમાં મ્હારી આભી છે; પાઠમાં આભી નહોતી. મ્હને લાગે છે કે પાઠના કેટલાક અમત્યના ભાગ મ્હારી નોધમાં આવી શક્યા નથી.

પાઠ ઔરંગ ઉદંગ અને બીજાં વાંદરાં વિશે હતો. શિક્ષકે ઔરંગ ઉદંગનું એક મોટું ચિત્ર બતાવ્યું, અને કહ્યું, કે ગઈ કાલે વખત જોઈએ હોવાથી આપણે આ સમ્યન્ધી બહુ જ ચોડી વાત કરી હતી; તે વખત જે વાત થઈ હતી તે કહી બતાવો. એક મદ જેવો દેખાતો છોકરો બોલ્યો: “ઔરંગ ઉદંગ એક બાતનું વાંદરું છે. તે બીજાં વાંદરાં કરતાં માણસને વધારે મજાતું આવે છે. પણ હું ધારું છું કે મજતાપણા કરતાં તકાવતો વધારે છે. ‘ઔરંગ ઉદંગ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ ‘જંગલનો માણસ’ એવો થાય છે. તે વગડામાં રહે છે, અને માણસને મજાતું આવે છે, માટે તેનું તેનું નામ પડ્યું છે. તેનામાં બળ બહુ છે, અને તે ગિફાળ તુકસાન કરનાર પ્રાણી છે.”

શિક્ષક—“આટલી વાત આપણે ગઈ કાલ થઈ હતી. હવે આગળ ચાલીએ, અને ઔરંગ ઉદંગ તથા માણસ વચ્ચે જે મજતાપણું અને તકાવતો છે તે બોળાએ.”

એક વિદ્યાર્થી—“તેનો મ્હેરો ધરમ માણસના જેવો જણાય છે.”

(કાળા પાટીઆ પાસે જઈને ‘મજતાપણા’ ના મથાળા નીચે લખે છે કે, ‘ધરમ માણસ જેવો મ્હેરો દેખાય છે.’)

શિ.—“આ ચિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે તેમાં કાંદેલું ઔરંગ ઉદંગ જીવાન હોયું જોઈએ; કારણ કે તે વાંદરું જેમ ધરમ મનું જાય છે તેમ તેનાં જડાં બહાર નીકળતાં જાય છે, અને તેનું કપાળ પાછું હાલું જાય છે. તેથી માણસમાં તે માણસ કરતાં વિકાળ યશુતા જેવું વધારે દેખાય છે. આ હજી કત્તરી કહી બતાવો.”

બીજો વિ.—“જોઈને કહ્યું કે આ ચિત્રમાંનું ઔરંગ ઉદંગ ધરમ માણસ

જેવું જણાય છે. જોટલે તે જુવાન હોવું જોઈએ, કારણ કે ઘડપણમાં તે વિકાળ પશુ જેવું જણાય છે. ”

શિ.—“ કાળે કરીને તેના મ્હેસમાં શા ફેરફાર થાય છે ? ”

વિ.—“ તેનાં જડખાં બહાર નીકળે છે, અને તેવું કપાળ પાછું હડે છે. ”
(પાટીઆ પાસે જાય છે, અને લખે છે કે ‘ ઉમ્મર થતાં જડખાં અને કપાળમાં ફેર પડે છે. ’)

શિ.—“ ખીન્નું શું જોવામાં આવે છે ? ”

વિ.—“ તે શરીરે વાળ બિગેલા માણસ જેવું દેખાય છે; પણ માણસના વાળ બહુ ટૂંકા હોય છે અને ઘણા દેખાતા નથી, અને વાંદરાનું શરીર રૂપાં જેવા વાળથી ઢંકાયેલું હોય છે. ” (પાટીઆ પાસે જઈ તે પર ધટતી નોંધ કરે છે.)

ખીજો વિ.—“ તેના શરીરના કેટલાક ભાગ વાળથી ઢંકાયેલા નથી, જેવા કે કાન, હથેલી, વગેરે. આ બાબતમાં પણ તે માણસને મળતું આવે. છે. ” (પાટીઆ પર નોંધ કરે છે.)

ત્રીજો વિ.—“ મ્હોં કેઈ ઢંકાયેલાં વાંચું છે કે આ વાંદરાના દાંત બરાબર માણસના દાંત જેવા હોય છે. ”

શિ.—“ તમે એ વાત કહી એ સારું કર્યું. ત્યારે આપણે આપણા પોતાના દાંત તપાસવાથી આ પ્રાણીના દાંત વિષે અનુમાન કરી શકીશું. ” (હવે માણસના દાંતનું વર્ણન આપ્યું, અને તેમનું કદ, તેમના પ્રકાર, તેમનો ઉપયોગ, તે કવી રીતે બિગે છે એ વગેરેની ચર્ચા થઈ. છોકરાંને ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનનું તથા આરોગ્ય વિદ્યાનું કેટલુંક જ્ઞાન હતું તે આથી માલૂમ પડ્યું.)

“ ત્યારે વળી ઔરંગ ઉટંગ અને માણસ વચ્ચે એક ખીજ બાબતમાં આપણે મળતાપણું જોયું. તે કઈ બાબતમાં ? ”

વિ.—“ તેને માણસના જેવા બધા પૂરા દાંત હોય છે. ” (પાટીઆ પર નોંધ કરે છે.)

ખીજો વિ.—“ ત્રિજ ઉપરથી ઔરંગ ઉટંગનું કદ કેવું છે તે કહી શકાતું નથી. તે કેટલું હશે ? ”

સિ.—“ઐહ વરસના છોકરા કરતાં તે કદી મ્હોટું ચતુ નથી, પણ તેનું જોર ધણું વધારે હોય છે. સારે હવે આ વાત ફરીથી જોસો, અને પાટીઆ પર નોંધ કરો.” (તે મુજબ કરવામાં આવ્યું.)

સિ.—“અત્યાર લગી જે વાત યદિ તે બધી હવે એક જથ્થુ સમ્બન્ધ પૂર્વક કહી જાઓ.” (એ મુજબ કરવામાં આવ્યું, અને વર્ણન કરનારે ભાપાની જે બૂલો કરી તે તરત મુધરાવવામાં આવી. આ સમ્બન્ધ પૂર્વક વર્ણન એક બીજા છોકરાએ ફરીથી કરી બતાવ્યું.)

વિ.—“આ ચિત્ર પરથી જણાય છે, કે ઐરંગ ઉટંગના હાથ મધ્યા લાંબા છે.” (પાટીઆ પર નોંધ કરે છે.)

બીજો વિ.—“તેના પગ હાથ જેવા છે.”

સિ.—“ખરી વાત, તેને ચાર હાથ છે. પણ હાથ અને પગ વચ્ચે સો તફાવત હોય છે ?”

વિ.—“હાથનો અંગુઠો આંગળીઓની સામે રહીને હાથચાલ કરી શકે છે, તેથી હાથ કાંઈ વસ્તુ પકડી શકે છે. પગનો અંગુઠો તેમ કરી શકતો નથી.”

સિ.—“ત્યારે હાથનું લક્ષણ શું છે ?”

વિ.—“હાથ પકડી શકે છે; પગ પકડી શકતો નથી.”

સિ.—“આ વાંદળ પોતાના હાથ પર ચાસે છે; કોઈ વાર પાછલા હાથ પર જીભ ચાસે છે. કેટલીક વાર, ખાસ કરીને ન્યારે ઉતાવળ દોષ છે, સારે તે ચારે હાથ પર ચાસે છે. આ હકીકત ફરી જોસો.” (ન્યારે ન્યારે શિશુક કાંઈ નવી હકીકત કહેતો, અથવા કોઈ વિધાર્થી નવી વાત બોલી કાઢતો, ત્યારે ત્યારે વિધાર્થીઓને તે ફરી જોસવી પડતી.)

વિ.—“તેના હાથ ઘૂંટી સુધી પહોંચે છે; આપણા હાથ દૂધ છે. ઐરંગ ઉટંગ આગલા હાથથી નેમ જ પાછલા હાથથી પણ વસ્તુઓ પકડી શકે છે.”

શિ.—“હા, પણ એક વિચિત્ર વાત એ છે કે કેટલાંક વાંદરાંને બે હાથ હોય છે. એ મુળ્ય નેમને બે હાથ હોય છે તેમના હાથ પાછલા પગની ઉપર હોય છે, અને તેમના બે પગ આગસા હાથની ઉપર હોય છે. આ હકીકત ફરીથી બોલો.”
(તેમ કરવામાં આવ્યું.)

વિ.—“ચિત્ર ઉપરથી દેખાય છે કે આ ઔરંગ ઉટંગને હાથ ઉપર ને વાળ ઊગ્યા છે તે ઉપલી તરફ તથા નીચલી તરફ એમ બે તરફ ઊગેલાં છે. એમ કેમ હશે ?”

શિ.—“ધ્યાન આપીને હાથ તરફ જુઓ. શું દેખાય છે ?”

વિ.—“હાથના ઉપસા ભાગના વાળ નીચલી તરફ ઊગેલા છે, અને નીચલા ભાગના વાળ ઉપલી તરફ ઊગ્યા છે.”

શિ.—“એ ઉપરથી તમે શું અનુમાન કાઢો છો ?”

વિ.—“તે હાથનો નીચલો ભાગ જલુ વાર ઊંચો કરતું હશે.”

શિ.—“હા, હું ધારું છું કે એમ કહેવાને હરકત નથી. હવે ને ને હકીકત અભાર સુધીમાં કહેવાઈ તે સમ્યક્ પૂર્વક ફરી બોલો.”

(એ મુળ્ય કરવામાં આવ્યું, અને પાટીઆ પર ને નોંધ થઈ હતી તેથી તેમ સરળતાથી થઈ ચકું. આવું પુનરાવર્તન વારંવાર કરવામાં આવતું હતું, તેથી છટક છટક કહેલી હકીકત સારી રીતે એકઠી થઈ ચકતી હતી.)

શિ.—“ઘણું કરીને ઔરંગ ઉટંગ ટટાર ચાલે છે, પણ તેનાં દીંચણો ઉપર ટાંકણીઆ હોતી નથી, તેથી તે પગ (પાછલા હાથ) ઘસાડતું ચાલતું હોય એમ દેખાય છે. તેની પાછળ કોઈ પડે છે ત્યારે તે ઊંચા ઝાડ ઉપર ચઢી જાય છે, અને પાંદડાંમાં સંતાઈ પસે છે. ખીજાં વાંદરાં જેવું તે ફૂલવામાં ચતુર નથી, પણ જરા અણધાર છે. તે ફળ અને પક્ષીઓનાં ઘીંડાં ખાય છે. આ ચિત્રમાં તેના હાથમાં લાકડી આપી છે તેના દેહાથી તે ચાલે છે. ઔરંગ ઉટંગ ઘણું ખરું લાકડી લઈને ચાલતું હશે એમ સમજવે છે, કારણ કે તે લાંબો વખત ટટાર બેસું રહી શકતું

નથી. તે પોતાનું સ્થાનક છાત્રાં આડ ઉપર બનાવે છે. સાં મળ-
ખૂત ડાળાઓ પસન્દ કરીને તે ઉપર ન્હાની ડાળાઓ આડી મૂકે છે,
અને નરમ ખીજાનું કરવા માટે તે ઉપર પુષ્કળ પ્રાંદ્યાં બેઠાં
છે. તે બહુ બ્હીકણુ છે, અને બહુ વાર બહાર ફરતું જણાતું નથી.
તે ખીજા કોઈ સાથે હળતું નથી, અને પોતાનું ખીજાનું
વારંવાર બદલે છે. ”

(વિદ્યાર્થીઓને આ નવી હકીકતથી રસ પડ્યો, અને તેમજે
તે ફરી ફરી બતાવી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તે સમજનું પૂર્વક
ફરી ફરી ગયા.)

શિ.—“ઐરંગ ઉટંગ બોર્નિંગ અને સુમાત્રાના બેટામાં માલૂમ પડે છે.
(આ બેટા નકશામાં બોળા કાઢ્યા.) સાંના મૂળ વતનીઓ
એમ કહે છે, કે ઐરંગ ઉટંગની ખુશી હોય તો તે વાત ચીત
કરી શકે છે, પણ મ્હને બોલતાં આવડે છે એમ જણાઈ જશે
તો મ્હારે મજૂરી કરવી પડશે એવી બ્હીકથી તે ચુપ રહે છે. પણ
એ વાત માનવા જેવી નથી. યૂરોપીઓને વધારે ખરી હકીકત
મળે છે. ઐરંગ ઉટંગ માત્ર તીણી ચીસો પાડતું તથા ઘસસામાં
હોદારા કરતું સાંબળવામાં આવ્યું છે. સાંના લોકો એમ પણ કહે
છે, કે એ લાઠીથી દાપીને ફાંકે છે, પણ કોઈ યૂરોપીઓને તે
જોયું નથી. મળું કરીને આ વાતો દંત કથા જેવી જણાય છે.
ઐરંગ ઉટંગને યૂરોપની દંડી હવા માફક આવતી નથી, અને કોઈ
વાર તેને પકડીને વહાણમાં સાં લઈ જવામાં આવે છે તો મળું
કરીને તે સાં પહેચતા પહેલાં મરી જાય છે. યૂરોપના પ્રાણી
સંગ્રહોમાં ઐરંગ ઉટંગ કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે. ” (આ
નવી હકીકતની પણ પહેલાંની હકીકતની પેઠે પાટીઆ પર
નોંધ દેવામાં આવી, તથા તે ફરી સમજનું પૂર્વક શુદ્ધ ભાષામાં
ફરી જતાવવામાં આવી.)

શિ.—“ઐરંગ ઉટંગ અવલોકન કરીને ઝડપથી સમજી શકે છે, તથા
અતુલકથી નક્કલ કરી શકે છે, તેથી જણાય છે કે ખીન પ્રા-
ણીઓ કરતાં તે જાયા પ્રકારનું પ્રાણી છે. એક પ્રાણી સંમદમાં

એક ઔરંગ ઉટંગ હતું. તેને સાંકળથી બાંધી રાખવામાં આવતું હતું, અને તે સાંકળ તાળા વડે એક પાંજરા સાથે સજડ કરવામાં આવતી હતી. સંસ્કૃત સ્થાનનો ચાકર નીમેલે વખતે તેની સાંકળ છોડીને તેને ફરવવા લાઈ જતો હતો, તે વખતે તે તાળું ઉઘાડતો હતો. ઔરંગ ઉટંગે તેને ફૂંચી વાપરતાં જોયો, તેથી એક દહાડો તેણે પોતે એક ન્હાતો લોઢાનો કડકો લાઈને તાળું ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આથી જણાય છે, કે તે અવલોકન કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ અવલોકન કરેલી વાત યાદ રાખે છે, અને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે." (આ વાતો છોકરાંએ ફરી કહી. જતાવી.)

આટલું થયા પછી આખું વર્ણન ફરી ફરી જવામાં આવ્યું, અને તે વખતે મુકાબલા માટે બીજાં વાંદરાંની વાત પણ થોડી થોડી થઈ, તથા તેમનાં ચિત્રો જતાવવામાં આવ્યાં. એટલું થયા પછી શિક્ષકે છોકરાંને ઔરંગ ઉટંગ વિષે નિબંધ લખવાનો હુકમ આપ્યો. મ્હે તે નિબંધો જોવા માગ્યા, અને અદ્યતન તે ધણા સારા હતા. છઠ્ઠા ધોરણનાં છોકરાં આવી રીતે પાઠ શીખ્યા પછી સારા નિબંધ લખે એ નવાઈ જેવું નથી.

સધળું કામ પૂરું થયા પછી મ્હારે શિક્ષકની જોડે વાત ચીત થઈ તેમાં તેણે મ્હને આ પ્રમાણે કહ્યું: “જેમ માણસ જાતના અથવા કોઈ પ્રજાના ઇતિહાસમાં સધળું જ્ઞાન અમુક માણસોની આસપાસ એકઠું કરવાની જરૂર છે, એટલે બીજા બોલમાં કહીએ તો ઇતિહાસની શરૂઆત જન્મ ચરિત્રોથી કરવી જોઈએ, તેમ કુદ્રતી વિદ્યામાં પ્રાણીઓ, વનસ્પતિઓ, તથા ખનિજોના જુદા જુદા વર્ગોમાંથી એક એક નમૂનો લઈ તે નમૂનાવાળા વર્ગ સમ્બન્ધી સધળું જ્ઞાન તેની આસપાસ એકઠું કરવાની જરૂર છે. આ પાઠમાં ઔરંગ ઉટંગને આવા નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. હવે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ બીજા જાતોનાં વાંદરાં જોશે ત્યારે તેમનો ઔરંગ ઉટંગ સાથે મુકાબલો કરી શકશે, અને તેમને વચ્ચેના તફાવત વિષે અતુમાન કરશે. આ મુજબ અમુક ચોક્કસ જ્ઞાન મળ્યા પછી તેની સાથે નવા જ્ઞાનનો સમ્બન્ધ જોડવાથી બહુ લાભ

થાય છે. સામાન્ય શાળામાં કુદ્રતી વિદ્યા જન્મ ચરિત્રો લેવી હોવી જોઈએ. મૂળતત્ત્વો 'કરતાં વધારે શિખવવાનો હમને વખત નથી, અને હમારી પાસે સાધનો પણ નથી. વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રીય ગ્ન જિયા પ્રકારની નિશાળોમાં અપાવું જોઈએ."

પરચૂરણ સૂચનાઓ.

(આજુ ૫૪ ૨૦૮ થી.)

પદાર્થ પાઠો—બાળ વર્ગમાં તથા ઉપલા વર્ગોમાં સામાન્ય ગ્નના પાઠ આપવાના હોય છે. તે સમ્બન્ધી સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે વરસની શરૂઆતમાં વીચ પચીસ પાઠની યાદી બનાવવી, અને બાળકના મગજ ઉપર બરાબર હશે તે માટે વરસમાં બે ત્રણ વખત તેના તે પાઠ ફરી ફરીને આપવા. ફરી ફરીને તેના તે પાઠ આપવાથી કંટાળો ઉપજવા જેવું થાય છે, પણ જુદા જુદા પાઠના પદાર્થોને બીજી વારના પાઠોમાં એકઠા કરવાથી તેમના વચ્ચે સારો સમ્બન્ધ જોડાશે, તે ઉપર નવું અજવાળું પડશે, અને કંટાળો આવશે નહિ. દાખલા તરીકે એમ ધારો કે વરસની શરૂમાં પદાર્થ પાઠોની નીચે મુજબ યાદી બનાવી છે:—

પ્રાણીઓ—ગાય, ઘેડું, ફૂતરું, ઘોડો, હાથી, જાટ, બૅચ.

પદાર્થો—ચોખા, પત્તો લોટ, માદા, ખૂન, ખાંડ, ર.

પરચૂરણ—આગમાંડીનું રેશન, એન્જન, ગામ, બનર, પક્ષીઓનાં પીછાં, પ્રાણીઓના વાળ.

એક વાર આ પાઠો આપ્યા પછી બીજી વાર આપવાનો પ્રસંગ આવે સારે નીચે મુજબ તેમને એકઠા કરી સફારો:—

૧. " આપણને દૂધ ક્યાંથી મળે છે? " —આ પાઠમાં ગાય અને બૅચની વાત આવશે. કેટલાક ઘોડો ઘેડી તથા જાટડીનું દૂધ પણ વાપરે છે.
૨. " બાર વહેનાર પ્રાણીઓ " —આમાં ઘોડા, જાટ, અને હાથીની વાત આવશે. કોઈ કોઈ દેશમાં ફૂતરા પણ માડીઓ તાણે છે.
૩. " આપણે સવારમાં શું પીએ છીએ? " —આમાં માદા અને ખૂનની

વાત આવશે. તેના ભેગી ખાંડ, દૂધ, વગેરેની પણ વાત થશે.

૪. “ રોજ આ શું રાધે છે? ”—આમાં રોટલી-અને જાતની વાત કરતાં ધઉંના લોટ તથા ઓખાની વાત આવશે.

૫. “ આપણાં લૂગડાં શેનાં થાય છે? ”—આમાં રૂની તથા ઘેટાના ઉનની વાત આવશે. કેટલેક ઢેકણે ચામડાં અને વાળનો પણ ઉપ-યોગ થાય છે. કેટલાક લોકો ટોપીઓ વગેરેમાં પીછાં ધાલે છે.

૬. “ બાપા સાથે ખરીદી કરવા ગયા ”—આમાં ગામ, બજાર, વગેરેની વાતો આવશે. ઉપરના પાઠોમાં આવેલી જુદી જુદી વસ્તુઓ ક્યાં ક્યાં મળે છે તે પણ આવશે.

૭. “ મોટા ભાઈ સાથે ગામ ગયો ”—આમાં સ્ટેશન, આગ ગાડી, એન્જીન, વગેરેની વાત આવશે.

આ મુજબ પાઠોને જુદી જુદી રીતે એકા કરવાથી તેમનામાં નવો છવ આવશે, અને પહેલાં શીખી ગયેલી વસ્તુઓની વાતો ફરી ફરી આવવા છતાં કંટાળો આવશે નહિ. વળી જુદી જુદી વખત તેની તેજ વસ્તુઓની જુદી જુદી બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપશે. જાંટ વિધેના પહેલી વારના પાઠમાં જણે તેના શરીરની રચના અને તેથી મુસાફરીમાં ખંડમાં દુઃખો સહેવાની શક્તિ વિષે કહેવામાં આવશે, તો બીજી વારના પાઠમાં તે કેવા પ્રકારના મુલકમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે તથા ધોડામાં અને તેમાં શો ફેર છે તે જણાવશે. આ રીતે વારંવાર વિગતોમાં થોડો ફેરફાર કરી શકાશે.

બીજી નિશાળોની મુલાકાત—એક મહેતાજી લખે છે, કે ઇન્સ્પેક્ટર હમારી નિશાળ તપાસી તે વખત હમારા વ્યવસ્થાપકોને સૂચના કરી, કે શિક્ષકોને વખતે વખત આસપાસનાં ગામોની નિશાળો જોવા જવાની રમ્મ આપવામાં આવશે, તો બીજે ઢેકણે ચાલતી પદ્ધતિઓનો તેઓ પોતાની પદ્ધતિ સાથે મુકાબલો કરી શકશે, અને તેથી નિશાળના કામને ધણો લાભ થશે. વ્યવસ્થાપકોને પણ આ વાત પસન્દ પડી, તેથી તેમણે દર મહિનાના છેલ્લા શુક્રવારે હમારી નિશાળ બંધ કરીને હમને આસપાસની નિશાળો જોવા જવાની પરવાનગી આપી છે. આથી નવા શિક્ષકોને ખુસ લાભ થવાનો સમ્ભવ છે.

નમૂનાના પાઠ—નિશ્ચયમાં નવા અથવા ઓછી આયતના શિક્ષકો હોય તેમની રૂબરૂ મુખ્ય મહેતાશ્રમે તથા ઉપદા અનુભવી અભિ-
રૂટોએ વખતે વખત પાઠ આપવા. આથી નવા માણસોને પોતાનું કામ
કેમ કરવું તે માલૂમ પડશે. આ પાઠો વારં વાર કરતી જઘા વિધિએ ઉપર આપવા.

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ.

(આલુ પ્રથ ૨૧૧ ધી.)

પાઠ ૧૭ મો.

લાહી અને ખેળ.

આ પાઠ શિખવતી વખતે જોઈતી વસ્તુઓ—ઘઉંનો તથા ચોખાનો
સોટ, પાણીનું વાસણ, વાડકી, રાગડી, અને દેવતા.

શિક્ષકે નીચે મુજબ પાઠ શિખવવો:—

“ છોકરાં, પહેલાં તમે રોટલી વિશે શીખી ગયા છો તો હવે કે રોટલી
જાની બને છે ? ” ઘઉંના સોટની.

“ ઘઉંના સોટનું બીજું શું શું બને છે ? ” લાડુ, લાપશી,
રીરો, વગેરે જમણની ચીજો.

“ ચોખાનો સોટ શા બપમાં આવે છે ? ” રોટલીના અરામણમાં.

“ ચોખાનો સોટ બીજા કંઈ બપમાં આવે છે ? ” કેઈ કેઈ
લોક તેના રોટલા કરીને ખાય છે.

“ આ ટ્રિવાય ઘઉંના તથા ચોખાના સોટનો બીજો કંઈ ઉપ-
યોગ તમે જાણો છો ? ” ના રાહુબ.

“ જુઓ, હું આ વાડકીમાં થોડો સોટ નાખું છું, અને તે સોટ બચ-
બર પડશે તે કરતાં થોડું વધારે પાણી તેમાં રેડું છું. પછી તે વાડકી
દેવતા પર મૂકી તેમાંથી પદાર્થ ખદ ખદે ત્યાં મુઘી રહેવા દઉં છું. ત્યાર
પછી વાડકી નીચે ઉતારું છું.

“ મગન, હવે તમે આ પદાર્થમાંથી થોડો લઈને આંગળી વચ્ચે
રાખી જુઓ. ને કેવો લાગે છે ? ” ચીકવેડા.

“ તમે આવો પદાર્થ કદી જોયો છે ? ” સાહેબ, આ તો લાહી બની.

“ લાહી શા કામમાં આવે છે ? ” હરિત, પાટી, વગેરે પર કાગળ ચોટાડવાના.

“ એવી જ રીતે ચોખાના લોટની પણ લાહી બનાવી શકાય * ”

“ હવે જુઓ, આ વાડકીમાંથી લાહી કાઢી નાખું છું, અને તેમાં થોડો ચોખાનો લોટ નાખું છું. પછી આ લોટમાં એટલું પાણી રેડું છું કે મિશ્રણનું પ્રવાહી રૂપ બને છે. ત્યાર પછી વાડકીને દેવતા પર મૂકું છું, અને તેમાંનો પદાર્થ ઉઠો થવા દઉં છું. હવે હું વાડકી નીચે ઉતારું છું, અને તે પદાર્થને એક લૂગડામાં ગાળી નાખું છું.

“ આ ગાળેલા પદાર્થને તમે ઓળખી શકો છો ? ” ના સાહેબ.

“ આ પદાર્થને ખેળ કહે છે. ખેળ શા ઉપયોગમાં આવે છે ? ” સાહેબ, તે લૂગડાં નિખારવાના કામમાં આવે છે.

“ લૂગડાંને શા માટે નિખારે છે ? ” સાહેબ, નિખારવાથી તે સ્વચ્છ બને છે, અને તે પર ધૂળ કચરો જલદીથી ચોટતાં નથી.

ખેળ ઘઉં તથા કચૂડાના લોટની પણ બને છે. વળી જુદા જુદા રોગોમાં ખેળ બનાવવાની જુદી જુદી રીત છે. આ હકીકત શિક્ષકે છોકરાંને કહેવી. વખત મળે તો ખેળ બનાવવાની જુદી જુદી રીત સમજાવવી. છેવટે પાઠનું પુનરાવર્તન કરવું.

પાઠ ૧૮ મો.

ગુંદર અને સરેસ.

આ પાઠ શિખવતી વખતે જોઈતી ચીજો—ગુંદર, સરેસ, શગડી, દેવતા, પાણી, લોહાનું કોડિયું, તથા લોહકાની ચીપો.

શિક્ષકે નીચે મુજબ પ્રશ્નોત્તરથી પાઠ શિખવવો:—

* શિક્ષકે ચોખાના લોટની લાહી કરી બતાવવી.

“ ગયો પાક શા વિશે હતો? ” લાહી અને ખેળ વિશે.

“ લાહી શા ખપમાં આવે છે? ” કાગળ ચોઢવાના.

“ કાગળ ચોઢવામાં માત્ર લાહી વપરાય છે કે? ” સાહેબ, ગુંદર પણ વપરાય છે.

“ લો આ ગુંદરનો ગાંગડો, અને તે વતી આ કાગળ ચોઢાડો. ” સાહેબ, ગુંદરને પાણીમાં પલાળવો પડશે. ’

“ ગુંદર કેમ થાય છે તે વિશે તમે કંઈ જાણો છો? ” સાહેબ, તે કેટલાંક ઝાડના થડ પર બાંધે છે.

“ હા, બાવળ, આંબો, વગેરે ઝાડના થડમાંથી રસ નીકળે છે, તે સકાવાથી ઉપર બાંધે છે. આ રસ તે ગુંદર. ગરીબ લોકો આ રસ ગંડ પરથી ઉબેડી લાવી બજારમાં વેચે છે.

“ સારે આપણે લાહી કે ગુંદર વતી કાગળ ચોઢીએ છીએ. ખબર આ લાકડાની બે ચીપો છે, તેમને બેડી દેવી દોષ તો શુ કરીશું !

“ તમે કંઈ જાણતા નથી તો લો હું તમને કહું. આવી વસ્તુઓને બેડી દેવાને આપણે સરેસ વાપરીએ છીએ.

“ લો આ સરેસનો કડકો, અને તે વડે આ લાકડાની બે ચીપોને બેડી દો. ” સાહેબ, તે નહિ જોડાય.

“ હા, તેમ કરવાને સરેસને ઉન્ડો કરવો પડશે. જુઓ હું આ સરેસના કડકાને લોટાના કાચિયામાં નાખી તેમાં થોડું પાણી રેડી તે કાચિયું સગડી પર મૂકું છું. જુઓ હવે સરેસના રૂપમાં શો ફરફાર થાય છે? ” સાહેબ, તે ઝાગળી જાય છે.

“ છતાં, હવે તમે આ સરેસનો રસ એક લાકડાની ચીપ ઉપર લઈ આ એક બીજી ચીપ ઉપર ચોપડો, અને તે ચીપ ઉપર તમ્બાકુ હાથમાંની ચીપ મૂકીને ઘસો. થોડો વખત રહેતા ઈ જુઓ કે શું થાય છે? ” સાહેબ, આ બંને ચીપો સજડ થઈ ગઈ.

“ સરેસ શાનો જને છે તે તમે જાણો છો? ” ના સાહેબ.

“ સારે સોંબજો. ખરીઓ, ટ્રિંગમાં, અને ચામડીને લાંબો વખત

દેવતા પર શંખવાથી તેમાંથી રસ નીકળે છે. આ રસ સૂકાય છે ત્યારે આલો સરેસ થાય છે.

આવી રીતે શિખવ્યા પછી શિક્ષકે પાઠનું પુનરાવર્તન કરવું.

જર્મનીની શાળાઓ.

(ચાલુ પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી.)

“ જર્મનીની નિશાળોમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ સાથે શિખવાય છે. આઠ વર્ષની ઉંમરે છોકરાં ભૂગોળનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે. તેમને આજુ બાજુના પ્રદેશના કુદરતી દેખાવો જેવા કે ખેતરો, મેદાનો, ટેકરા ટેકરીઓ, નદી નાળાં, વગેરેનું અવલોકન કરવાને ગામ ખંડાર લઈ જવામાં આવે છે. મહોટી ઉંમરનાં છોકરાંને કોઈ કોઈ વખત ઘણે દૂર લઈ જવામાં આવે છે. છોકરાં પોતાની મુસાફરીમાં જે જે જુએ છે તેનો નમૂનો લે છે, અને તે નમૂના ઉપરથી જોયેલા પ્રદેશનો નકશો બનાવે છે. આથી કોઈ પણ દેશની ભૂગોળ શીખતી વખતે તેમને તે દેશના નકશામાં સારી સમજ પડે છે. વળી આવી રીતે કુદરતી દેખાવોનું અવલોકન કરવાથી પોતાની જન્મ ભૂમિનું સૌન્દર્ય જેમ જેમ તેમની નજરે વધારે પડતું જાય છે તેમ તેમ તેના પર તેમની ચાહના વધતી જાય છે. વર્ગમાં શિક્ષક ભૂગોળનો પાઠ વાર્તા રૂપે શિખવે છે. આ પાઠ ધ્યાન ઈર્ષને સાંભળ્યા પછી છોકરાં પ્રથમ બોલી જાય છે અને પછી લખી લાવે છે.

“ કુદરતી દેખાવોનું અવલોકન કરવાને તેમને ખંડાર લઈ જવામાં આવે છે તે વખતે તેમને જુદી જુદી જાતનાં પ્રાણીઓ તથા છોડવા સંબંધી જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. જર્મનીના એક ગામમાં એક ગૃહસ્થને લાં મહે ઉન્હાળામાં સુકામ કર્યો હતો. આ ગૃહસ્થની ન્હાની છોકરીને સાથે લઈ હું દરરોજ સાંજે ગામ ખંડાર ફરવા જતી. આ છોકરીની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી, તે પણ તે ગામની આસપાસ દસ માઇલ સુધીના પ્રદેશમાં ઊગેલા ફૂલના છોડ ઝોળખી શકતી. જુદી જુદી જાતના ફૂલના છોડ ક્યાં ઊગે છે, અને તેમને કયી ઋતુમાં ફૂલ આવે છે, તે પણ તે કહી શકતી. કોઈ કોઈ વખત તે ફૂલ તોડવા નીચી નમતી.

ત્યારે પ્રથમ તે ઘૂસ ઉપર હાથ ફેરવતી, અને તેના વિશે ક્ષીણેલી કવિતા બોલતી અથવા ગીત ગાતી. રસ્તામાં તે કોઈ કોઈ ઝાડ બતાવીને તેના ખાસ ગુણ તથા ઉપયોગ સમજાવતી. પક્ષીઓ તથા બીજાં પ્રાણીઓને તે સારી રીતે ઝાળખી શકતી.

“એક વખત હું આ છોકરી સાથે ટોનસ લંગલમાં ફરતી હતી ત્યારે હમે ગાયનના મધુર સ્વર સાંભળ્યા. થોડા વખત પછી સામેની ટેકરી પર કેટલાક છોકરા હમારા બેવામાં આવ્યા. બધા છોકરા ટેકરીના શિખર પર એકઠા થયા એટલે શિક્ષકે તેમને આસપાસની બાજુવા લાવક ન-ગાઓ બતાવી, તથા તેમાંની કેટલીકનો ઐતિહાસિક સમ્બન્ધ સમજાવ્યો. ત્યાર પછી સૂર્યાસ્તનો સમય થયો હતો માટે બધા છોકરા હાર બન્ધ બિના શિક્ષકે ટોપી ઉતારી અને બધા છોકરાએ માથું નમાવ્યું. પછી બધાએ સાંજની વખતનું ઈશ્વર સ્તુતિનું ગીત સાથે ગાયું. આ દેખાવ ઘણો અસર કારક હતો. આનું શિક્ષણ મેં પહેલ વહેલું જ જોયું અને તેથી મને ઘણો આનન્દ થયો. આ જાનના શિક્ષણથી છોકરાને જુદા જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન મળે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમને ન્દાનપણથી જ ઈશ્વર અને ઈશ્વરી શક્તિઓનું જ્ઞાન થાય છે. આથી આગળ જતાં તેમની ઇન્દ્રિયમાં ઘણો સુધારો થાય છે.”

પ્રાણી વર્ણન.

(સાંધણ ૫૪ ૨૧૭ પી.)

રાની પાડો.

વર્ગ—કરોડવાળાં.

જાત—સ્તનવાળાં.

પ્રકાર—વાગ્જીવનારાં.

આ એપગા પ્રાણીને દિન્દીમાં ઝાર કે ઝીરી ગાય અને દિન્દુસ્તાનના બીજા જાગોમાં રાની પાડો, લંગલી પાડો, વેગ્લાક બેચ, વગેરે જુદાં જુદાં નામ આપેલાં છે. તેનું શરીર કદાવર અને બારે છે, અને અવયવો અને પગની ખરીઓ ન્દાની છે. તેના કાન મોટા અને સિંગડાં વાંકાં વહેલાં તથા મૂળ આગળ જાડુ ચપટાં છે. તેનાં શિંગડાંની અગ્રીઓ માથા

તરફ વાંકી વળેલી અને પાછળ પડતી છે. આ પ્રાણીના હાડ પિન્જરમાં પાંસળાઓનાં તેર જોડકાં છે, અને તેની પૂંછડી ઘૂંટણ સુધી પહોંચે છે. તેના શરીર પરના વાળ દૂંધા અને ખીક પર બહુ આછા છે. નરને જંગલી પાકો અને માદાને જંગલી બેંશ કહે છે.

રંગ—ધરડા પાડાના શરીરનો રંગ તદ્દન કાળો છે. માદા તથા બચ્ચાંનો રંગ મુખ્યત્વે કરી શિયાળામાં આછો કાળો થાય છે. તેના પગના દીંચણથી તે ખરીઓ સુધીના ભાગ સફેદ અને પેટ આગળનાં ભાગ છેક આછા કાળા રંગના છે. આમાંનાં કોઈ કોઈ પ્રાણી ભૂરા રંગનાં હોય છે.

કદ—વાગોળનારાં શિંગડાંવાળાં પ્રાણીઓમાં આ સૌથી મોટું પ્રાણી છે. મોટામાં મોટા પાડા ખંભા આગળથી છ ફુટ ઊંચા હોય છે. સાધારણ રીતે સેતાં આ પ્રાણી પોણા છ ફુટને આસરે ઊંચું હોય છે. નર કરતાં માદા કદમાં ન્હાની હોય છે. એક કદાવર પાકો સાડા નવ ફુટ લાંબો, તેનું પૂંછડું પોણા ત્રણ ફુટ અને તેના પેટ આગળથી બરતાં તેના શરીરનો ઘેરવો આઠ ફુટ હોય છે. માદા પોણા પાંચ ફુટ ઊંચી, સાત ફુટ લાંબી, અને પોણા સાત ફુટના ઘેરાવાવાળી હોય છે. પાડાનાં શિંગડાં સરાસરી દોઢ ફુટ લાંબાં હોય છે. જુદા જુદા ભાગના પાડાનાં શિંગડાં આછાં વર્તા લાંબાં હોય છે.

વસ્તી—આસામ, અહાદેશ, મલાયી દ્વીપકલ્પ, અને હિન્દુસ્તાનના દ્વીપકલ્પનાં મોટાં પહાડી જંગલોમાં આ પ્રાણી વસે છે. પૂર્વમાં શિયામ, અને કોચીન ચીન સુધીમાં તે જોવામાં આવે છે. સિલોન અને મલાયાના ટાપુઓમાં આ પ્રાણી જોવામાં આવતું નથી. હિન્દુસ્તાનમાં રાજપીપળા, નર્મદાના કાંઠાના ભાગ, હિમાલયની તળેટીનાં જંગલો, છોટા નાગપુર, ઓરિસ્સા, ઉત્તર સિરકાર, મધ્ય પ્રાન્તો, નિઝામ હેદ્રાબાદ, માઇસોર, અને પશ્ચિમ ઘાટમાં તેમની વસ્તી છે. ગંગા નદીની પાસેનાં દક્ષિણ તરફનાં ધાસનાં જંગલોમાં તેમની વસ્તી નથી.

લક્ષણ—ધરો ભાગે આ પ્રાણી જંગલોમાં અને ઊંચી ઘાસવાળાં મેદાનોમાં રહેવું વધારે પસન્દ કરે છે. પહાડ પાસે હોય કે ન હોય તેની કાંઈ દરકત તે ગણનાં નથી. પાંચ છથી તે વીસ અને વખતે તેથી એ વધારે પ્રાણીઓનું રાજું થઈ તે જોવાં રહે છે. ધરડા પાડાઓ હમેશાં એક-

લા ફરતા દીકરાં આવે છે, અને જુવાન પાડઓ બેળે તથા તથાનાં ટોળાં ઘઉં ફરે છે. માદાઓના ટોળામાં મોટા કદાવર પાડા સાથે ફરે છે. ઘણું કરીને આ પ્રાણીઓ વસ્તીવાળા અને ખેડાણ ભાગોથી દૂર જ રહે છે. ખેતરમાં પેટેહું તે ક્યારેય જ બેવામાં આવે છે. આ પ્રાણીઓનો મુખ્ય ખોરાક ઘાસ છે. કોઈ કોઈ વખત તે અમુક જાડની છાશ અને પાંદડાં ખાય છે. વાંસના કુગળા પીલા તેને બહુ બાવે છે. આખી રાત અને સવારના નવથી તે સાંજના ચાર વાગતા સુધી તે આરામ લે છે અને જાગે છે, અને સવારે તથા સાંજે ખોરાકની શોધમાં બહાર નીકળે છે. આખા દિવસમાં તે સાંજે જ પાણી પીએ છે. હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં દરિયાની સપાટીથી પાંચ છ હજાર ફુટ અને વળતે તેથી પણ વધારે જાગી જગાઓમાં આ પ્રાણી દીકરાં આવે છે. પણ હિમાલય પહાડના ઉપર, જેટલા જ જગ્યા ભાગોમાં તે ગિલકુલ બેવામાં આવતાં નથી. પહાડો પર ચઢવા ઉતરવામાં આ પ્રાણી બહુ ચપલ છે, અને સીધા જાગ્યા કરતા ઉપર તે અત્યંત પાગલીએ તેવી રીતે ચઢે ઉતરે છે. આ પ્રાણી બહુ ખૂંટીકણુ છે. જે જંગલોમાં શિકારીઓ જતા નથી તે જંગલના પાડઓ જરા લગાઈખોરા હોય છે. આ પ્રાણી ન્યારે પાવલ થાય છે સારે જીવ ઉપર આવી જઈ સામું થાય છે. એકલા ફરનારા ધરડા પાડઓ તો વગર ચીડવે દુભસે ફરે છે. જળ અને ઘાટની સમૃદ્ધતાનો નમનો આ પ્રાણી છે. એવું કહેવાય છે કે ચાર વગરડાં બેસી વાપને મારી હાલે છે. આ બેસોનો ગર્ભ વાસ દાગ ફેરસો છે તે ખાતરીપૂર્વક લખાયું નથી. ચિવાળામાં તે ચારે આવે છે અને ઓગસ્ટ કે સપ્ટેમ્બરમાં વિયાય છે. પાંજેલી બેસો અને પાડને જે જે રોગો લાગુ થાય છે તે જ રોગો આ જંગલી પ્રાણીઓમાં પણ થતા બેવામાં આવે છે. બીજાં બધાં ચોપમાં વાગોળનારાં પ્રાણીઓને પાળવામાં અને તેમની પાસે દાગ ફરવામાં માણસો બેઠાંએ તેવી ફતેહ પામ્યા છે, પણ તેઓ આ જગને પાળવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. આ પ્રાણીનું બચ્ચું પાંજેલી સ્થિતિમાં તથા વર્ષની ઉમ્મર ચતા અવસ્થા મરી જાય છે. કોઈ કોઈ વખત તે દને છે અને વધારે જીવી શકે છે. આસામ અને બ્રહ્મદેશની વચ્ચેના ભાગોના

લોકો આ પ્રાણીઓને પાળવામાં ફતેહ પામ્યા છે. આ પ્રાણીઓનું આ-
રતું પાળેલી ભેંસો અને પાડના આરતવા કરતાં જુદા જ પ્રકારનું છે.
અમેરિકાના જંગલી પાડને ખીસન કહે છે.

પરીક્ષક પત્ર.

મહેરબાન ગુજરાત શાળા પત્રના એડિટર સાહેબ.

વિનંતિ કે—ગુજરાતી શાળાઓમાં બાળ વર્ગમાં શિક્ષણ આપતા
ટ્રેન્ડ શિક્ષકો સુશિક્ષિત છતાં વારંવાર પોતાની હરકતો દેખાડી બાળકોને
જોઈતી કેળવણી આપતા નથી, અને બારબાર માસ સુધી ધણી વાર બાળકો
પોતાનો વખત ઉદાસ રહી કાઢે છે. શિક્ષકો કહે છે, કે “વર્ષ દિવસમાં માસે
માસે નવાં છોકરાં દાખલ થાય છે તેમના ઓછામાં ઓછા ૭ વર્ગ બંધાય.
આ ૭ વર્ગો સાથે કેમ શિખવાય ? કોઈ રંગ, કોઈ આંક, કોઈ મૂળાક્ષર,
કોઈ ગીત, કોઈ રંગાકાર બિન બિન અતરે શીખે છે. કેટલાંક ધણાં
આગળ વધેલાં હોય છે, કેટલાંક માર્ગે પડેલાં હોય છે, અને કેટલાંકને તો
બાન પણ હોતું નથી. આવાં છોકરાંનો માર્ગ એકલો એકનો એક શિક્ષક
કેમ કરી કરે ? કેટલીક વખત એક વર્ગમાં ૩૦ થી ૬૦ સુધીની સંખ્યા હોય છે.”
આવાં બાળક અને શિક્ષકોનો કોઈએ હજી સુધી જોઈએ તેવો ઉદ્ધાર કયો
નથી. સાહે અને સરળ રસ્તો કોઈ લખીને જતાવે તો તેમનો ધણો
ઉપકાર થશે. યુરોપની શાળાઓમાં સ્થાન અને શિક્ષકોની સગવડતા-
ને લીધે ધણી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ હશે, પણ જ્યાં સુધી તેઓ કેમ
શિખવે છે તે આપણને જોઈએ તેવું જડ્યું નથી હાં સુધીતું આપણું
વર્ણન અપૂર્ણ દેખાયા કરે છે. આપણે યુરોપના અનુકારી છીએ માટે
આપણું આપણા દેશને અનુસરતું જડવાનું નથી, તથાપિ તેમનું જોઈએ
તેવું વિવેચન જો આપાય તો સારું.

તા. ૭-૬-૧૯૦૦

G. V. PATHAK,

પ્રે. આ. કે. એ. ઇ. અમદાવાદ.

રીપ—મહેતાજીઓ જે મુશ્કેલીઓ જતાવે છે તે હમેશાં ખોટી કે

હથી કાઢવા જેવી ફાતી નથી. કેટલાકે શિક્ષકો આગમુ હોય છે, અથવા તેમને કામ લેવાના ઉપાય સૂઝતા નથી, એ વાત ખરી છે. પણ બધા માણસો તેવા હોય નહિ. પરીક્ષક અધિકારીઓએ શિક્ષકો કરતાં થતું વધારે વાંચેલું હોય છે, અને તેઓ ઘણા શિક્ષકોની જુદી જુદી નિયામો જુએ છે. તેથી તેઓ જુદે જુદે ઠેકાણે જોવામાં આવતી યુક્તિઓથી મહેતાજી-ઓને વાકેફ કરતા રહેશે તો ઘણો લાભ થશે. કાંઈ કાંઈ વખત તેઓ જાતે પાઠ આપી બતાવશે, અને બાળ વર્ગને બંદોબસ્ત કેમ રખાય તે શિક્ષકોને પ્રત્યક્ષ દેખાડશે, તો શિક્ષકો અને બાળકોને લાભ થશે, એટલું જ નહિ, પણ શિક્ષકોની ક્યોદ કેટલે દરજ્જે ખરી છે તે તેમનાથી સમજશે.

ગામડાંની ન્હાની નિશાળોમાં એક એક શિક્ષકને બે બે ત્રણ ત્રણ કે વધારે વર્ગ સંભાળવાના હોય છે, અને મ્હોટી નિશાળોમાં જ્યાં વર્ગ વાર શિક્ષકો હોય છે ત્યાં બાળ વર્ગ છેક હલકા પગારના ઓછી આવડવાળા છેલ્લા આસિસ્ટન્ટને સોંપવાનો વહિવટ પડેલો જોવામાં આવે છે. આવી વર્ગ વાર શિક્ષકોવાળા નિશાળોમાં સહેજમાં સુધારો થઈ શકે તેવું છે. સાં બાળ વર્ગ છેલ્લા આસિસ્ટન્ટને ન સોંપતાં જે શિક્ષક આવડવાળો, ખત્તી, ધીરજવાન, અને માયાળુ જણાય તેને સોંપવો જોઈએ, અને તેમ કરવાને અમદાવાદના મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ બોર્ડે પોતાની નિશાળોમાં સર્ક્યુલર પણ કર્યો છે. બીજા ઠેકાણે આવેા હુકમ થશે તો મ્હોટી નિશાળોના બાળ વર્ગે સમ્બંધી ઘણી સુકેલીઓ દૂર થશે.

જો બાળ વર્ગમાં પચાસ સાઠ કે વધારે છોકરાં હોવા છતાં તે માટે એક જ શિક્ષક આપેલો હોય તો તે વ્યવસ્થાપકોની બૂલ છે. એવી સ્થિતિમાં વર્ગ બરાબર ન ચાલે તો મહેતાજીની કમર કહેવાય નાંદ. ફોજલની પદ્ધતિએ બરાબર કામ લેવું હોય તો બાળ વર્ગનાં દર વીસ કે ઓછાં છોકરાં માટે એક એક શિક્ષક આપવો જોઈએ.

ફોજલની પદ્ધતિ પૂરેપૂરી ન ચાલતી હોય તો પણ બાળ વર્ગનાં દર પચીસ છોકરાં માટે એક એક શિક્ષક હોવાની જરૂર છે. એ વર્ગનાં ન્હાનાં બાળકોને ધ્યાન આપવાની, હુકમ પાળવાની, અવસોકન કરવાની, પોતાના વિચાર કદી બતાવવાની, તથા બીજી રેવો પોલી દોની

નથી. આ બધું તેમને હજી હવે શીખવાનું છે, અને તે માટે શિક્ષકને દરેક બાળક પર વારંવાર લક્ષ આપવાની જરૂર પડે છે. આ કારણથી બાળ વર્ગ મ્હોટા રાખવા ઠીક નથી. ઉપલાં ધોરણોમાં પહેલ્યતા સુધીમાં છોકરાંને કેટલાંક વરસના મ્હાવરાથી ધ્યાન આપવા વગેરેની ટેવો પડે છે, તેથી બાળ વર્ગ કરતાં તે વર્ગો ચલાવવા સહેલા પડે છે. છેક છેલ્લા અને અનુભવ વગરના નવા માણસને બાળ વર્ગ સોંપનાર મહેતાજીઓ, તથા તે વર્ગ બહુ મ્હોટા હોવા છતાં તે માટે એક જ શિક્ષક આપનાર વ્યવસ્થાપકો આ વાત બૂલી જાય છે. આગળના વખતમાં ધોરણ બદલારનો એક વર્ગ રાખી તેમાં માત્ર ધરડા છુટાવવામાં કે પોપટની પેઠે આંક ગોખાવવામાં આવતા, અને ગમે તેટલાં છોકરાં છતાં તેમને સાચવવાને ગમે તેવી આવડનો એક ગોવાળીઓ રાખવામાં આવતો. સાર પછી ધોરણ બદલારનો વર્ગ બન્ધ થઈ તેને બદલે બાળ વર્ગ બન્યો છે, અને તેને ઘટતો અભ્યાસ ક્રમ અને રમતો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. છતાં વ્યવસ્થાપકો તથા શિક્ષકો ઉપર આગલા વખતમાં પડેલી છાયા હજી પૂરી બૂસાઈ નથી. આ છાયા હવે જવી નેઈએ, અને ઉપર આપેલાં કારણોને લીધે હમેશા બાળ વર્ગો ન્હાના રાખવા નેઈએ. બનતા સુધી બાળ વર્ગની દરેક ટૂકડીમાં પચીસથી વધારે છોકરાં હોવાં ન નેઈએ, તે વર્ગોને હુશિયાર માણસોના હાથ નીચે મૂકવા નેઈએ, અને એ માણસોએ બાળ શિક્ષણના સમ્યન્ધમાં જે પુસ્તકો તથા શાળા પત્રમાં નિબન્ધો છપાય છે તે ખતથી વાંચીને વાકેફ થવું નેઈએ. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપકો, પરીક્ષકો, મહેતાજીઓ, અને વર્ગના શિક્ષકો એકઠા મળીને કાળજીથી ગોઠવણ કરશે, તો બાળ વર્ગના શિક્ષણમાં સુધારો થવાને હરકત પડશે નહિ.

વરસમાં ગમે સારે જુદી જુદી ઉમ્મરના, યોગ્ય વધારે આંક શીખેલા, અથવા કાંઈ જ નહિ શીખેલા, નવા નવા છોકરા દાખલ થાય છે, અને તે બધાને બાળ વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે, એ મુશ્કેલી પણ હરી કાઢવા જેવી નથી. વૃત્તોપમાં કેટલેક ઠેકાણે વરસમાં એક કે બે જ વખત અમુક નીમેલી તારીએ નવા છોકરા દાખલ કરવામાં આવે છે, અને આપણી ઇચ્છે નિશાળોમાં પણ ઘણું કરીને તેમ થાય છે, તેથી સાં આ પ્રકારની

મુશ્કેલી નહતી નથી. આપણી યુજ્જ્વલતી નિશાળોમાં નવાં છોકરાં ન્યારે આવે ત્યારે દાખલ કરવાનો વહિવટ છે, એટલે મહેતાશ્રીને કેટલીક યુક્તિઓથી કામ લેવું પડે છે, અને દરેક મહેતાશ્રીને સવડ પ્રમાણે યુક્તિઓ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. કેટલાક આંક શીખીને આવેલાં સાત આઠ વરસની ઉમ્મરનાં કે તેથી મ્હોટાં છોકરાંને બારોબાર પહેલા ધોરણમાં જ મૂકી દેવાં જોઈએ. બાળ વર્ગની પદ્ધતિ છ સાત વરસ સુધાનાં છોકરાં માટે છે, મ્હોટી ઉમ્મરનાં માટે નથી. વળી બાળ વર્ગના પછુ બે ભાગ કરી એક ભાગમાં છેક નવાં અને બીજા ભાગમાં થોડી મુદત નિશાળમાં રહી ધ્યાન આપતાં તથા હુકમ પાળતાં શીખેલાં છોકરાંને રાખવાં. પહેલા ભાગમાં મહિનો કે બે મહિના રહી તૈયાર થતાં બપોલ તેમ તેમ તે છોકરાંને બીજા ભાગમાં ચલાવતા જવું. હિસાબ, સંગીત, કથિત પાઠ, વગેરે કેટલાંક કામ નવાં જૂનાં બધાં છોકરાંને એકઠાં કરાવવાં. વિચાર કરનાર મહેતાશ્રીને આ મુજબ અનેક યુક્તિઓ મુજરી, તે અમલમાં લાવવાને પરીક્ષક અધિકારીઓએ તથા વ્યવસ્થાપકોએ તેમને છૂટ અને ઉત્તેજન આપવાં જોઈએ. તેમણે પોતે પછુ પેલાંને સૂજે તેવી યુક્તિઓ વખતે વખત મહેતાશ્રીને બતાવવી જોઈએ.

ગામડાંની ન્હાની નિશાળોમાં વર્ગ વધારે અને શિક્ષકો ઓછા હોય છે. ત્યાં બાળ વર્ગનું કામ ફોનલની પદ્ધતિ મુજબ ચલાવિયત ચલાવવું અશક્ય છે, અને શિક્ષકોને વાંકા દાદવો નિરર્થક છે. ત્યાં બે બે ત્રણ ત્રણ વર્ગોને એકઠા કરી સાથે કામ લેવા સિવાય બીજાં હાલ નથી. જેમકે, બાળ વર્ગ, પહેલું ધોરણ, અને બીજું ધોરણ, એ ત્રણ વર્ગોને એકઠા કરી સાથે હિસાબ કરાવી શકાય; બાળ વર્ગ અને પહેલા ધોરણને એકઠા કરી ગાયન, કવિતા, કથિત પાઠ, દસ્ત કામ, વગેરે સાથે લેવાય; વગેરે. શિક્ષકોની સંખ્યા કરતાં વર્ગોની સંખ્યા જુદું વધારે રાખવી એ બૂલ છે. આટલે આવી ન્હાની નિશાળોના અભ્યાસ કામ એવા ગોઠવવા જોઈએ, અને ઉપરી-ઓએ મહેતાશ્રીને એવી છૂટ આપવી જોઈએ, કે ધણું કરીને જેટલા શિક્ષક તેટલા જ વર્ગો રાખીને નિશાળનું કામ ચલાવી શકાય. ઉચ્ચાડમાં શાસ્ત્રી દરજ્યા છે ખરાં, પણ નિશાળની રિયલિટી તથા અમ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરાવવી

વ્યવસ્થાપકોને તથા મહેતાજીઓને છૂટ આપી છે. ત્યાં ધોરણો સરખા ૩૫ છે, બેડી ૩૫ નથી. વળી છેક ન્હાની નિશાળોના સઘળા છોકરાના બે જ ભાગ કરવા તથા ત્યાં બે શિક્ષક રાખવા એવું ઠરાવીને તે સ્થિતિને અનુકુળ પડે તેવો તેમને સાર અભ્યાસ ક્રમ બનાવ્યો છે. ત્યાં છોકરાં બીજા વર્ગમાં બે ત્રણ વરસ રહી તેનો અભ્યાસ પૂરો કરે છે, અને પછી પહેલા વર્ગમાં ચઢે છે, ત્યાં પણ બે ત્રણ વરસ રહે છે. આ રીતે બે શિક્ષકોથી ન્હાની નિશાળ ચાલે છે. મધ્યમ કદની નિશાળોમાં વરસ વાર વર્ગ હોય છે, છતાં શિક્ષકો કમી પડે છે, તો બીજી યુક્તિઓ કરવાની છૂટ આપેલી હોય છે. દાખલા તરીકે, ધારો કે ચોથા ધોરણમાં વ્યવહારી અપૂર્ણાંક અને પાંચમા ધોરણમાં ત્રિરાશી, પંચરાશી શિખવવાનાં છે. આ બેમાંથી ગમે તે પહેલું લેવાથી નબી શકે છે. હવે એમ ધારો કે ચોથા ધોરણમાં વ્યવહારી અપૂર્ણાંક શીખીને એ ધોરણનાં છોકરાં પાંચમા ધોરણમાં ચઢ્યાં, અને તેમની જગાએ નવાં છોકરાં ત્રીજા ધોરણમાંથી આવ્યાં. પાંચમા ધોરણમાં ચઢેલાં છોકરાંને ત્રિરાશી અને પંચરાશી શીખવાની છે, તેમની જોડે આ નિશાળોમાં ચોથા ધોરણનાં નવાં છોકરાંને ભેગાં કરીને તેમને પણ તે જ વિષય શિખવવામાં આવે છે. વરસ આખરે આ છોકરાં પાંચમા ધોરણમાં જાય છે ત્યારે તેમને અપૂર્ણાંક શીખવાનાં બાકી હોય છે, એટલે બીજા વરસે તેમને તથા ચોથા ધોરણમાં નવાં આવેલાં છોકરાને ભેગાં કરી અપૂર્ણાંક શિખવવામાં આવે છે. આ રીતે અંકગણિતમાં એથું અને પાંચમું ધોરણ એક વર્ગ તરીકે એકઠાં કરાય છે, અને તેમને વારા ફરતી એક વરસ અપૂર્ણાંક તો બીજા વરસે ત્રિરાશી પંચરાશી શિખવવામાં આવે છે. આવી ગોઠવણ બીજા ધોરણોમાં અને બીજા વિષયો માટે પણ કરવામાં આવે છે. એવી ગોઠવણ થઈ શકે છે તેવું મુખ્ય કારણ એ છે, કે સવડ પ્રમાણે મહેતાજીઓને વિષયોની ફેરફારી કરવાને ફળવણી ખાતાએ છૂટ આપી છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરવાને તે તેમને સલાહ તથા ઉત્તેજન આપે છે. ઉપર કહ્યું તેમ ત્યાં ધોરણો અભ્યાસ ક્રમનો માર્ગ દર્શાવનાર સાધન છે, મહેતાજીઓના હાથ પગ બાંધનાર બેડી નથી. ધોરણોને અક્ષરશઃ વળગી રહેવાથી વર્ગ ચાર શિક્ષકોવાળી મોટી નિશાળોને હરકત પડતી નથી, પણ એવા

મુશ્કેલી નડતી નથીની નિશાળો ખરાબર ચલાવી શકાતી નથી. ન્હાની નિશાળાએ લારે ધાંજી યોડી ફેરફારી કરવાની. છૂટ આપવાની જરૂર છે, અને શુક્તિઓથી બંધી છે, કે ઇંગ્લાન્ડની માફક આઈં પણ ખટતી છૂટ મળશે તો કરવારે સારું કામ થશે. એ છૂટનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે વખતે વખત પરીક્ષક અધિકારીઓએ સૂચવવું પડશે.

બીજા દેશોમાં બાળ શિક્ષણ કેમ આપાય છે તે વિષે મિ. પાઠક પૂછે છે, તે તરફ હવે વળાએ. અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, વગેરે દેશોમાં સાત વરસ અને તેથી ઓછી ઉંમરનાં બાળકો માટે જુદી નિશાળો હોય છે. ઇંગ્લાન્ડમાં પણ તેવી જુદી બાળ શાળાઓ (Infant Schools) હોય છે, તેમાં ત્રણથી સાત વરસની ઉંમરનાં છોકરાંને દાખલ કરવામાં આવે છે, અને તેમને માટે ખાસ ટ્રેન થયેલી સ્ત્રી શિક્ષકો પૂરતાં જગ્યામાં રાખવામાં આવે છે. ન્હાનાં ગામોમાં જુદી બાળ શાળા કદાચ તેટલાં છોકરાં નથી હોતાં, ત્યાં બાળ વર્ગ પ્રાથમિક નિશાળના ભેગો રાખવામાં આવે છે, પણ તેને માટે ઓછો ફરવ કરવામાં આવ્યો છે, કે એ વર્ગને યોગ્ય શિક્ષણ આપી શકે તેવો ખાસ તૈયાર થયેલો શિક્ષક તેને જુદો આપવો જોઈએ, બાળ વર્ગને જાડીના વર્ગોથી જુદો અભ્યાસ ઓરડામાં બેસાડવો જોઈએ, અને તેના શિક્ષણનાં સાહિત્યો પૂરાં પાડવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં પણ ઉપરીઓ આ મુજબ કામ લેશે, તો બાળ વર્ગના શિક્ષણમાં બેચક સુધારો થશે, અને મિ. પાઠક જેવા ખરી કેળવણીની લાગણી ધરાવનાર અધિકારીઓને કૃપા કરવાનું કારણ રહેશે નહિ.—એડિટર.

કેળવણીનાં કોન્ફરન્સો.

મુખ્ય સરકારનો હવાવ.

કેળવણી ખાતું.

નં. ૭૦૨

મુખ્ય.

તા. ૧૯-૫-૧૯૦૦

કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર મિ. જાક્સને તા. ૭-૪-૧૯૦૦ નો

પત્ર વાંચવામાં આવ્યો. મિ. જાક્સ તમે છે કે—

" ૧. તા. ૧-૯-૧૮૯૭ ના સરકારી હવાવ નં. ૧૭૦૭ નો

૨ જા પેરેઆફમાં જણાવ્યું છે, કે દર ચોથે વર્ષે કેળવણીનાં કોન્ફરન્સો ભરવાથી લાભ થશે. આ ઠરાવ કેળવણીનાં જાહેર કોન્ફરન્સોના સમ્બન્ધમાં છે; ખાતાના અમલદારોનાં કોન્ફરન્સોના સમ્બન્ધમાં નથી.

“ ૨. આ ઠરાવ મુજબ ચાલુ વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં કોન્ફરન્સો ભરવાં જોઈએ, અને તે સમ્બન્ધમાં હું નીચે મુજબ દરખાસ્તો કરવા માગુ છું:—

(અ) આવતા ઓક્ટોબર માસના પહેલા અઠવાડિયામાં પૂના, અમદાવાદ, કરાંચી, અને ધારવાડ, એ સ્થળોએ પ્રાન્તના એન્જીનેયરશ્રી ઇન્સ્પેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે પ્રાન્તિક કોન્ફરન્સો ભરવાં.

(બ) તે જ વખતે ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના પ્રમુખપણા નીચે મુખ્યમંત્રીનાં એક કોન્ફરન્સ ભરવું.

(ક) પ્રાન્તિક કોન્ફરન્સોએ કેળવણીના સમ્બન્ધમાં સામાન્ય ચર્ચા ન ચલાવતાં આપણી પ્રાથમિક શાળાઓના હાલનાં ધોરણો ઉપર વિચાર ચલાવવો.

(ડ) તેની જ રીતે મુખ્યમંત્રીના કોન્ફરન્સે જીજ્ઞાસુ દરજ્જાની શાળાઓનાં ધોરણો ઉપર વિચાર ચલાવવો, અને આ ધોરણોનો મેટ્રિક્યુલેશન તથા યુનિવર્સિટી સ્કૂલ દ્વારા પરીક્ષાઓ સાથેનો સમ્બન્ધ ધ્યાનમાં લેવો.

“ ૩. ઉપર મુજબ દરખાસ્તો કરવાનાં કારણ હું નીચે દૂકમાં આપું છું:—

(અ) આ ઓફિસના તા ૮-૧૨-૧૮૯૬ ના પત્રમાં મ્હેં તે વખતે મળેલાં સામાન્ય કોન્ફરન્સોના દૂકમાં હેવાલ આપ્યો હતો, અને છેવટે જણાવ્યું હતું, કે સામાન્ય કોન્ફરન્સો કોઈ કોઈ વખત ઉપયોગનાં છે, પરંતુ તેમાં સ્વાભાવિક રીતે નિયમ વગરની ચર્ચા ચાલે છે, અને વખત તથા મહેનતના પ્રમાણમાં જેટલો લાભ થવો જોઈએ તેટલો થતો નથી.

(વ) સને ૧૮૯૬ નાં કોન્ડરન્સોમાં થયેલા ઠરાવ આ ઓફિસના તા. ૮-૧૨-૯૬ ના પત્રમાં નામદાર સરકાર આગળ મૂકવામાં આવ્યા હતા તેમાંનો નં. ૩ નો ઠરાવ એક અમુક વિષયના સમ્બન્ધમાં હતો. આ ઠરાવમાં જણાવ્યું હતું કે—

‘ પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણો સુધારવા બાબત સ્વતંત્ર ટીકાકારો તરફથી જટલી ટીકા થઈ છે તેટલી નિશાળોના વ્યવસ્થાપકો તરફથી થઈ નથી. તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે હાલનાં ધોરણો સાધારણ રીતે નીબી શકે તેવાં છે, પરંતુ હવે પછી દરેક પ્રાન્તના એન્ડ્રુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે તે સમ્બન્ધમાં નિશાળોના વ્યવસ્થાપકોની સલાહ લેવી, અને ધોરણોમાં કંઈપણ સુધારો કરવાની જરૂર છે કે નહિ, અને જરૂર હોય તો કયી કયી બાબતોમાં છે તે નક્કી કરવું. ’

આ ઉપરથી સરકારે ઠરાવ કર્યો હતો કે સધળા ઇન્સ્પેક્ટરોએ પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણોના સમ્બન્ધમાં નિશાળોના વ્યવસ્થાપકો સાથે વિચાર કરવો, અને તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે કે નહિ તે નક્કી કરવું.

(ક) આ ઠરાવ ઉપરથી સધળા ઇન્સ્પેક્ટરોએ ખાતાના અનુબંધી અમલદારો તથા યોગ્ય નિશાળોના વ્યવસ્થાપકોની સલાહ લીધી છે, અને તેઓ એવા ઠરાવ પર આવ્યા છે કે પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણોમાં યોગ્ય ધણે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ ફેરફાર એવો થવો જોઈએ, કે તેથી ધોરણો ચાલતા જમાનાને અનુસરતાં અને ઇંગ્લાન્ડનાં તે જાતનાં ધોરણોને કેટલેક દરજ્જે મળતાં થાય. ઇન્સ્પેક્ટરોએ આ નવાં ધોરણોના ખરડા બનાવ્યા છે તે ઉપર દરેક કોન્ડરન્સમાં ચર્ચા ચાલશે. દરેક કોન્ડરન્સમાં હાલ ચાલતાં તથા નવાં ધોરણોના ખરડા મુદ્દામાં આવશે. આથી કોન્ડરન્સોને એક જ બાબત પર વિચાર કરવાનું રહેશે, અને તે ધણું સાફ કામ કરી શકશે.

(ઢ) જીન રજીસ્ટ્રી રફોનોનાં ધોરણો ઉપર સને ૧૮૯૬ નાં કોન્ડરન્સો

સોમાં કંઈ ચર્ચા ચાલી નથી. પરંતુ મહેન્દ્રભાઈ અમલદારો અને નિશાળોના વ્યવસ્થાપકોની સલાહ લીધી છે, અને હું એવા ઠરાવ પર આવ્યો છું, કે ખીજ દરજ્જાની નિશાળોનાં ધોરણોના (વિશેષે કરીને હાઈસ્કૂલોનાં ધોરણોના) સમ્બન્ધમાં અભિપ્રાય લેવાની જરૂર છે. વળી યુનિવર્સિટી સ્કૂલ પ્રાધન્ય પરીક્ષાનું ધોરણ જોઈએ તેવું સન્તોષદાયક નથી એવો સામાન્ય મત છે, અને એમ માનવાનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે, કે તેમાં વ્યાપારી કેળવણીને માટે કંઈ ગોઠવણ રાખી નથી. હાઈસ્કૂલોનું કામ યુનિવર્સિટીની મોટી પરીક્ષાઓને અનુસરીને ચાલે છે, તેથી હાલનાં ધોરણો ઉપર મુખ્યધની મુખ્ય હાઈસ્કૂલોના અભિપ્રાય ખાતાને તેમ જ યુનિવર્સિટીને ધણા ઉપયોગી થઈ પડશે. વળી કેટલીક યૂરોપીઅન શાળાઓને હાલનાં ધોરણો બિલકુલ પસન્દ નથી, અને મુખ્યધી યૂરોપીઅનોની કેળવણીનું મુખ્ય સ્થળ છે, તેથી ધણા હોશિયાર શિક્ષકોના અભિપ્રાય હું જાણી શકીશ.

(૩) જે ધોરણોને અનુસરીને આપણી પ્રાથમિક અને ખીજ દરજ્જાની નિશાળોમાં કેળવણી આપાય છે તે ધોરણો ઉપર કોન્ફરન્સોએ વિચાર ચલાવવો એ કામ ખીજ કોઈ પણ કામ કરતાં હું વધારે અગત્યનું ધારું છું. વળી કોન્ફરન્સોને માટે આવડતું કામ બસ છે, તેથી હું ખીજ કોઈ કામને માટે બલામણુ કરતો નથી.

૪. વળી હું એવી મતલબની જાહેર ખજાર કાઢવા માગું છું કે કોન્ફરન્સોનું કામ એક અમુક વિષયને લગતું છે, તેથી સધળી ટીકા અને દરખાસ્તો તે વિષયના સમ્બન્ધમાં જ થવી જોઈએ; કેળવણીના સામાન્ય વિષયો પર નિબન્ધ વાંચવામાં વખત ગાળવો ન જોઈએ.

૫. નામદાર સરકાર આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ પોતાના વિચાર ફરલદીથી જણાવશે તો મોટી મહેરબાની ચશે; કારણ કે તેમ થયેથી જો મોટી દરખાસ્તો મંજૂર થાય તો હું જેમ બને તેમ જલદીથી કોન્ફર-

રસોના સમ્બંધમાં જાહેર ખબર જાહેર પાડી શકું.

ઠરાવ—ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની દરખાસ્તો મંજૂર કરવામાં આવે છે. મુખ્યધના કોન્ફરન્સે ખીજ દરજ્જાની શાળાઓનાં ધોરણ ઉપર, અને પ્રાન્તિક કોન્ફરન્સોએ પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણ ઉપર પ્રથમ વિચાર ચલાવેલો. આ વિષયો પાયા પછી મુખ્યધન કોન્ફરન્સે પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણ ઉપર, અને પ્રાન્તિક કોન્ફરન્સે ખીજ દરજ્જાની શાળાઓનાં ધોરણ પર વિચાર ચલાવશે તેો ઉરક્ત નથી.

(Signed) J. DeC. ATKINS,

સેક્રેટરી, નિરૂપત સરકાર.

કેળવણી ખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજની માલુમ સાલની પ્રવેશક પરીક્ષા તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટ સને ૧૯૦૦ ને શુક્રવારને રોજ સવારના દસ વાગે અને તે પછીના દિવસોએ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે. આ પરીક્ષા છઠ્ઠા ધોરણમાં થશે, માટે છઠ્ઠા ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓએ હાજર થવું.

સને ૧૮૮૦ ના સપ્ટેમ્બર માસના આગળ પત્રમાં નમતો હપ્તો છે તે મુજબ મહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપતાં જણાવ્યું કે ઉમેદવારની ઉંમર ૧૭ વર્ષથી વધારે અને ૨૨ વર્ષથી ઓછી છે, તેમ જ હાઈ સ્કોલ આપણુ નથી અને ચાલ ચલગત સારી છે. ચાલ ચલગતની જાગતમાં ખાલ તપાસ કરી પોતાની ખાતરી કરીને જ મહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપ્યું.

સર્ટિફિકેટમાં ઉમ્મરનાં વર્ષ, માસ, અને દિવસ લખવાની સાથે
ચેંગેલ અને ગુજરાતી જન્મ તિથિ લખવા ચૂકવું નહિ.

બાવીસ વર્ષથી વધારે વયના ઉમેદવારોને મે. ઠા. વિ. ના એ. ઇ.
સા. બા. ની ખાસ પરવાનગી હશે તો જ દાખલ કરવામાં આવશે.

જે ઉમેદવારે પરીક્ષા પેહેલાંના બાર માસમાં એક કરતાં વધારે
મહેતાલ પાસે અભ્યાસ કર્યો હોય તેમણે તે સંધ્યાનાં સર્ટિફિકેટ લાવવાં.
આલ ચલગતની બાબતમાં તો પરીક્ષા પેહેલાં એક માસ અગાઉનું સર્ટિ-
ફિકેટ ખાતરી લાયક ગણાશે.

પરીક્ષા થઈ રહ્યા બાદ લાયક જણાયેલા ઉમેદવારોને શરીર સમ્પ-
ન્ધી તપાસ માટે મેહેરબાન દાકતર સાહેબ પાસે મોકલવામાં આવશે, માટે
તેમને વધારે વખત રોકાવું પડશે.

દર વર્ષે પ્રવેશક પરીક્ષાની જાહેર ખબર બનતા સુધી શાળા પત્રમાં
પ્રગટ કરવામાં આવશે. પણ પરીક્ષાની તારીખ ઉતાવળે જણવાની જેની
આતુરતા હશે તેને રાજકોટમાં રહેતા તેના લાગતા વળગતા તરફથી અગર
સ્કોલરો તરફથી તે મળી શકશે, કારણ કે તારીખ સુકરર થયેથી તરત
કોલેજના નોટીસ બોર્ડ ઉપર તે જાહેર કરવાનો રિવાજ છે.

રાજકોટ, } DAYALJI M. DESAI,
તા. ૪-૭-૧૯૦૦ } પ્રિન્સિપલ, કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

ટ્રોઇંગ શિક્ષકોની પરીક્ષા.

નં. ૨૦૫૧ સને ૧૯૦૦—૧૯૦૧.

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઓફિસ, પૂના.

તા. ૨૮-૬-૧૯૦૦.

મેહેરબાન ઉ. બા. ના એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ.

હવે પછી ટ્રોઇંગ કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ સને ૧૮૯૩ ની સાલમાં સર-

દારે મંજૂર કરેલા ધારા મુજબ ગ્રેડેંગ શિક્ષકોની પરીક્ષાના પ્રશ્નોના જવાબ દેશી ભાષામાં આપી શકે એવી મહે આર્ટ સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ સાહેબ સાથે ગોઠવણ કરી છે.

(Sd) E. GILES,

ડિરેક્ટર એફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન.

નિશાળોનાં ઇનામ પત્રક.

એડા જિલ્લો. ડુણાદ્રા. મુખી મયુરભાઈ નાથાભાઈ ર. ૭-૮-૦ મહોલેલ. પટેલ ગણાભાઈ કાથીભાઈ ર. ૪-૦-૦ મેઘર. દાકોર સા. હેળ સમર્થસિંહજી ઈંદ્રસિંહજી ર. ૩-૦-૦

અમદાવાદ જિલ્લો. ખરવાળા. મહેરજાન લીંબડી દરબાર સા. હેળ ર. ૧૦-૦-૦ અધાર. મુખી સુનીલાલ મોતીરામ વગેરે ર. ૩-૪-૦ ખારા. સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરો તથા ગામ લોકો ર. ૭-૦-૦ જલ્લાલ-પુર. સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરો ર. ૪-૧૨-૦

લાતુર જિલ્લો. માંડવા યુજર્ગી. મોદી પાનાગંદ પરાગજી વગેરે ર. ૬-૮-૦

મુરત જિલ્લો. મુરત મ્યુ. સ્કૂ. નં. ૭. ખા. બા. ડા. ડો. સાભાઈ પેરતનજી વગેરે ગૃહસ્થો ર. ૪-૮-૦ મુરત મ્યુ. સ્કૂ. નં. ૧૧. બાલુભાઈ ભાઈસંકર ર. ૪-૭-૦ તથા રંગીલદાસ નગીનદાસ વગેરે ર. ૭-૦-૦ મુરત મ્યુ. સ્કૂ. નં. ૧૦. દિરાલાલ કદાનદાસ વગેરે ર. ૨૬-૧-૦ અડાજલુ. શેક ખરસેદજી એદલજી ર. ૧૭-૦-૦ એજન કન્યા શાળા. એજન ર. ૧૦-૦-૦ દેગામ. સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરો તથા ગૃહસ્થો ર. ૬-૮-૦ એજન કન્યા શાળા. એજન ર. ૫-૦-૦ કુમરા. શેક બીમજીભાઈ નેરામ ર. ૧૦-૦-૦ એજન કન્યા શાળા. ગામ લોકો તરફથી ર. ૧૨-૮-૦

પ્રેક્ષકો, પ્રિન્સિપલ અને હેડમાસ્ટર.

સા. વાગનરાવ આખાજી મોદક, ખી, એ. માજી હે. મા. એલિફન્ટનહાઈસ્કૂલ.
ખા. જમશેદજી અરેશર, દલાલ, એમ. એ. એલ. એલ. ખી; ગાયક-
કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર અને ગુજરાતકોલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.
ડો. સાભાઈ નસરવાનજી વાડીઆ, એમ. એ; પ્રિન્સિપલ, સર. જ.
ખા. એ. ઇન્સ્ટિટ્યુશન, મુમ્બઈ.

ખા. જમશેદજી નવરોજજી જીનવાળા, એમ. એ, ભાવનગર કોલેજ.
એલજી દોરામજી તળાટી, ખી. એ; અમદાવાદ હાઈસ્કૂલ.
ફરુજજી મનચેરજી દસ્તુર, એમ. એ; પ્રેક્ષક, પૂના કોલેજ.
સા. હયાલીમ મદમદ સાયાની, ખી. એ; હેડમાસ્ટર ભરમદાઈસ્કૂલ.
સા. માધવલાલ, હરિલાલ દેશાઈ, પ્રિન્સિપલ. ટ્રેનિંગ કોલેજ અમદાવાદ.
એ. એસ, જર્વિસ, સુરત મિશન સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ.

વિલિયમ ખીટી. ખી. એ; સુરત મિશન સ્કૂલના મેનેજર.
સા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ, રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના માજી પ્રિન્સિપલ.
ખહેરામજી ફરામજી પટેલ ખી. એ માજી હેડમાસ્ટર સુરત હાઈસ્કૂલ.
ફારમજી જહાંગીર પ્રોપ્રાયેટરી સ્કૂલના માલિક.
ફરામજી જમનજી માસ્ટર ખી. એ. ફાઈ હાઈ સ્કૂલના માલિક.
માણેકજી બેજનજી કુપર ફાઈ હાઈ સ્કૂલના માજી હેડમાસ્ટર.
મરજોરજી ખરગેજી સંજાળા, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માજી મલિક.
નશરવાનજી ખરશે-જી નાનજી, ચન્દનવાડી સ્કૂલના માજી માલિક.
જમશેદજી, ખંડુખાસ, ખી. એ ક્યુરેટર ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુકડીપો-
માણેકશા, ખહેરામજી માસ્ટર, ગોક્ળદાસ તેજપાલ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર.
રા. લક્ષ્મીદાસ, દી, હેડમાસ્ટર આલફ્રેડ હાઈ સ્કૂલ બૂજ.
રા. એમ. એમ. બલસારી ખી એ. માજી હેડમાસ્ટર, ગોધરા એ. વ. સ્કૂલ.
રા. માનીલાલ મોહનલાલ, હેડમાસ્ટર, એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, ભાવનગર.
રા. માણેકલાલ અમૃતલાલ દવે, ખોળ ખાનમહમદ દખીખભાઈ સ્કૂલ.
રૂસ્તમજી મહેરવાનજી માસ્ટર, હેડમાસ્ટર, ફરામજી પટેલ સ્કૂલ.

મુમ્બઈની ગુજરાતી સ્કૂલના હેડમાસ્ટરો.

મે. ગુલાબદાસ ચન્દરદાસ ચોકરી.	રો. કુટીરજી સોરાળજી મદ્રોધના.
મે. પ્રાણજીવનદાસ કહાનદાસ.	મે. માણેકલાલ ધીરજીરામ અધ્યારુ.
મે. હરકિપનદાસ જિન્દાસ.	મે. આત્મારામ જ્ઞેકિપનદાસ.
મે. શિવશંકર કૃષ્ણજી ભટ્ટ.	મે. મોહનલાલ પ્રસાદરાય.
રો. ખહેરવાનજી શોરાળજી દલાલ.	મે. મળલાલ પોનાચન્દ

મુમ્બઈ અને ગુજરાતના જાહેર છાપાના મતો:—રાસ્ટ ગો-
ફતાર, મુમ્બઈ સમાચાર, જામે જમશેદ, અખબારે સોદગર. કેસરેહિન્દ
ગુજરાતી, વજ્રાં પરસ્ત; રિપન રિપોર્ટર, ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર, ગુજરાત મિત્ર,
પ્રજામિત્ર, સૂર્યપ્રકાશ, સુરત અખબાર, દેશીમિત્ર, ભરૂચ સમાચાર, હિતેચ્છુ.
દસ્કતશિક્ષક કોપીબુકો નીચલી સરતોથી મળશે.

૧. રોકડે રૂપીએ દેશાવરથી માલ મંગાવનારા માસ્ટરો તથા વ્યા-
પારીઓ જોએ, યોજામાં યોજી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નક્કર ખદીદશે

તેઓને સેકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેકિંગ અને રેલે નો સર્વે ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨. ૨૦૦ થી ઓછી ૨૫ નકલ સુધી મગાવનારને સેકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ મળશે, પણ રેલવે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

૩. માલ મોકલાવ્યા પછી તે રસ્તામાં જતા કોઈ રાતે ખરાબ થાય તથા તે માલને તુકસાન પૂરે તેના જાળખદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલવે ન હોય ત્યાં માલ કયે રસ્તે અને ક્યાં મોકલાવવો તેનો પૂરનો ખુવાસો માલ મગાવનારે લખી જણાવવો. રેલવે સ્ટેશનથી આગળ માલ લઈ જવાનો ખર્ચ માલ મંગાવનારને સિર સમજવો.

૫. ટૂંકી મોકલાવનારે બરાબર ટેકાણું લખવું.

૬. ગુજરાત તથા કોડીઆવાડના સર્વે માસ્તરોને તથા બુકસેલરોને વિનંતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દરેક સિક્કા કોપીબુકોની સાથે એમોએ

નમુના

આદરજી કાવસજી મારતરજી

દરેક નીચેના કોપી બુકોની

સ્ટીલ પેનોના

							
નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫	નં. ૬	નં. ૭	નં. ૮

બીજી કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બુકો સેકડે ૧ એક ટકાના ૨- મીગનથી મોકલી આપવાની ગોઠવણો કરી છે એક વખત કામ પાડી લેવાથી ખાતરી થશે, પેકિંગમાં ઓછો ખર્ચ થાય તેમ કરીશું નેમોની મરજી હોય તેઓએ નીચેના સરનામે લખવું.

નોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

દરેક સિક્કા કોપીબુકોના જ દરેક ભાગના બુદા બુદા કદના અક્ષરોને જળખેરાતી સ્ટીલ પેનો ખાસ હિન્દુસ્તાની મોટો ખર્ચે બનાવી મોકલી છે. એ સ્ટીલ પેનો ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને યોગ્ય સગ- મુદ ભરેલી છે. દરેક મોકલમાં ૨૦૦-૨૫૦ મળે ૧ ૦૦ વેલ્યુએ એનલવા ૧ થી ૬

મોક્ષ મંગાવનારને ખર્ચના ૩ ગાજ વધારે લાગશે. બૂલી જતા નહિ.
અને પૈસા પહેલા મોક્ષવાથી ૧ થી ૬ મોક્ષના ખર્ચના બે આને લાગશે.
આંદરજી કાવસજી માર્તર, દરેક શિક્ષક કોર્પોરેશન તથા
સ્થાપિતોના પ્રગટ કરી. અને કમિશન એજન્ટ. ધોળીતળાવ મુગધ.

મોતીલાલ મગનલાલ શાહ લુકસેલર અને સ્ટેશનર.

૭. રીચીરોડ ઉપર પોસ્ટ આશીસ સામે પુલ ઉપર; મુ. અમદાવાદ.

૧. થર્ડગ્રેડ અને પ્રવેશક પરીક્ષામાં બેસનાર ઉમેદવારોથી ઉપયોગી મળ્યા
વાથી નીચેની એપડીઓ હાલમાં તેમના માલિકે પાસેથી લાટબધ ખરીદીને
ચોડા, નદી પશુ બહોળા વકરે વધારે વાળ સમજી, જૂજ નકાચી વેચવામાં
છે. તે બધું થવાના નોટીસ કાઢવી પડી છે. વાંચી વાકેફ થએલા ઉમેદવારોએ
ચોતાના સાચીઓને ખબર આપવી કે ખીજેથી ખરીદતાં તેઓ દુગાતા રહે.

૨. અઘરા દાતલા પ. ના. કીનારી વાળા ફૂત નવી આવૃત્તિ-મૂળદી.

૩. ૧-૦૦-૦ હાલમાં ૦-૧૩-૦; સવાલસંગ્રહ થર્ડગ્રેડના તથા ગુજરાત રાજ-
કોટ, વડોદરા ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રવેશકના સપાલ પત્રોના સંગ્રહ-શાળાપત્રની
સૂચનાઓ કરતાં તે પ્રગટ કરી છે. મૂળ કી. ૦-૫-૦ હાલમાં ૦-૪-૦,

મૂમિતિ સ્કન્થ રહાના મનોયલનો સંગ્રહ ૩ ટ્રે. કોલેજના સાત વરમ-
ના અનુભવથી રચનાર પી. ત્રી. મેહેતા. પરીક્ષામાં બુદ્ધિબળ જોવાને મૂમિતિ-
ના સિદ્ધાંતો ઉપરથી બાહુરના સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરવાને આપવામાં આવે છે.
તેના સિદ્ધાંતોના સંગ્રહ-મૂળ ઉમેજી ટેકરટ પુલ ઉપરથી આવૃત્તિ તથા સિદ્ધતા
સાથે છપાએલ છે મૂળ કી. ૩. ૧-૪-૦ હાલમાં ૦-૧૨-૦; બેલસરે માર્તર
ફૂત હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિ મોટી. મૂળ કી. ૦-૮-૦ હાલમાં ૦-૪-૦

આરે સાથે, પ્રાડેલી કીમતથી, પોળી કીમતે આપવામાં આવે છે.

૩ લેખાં અ. ૨. દેશાઈ ફૂત જે ટેકરટ પુલેતરોકે ચલાવવાને સરકારે મંજૂર
કર્યા, તેનો વહીવટ મારી પાસે કે. કમિશન જથાબંધ લેનારને વીસ ટકા.

૪. તૈયાર છે. મજૂત ગુજરાતી માર્ગો પદેશીકા સુધારા વધારા સાથે
કી. ૦-૬-૦ નિવંધરિપોલે દરેક જાંતનો નિબંધ સારો રચતાં આવડે તેવો,
સમજુતી, કી-પ્રવામાવાર નમુના સાથે; વ; સરકારી કે. ખા. એ મંજૂર કર્યો
છે. કી. ૮-૮-૦ પો. માફ. આંકનો ચોપડો નાનાખાળકોને માટે મોટા મોટા
જગરા અક્ષરમા સારા કાગળમાં સફાઈબંધ. મો. તંગની કીમત ૦-૧૪-૦

૫. મુ. ઈ કે. ખા. એ દુનામ લાંચમેરી માટે મંજૂર કર્યા, જે
પુસ્તકો સામટાં ખરીદીને સારાં કમિશન વેચવા કાંઈમાં છે, તેની ચાંદો
તથા કમિશન ના ધારા હાથી મોક્ષવામાં આવે છે. વળી ગુજરાત
ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ચાલતી ઇંગ્રેજી ગુજરાતી શાળાપયોગી તમામ એ-
પડીઓ પણ કાયદેથી મળશે વર્ષેક કાયદા વગેરે પરચુરબુ પુસ્તકોનું
છેલ કીમત જેવું લીસ્ટ મફત.

લેખાં ભાગ ૬

મુખ્ય ઇલાકાની તમામ નિશાળોમાં ચલાવવાને ટેકસર
પ્રકારીકે મંજૂર થયેલાં,—પોતાની જાગ્યદારી સમજે છે, જે ભારત-
રાની પોતાના શિષ્યોને શિખવવાની જ મરજી છે. અને કામનો કંઠાળો.
નથી તેઓ પોતાની નિશાળની દરેક કક્ષામાં આજ ચોપડીઓ મલા-
વીને પદ્ધતિ ગ્રહણ કરે છે—

આખું પ્રસ્તુત જવાબસહિત, કચાપુટાનું ૩ વાજા; પાકાપુટાનું ૩ વાજા;
છૂટા ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, કિંમત રૂ ૦) ૧૧, ૦) ૧, ૦) ૧, ૦) ૧, ૦) ૧,
નીચે લખેલાં રૂબરૂએ મળશે.

[જવાબંધ માહકોને મેટેતાલુઓને કમીશન ટકા રૂ ૨૦]

મુખ્ય. ભારતર રૂબરૂકલાલ મોતીરામ રૂબરૂ ૨૬૦ મુળજી જેઠાની
માર્કિટ પામે તથા વિદ્યવાડીના નાકે જી. મે. જાગ્યદારી સહમજી પાકે.
સુરત, મનચેરજી જમજેદજી નાણાવટ જાગર, આણામાર્કિટ જાગવાનવાસ
ગોપીપુરા, વડોદરા, દોલતરામ મગનલાલસાદ દોરીપુરા, રાજકોટ, ભારતર
લખાણચંદ કિતગચંદ પ્રકાસેલર, લાવનગર વોરા આગડુપુસેન આદમજી
પ્રકાસેલર તથા, શા પાનાચંદ તેજભાઈ પ્રકાસેલર, નડીઆદ, ચોકડી
દલસુખ દીરાચંદ તથા ત્રાંકમલાલ રણજોડાસ ન્યુ ૦ પ્રકાસેલર તથા મા-
રતર કાશીભાઈ ઝવેરભાઈ વીરમગામ, ઈશ્વર મોતીલાલ પ્રકાસેલર તથા
પારેખ જીગજી રાગભાઈ પ્રકાસેલર, જાગવાનગર, ભણમાળી નયુ દેવરામ
પ્રકાસેલર, વડવાણ, નારાયણજી ડોસા પ્રકાસેલર, જુનાગઢ, દરેક વાલસજી
કાદાનજી પ્રકાસેલર તથા માગજી પ્રકાસેલર જાગર, પટેલ કદાનજી રૂબ-
રૂકા પૂરપોતગ રામજી કાદાને મુકામે, નાંદોદ, ગીરધરસિંગલાલ પ્રકાસેલર
અમદાવાદ, અમા પ્રકાસેલરની દુકાને.

મુખ્ય એજંટ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગરે પ્રકાસેલર.
ગામ દરવાજા—અમદાવાદ.

ખેતીવાડીનાં મૂળતત્વની પાઠમાળા ભાગ ૧ લો.

મુખ્ય ઇલાકાના સરકારી કેજવખી ખાતાએ તથા નાપકાર ગામવાડ
સરકારના કેજવખી ખાતાએ પ્રાપ્ત તથા લાદયેરી પ્રકારીકે મંજૂર કરી છે,
તેગજ એ વિષયના અનુભવી વિદ્વાનો એ તપાસીને જાદુ હયા અગિ પ્રય
આપ્યા છે. કિંમત રૂ ૦-૮-૦ પાંચ કરતાં વધારે પ્રતો રાખનારને એકરૂ ૨૦
ટકા કમીશન. મેકવવાનો ખર્ચ મેગાવનારને સિર મગનલાલ નડેલતમ
દાસ પટેલ, મુ. આંખડીઆરા—કપડવજી પોષ્ટ, અમદાવાદમાં રોચીગેડ
ઉપર પ્રકાસેલર સા. મોતીલાલ મગનલાલ પામેથી પણ તે ભાવે મળશે.

એકગણિતની મૂળભૂતી, કિંમત રૂ ૦-૧-૦ પોષ્ટે સામે, પાંચે રૂ ૫;
દરે, પંદર; વીગે; વીસ; અને પચીસ, પચીસ; ૨૬ કમિશન, વેલ્યુ પેમેન્ટ
ખર્ચ તેનારને સિર, ખુશાલદાસ ગોકળદાસ, મુખ્ય એજંટ અમદાવાદ.

સૂચના.

આ પત્ર સમ્બન્ધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. તોટપેક કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોકષે અક્ષરે કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસન્દ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા અન્યાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળા ખાતાના ડેપુટી અને એસિસ્ટન્ટ ડેપુટી સાહેબોને તથા મહેતાજીઓને કેળવણી તથા નિશાળ વ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલવા ખાસ વિનંતિ કરીએ છીએ. શાળાઓ સમ્બન્ધી હકીકત સ્ફૂલ્લ યોડાં તથા દર્શી રાજ્યોના અધિકારીઓ લખી મોકલશે તો તે પણ ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

સરકારી તેમ જ ખાનગી જાહેર ખખરો જે માસમાં છાપાવી હોય તેના આગલા મહિનાની પાંચમી તારીખ પહેલાં પહોંચવી જોઈએ. દે-
નગિતો જે માસના અંક સાથે વહેંચવાં હોય તેના આગલા મહિનાની પચીસમી તારીખ સુધીમાં આવવાં જોઈએ.

મની ઓર્ડર મોકલનારે રૂપન ઉપર પોતાનું નામ, ઠેકાણું, અને યી બાજુતના પૈસા છે તે ચોકષે અક્ષરે લખવું. તે વિના ખૂલ ચવાનો સ-
મ્ભાવ છે. પોસ્ટની ટિકિટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકિટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથી જ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે. પોસ્ટેજ માફ, છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અડી આના. પદ્મના ખર્ચે લે-
નાર દર રૂપીઆ સુધીના પગાર વાળા શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓને દયાલુ ખર્ચ સાથે ૦-૧૨-૦

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ રૂપટ લખવું. વિષય પસન્દ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છપેરે પાને રૂ. ૧ થી રૂ. ૨ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થા પત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેર ખખરો છાપવાના લાન.

રૂ.	લીટી.	
૧.....	૩	તો પ્રથમ પૂરા ચાર્જ અને તે પ- છીના અગીઆર મહિના લગી
૨.....	૮	પા મહો ચાર્જ પડશે. બાર મહિ- નાથી ઓછો મુદત હશે તો પડેલે
૩.....	૧૫	મહિને પૂરા ચાર્જ અને પછીને
જો ઉપરાન્તનો બાવ ઉપર પ્રમાણે જ.		દરેક મહિને અર્ધો ચાર્જ લેણો.
બાર માસ લગી લાગલાગટ હશે		

હેન્ડલિંગો વહેંચવાના દર.

પા તોડા સુધીના રૂ. ૮-૦-૦, અર્ધો તોડા સુધીના રૂ. ૧૦-૦-૦,
અને એક તોડા સુધીના રૂ. ૧૨-૦-૦. તે ઉપરાન્તને માટે હમને સુખનં.

ચાંક ૯-૧૦-૧૧ મો.

પુસ્તક ૩૯ મું.

The Gujarati School-Paper.

ગુજરાત શાળા પત્ર.

સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર તથા નવેમ્બર સને ૧૯૦૦.

આનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગ્રાસ—પ્રાયશ્ચિક નિશાળોના ધોરણોનો ખરડો	૨૫૭
શિક્ષકોનો ત્રિમાસિક સ્પર્ધા	$\frac{૨૬૪}{૪૬}$
પરીક્ષક પત્ર.....	$\frac{૨૬૪}{૪૭}$
પ્રાયશ્ચિક નિશાળોના ધોરણોનો ખરડો	૨૬૫
કેળવણી ખાતાની ખબરો	૩૨૬

(કેળવણી ખાતાના હુકમથી.)

આમદાવાદ.

ચુનાઈટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

(સર્વે દા. સ્વાધીન રાખ્યા છે)

અન્ય જોડું છે, કે પાછલાં છ સાત વરસમાં હાલ ચાલતાં ધોરણો વિશે ચુનચતે જેટલી ચર્ચા કરી છે તેટલી બીજા કોઈ પ્રાન્તે કરી નથી. પ્રથમ સુરતની મ્યુનિસિપાલિટીએ સને ૧૮૯૪ માં કોન્ફરન્સ બર્ણુ તેમાં ધોરણો વિશે ચર્ચા ચર્ચ હતી, અને સાર પછી ગોધરા, ખેડ, જૂનાગઢ, જેતપુર, વગેરેમાં તેવી જ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. સાર પછી કાઠિયાવાડના મહેરણાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે વેરાવળ મુકામે એક કોન્ફરન્સ બરી મોરણોનો એક નવો ખરડો બનાવ્યો હતો. તે પછી માહે એકટોચર સને ૧૮૯૬ માં અમદાવાદ મુકામે કોન્ફરન્સ બસાયું તેમાં હાલ ચાલતાં ધોરણો ઉપર ઘણી ટીકા ધર્ષ હતી. સાર પછી વળી કેળવણી ખાતાના કેટલાક અમલદારોએ અને ખાનગી શાળાના વ્યવસ્થાપકોએ કેળવણી ખાતાને કેટલીક સૂચનાઓ મોકલી હતી. આ પ્રમાણે ઘણી તરફથી સૂચનાઓ એકઠી થવાથી માહે જૂન તથા નવેમ્બર સને ૧૮૯૮ માં મહેરણાન ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમથી મહેરણાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે બે કમિટીઓ મળી હતી, તે કમિટીઓએ મહેરણાન તરખા સાહેબનો તથા બીજા ખરડા અને બીજા બધી તરફથી આવેલી સૂચનાઓ તપાસીને તમા પોતાનો અનુભવ ધ્યાનમાં લઈને હોકરા તથા હોકરીઓની નિશાબોનાં મારણોના નવા ખરડા બનાવ્યા હતા. જે ખરડા યોગ્ય વધારા સાથે કરી છાપ્યા છે, તે આવતા માસના કોન્ફરન્સમાં રજુ થશે, અને તેમનો તરફનો આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

હવે ધોરણોના નવા ખરડાનો વિચાર કરીએ. તેમની સરખાતમાં શરીર કેળવણી માટે જે નિયમ કર્યો છે તે પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. હાલમાં શરીર કેળવણીનો વિષય ધોરણોમાં નથી, પણ જુદા સરખુલરોશિ દિવ તથા દેશી રમતો શિખવવાનો હુકમ થયો છે. કેટલેક ઠેકાણે કસરતનાં સાદિનો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ જે વિષય ધોરણોમાં દાખલ કરેલો એવો ચુનચતનાં કેટલાંક કોન્ફરન્સોનો અભિપ્રાય થયો હતો. સને ૧૮૫૮ માં મળેલી કમિટી ધોરણોમાં શરીર કેળવણી દાખલ કરવાના અભિપ્રાય સાથે મળતી આવી છે, પણ કેટલાંક કારણોથી તેને માટે ચરતો હતો કમ કરાવી દરેક ધોરણના એક જુદા વિષય તરીકે તેને દાખલ કર્યો.

સ્વાના અભિપ્રાય સાથે મળતી આવી નથી. સઘળી નિશાળોની સ્થિતિ એક સરખી નથી. ઘણા અમર્ય વિના બધે ઠેકાણે કસરતનો સામાન અપાય તેમ પણ નથી. કોઈ કોઈ જગ્યાએ નિશાળ પાસે રમવાની જગ્યા હોતી નથી. આ બધાં કારણોને વિચાર કરી સને ૧૮૯૮ ની કમિટી એવા ઠરાવ પર આવી છે, કે જગ્યાની સવડ હોય તેવી સઘળી નિશાળોમાં ડિક અને દેશી રમતો શિખવવી, અને તેમાં છોકરાંની બેગી પરીક્ષા લેવી. ગામડાંની નિશાળો પાસે જગ્યાની સવડ ન હોય તો છોકરાંને રમવા માટે શિક્ષકની દેખરેખ નીચે બાગોળે લઈ જવાં. આ પ્રમાણે છોકરાંને ગામ બહાર લઈ જવાનો અભિપ્રાય વેસવળના અને ખીર્ન કોન્કર-સોએ આપ્યો હતો. જ્યાં સાહિલ આપ્યાં હોય ત્યાં કસરતો શિખવવાનો, અને જ્યાં બાગ હોય ત્યાં છોકરાંને બાગમાં યોગ્ય કામ કરાવવાનો ઠરાવ પણ થયો છે. બાળકો પાસે બાગમાં કામ લેવું એ બહુ ઉપયોગી છે. તેથી તેમને ખુદી હવામાં કસરત મળે છે, તેમને કુદતનો શોખ પેદા થાય છે, અવલોકન કરવાનું મળે છે, અને તેમની સૌન્દર્યની સમજ ખીલે છે. જેને કુદતની ઓળખ થઈ નથી, અને જેની રસમતા કેળવાઈ નથી, તે બસ-બર કેળવાયો ગણાતો નથી. યુરોપ અને અમેરિકાની સઘળી કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓમાં બાગ હોય છે, અને તેમાં એક એક ન્હાનો કિત્તો દરેક બાળકને સોંપવામાં આવે છે. તેમાં શિક્ષકની દેખરેખ નીચે તે ખોદે છે, વાળે છે, પાણી પાય છે, વગેરે કામ કરે છે. આ સમ્યન્ધમાં શિક્ષકોએ એ-
જે નાદ રાખવાનું છે કે બાળકોને તેમની ઉમ્મર અને શક્તિ તપાસીને કામ સોંપવું, અને તેમાં દિવસનો ઘણો વખત રોકવો નહિ.

* હવે બાળ વર્ગ તરફ વળીએ. છેક ન્હાતાં બાળકોને ઘણું ગોખવાનું ન જોઈએ, પણ તેમને રમવાની માફક કામ કરાવીને કેળવવાં જોઈએ, એ તત્ત્વ હવે બધા કબૂલ કરે છે. બાળકોને કામ કરવાનું ઘણું ગમે છે, તેઓ તવરાં રહેતાં નથી, અને તેઓ કામની મારફતે કેળવાય એવો કુદતનો નિ-યમ છે. તમા બાળ વર્ગના કમમાં આ તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે, અને જ્યાં જ્યાં બની શકે તેવું છે ત્યાં બધે બાળકોના હાથ અને આંખો-

તો દરેકને કેટલી આવે? મહારી પાસે ચાર કરી છે તેમાંથી દરેકને બે બે આપું તો કેટલા છોકરાને પહેાવે? વળી ધડીઆ સવળો અને અવળો બોલાવવો. એક જર્મનીની નિશાળમાં ડોક્ટર ક્લેમે જોયું ત્યારે આકુનો પાડો છોકરા નીચે મુજબ અવળો અને સવળો બોલતા હતા:—

(અ) ૮, ૧૬, ૨૪, ૩૨, ૪૦, ૪૮, ૫૬, ૬૪, ૭૨, ૮૦.

(બ) ૮૦, ૭૨, ૬૪, ૫૬, ૪૮, ૪૦, ૩૨, ૧૬, ૮.

(ક) ૧૮૮, ૨૮૧૬, ૩૮૨૪, ૪૮૨૨, ૫૮૪૦, ૬૮૪૮, ૭૮૫૬, ૮૮૬૪, ૯૮૭૨, ૧૦૮૮૦.

(ડ) ૧૦૮૮૦, ૯૮૭૨, ૮૮૬૪, ૭૮૫૬, ૬૮૪૮, ૫૮૪૦, ૪૮૩૨, ૩૮૨૪, ૨૮૧૬, ૧૮૮.

ડોક્ટર ક્લેમે ખાતી આપે છે કે એમ અવળા અને સવળા બોલાવવાથી આંકનો ઉપયોગ કરવામાં છોકરા ધણા સ્વયં શયેક્ષા જણાતા હતા. એ જ રસ્તે જવાથી આપણાં પક્ષાખાં સારાં યામ એમાં કાંઈ શંકા નથી. ઉપર મુજબ કામ કરવાથી તે ધણું ધીમું ચાલશે એ વાત ખરી છે, પણ ઉતાવળ કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. જે શિક્ષક યોગ્ય દલાલમાં વગર સમજે ચોપટની પેઠે ધણા આંક જોખાવીને એમ માને છે કે મ્હેં ધણું કામ કર્યું, તે ખટુ બૂઝ કરે છે. બાળકોનું કામ જેમ ધીમે અને પાકું થશે તેમ જ લાભ વધારે થશે. જર્મનીના શિક્ષકો સારમાં ધણું ધીમું કામ કરે છે તેથી જ તેઓ અન્તે ધણા દ્રાવે છે. વળી નવા પડેલા ધોરણમાં વીસા સુધીના જ આંક શિખવવાનું રાખ્યું છે, એટલે ઉતાવળ કરવાનું કારણ રહેતું નથી. ઉપર મુજબ શિખવવાથી એક ખાસ લાભ થવાનો સમ્ભવ છે. પોતાની મેળે આંક ઉપજવવાની બાળકને શક્તિ આવશે, અને તેથી ઉપલાં ધોરણોનું કામ ધણું સરળતાથી અને ઝડપથી ચાલશે. ઉપર આપણે જોયું કે બે વસ્તુઓની ટગલી કરીને બાળકો પાસે એક દુ બે, બે બે વસ્તુઓની ટગલીઓ કરીને બે દુ ચાર, એમ એક પછી એક પક્ષાખાં ઉપજાવી દર્શાવવાનાં છે. આ રીતે દુ, તરી, ચોક, પાંચું, વગેરે પાંચ છ ધડીઆ થશે એટલે બાળકના મનમાં કાંઈકે આભાસ થવા માંડશે, કે દરેક નવા ધડીઆમાં પાછલા ધડીઆ કરતાં એક એક વસ્તુ વધારે મૂકવાની દોષ છે; વળી તેને એમ પણ સજવા લાગશે કે માસ્તર દરેક ધડીઆમાં પડેલી

એક ઢગલી, પછી બે ઢગલીઓ, પછી ત્રણ, એમ દસ ઢગલીઓ સુધી કરાવીને મળાવે છે તથા પવાખા ઉપજવરાવે છે. ત્યાર પછી છક, સાત, વગેરે આદરે, તેમા આ સમજ વધારે પ્રકાશ પામતી જશે, અને છેવટે બાળકને પોતાની મેળે માસ્તરની ગેરહાજરીમાં પણ નવો ધડીઓ ઉપજવી કાઢવાની રમત કરવાનું મન થશે આ રીતે એનામા એક નવી શક્તિ ઉત્પન્ન થશે, અને એવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ શિક્ષકનું મહો-
ટામા મહોદું કર્તવ્ય છે, અને તેનું જ નામ ખરી કેળવણી છે અમુક પાઠ ગ્રંથાધી તેનું નામ કેળવણી પાડવું એ મોટી ભૂલ છે આ રીતે બાળક-
મા શક્તિ આવશે એટલે નવા નવા ધડીઆ તે પોતાની મેળે રચશે, તે તેને યાદ પણ વધારે સારા રહેશે, અને કદાચ ભૂલી જવાશે તો તે ફરીથી પોતાની મેળે ઉપજવી કાઢશે હમને લાગે છે, કે ધીરજથી અને ધીમાશ-
થી આ પરિણામ પર આવવું એ ધણુ ઉપયોગી છે, અને શિક્ષકો તેમ ક-
રી શકે તે ગાટે ના ખરડાના નીચલા ધોરણોમા આક યોગ રાખ્યા છે,
અને તેમને લગતા સઘળી જાતના મહોના હિસાબ વસ્તુઓની મદદથી ક-
રાવવાનું કરાવ્યું છે

કોષ્ટકોના સમ્બન્ધમા પણ નિશાળોમા ધણી વખત વગર સમજ્યુ ગોખજ્યુ જોવામા આવે છે હમે એક નિશાળની મુલાકાત લીધી તે વખત ત્રીજા ધોરણમા શિક્ષકે મહોરો, રૂપિયા, વગેરેની પાઈઓ કરવાનો હિસાબ લખાવ્યો હતો જવાબ ધણુ છોકરાનો ખરો હતો, એટલે શિક્ષકે બીજો હિસાબ લખાવવા માગ્યો તેને હમે અટકાવી છોકરાને નાણાનું કોષ્ટક પૂછ્યું, તો તે બધા જોલી ગયા આટલું થાય છે એટલે ધણું કરીને શિક્ષક અને છોકરા સમજે છે કે બધું આવડ્યું, અને તે છોકરા પરીક્ષામા પણ પાસ થાય છે. હમને એક વધારે પ્રશ્ન કરવાનું મન થયું, અને છોકરાને પૂછ્યું કે મહોર શાની થાય અને કેવી હોય? આખા વર્ગમાંથી એક જ બાળકે કહ્યું કે તે મોનાની હોય, અને તેજે પણ કહ્યું કે તે એક હાથ લાખી લાકડી જે-
વી હોય શિક્ષકે એ બાળક કાઈ સિખવેલું નહિ, અને તે બાળકે બિચારા-
એ સોનાની લગડી જોઈ હશે, તે ઉપરથી તેને એમ લાગ્યું હશે કે મહોર સોનાની છે માટે લગડીના જેવી હોવી જોઈએ યોગ દહાડા ઉપર હમે

એક ખીણ નિશાળ તપાસી, ત્યાં છોકરાં દસ રૂપિયાનું અસ્તરીઈ વગેરે કાપક ગોલી ગયાં. અસ્તરીઈ કેવું હોય તે પૂછ્યું, ત્યારે જવાબ મળ્યો, કે હજમને વડે હજમત કરે છે તે અસ્તરો અને અસ્તરીઈ એક જ. હટ્ટા ધોરણ સુધી પાસ થઈને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં નવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓને પાછન્ટ, આગળ, વગેરેનું કાપક ગોલી જતાં નેઈ હમે વારંવાર પૂછ્યું છે, કે તમારી પાસે એક પા-
છન્ટ તોલ કે શાહી મંગાવીએ તો તમે કેટલી લાવશો, પરંતુ કવચિત જ તે-
નો જવાબ મળેલો છે. વળા થોડા દિવસ ઉપર શિક્ષકે વખતનું કાપક તૈયાર કરી લાવવાનું કબાધી એક બાળક “ ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ, ૪૭ સેકન્ડનું એક સૌર વરસ ” એમ ગોખતું હતું. હમે તેને પૂછ્યું કે “ સૌ-
ર વરસ ” કોને કહેવાય? શિક્ષકે નહિ શિખવેલું હોવાથી તે વિષે બાળકને કાંઈ જ
જ્ઞાન નહોતું. આ રીતે મનમાં દાંઈ જ ખ્યાલ આવ્યા વિના બાળકોને માત્ર શબ્દો ગોખાવવામાં આવે છે, તે તેમની બુદ્ધિને ઘણી હાની કરે છે.
આવું અર્ખાઈ ભરેલું ગોખણ અટકાવવાને માટે નવો ખરડો રૂપક દરાવે છે
કે કાપક પ્રદર્શનથી શિખવવાં, અને બાળકો પાસે તોળાવવું તથા મપાવવું.

૭. તેમની પાસે તોલ તથા છેડાની અજમાયશ પણ કરાવવી. બાળક
હાથમાં ચોપડી કે ખીણ વસ્તુ લઈ તે પાશેર હશે કે અંદરે હશે
એની અજમાયશ કરે, અને એ રીતે તેના હાથના રનાયુ કેળવાય એ
ખાંડુ જરૂરનું છે. વળા તે આંખથી નેઈ સામેની ભીંત કેટલી છેટે છે, અચ-
વા સામેનું ઘર આંદોથી કેટલા ડૂટને અંતરે છે તેની અજમાયશ કાઢે,
અને એ રીતે તેની આંખ કેળવાય એ પણ તેટલું જ જરૂરનું છે. આથી
હાથ અને આંખને કેળવણી મળે છે, અને તે વ્યવહારમાં ખપ આવે છે.
દરેક પ્રસંગે બાળક પાસે અજમાયશ કરાવીને તરત વસ્તુ તોળાવવી અને
હેંડુ મપાવવું નેઈએ, કે અજમાયશ કેટલી ખરી પડી તે બાળકને મા-
લૂગ પડે, અને ખીણ વખત વધારે સારી અજમાયશ કરી શકે. આવું વ-
જન અને અંતરની અજમાયશ કરવાનું કામ ઇંગ્લાંડમાં બાળ વર્ગમાં શરૂ
છે. આપણાં નવાં ધોરણોમાં તે કામ ખીજ ધોરણમાં કરાવવાનું દર્શાવ્યું છે,
એટલે કાંઈ રીતે અપરં પડવું ન નેઈએ. વળા નવા ખરડામાં દરેક ધો-
રણમાં ક્યાં ક્યાં કાપકોનો કેટલો ભાગ શિખવવો એ રૂપકપણે કહ્યું છે.
એટલે નિશ્ચિતપણે વધશે. ઇંગ્લાંડનાં ધોરણોમાં આવું નિશ્ચિતપણું છે.

આપણાં જૂનાં ધોરણોમાં ત્રીજા ધોરણમાં દેશી કોષ્ટકો એમ મોઢમ લખેલું હોવાથી લીલાવતી વગેરેનાં હવે ઉપયોગમાં નહિ આવતાં કેટલાંક કોષ્ટકો છોકરાંને ગોખાવવામાં આવે છે. આવાં કોષ્ટકો અંકગણિતની ચોપડીમાં રહેવાં જોઈએ, કે અપ પડે ત્યારે છોકરાં તેમાં જોઈને તેમની ઉપયોગ કરી શકે. પણ તે બધાં મોઢે રખાવવાની કાંઈ જરૂર નથી.

હવે સ્ટેટના ગણિત ઉપર આવીએ. આપણાં હાલ ચાલતાં ધોરણોમાં ધોરણ બહારના વર્ગમાં સો સુધી સંખ્યા શિખવવાની છે. પહેલા ધોરણમાં આઠાસા સુધીના આંક ચાલે છે, એટલે ૪૦૦ સુધીની સંખ્યા આવે છે. સાંધી બીજા ધોરણમાં એક દમ દસ લાખ સુધીના કૂદકો મરાવવામાં આવે છે. આવી ઉતાવળ કરવાનું કે હનુમાનના જેવી મોટી ફાળ મારવાનું કાંઈ કારણ દેખાતું નથી. જર્મનીનાં ધોરણોમાં નિશાળે બેઠા પછી પહેલા વર્સમાં ૨૦ સુધી, બીજા વર્સમાં ૧૦૦ સુધી, અને ત્રીજા વર્સમાં હજાર સુધીની સંખ્યા શિખવવાનું કરાયું છે, અને તેટલી હદમાં દરેક વર્ગમાં આદે રીતોના મોડાના તથા સ્ટેટના હિસાબ કરાવવામાં આવે છે. પહેલાં ઇંગ્લાંડના પહેલા ધોરણમાં હજાર સુધીની, અને બીજા ધોરણમાં લાખ સુધીની સંખ્યા શિખવવાનું કરેલું હતું. તે ઉપર ઘણી સખત ટીકાઓ થવાથી હવે તે ધોરણો બદલાયાં છે, અને જર્મનીને મળતો ક્રમ કરાવવામાં આવ્યો છે. ન્હાની ઉમ્મરનાં બાળકોને મોટી સંખ્યાઓનો ખ્યાલ કરવાની શક્તિ હોતી નથી, અને તેથી રિયતિમાં મોટી સંખ્યાઓ આપવી એ વગર સમજના ગોખણ જરૂરૂં ચાય છે. આ વિચાર ઉપર જર્મનીનાં અને ઇંગ્લાંડનાં નવાં ધોરણો ચાલ્યાં છે, અને આપણે નવો ખરડો પણ બાળકોની શક્તિ મુજબ વધવાના ઇરાદાથી સંખ્યા પરિમાણ ક્રમે ક્રમે લેવા ધારે છે. બાળ વર્ગમાં બાળકો વસ્તુઓની મદદથી ૧૦૦ સુધીની સંખ્યા શીખશે, પહેલા ધોરણમાં તે જ રીતે (વીસા સુધીના આંક હોવાથી) ૨૦૦ સુધી થશે, અને ત્યાર પછી ત્રણ જ આંકથી બહાર ન જવાના ઇરાદાથી બીજા ધોરણમાં ૯૯૯ સુધી સંખ્યા પરિમાણ ચાલશે. હાલના બીજા ધોરણ જેટલું સંખ્યા પરિમાણ હવે પછી ત્રીજા ધોરણમાં થશે, અને તેથી વધારેનું ચોથા ધોરણમાં ચાલશે. આ રીતે છોકરાંને તેમની ઉમ્મર અને શક્તિ ઉપર

નજર રાખીને પગથીએ પગથીએ ઉપર ચઢાવવામાં આવશે.

ખીજા ધોરણમાં પ્રદર્શનથી રીતો સમજાવવાનું કરાવ્યું છે. આ ધણું અગત્યનું છે. બાળકો સમજે નહિ, છતાં શબ્દો ખોલી ચંત્રની પેઠે હિસાબ ગણે, એ જરા એ પસન્દ કરવા જેવું નથી, અને તેથી તેમની જુદી ખીલતી નથી. પહેલા ધોરણમાં એકમ દશકની અને સોની સમજ આપવાનું કરાવ્યું છે, તે પ્રસંગે છોકરાં પાસે મણકા પરાવરાવવાથી સારું શિક્ષણ આપી શકાશે. છોકરાંના હાથમાં દોરાના કડકા આપવા અને તેમાં દસ દસ ગણકા પરાવરાવી ગાંઠ વળાવવી. આ દરેક દોરામાં બંધાયેલા ગણકા એક એક દશક સૂચવશે, અને છૂટા ગણકા એકમ સૂચવશે. એક છૂટા ગણકા તે એક એકમ, બે છૂટા ગણકા તે બે એકમ, એમ નવ છૂટા ગણકા તે નવ એકમ સુધી ગણકા ગણાવીને બાળક પાસે ખોલાવવું. પછી ઢાંચુ પેરો, ટકો, પંચકડું, વગેરે દલાતોથી દસ મણકા છૂટા હોય તો દસ એકમ કહેવાય, અને તેમને દોરામાં એકઠા બાંધ્યા હોય તો એક દશક કહેવાય, એ વાત ઉપર છોકરાંને લાવવાં. દસ એકમમાં એક એકમ ઉમેરવાથી અગીઆર એકમ બને છે, તેમાંથી દસને દોરામાં પરાવી બાંધીશું તો અગીઆર એકમ તે એક દશક ને એક એકમની બરાબર થશે. તે પ્રસંગે એમ પણ સમજાવશે કે આપણે અગીઆર લખવા ગાટે બે એકડા (૧૧) દાદીએ છીએ તેમનાં ડાબી તરફનો એકડો દશકનો અને જમણી તરફનો એકમનો છે. એ જ પ્રમાણે મણકા હાજર રાખીને નીચે મુજબ ખીજાં મનાવતો ચલાવી શકાશે:

૧૨ છૂટા ગણકા એટલે ૧૨ એકમ = ૧ દશક + ૨ એકમ.

૧ દશક + ૨ એકમ = ૧૨ છૂટા ગણકા અથવા ૧૨ એકમ.

૧૩ છૂટા મણકા અથવા ૧૩ એકમ = ૧ દશક + ૩ એકમ.

૧ દશક + ૩ એકમ = ૧૩ છૂટા મણકા અથવા ૧૩ એકમ.

આ રીતે ધીમે ધીમે ૯૯ સુધી આવશે, અને તે વખત છોકરાં

૯૯ છૂટા મણકા અથવા ૯૯ એકમ = ૯ દશક + ૯ એકમ,

૯ દશક + ૯ એકમ = ૯૯ છૂટા મણકા અથવા ૯૯ એકમ

એમ શીખશે. ત્યાર પછી ૯ દશક (એટલે દસ દસ બાંધેલા મણકા)

અને ૯ એકમ (એટલે છૂટા મણકા) માં એક મણકા વધારવાથી ૯

દશક + ૧૦ એકમ અને છે એમ જોવામાં આવશે. ૧૦ એકમને દોરામાં એકઠા બાંધવાથી તેમનો ૧ દશક બને છે, તેથી એક-દરે ૧૦ દશક થાય છે. આ ૧૦ દશકને એકઠા બાંધવાથી ૧ શતક બને છે તે હવે છોકરાંને સમજાવી શકાશે, અને તેઓ હવે જાણશે કે

$$૧ શતક = ૧૦ દશક = ૧૦૦ એકમ.$$

સોમાં એકસો એક શતક જ છે, અને દશક અને એકમ કાંઈ નથી, તેથી તે લખતાં ખાલી જગ્યાઓએ મીડાં લખવાનો રિવાજ છે તે પણ એ પ્રસંગે જાણાશે. આ રીતે એકમ, દશક, અને શતકની પાકી સમજ પડી, એટલે માસ્તરના મેજ ઉપર નીચે મુજબ સરવાળો થશે, અને તે જ લખત પાઠીઆ ઉપર પણ તે કરી બતાવાશે. હાથવાની અડચણને લીધે હમે નીચે મ્હોટી ચોકડીથી શતક, ન્હાની ચોકડીથી દશક, અને ટપકાથી એકમ દર્શાવીશું.

માસ્તરના મેજ ઉપર મણકા.

કાળા પટીઆ પર રકમો.

દશક	દશક	:	:	:
દશક	દશક	.		
દશક	દશક	.		
દશક	દશક	:	:	:
દશક				

૬૬

૩૬

૧૦૨

શતક

ઉપરના હિસાબમાં ૬ દશક અને ૬ એકમની એક રકમ, અને ૩ દશક અને ૬ એકમની બીજી રકમ, એ રીતે એ રકમો મારતરના એક ઉપર પડી છે. પાંચ ગાયો અને ચાર બેશોનો સરવાળો કરીએ તો નવ બેશો કે ગાયો કહેવાય નહિ, પણ પાંચ ગાયો અને ચાર ગાયો એકઠી કરીએ તો નવ ગાયો કહેવાય, એ વગેરે કેટલાંક દ્રષ્ટાન્તોથી સમજાવી શકાશે, કે એકમ બેગા એકમ ન જાય અને દશક બેગા દશક જાય. પછી છોકરા બંને રકમના એકમોને, અને ત્યાર પછી દશકોને એકઠા કરતા જોશે, એટલે પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી સરવાળો કોને કહેવાય તે સમજી શકશે. હવે આ રકમોના એકમો એકઠા કરતાં ૧૨ છૂટા મળુકા આવવા એકમ થાય છે. પહેલાંના શિક્ષણ ઉપરથી તરત છોકરા તે પૈકી ૧૦ એકમને દોશમાં એકઠા બાંધી તેમનો ૧ દશક બનાવશે, અને પછી ૨ એકમ રહેશે તેમને એકમના રથાનમાં મૂકશે. આ રીતે જ ૧ દશક આવશે તે વડી છે એમ પણ તેઓ નજરે જોયાથી સમજશે, અને તે દશક દોવાથી દશકના બેગો જાય છે તે પણ જાણશે. પછી દશકોને બેગા કરતાં ૧૦ દશક થાય છે. છોકરા તેમને એકઠા બાંધી તેમનો એક શતક બનાવશે, અને તેને ઝખી તરફ શતકની જગાએ મૂકશે, એટલે દશકની જગા ખાલી રહેશે. આટલું કામ પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી થયા પછી તે જ હિસાબ પાટિયા ઉપર આંકડા મૂકીને કરાવાશે. આમ આવવાથી સરવાળો એટલે શું, વડી કોને કહેવાય, ચર્ચા કર્યા મૂકાય, વગેરે સધળા બાબતો છોકરાંને અવલોકનથી સમજાવી શકાશે, અને વગર સમજ્યું યંત્રની માફક કામ થશે નહિ. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીએ આવી રીતનું ચિદાણુ આપવા માટે પોતાની નિશાળોમાં મળુકાને બદલે ઝંધક વગરની દીવાસળી જેવી સળીઓ પૂરી પાડી છે. એ દેકારો દસ દસ સળીઓની જૂડી બાંધવાથી દશક થશે, અને તેવી દસ જૂડીઓ એકઠી બાંધવાથી શતક બનશે, અને બીજું સધળું કામ ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે ચાલી શકશે. બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, વગેરે સધળું વસ્તુઓની મદદથી આ મુજબ સમજાવી શકાય તેમ છે. આપણુંકા નિયમો પણ પ્રદર્શનથી સમજાવી શકાય તેવા છે.

ત્રીજા ધોરણથી અંગગણિતની રીતો શિખવાતી જાય તેમ તેમનાં કારણો શિખવવાનું ઠરાવ્યું છે. આ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે, અને તેના ઉપર શિક્ષકોનું પૂરું લક્ષ નથી એ દિલગિરી બરેલું છે. બાળકોની બુદ્ધિ કળવવાને અને તેમને વિચાર કરતાં શિખવવાને રીતોનાં કારણો એ બહુ ઉપયોગી વિષય છે. હમે યોગ દિવસ ઉપર એક નિશાળ તપાસી તેમાં છોકરાંએ ભાગાકારનો હિસાબ કરી ખરો જવાબ આપ્યો હતો. શિક્ષકને એથી સંતોષ થયેલો જણાતો હતો, પરંતુ બાળકનું કાંઈ કલ્યાણ થયું કે નહિ, અને તેમણે સમજીને હિસાબ કર્યો હતો કે વગર સમજે યંત્રની મારફત કર્યો હતો તેનું એને જ્ઞાન નહોતું. ભાગાકાર આવી જતનો હતો:

૨૬ / ૪૬૩૫ / ૧૭૮

૨૬

૨૦૭

૧૮૨

૨૧૫

૨૦૮

૭

આમાં હમે છોકરાંને પ્રશ્ન કર્યો, કે એકે ભાગ ચલાવ્યા પછી ૨૦ શેષ વધ્યા તેની કિંમત શી છે, અને તેના ઉપર ૩ નો અંક કેમ ચલાવ્યો ? વળી ત્યાર પછી સાતે ભાગ ચલાવ્યાથી ૨૧ શેષ રહ્યા તેની શી કિંમત છે, અને તેના ઉપર ૫ નો અંક શા માટે ચલાવ્યો ? આ પ્રશ્નોનો એક પણ છોકરાંથી ઉત્તર આપ્યો નહિ. દરેક શેષની કિંમત શી છે, અને ઉપર આંકડો શા માટે ચલાવવો તેનું કાંઈને જ્ઞાન નહોતું. તેઓ યંત્રની મારફત વગર સમજીને હિસાબ ગણતાં હતા, અને તેઓ તથા શિક્ષક જવાબથી રાજ થતાં હતાં. આનું શિક્ષણ કેવળ નકારું છે, અને તેથી છોકરાંની બુદ્ધિને કાંઈ જ લાભ થતો નથી. હિસાબના દરેક પગથીઆનું કારણ તેમના જાણવામાં હોતું નેહંએ. હાલનાં ધોરણોમાં રીતો શિખવવાની ક્ષી છે

એટલે તેમાં કારણોનો સમાસ થાય છે, પરંતુ તે સ્પષ્ટ લખેલું નહિ હોવાથી શિક્ષકો તે પર ધ્યાન આપતા નથી. આશા છે કે કારણો શિખવવાનું હવે સ્પષ્ટ લખ્યું છે એટલે શિક્ષણમાં સુધારો થશે. કોઈ પણ સુધારેલા દેશની નિશાળોમાં કારણો વગર ગણિતની રીતો શિખવાતી નથી. ડોક્ટર ફિચનું તો ત્યાં સુધી કહેવું છે, કે પગથીએ પગથીએ છોકરાંને દોરવાથી છોકરાં દરેક રીત પોતાની મેળે જોણા શકે છે, અને એક પણ રીત શિક્ષકને પોતાને કહી દેવી પડતી નથી.

સ્લેટ ઉપર છોકરાં જે લિસાઓ ગણે છે, તે ઘણી વખત અવ્યવસ્થિત હોય છે, અને તેમાં વગર સદ્ગતિએ આંકડા ગૂંચવી નાખેલા હોય છે. શિક્ષક તેમને પગથીઆ બંધ લિસાળ લખવાનું શિખવતો નથી તેથી એમ થાય છે. તેથી હમેશાં સદ્ગતિબંધ વ્યવસ્થાથી લખવાની ટેવ પાડવાનું નવાં ધોરણોમાં કરાવ્યું છે. પાટીઆ ઉપર શિક્ષકનું કામ એવું વ્યવસ્થિત જોઈએ કે તેથી છોકરાંને ધડો ગળે. બ્રૂમિતિનો સિદ્ધાન્ત લખતાં જેમ દરેક લીટીમાં જુદું પગથીઉ લખવાનો વલિવટ છે, તેમ અંકગણિતમાં પણ એવું જોઈએ.

મોના ગણિતમાં લેખાં હાલ મુલ્ય નવા ખરડામાં પણ કામમ છે, પરંતુ તેમની ગોઠવણમાં ફેર ફરી હલકાં ધોરણોમાં જોળે આંકો થાય તેમ કર્યું છે. વળી દેશી લિસાળની નવી આરતિઓમાં ફેરલીક નકાળી પેટા ફૂંચીઓ લખાઈ ફરી છે તે બાદ કરવાનું કરાવ્યું છે. પણ તેના બદલામાં રીતો વગર સમજે ગોખાવવાનું બંધ ફરી તેમનાં કારણો શિખવવાનું લખાઈ કર્યું છે. આથી આગકો ઉપર નકાળો જોળે ઘટ્ટી શિક્ષણ સારું થશે. વળી લેખી ગણિતની સ્પષ્ટ રીતોના ન્દાના લિસાળ મોએ ગણવાનું કરાવ્યું છે. મુદ્રોપમાં બધે એ રીતે થાય છે, અને દુગ્લાન્ડના કાડમાં એવું કરાવ્યું છે, કે દરેક રીતના ન્દાના લિસાળ મોએ ગણવાનો મદાવરો થવા પછી મોટા લિસાળ સ્લેટ પર ગણવા આપવા. આ રીતને ફિચ વગેરે શિક્ષણ પદ્ધતિના ગ્રંથકારો ઘણી વખાળે છે, અને તેઓ કહે છે, કે તેથી બાળકોમાં લિસાળ ગણવાની સ્પષ્ટતા ઘણી વધે છે. તેમનો મત એવો

છે કે સઘળી રીતોના હિસાબ મ્હોએ તેમ જ સ્લેટ પર ગણાવવા નોંધાવે. મ્હોના અને સ્લેટના ગણિતમાં ફેર એટલો જ હોવો નોંધાવે કે, જ્યારે મ્હોના હિસાબ ન્હાના હોય છે, ત્યારે સ્લેટના મ્હોટા હોય છે. આપણા ઉપ્પટ્ટી ઇન્સ્પેક્ટરના કાગળમાં પણ એવું નોંધાવ્યું છે, કે ગણિતના સાંખ્ય દાખલા સ્લેટ પર ગણાવતા પહેલાં તે રીતોના ન્હાના દાખલા મ્હોએ ગણાવવા, પરંતુ થોડા જ મહેતાઓને એ વાતની ખબર છે. હવે આ વાત સ્પષ્ટ કરી ધોરણોમાં દાખલ કરી છે, એટલે મહેતાઓના જાણવામાં આવશે, અને તે રીતે શિક્ષણ અપાશે. ઇંગ્લાંડમાં કેવી જાતના મ્હોના હિસાબ પૃથ્થાક છે, તે સાંખ્ય ઉપસા વર્ગોની પરીક્ષાના નીચે ઉતારેલા કેટલાક સવાલોથી જણાશે:—

$$૧૭+૨૯+૧૮+૧૬=$$

$$૨૫૭-૧૪૩+૧૨૪+૪૭૬=$$

$$૧૮+૧૬-(૨૭-૯)=$$

$$૬૮૩ \times ૧૯ =$$

દોઢ દિવસની મિનિટ કેટલી ?

૮૧૯ અને ૧૦૭૧નું દ્વિગુણક ?

$$૨૫૦૦ \div ૬ \frac{૨}{૩} =$$

$$(૬ \frac{૨}{૩} \text{ ના } ૩ \frac{૨}{૩}) \times (૨ \frac{૨}{૩} - ૧ \frac{૨}{૩}) =$$

એક પાઉન્ડમાંથી $\frac{૩}{૪}$, $\frac{૨}{૩}$, અને $\frac{૧}{૨}$ પાઉન્ડ બાદ કરતાં જે બાકી રહ્યું તેની કિંમત ?

૧૭.૩૫ પાઉન્ડની પાઉન્ડ, શિલિંગ, પેન્સમાં કિંમત ?

૨ પાઉન્ડ, ૫ શિલિંગ, ૬ પેન્સનું દશાંશ ૨૫ ?

નીચેનાં પ્રમાણ પૂરાં કરવાં —

$$(૧) \quad : ૪૨ : : ૫ : ૩૫$$

$$(૨) \quad ૫૬ : : ૩૨૦ : ૪૦$$

$$(૩) \quad ૩૬૦ : ૬ : : ૮૨૦૦ :$$

૯ $\frac{૨}{૩}$ પેન્સને ભાવે ૧૪૪ નંગની કિંમત ?

૨૬ વાર શીતમાંથી ૩ $\frac{૨}{૩}$ ઇંચ જેવડા કેટલા કડકા થશે ?

અને નકસામાં બતાવતી, તથા આગસતદાર કે ફાજદાર ક્યાં રહે છે, અથવા બાજરી, ફોળા, ઘઉં, ઝાંગર, વગેરે પેદાશ ક્યાં થાય છે, તે જોખી કાઢતું તેનું નામ જૂગોળ સમજવામાં આવે છે. પણ શરૂઆતમાં કપાસ શા માટે થાય, નડીઆદની તમાકુ શા માટે વખજાય, અમદાવાદમાં મીઠો કેમ ધણી નીકળે, અથવા અમદાવાદ જિલ્લાના અમુક તાલુકામાં ધણી ગામ છતાં અમુક જીલ્લા તાલુકામાં ઘેડાં ગામ શા માટે છે, તેનું કારણ જોખી કાઢવાનો પ્રયત્ન જાણ્યેજ થાય છે. એક નિયામમાં હમે શુદ્ધતા અને અમદાવાદ જિલ્લાના નકસા જોડાનેડ ટાંગીને પ્રથમ પૃષ્ઠે તેો શુદ્ધતા કરતાં અમદાવાદ જિલ્લો બોટો છે એમ જવાબ મળ્યો હતો. સ્વેચ્છ તરફ તથા નકસા પર અન્તરે મખાવવા તરફ શિક્ષકે ધ્યાન આપ્યું નહોતું. એક જીજી નિયામનાં ઊકરાં હિન્દુસ્તાનના છાપેલા નકસામાં ગામે બતાવતાં હતાં, પણ શિક્ષકને પાટીઆ પર નકસાનું ખોખું દોરવાનું કહી તેમાં ઊકરા પાસે ગામે મુકાબ્યાં તેો ધણી વિચિત્ર પરિણામ આવ્યો. શિક્ષક નકસામાં કાઠિયાવાડ કાઢવાનું જ વિસરી ગયો, અને ઊકરાંએ શુરતની ઉત્તરે પૂતા, નાગપુરને કેશલે મુખ્ય, વગેરે દાખલ કર્યા. આવા ધણી દાખલા અપાય, પણ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આવા શિક્ષકોમાં કેટલોક શિક્ષકનો દોષ દોષ છે. જ્યાં શિક્ષકને જોવા માટે શુદ્ધતાનીમાં જોવાં બોટાં પ્રુસ્તકા કે સાક્ષિઓ લેઈએ તે નથી તે અડચણ પણ નરે છે, અને કાંઈક પોરજની પણ ખામી છે. પોરજોમાં જિલ્લાથી શરૂઆત થાય છે, પછી પ્રાન્ત, હવાડો, રેલ, આરિ ચિખવાય છે; અને ટેપુટી જન્મપેટસેના કેડમાં કરાવ્યું છે, કે જે રેલ ચિખવાનો દોષ તેની જૂગોળનાં નામો અને આંકડા સાથે તે રેલની ભૂતગરમના, આલો દવા, દનિદાસ, ખેતી, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, રસ્તા, રેલવે, ટોડીઓ સાથે તેની નેરો, બંદરની જમાનનાં નામાં, વહાણો, પુલટ ઓરિયો, તાર, સરકાર, પોલીસ, ઇનસાફની કારો, જોડો, ખેતરોને ધણી પૂરું પાડવાની નેરો, તળાવો, ખીલ્લું જનદેર નાંખામો, જંગમો, નદી રાણની પેજનલએ, તનુરની રાખવાનાં માધેનો, કમ્પિનલો, નિ-છાપો, જમીનની બેનલ, ગામડાં અને કરખાઓની રથનિશ રાગવખ ખાવાયા, હિન્દની રાણી શરૂઆતના તાજાની રાજ્ય અવસ્થા, એ વગેરે

બાળતો શિખવવી. પરંતુ જે બાળકે પોતાના ગામમાં જોવામાં આવતી
આ બધી હકીકતની જાત માહિતી મેળવી નથી તેને દૂરના મુલકની તેવી
હકીકતનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. જે બાળકે પોતાના ગામની
જમીનનો ઢોળાવ, ઊંચાણ, નીચાણ, ડુંગર, પાણી વહેવાની દિશા, નદી,
ખેડાણ જમીન, જંગલ, છોડ, પ્રાણીઓ, વગેરેનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કર્યું ન-
થી, તેને દૂરના મુલકની જૂતાળ રચનાની સમજ પડી શકશે નહિ. જેણે
પોતાના ગામની કાળી કે ગોરી જમીનમાં કયો પાક થયો છે તે જાતે
જોયું નથી, તે કેવા મુલકમાં કયો પાક ચાપ, બરચમાં કપાસ કેમ ચાપ,
અને કોકળમાં ડાંગર કેમ પાકે, તે સમજી શકશે નહિ. પોતાના ગામમાં
જે ઉધોગો ચાલતા હોય તેની જેણે જાત માહિતી મેળવી નથી, તેને દૂર
દેશના ઉધોગોનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે નહિ. ગામનો ખેડૂત ચાકુકાર
પાસેથી નાણાં ઉછીતાં લે છે, રખારી પાસેથી બળદ ખરીદે છે, વાણીઆ પાસેથી
ખાં લે છે, સુતાર પાસે હળ કરાવે છે, લુહાર પાસેથી કાશ લાવે છે, મો-
ચીને લાં કાસ તૈયાર કરાવે છે, ચામડીઆને લાંથી વાધરો લાવે છે, અને
આ રીતે ધણા ધંધા એક ખીલ સાથે સંકળાયેલા હોય છે, એમ જોને પ્રત્યક્ષ
માહિતી કરવામાં નહિ આવે તે દૂરના મુલકના ધંધાઓની સંકળના સમજી
શકશે નહિ. પોતાના ગામની વધારાની પેદાશ લોકો ગામમાં ખાલીને ન-
જીવના કરવામાં વેચી આવે છે, અને પોતાને લાં નહિ થતી ચીજો
લાંથી ખરીદી લાવે છે, એ જેણે જોયું નહિ હોય તેને દૂર દેશનાં આ-
યાત કે નિકાશ વ્યાપારની સમજ પડશે નહિ. જેણે પોતાના ગામમાં તં-
ભાટી, પટેલ, ચોકીઆત, પોલીસનાં માણસ, મહેતાજી, ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર,
શીતળા કારકુન, ટપાલનો સિયાઈ, વગેરે જુદા જુદા ખાતાના નોકરોને
પ્રત્યક્ષ કામ કરતાં જોયા નહિ હોય, તે રાજ્યની વ્યવસ્થા સમજી શકશે
નહિ. આ રીતે દૂરના મુલકની જૂતાળ રચના કે જૂગોળનો ખરાબર ખ્યાલ
કરવાને પોતાના ગામની તેવી જ હકીકતનો જાતિ અનુભવ મેળવવાની
જરૂર છે. આતું નામ જર્મેન લોકો ધરની (એટલે પોતાના ગામની)
જૂગોળ કહે છે, અને તે યથાસ્થિત શિખવવાની તેઓ ધણી કાળજી રાખે
છે. ધરની જૂગોળ શીખ્યા વિના દૂરની જૂગોળનો પૂરો ખ્યાલ આવતો ન-

તેનો તેની સાથે મુકાબલો કરાવવો. જેમકે, અમદાવાદનાં છોકરાં એમ જાણતાં હોય કે બજારમાંથી સ્ટેશન સુધી જતાં સુમારે એક માઈલ થાય છે, તો પછી તેઓ સમજી શકશે કે અમદાવાદથી મહેમદાવાદ જવાને તે-ટલું અરાદ કે ઓગણીસ વાર ચાલવું પડશે. આગળ જતાં પર્વતો વગેરેની ઊંચાઈની વાતો કરવાની આવશે, તેનો પૂરો ખ્યાલ થઈ શકે તે માટે નિશાળના મકાનની કે ગામના દેવળ કે તેવા મકાનની ઊંચાઈ છોકરાંને યાદ રખાવવી, અને પછી તેના કરતાં ફલાણો પર્વત આટલા ગણે ઊંચો છે તે ઉપર મુકાબલાથી તેમને લઈ જવાં.

(૩) બૂજાળમાં અન્તર અને કદ સમજવાની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ જગાઓનો અરસપરસ સ્થળ સમ્બન્ધ સમજવાની જરૂર છે. એની શરૂઆત વર્ગના ઓરડામાંની અથવા માસ્તરના મેજ ઉપરની વસ્તુઓથી કરાવવી. અમુક વસ્તુથી અમુક વસ્તુ જમણી, કે ડાબી, કે આગળ, કે પાછળ, કે ઉપર, કે નીચે છે તે પ્રથમ છોકરાંના ધ્યાનમાં ઉતારવું. વસ્તુઓની જગા હેર ફેર કરવી, પછી તે જમણીની ડાબી થઈ, આગળથી પાછળ ગઈ, વગેરે મનોમતો કરાવવાં. વળી છોકરો પ્રથમ ઊભો હશે તેનાથી સા-મી બાજુએ તેને ઊભો રાખવામાં આવશે તો તે જાણશે કે ડાબું, જમણું, વગેરે નિશ્ચિત દિશાઓ નથી, પણ આપણી ઊભા રહેવાની દિશા સાથે તેમનો સમ્બન્ધ છે. આથી નિશ્ચિત દિશાની જરૂર તેમને લાગશે, અને તેથી દિશાઓ ઉપર જવાશે.

(૪) દિશાઓ વર્ગના ઓરડામાં બેસીને નકશા ઉપરથી શિખવવી નહિ, પણ છોકરાંને બહાર તેડી જઈ સૂર્ય ઊગતો તથા આથમતો દેખાડવો, અને તે ઉપરથી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સમજ આપવી. વળી કામ્પાઉન્ડમાં એક લાકડી ઊભી ઢાટવી, અને તેનો પડછાયા સવારે, દસ વાગે, બપોરે, ત્રણ ચાર વાગે, અને સાંજે કેટલો લાંબો અને કઈ દિશા તરફ પડે છે તેનું અવલોકન કરાવવું. ધરો, ઝાડો, તથા બીજી વસ્તુઓના પડછાયા તરફ પણ લક્ષ્ય ખેંચવું. પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમજાઈ એટલે બીજી દિશાઓ શિખવવાની મુશ્કેલી પડશે નહિ, પરંતુ તે પણ મકાનની બહાર છોકરાંને લઈ જઈને બતાવવી જોઈએ.

(૫) આ રીતે દિશાઓની સમજ પડી, એટલે ઇાકરોને ગામ બહાર કે ગામમાં લઈ જવાં, અને જુદાં જુદાં મકાનો, ખેતરો, માડો, તથા બીજાં સ્થળો કે વસ્તુઓ એક બીજાથી કઈ કઈ દિશાએ છે તેનું આવલોકન કરાવવું, અને તેમના વચ્ચે કેટલું અંતર છે તે મપાવવું. કોઈ કોઈ વખત અંતરના આંખ વડે અજમાયશ પણ કરાવવી. ન્દાનું દોઢાંધન બાંડીઆળની સાંકળી ભેડે લટકાવવાનું આવે છે તે ધણી જુજ કિમ્મતે મળે છે, તે દોષ તો આ પ્રસંગે બતાવી દિશાઓ કેમ પારખવી એ સમજાવવાનું ઠીક પડશે.

(૬) ઉપર મુજબ મનોપત્નો થયા પછી વર્ગના ઓરડાનો નકશો પાટીઆ પર માસ્તરે દોરવો. ઓરડાનો નકશો ચોક્કસ દોવાની જરૂર નથી. એ પ્રસંગે પોતે જે જે જુએ છે તે પાટીઆ પર ધોળા લીટીઓ વડે કેવી રીતે દર્શાવાય છે તેટલું જ ઇાકરોને સમજાવવાનો હેતુ છે. પાટીડ ભાષ ઉપર મૂકવું, અને તેના નકશાનો ઉત્તર ભાગ ઉત્તર દિશા તરફ સમવો. ઇાકરો કદેત્રાં જાય તેમ તેમ નકશામાં બારી, બારણાં, માસ્તરનું મેજ, ખુરશીઓ, કબાટ, વગેરે જે વસ્તુઓ ઓરડામાં દોષ તે દર્શાવવા જાતું. વસ્તુઓના જગાઓ બદલીને નકશામાં પણ તેમનો ફેરફાર કરવો. આ પ્રમાણે પાટીઆ પરનો નકશો તૈયાર થાય, એટલે પાટીડ થોડી ઉપર મૂકવું. અને તેમ કરતાં ઉત્તર ભાગ ઉપર આવે એવી રીતે મોડાવવાનો વલિગટ છે તે સમજાવવું. પછી એ રીતનો નકશો ઇાકરોને પોતાની સ્ટેટ ઉપર કાઢવા કહેવું. ઇાકરોં મ્દોટાં થતાં જાય તેમ ઓરડાની સંમાર્ષ પદોચ્ચાઈ, તથા જુદી જુદી વસ્તુઓ વચ્ચેનું અંતર મપાવીને માપ પ્રમાણે ફરી વધારે ચોક્કસ નકશો દોરવો, અને તે ન્દાનો મ્દોટો પણ કરવો, ત્યાર પછી ઇાકરો પાસે તેવા નકશા દોગવવા. આ મનોપત્નોથી નકશો એટલે શું તેનું ઇાકરોને જ્ઞાન થશે નિશ્ચયના ઓરડાને લગતાં મનોપત્નો મપાં, એટલે તે નકશો ન્દાનો કરી તેમાં આપું મકાન, કેમ્પાઉન્ડ, નિશાનનારો મ્દોટો, આસપાસનાં મકાનો, ઇાકરોં પેરથી નિશાને આવે છે તે રસ્તા, અનેરે ધામે પીમે કમેરતા જાતું.

(૭) રદામે, રાત, આવાડીઆના વારુ વરમના મરિના, મેનમે,

એ વગેરેનું પણ કથિત પાઠ વડે ભાન કરાવવું.

આટલું શરૂઆતનું ભાન થયું અને નકશો એટલે શું તે સમજાયું, એટલે પછી પોતાના ગામની ભૂગોળની શરૂઆત થશે. ગીકી કહે છે તે ખરું છે, કે ભૂગોળની રાજકીય સીમાઓ કે વિભાગોની સમજ પડતા પહેલાં બાળકોને ભૂતળમાં ગણાતા કુદરતી બનાવો સમજવા લાગે છે, અને તેમાં રસ પડે છે. અમુક પ્રદેશની સીમા ફલાણી છે, કે તેમાં ગામ ફલાણું છે, એથી તેમને જેટલો રસ પડે છે, તેના કરતાં આકાશમાં ચતા ફેરફાર, ઘડીમાં તડકો અને ઘડીમાં વાદળો, દિવસ અને રાત, પવનનો ઝપાટો, વરસાદ, જમીન, છોડ, પ્રાણીઓ, વગેરે બહારની સૃષ્ટિની જે હકીકત તેઓ જોઈ શકે છે તેમાં વધારે રસ પડે છે. કળવણીમાં જે બાળકના પ્રલક્ષ અનુભવમાં આવી શકે તેનો સમ્બન્ધ જોડવો બહુ અગત્યનો છે. આ કારણથી રાજકીય ભૂગોળ પહેલાં ભૂતળ રચનાનું ભાન કરાવવું જોઈએ, અને ભૂગોળની શરૂઆત પોતાના ગામથી થવાની છે, માટે પોતાના ગામની ભૂતળ રચનાનું ભાન પ્રથમ થવું જોઈએ. ફિચ કહે છે તે ખરું છે, કે પૃથ્વી ઉપર માણસ વસતો ન હોત તો તે જોવી હોત તે તેની ભૂતળ, અને માણસ વસવાથી જે તેમાં વધ્યું તે તેની રાજકીય ભૂગોળ છે. રાજકીય ભૂગોળની ધણી ખીનાઓ ભૂતળ રચનાની સમજ વિના ખ્યાલમાં ઉતરી શકતી નથી.

હવે પોતાના ગામની ભૂતળ તથા ભૂગોળના સમ્બન્ધમાં શું શિખવવું જોઈએ તે પર આવીએ. આનો ધણો ભાગ છોકરાંને ગામમાં અને સીમમાં તેડીજઈને શિખવવો પડશે. એ સુસાદરીઓની મતલબ એવી છે, કે બાળકોને અવલોકન તથા વિચાર કરવાની ટેવ પડે, તેમની ભૂગોળની ખ્યાલરતો ગૃહણ કરવાની શક્તિ વધે, અને તેમને કુદરતનો શોખ પેદા થાય. છોકરાંને બહાર તેડી જતાં પહેલાં વર્ગમાં થોડું કામ કરવું પડશે. સુસાદરીના જે જે રસ્તા અને તેમના ઉપર આવેલી જગાઓ બાળકોના જાણવામાં હોય તે તેમને પૂછવી, અને તેનો પાટીઆ પર નકશો દોરવો. વળી બહાર ગયા પછી

કઈ કઈ બાબતો જોવી અને ધ્યાનમાં રાખવી તે બાબત પણ સમજૂત કરવી. મુસાફરીમાંથી પાછા આવ્યા પછી તેમાં જે જોવામાં આવ્યું હોય તેનું પ્રશ્નો પૂછીને પુનરાવર્તન કરાવવું, અને તે દલીલોના વર્ગ પાડી પાઠીઆ પર તેમનું ટાંચણ કરવું.

ગામની રાજકીય બૂજોળ પહેલાં ભૂતળ રચનાનો ધણો ભાગ શિખવવો જોઈએ. તેમાં કઈ કઈ બાબતો પર ધ્યાન આપવું તે વિશે ગીરીની સૂચના નીચે મુજબ છે:

(૧) જમીનના ઢોળાવ અને ઊંચાણ નીચાણ તરફ બાજકોનું પ્રમાણ લક્ષ્ય ખેંચવું. જ્યાં સપાટ જમીન હશે ત્યાં પણ પાખીના વહેવાથી જમીનનો ઢોળાવ ધ્યાનમાં આવી શકશે. એકાદ વરસાદનું આપડું આવે તે વેળા જોઈશું, તો પાણીનાં ન્દાનાં ન્દાનાં વહેણીયાં કેમ ચાલે છે તે જોવાશે, તે એકાં મળી મોટો વહેણ કેમ ચાલે છે તે જોવાશે અને વહેણો ગામના તળાવમાં કેવી રીતે મળે છે તે જોવામાં આવશે. આથી નદી કેમ બને છે, કેમ વધે છે, અને દરીઆને કેવી રીતે મળે છે તેનો ખ્યાલ આપી શકશે. જ્યાં જરૂર ઊંચી જમીન હશે ત્યાંથી જુદી જુદી દિશાએ વહેણીયાં જતાં આવુંમ પડશે, તેથી જળ વિભાગની સમજૂત પડશે. (દરે એક નિયામમાં પછપ દત્ત કે મિન્યુ અને ઘટ્ટાવા નક્કર

ખતાવવું, ઝોળખાવવું, અને પછી તેમનું છોકરા-પાસે સાદું વસ્ત્રન કરાવવું.

(૨) આ રીતે ફેટલીક વાર સીમમાં જઈ જમીનનું સ્વરૂપ સમ-
ન્તવું, અને જુદી જુદી જગ્યાઓનાં અસપરસ અન્તર નક્કીવામાં આ-
વ્યાં, એટલે એક ઊંચી ટેકરી કે કોઈ ઊંચા મકાન ઉપર ચઢીને આખો
દેખાવ એક નજરે જોવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૩) જમીનનું સ્વરૂપ સમજાય એટલે તરત તે દર્શાવવા બાળક
પાસે બીની માટી કે રેતીના નમૂના બનાવરાવવા. તેઓ માટીના ડુંગર
બનાવે, ખીણો બનાવે, તળાવ બનાવે, વગેરે ગામની આસપાસનું જે સ્વ-
રૂપ જોવામાં આવ્યું હોય તે બતાવનારો નમૂનો બનાવે.

(૪) જમીનના સ્વરૂપની જે હકીકત (જેવા કે ડુંગર, પર્વતની
હાર, અખાત, ઉપસાગર, દ્વીપકલ્પ, વગેરે) ગામની નજીકમાં જોવામાં ન
આવતી હોય તે શિક્ષકે નમૂના બનાવી બતાવવી. છોકરાને ગામના તળાવ
કે નદી પર લઈ જવામાં આવશે તો અખાત, ઉપસાગર, બૂશીર, ખેટ,
વગેરેના નમૂના ત્યાં પ્રલક્ષ જોવામાં આવશે.

(૫) ગામનાં ખેતરોમાં જોવામાં આવતી જુદી જુદી જમીનોની
સહેલી સમજ આપવી, અને તેમાં કયો પાક થાય છે તે પ્રલક્ષ બતાવી
સમજાવવું. ઉપરની જમીન કેવી રીતે બની છે તે સમજાવી શકાય તો
તેની પણ સમજ આપવી.

(૬) મુસાફરીના દરમ્યાન જુદી જુદી જાતના જે પથ્થર જોવામાં
આવે તે ઝોળખતાં શિખવવું; જેમકે, આ ચૂનાનો પથ્થર છે, આ રેતીનો
છે, આ ગ્રાનીટ છે, વગેરે. છોકરા આવા પથ્થર જુએ તે નિશાળના સંગ્રહ
સ્થાનમાં લાવે તેનું તેમને ઉત્તેજન આપવું. સીમમાં ખડકવાળી જમીન
ઉઘાડી પડવાથી દેખાતી હોય, તો ઉપલી જમીનની નીચે તે કવી રીતે
આવી છે તે દેખાડવું.

(૭) રાત કરતાં દિવસે અને શિયાળા કરતાં ઉનાળામાં ગરમી વ-
ધારે પડે છે તે તરફ છોકરાનું લક્ષ ખેંચવું, અને તાપમાં સક્રિયતા ધોતીઆમાંનું
કે ખીતું પાણી વરાળ થઈ હવામાં જતું રહે છે તે બતાવવું. પાણીની તપેલી
ચૂલા ઉપર મૂકી પાણીની વરાળ કેવી રીતે થાય છે તથા વરાળનું પાણી

કેવી રીતે અને છે તે પણ જાણવું. તે ઉપરથી વાદળો ઉપર જાયો, અને વરસાદનાં વાદળો આવે છે તથા તે દેહો પડવાથી વરસાદ પડે છે તે સમજવાશે.

(૮) વરસાદ ઉપરથી વહેણ તથા નદી ઉપર આવશે. આમ જાણે તેવો વહેણ કે નદી હોય તો તે પ્રલય જતાવું, અને પાણી વહેવાથી જમીન કેવી રીતે ખોદાઈને પાણી જવાનો રસ્તો થાય છે, અને તેથી કેવી રીતે નદીનાં કાંતરો અને છે તે પ્રલય આવશેકનથી સમજાવું. નદીની જમણી તોડ કઈ અને ડાબી તોડ કઈ તે પણ ધ્યાનમાં ઉતારવું.

(૯) આમની નજરમાં કોઈ જરૂર હોય તે પણ પ્રલય જતાવું વરસાદનું કેટલુંક પાણી જમીનમાં ઉતરી તેમાં ફરીને પછી કેવી રીતે બહાર નીકળે છે તે તેથી સમજાશે. વરસાદ પછી તરત જરૂર જોવાથી તેમાંથી વધારે પાણી નીકળતું દેખાશે, અને ઉન્દાળામાં જોવાથી એકાંતું દેખાશે. આમ જો વખત જોવાથી મુશળતો કાચવાથી જરૂરનો વરસાદ સાથેનો સમ્યક્ પ્રલય થશે નદી કે તળાવના વરીયા, ફવાવું ખાખી, વગેરે તરફ ઘસ ખેંચવાથી પણ જરૂરની સમજા પડશે.

(૧૦) આમ ફરીઆ કિનારે હોય તો ખરતી તમા મોજનું કેમ આવે છે તે જાણવું. અને તે એક દેહાણે જમીન ખોદે છે, તમા જીને દેહાણે કચમે એકાંતું કરે છે તે તરફ ઘસ ખેંચવું.

(૧) જો ગામનું નામ અર્થવાળું હોય, તેથી કાંઈ જૂનો ઇતિહાસ જણાતો હોય, તેથી કાંઈ જૂની આગળ ચર્ચ ગયેલી વસ્તીનું જ્ઞાન થતું હોય, તો ગામના નામ વિષે ઘટતી વાર્તા કે હકીકત કહી તે નામ પડવાનું કારણ સમજાવવું.

(૨) ગામની શેરીઓ, રસ્તા, મકાનો વિષે માહિતી કરાવવી. આમાંનું કેટલુંક શિક્ષણ વર્ગને નિશાળ બહાર તેડી જવાથી થયું હશે. મકાનો જ્ઞાનાં બન્ધાય છે, રસ્તા શેના બનાવ્યા છે, તેમાં વપરાતા પથર, છોટા, નળીઓ, ખીસા, વગેરે કેમ થાય છે તે સમજાવવું. વળી ગામનાં ઘર, દેવળ, મંદીર, વગેરેના ઘાટમાં ફેર હોય છે તે તરફ લક્ષ ઐયવું.

(૩) ગામની વસ્તીના મ્હોટા આંકડા છોકરાંથી સમજાતા નથી, પણ વસ્તી નિશાળનાં છોકરાં કરતાં આટલા ગણી છે તેમ કહેવાથી વધારે સમજા પડશે. વસ્તીમાં ઘણું કરીને પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે હોય છે તે તરફ લક્ષ ઐયવું.

(૪) ગામના રથળ કે જીજ્ઞ કારણ ઉપરથી ત્યાં વસ્તી વધારે એકઠી થવાનું શું કારણ છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હોય, તો તે તરફ લક્ષ ઐયવું. (જેમ કે અમદાવાદમાં મીસો વધી, ચારે તરફની રેલવે એકઠી મળનાથી વેપારનાં સાધન વધ્યાં, વગેરે કારણોથી હાલમાં વસ્તી ઘણી વધી છે.) નદી કાંઠે સગવડવાળે ઠેકાણે અથવા જ્યાં વેપાર કે ઉદ્યોગની સગવડ વધારે હોય છે, ત્યાં વસ્તી વધીને નગરો બને છે તે આ પ્રસંગે સમજાવી શકાશે. પણ પોતાના ગામમાં વસ્તી એકઠી થવાનાં ખાસ ઉદ્યોગ કારણ ન જણાઈ આવતાં હોય, તો એ વાત ઊપલા વર્ગને માટે મુલતવી રાખવી.

(૫) લોકો એકઠા થાય એટલે તેમને ખાવા, પહેરવા, રહેવા, વગેરેની સગવડ જોઈએ, અને તે માટે મજૂરી કરવી જોઈએ. આથી ગામમાં કેટલાક ઉદ્યોગ ચાલતા હોય છે. ગામમાં જે સાધારણ ઉદ્યોગ કે ધન્ધા જોવામાં આવતા હોય તે છોકરાને પૂછીને તેમની પાટીયા પર ચાદી દેવી. પછી તેમના નીચે મુજબ વર્ગ પાડવા :

(અ) ખેતર પૂરો પાડનાર— ખેડૂત, દળનાર, બઠીઆર, ઢોર પા-